

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**OSMANLI BANKASI BASKINI' NIN (1896)
OSMANLI ERMENİ BASININDA ELE ALINIŞI**

HÜLYA ERASLAN

GAZETECİLİK ANABİLİM DALI

EYLÜL 2016

OSMANLI BANKASI BASKINI'NIN (1896) OSMANLI ERMENİ BASININDA ELE ALINIŞI

Hülya ERASLAN

DOKTORA TEZİ

GAZETECİLİK ANA BİLİM DALI

GAZETECİLİK BİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EYLÜL 2016

Hülya ERASLAN tarafından hazırlanan “ Osmanlı Bankası Baskını'nın (1896) Osmanlı Ermeni Basınında Ele Alınışı” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Gazi Üniversitesi Gazetecilik Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Ayhan BİBER

Halkla ilişkiler ve Tanıtım, Gazi Üniversitesi

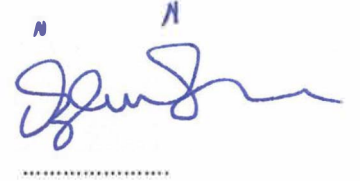
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye: Prof. Dr. Özlen ÖZGEN

Halkla ilişkiler ve Tanıtım, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye (Başkan): Prof. Dr. Birsen KARACA

Kafkas Dilleri ve Kültürleri, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye: Prof. Dr. Nazife GÜNGÖR

Medya ve İletişim Sistemleri / Yeni Medya ve Gazetecilik, Üsküdar Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye: Prof. Dr. Cem YAŞIN

Gazetecilik, Gazi Üniversitesi

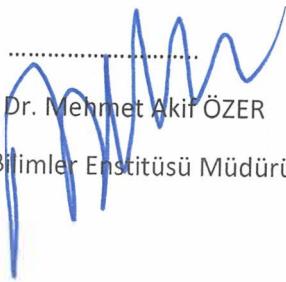
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Tez Savunma Tarihi: 19.09.2016

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Mehmet Akif ÖZER
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Hülya ERASLAN

19/09/2016

OSMANLI BANKASI BASKINI'NIN (1896) OSMANLI ERMENİ BASININDA ELE ALINIŞI

(Doktora Tezi)

Hülya ERASLAN

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Eylül 2016

ÖZET

1878 Berlin Konferansı'yla birlikte uluslararası nitelik kazanan Ermeni sorunu, dönemin egemen güçleri tarafından İngiltere başta olmak üzere Rusya, Fransa, Avusturya Macaristan ve Almanya- yaratılmış, Osmanlı Devleti'nin iç siyasetine karışmanın bir aracı olarak kullanılmıştır. Osmanlı topraklarında Sırp isyanı ile başlayan milliyetçilik hareketinin son temsilcisi Osmanlı Ermenileri olmuşlardır. Büyük güçlerin desteklerine güvenerek özellikle 1890'lardan sonra Anadolu topraklarında isyan başlatan Hınçak ve Taşnak Komiteleri, şiddet ve terörü amaçlarına ulaşmada meşru bir yöntem olarak kabul etmişlerdir. 1890-1896 yılları arasında İstanbul da dâhil olmak üzere Anadolu'da gerçekleştirdikleri eylemlerde çok sayıda Ermeni ve Müslüman hayatını kaybetmiştir. Osmanlı ve Ermeni tarih literatüründe "isyan", "katliam", "kıyam" olarak tanımlanan bu olaylar ve sonuçları Osmanlı toplumsal yaşamını derinden etkilemiştir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Taşnak Ermeni Komitesi öncülüğünde İstanbul'da gerçekleştirilen "1896 Osmanlı Bankası Baskını" bu olayların en çok ses getireni olmuştur. Bu olay, Osmanlı Ermeni toplumu üzerinde kısa ve uzun vadeli çok çeşitli sonuçlar yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin finans merkezi olan, İngiliz ve Fransız sermayeli Osmanlı Bankasının Ermeni milliyetçileri tarafından hedef seçilmesinin temelinde Ermeni sorununun çözümünde Avrupalı güçleri bir an önce harekete geçirip, kalıcı sonuçlar alma isteği vardır. 19. yüzyıl, Osmanlı Ermeni toplumu için sınıfsal, mezhepsel, kültürel, toplumsal, siyasal ve ekonomik olarak dönüşüm ve değişim yüzyılıdır. Ermeni toplumu, İstanbul ve Taşra Ermenisi ayrılığı başta olmak üzere mezhepsel olarak Gregoryan, Protestan, Katolik; sınıfsal olarak üst (bürokrat, amira), orta (esnaf, zanaatkâr, gazeteci, yazar), alt (hamal) katmanlardan oluşur. Avrupa'da eğitim görüp gelen Jön Ermenilerle birlikte, ihtilalci hareketlerden etkilenen gruplar olduğu kadar, var olan düzenin korunup gitmesinden yana olanlar, Abdülhamit tarafgirliği yapanlar da vardır. Bu çalışmada Osmanlı Bankası Baskını olayı üzerinden yola çıkarak çok katmanlı Osmanlı Ermeni toplumunun yaşanan olaylardan nasıl etkilendiği, dönemin Osmanlı Ermeni basını üzerinden okunmaya çalışılmıştır. İmparatorluk'ta 1831 yılında yayımlanan *Takvim-i Vekâyî*'nin Ermenice nüshasıyla başlayan Ermeni gazeteciliği, yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla gelişmiş, özellikle 1890'lı yıllarda gazete İstanbul ve taşradaki Ermeni cemaati için -okuryazarlılık ve gazeteye erişim koşullarındaki tahmini bilgilere rağmen- önemli bir iletişim aracı olabileceğinin işaretlerini vermeye başlamıştır. Bu çalışmayla banka baskını olayından hareketle İmparatorluk'ta yayımlanan Ermeni gazetelerinin yayın politikaları ortaya konulmuştur. Uluslararası sistemin temsilcisi olan Osmanlı Bankasının işgali ve ardından yaşanan olayların Osmanlı Ermenilerinin rutin hayatını nasıl etkilediği, ne tür değişim ve dönüşümlere yol açtığı kendi günlük ve haftalık gazeteleri üzerinden incelenmiştir. İşgalin ve olayların yaşandığı sırada İstanbul'da yayımlanan üç gazete ile birlikte- *Cerîde-i Şarkîye*, *Mecmûa-i Ahbâr* ve *Manzûme- i Efkâr*- istibdat koşullarının daha az hissedildiği Varna'da çıkarılan İravunk adlı gazetenin yayın politikasında Ermeni sorununun nasıl ele alındığı, nasıl tarihselleştirildiği ve çözümü için nasıl bir kamuoyu yaratma pratiği oluşturulduğu saptanmıştır.

Bilim Kodu	: 2179, 2045, 2076, 2175, 2234, 2292, 2294, 4008
Anahtar Kelimeler	: Osmanlı Ermeni Basın Tarihi, Ermeni Basın Tarihi. Osmanlı Bankası Baskını, Mecmûa-i Ahbâr, Cerîde-i Şarkîye, İravunk, Manzûme-i Efkâr, İletişim Tarihi.
Sayfa Adedi	: 321
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ayhan BİBER

THE RAID OF THE OTTOMAN BANK (1896) IN THE OTTOMAN ARMENIAN PRESS

(Ph. D. Thesis)

Hülya ERASLAN

GAZİ UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

September 2016

ABSTRACT

The Armenian question, which acquired international qualification by means of the Congress of Berlin in 1878, was constituted by the sovereign powers of the period – particularly England, Russia, France, Austria Hungary, and Germany-, and it was used as a tool to interfere in the internal affairs of the Ottoman Empire. The last actor of the nationalism movement starting with the Serbian uprising in the Ottoman territories was the Ottoman Armenians. The Dashnak and Hunchak Committee, relying on the support of the Great Powers, started a mutiny in Anatolian territories particularly after 1890s adopting the violence and terror as a legitimate way to reach their goal. Between 1890 and 1896, many Armenians and Muslims were killed in nearly 40 incidents in Anatolia as well as in İstanbul. These events, described as “uprising”, “massacre”, and “mutiny” in the literature of the Ottoman and Armenian history, and their results influenced the Ottoman society deeply. “The Raid of the Ottoman Bank” in 1896 in İstanbul by the Armenians led by The Dashnak Armenian Committee, which is also the subject of the study, was one of these events that made a tremendous impact. This event brought in wide range of short- and long-term consequences on the Ottoman Armenian society. The underlying reason why they targeted the Ottoman Bank, which was a financial center established by England, and later France became a partner, was that they desired to provoke the European Powers to get involved in the Armenian Question to attain positive results. The 19th century was the era in which the Ottoman Armenian society experienced a class, sectarian, cultural, social, political, and economic transformation. In addition to the gap between İstanbul Armenians and Anatolian Armenians, which is the primary class difference among the Ottoman Armenians, there exist denominational classes, namely Gregorian, Protestant, and Catholic, and class differences, namely the upper class (bureaucrats, *amiras*), the middle class (tradespeople, artisans, journalists, authors), and the lower class (*hamal*). Besides, there were some groups negatively affected by the revolutionary movements, Young Armenians studied in Europe, and also some other groups advocating the preservation of the existing order and also supporting Abdulhamit II. In the Ottoman Empire, Armenian journalism began with the Armenian copy of *Takvim-i Vekâyi* published in 1831, which progressed rapidly in the second half of 1890s, and it became an important communication tool for Armenians in İstanbul and Anatolia in 1890s, even though their literacy rate and access conditions are not known. In the present study, the agendas and the policies of the Armenian press in the Ottoman Empire were determined through the raid of the Ottoman Bank. How the raid of the Ottoman Bank, which was an actor of the international system, and the events after the raid affected the Ottoman Armenian routine life, and what kind of transformations and changes were caused by this incident were examined through daily and weekly Ottoman Armenian newspapers. In the present study, how the Armenian Question is discussed, how the events are historicized, and how a public opinion is created to solve the problems were identified through an analysis of the publishing policies of three newspapers published in İstanbul (*Cerîde-i Şarkîye*, *Mecmûa-i Ahbâr*, and *Manzûme-i Efkâr*) and one newspaper (İrāvunk) published in Varna, where the presence of autocratic conditions is felt less.

Science Code : 2179, 2045, 2076, 2175, 2234, 2292, 2294, 4008

Key Words : Ottoman Armenian Press, Armenian Press, The raid of the Ottoman Bank (1896)
Mecmûa-i Ahbâr, Cerîde-i Şarkîye, İrāvunk, Manzûme-i Efkâr, History of
Communication

Page Number : 321

Supervisor : Prof. Dr. Ayhan Biber

TEŞEKKÜR

Bu çalışmada tez danışmanlığımı Prof. Dr. Naci BOSTANCI'dan devralan, Kastamonu İletişim Fakültesi'nde dekan olmasına rağmen tez danışmanlığımı sürdüren ve desteğini üzerimden çekmeyen Prof. Dr. Ayhan BİBER'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ermenice eğitimime yoğun katkı veren ve bana her zaman yol gösterici olan Prof. Dr. Birsen KARACA'ya, İstanbul'daki varlığıyla akademik ilerleyişime yardımlarını eksik etmeyen, Ankara'daki ziyaretlerinde tez yazım sürecime ilgi gösteren Prof. Dr. Nazife GÜNGÖR'e, akademik sohbetlerimizde daha iyisi için zihin açıcı tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Özlen ÖZGEN'e ve Prof. Dr. Cem YAŞIN'e çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ	xi
KISALTMALAR	xii
TRANSKRİPSİYON	xiii
1. GİRİŞ	1
2. 19. YÜZYIL OSMANLI ERMENİLERİ VE ERMENİ BASINI	33
2.1. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Toplumu	33
2.1.1. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Toplumu ve Dinsel Yapı	33
2.1.2. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Nüfusu ve Meslekleri	36
2.1.3. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Toplumu Tanzimat ve Islahat Fermanları	43
2.1.3.1. Ermeni Nizamnamesi	46
2.1.4. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Toplumu ve Millîyetçilik	48
2.1.4.1. Misyoner Faaliyetlerinin Etkisi	51
2.1.4.1.1. Katolik Misyonerler	52
2.1.4.1.2. Protestan Misyonerler	53
2.1.4.2. Mihitarist Öğreti	57
2.2. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Basını	59
2.2.1. Osmanlı Ermeni Basınının Doğduğu ve Geliştiği Ortam: Basımdan Basına	59
2.2.2. 19.Yüzyıl Osmanlı Ermeni Basını	69
2.2.2.1. Osmanlı Ermeni Basını ve Kültürel Modernleşme	69

Sayfa

2.2.2.2. Okuyan Ermeni Kamusu ve Osmanlı Kamuoyu	71
2.2.2.3. Dilde Sadeleşme ve Ermeni Harfli Türkçe Basın.....	78
2.2.2.4. Tanzimat Dönemi Ermeni Basını	85
2.2.2.4.1. Osmanlı Topraklarında Ermenice İlk Özel Dergi: Dinî Propaganda Aracı	92
2.2.2.5. II. Abdülhamit Dönemi ve Basın	100
2.2.2.5.1. II. Abdülhamit ve Ermeni Basını	102
2.2.2.5.2. Sansür ve Hukuki Uygulamalar	108
2.2.2.5.3. Sansür Uygulamaları	109
3. ERMENİ SORUNU VE OSMANLI BANKASI BASKINI	117
3.1. Büyük Güçler ve Ermeni Sorunu.....	117
3.2. Ermeni Sorununu Önceleyen İlk İsyanlar: Sırp, Yunan, Bosna Hersek ve Bulgar Ayaklanmaları.....	121
3.3. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı: Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları	124
3.3.1. Ayastefanos Antlaşması	126
3.3.2. Berlin Konferansı ve Ermeni Sorunu	130
3.4. Ermeni Komiteleri ve İsyanlar Dönemi.....	133
3.4.1. Hınçak Komitesi.....	136
3.4.2. Taşnak Komitesi	137
3.4.3. İsyanlar Dönemi	138
3.4.3.1. Zeytûn İsyanları	138
3.4.3.2. Kumkapı Gösterisi	141
3.4.3.3. Sasun İsyanı	144
3.4.3.4. Bâb-ı Âli Gösterisi (18 Eylül 1895)	146
3.5. Osmanlı Bankası Baskını	149
3.5.1. Baskın Öncesindeki Gelişmeler	149

Sayfa

3.5.1.1. Baskın Öncesi Komitenin Elçiliklere Gönderdiği Bildiriler	152
3.5.2. Banka Baskını Olayı	156
3.5.2.1. Banka Baskınının Yansımaları	171
4. OSMANLI ERMENİ BASINI ve OSMANLI BANKASI BASKINI	181
4.1. Osmanlı Bankası Baskını Arifesinde Osmanlı Ermeni Basını	181
4.2. <i>Mecmûa-i Ahbâr</i> (1884-1914) ve Osmanlı Bankası Baskını	188
4.2.1. <i>Mecmûa-i Ahbâr</i> 'ın Biçim ve İçerik Özellikleri	188
4.2.2. <i>Mecmûa-i Ahbâr</i> ve Osmanlı Bankası Baskını	191
4.3. <i>Cerîde-i Şarkîye</i> (1885-1921) ve Osmanlı Bankası Baskını.....	209
4.3.1. <i>Cerîde-i Şarkîye</i> 'nin Biçim ve İçerik Özellikleri	209
4.3.2. <i>Cerîde-i Şarkîye</i> ve Osmanlı Bankası Baskını	212
4.4. <i>Manzûme-i Efkâr</i> (1866-1917) ve Osmanlı Bankası Baskını	242
4.4.1. <i>Manzûme-i Efkâr</i> 'ın Biçim ve İçerik Özellikleri.....	242
4.4.2. <i>Manzûme-i Efkâr</i> ve Osmanlı Bankası Baskını	247
4.5. <i>İravunk</i> (1896-1911) ve Osmanlı Bankası Baskını	259
4.5.1. <i>İravunk</i> 'un Biçim ve İçerik Özellikleri	259
4.5.2. <i>İravunk</i> ve Osmanlı Bankası Baskını	264
5. SONUÇ	277
KAYNAKLAR	283
EKLER.....	297
Ek-1. <i>İravunk</i> (1. Sayfa).....	298
EK-2. <i>Mecmûa-i Ahbâr</i> (4-1. Sayfa)	302
EK-3. (<i>Manzûme-i Efkâr</i> (4-1. Sayfa).....	304
EK-4. <i>Cerîde-i Şarkîye</i> (1. Sayfa).....	307
EK-5. Osmanlı Bankasının 1890'lara Ait Bir Fotoğrafı (L'Illustration, 1896:185).....	311

Sayfa

EK-6. Bankalar Caddesi 1892	311
EK-7. Bankalar Caddesinin Yeni Görüntüsü.....	312
EK-8. Eski Osmanlı Bankasının Yeni Hali (Salt Müze ve Kütüphane)	313
EK-9. Baskının Gerçekleştiği Dönemde Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo).....	314
EK-10. Dr. Karekin Pastırmacıyan, (Pasdermadjian, 1918:X).	314
EK-11. Bedros Paryan (Papken Suni)	315
EK-12. Bedros Paryan'ın Mezuniyet Fotoğrafı (arka sıra sağdan üçüncü)	315
EK-13. Hayk Tiryakiyan (Hraç Andresyan)	316
EK-14. Marsilya'ya Gönderilen On Yedi Komiteciye Ait Olduğu İddia Edilen Fotoğraf (L'Illustration, 1896:352).	316
EK-15. Osmanlı Bankası Baskını'nı Betimleyen Tasvirler.....	317
EK-16. Olaylardan Sonra Bulunan Bombalar (Feigl, 1984:69).....	317
EK-17. Olaylar Sırasında Tahrip Olan Bir İşyeri Resmi (Throsine, 1897:51)	318
ÖZGEÇMİŞ	319

ÇİZELGELERİN LİSTESİ**Çizelge****Sayfa**

Çizelge 3.1. Marsilya'ya giden 17 kişinin kimler olduğu bilgisi168

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev	: Çeviren
FO	: Foreign Office
Haz	: Hazırlayan
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi
NARA	: National Archives
OBA	: Osmanlı Bankası Arşivi
Y. PRK. KOM.	: Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı
Y. PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Bâskitabet Dairesi Maruzatı

TRANSKRİPSİYON

Ermenice sözcük ya da sözcük grupları	Batı Ermenice-Türkçe Transkripsiyonu	Doğu Ermenice-Türkçe Transkripsiyonu
Մխիթարեան	Mıkhitaryan	Mıhitaryan
Թագվիմի Վազայի Լրոյ Գիր	Takvim-i Vekâyi Lıro Kir	Takvim-i Vekâyi Lıro Gir
կաթողիկոս	Gatoğigos	Katoğikos
Դրոշակ	Troşag	Droşak
Ազգային Սահմանադրություն Հայոց	Azkayin Sahmanatrutyun Hayots	Azgayin Sahmanadrutyun Hayots
Մեճմուաի Ախպար	Mecmûa-i Akhbâr	Mecmûa-i Ahbâr
Իրավունք	İravunk	İravunk
Մանգումեի Էֆքար	Manzûme-i Efkâr	Manzûme-i Efkâr
Ճերիտեի Շարգիյե	Cerîde-i Şarkıye	Cerîde-i Şarkıye

Tezde Yer Alan Ermeni İsimlerinin Ermenice ve Türkçe Kullanımları¹

Յակոբ Ժ. Հաչիկյան	Agop J. Hacikyan	Agop J. Haçikyan
Անահիտ Տեր-Մինասյան	Anaide Ter Minassian	Anaide Ter Minasyan
Արման Ժ. Կիրակոսյան	Arman J. Kirakossian	Arman J. Kirakosyan
Ավետիս Սանջյան	Avedis K. Sanjian	Avedis K. Sanjyan
Ավետիս Նազարբեկյան	Avetis Nazarbekian	Avetis Nazarbekyan
Պետրոս Տեր Մաթոսեան	Bedross Der Matossian	Bedros Der Matosyan
Տիգրան Մեսրոպ Գալիջյան	Dikran Mesrob Kaligian	Dikran Mesrob Kaligyan
Գաբրիել Բասմաջյան	Gabriel Basmajian	Gabriel Basmacıyan
Հակոբ Մեղապարտ	Hagop Meğabard	Agop Meğabard
Յոսեփ Վարդանեան	Hosep Vartanian	Hosep Vartanyan
Ճենիֆեր Մանուկյան	Jennifer Manoukian	Jennifer Manukyan
Գարեգին Փաստրմաճեան	Karekin Pasdermadjian	Karekin Pastırmacıyan
Գևորգ Բարդակչյան	Kevork B. Bardakjian	Kevork B. Bardakçıyan
Գրիգոր Յակոբ Բասմաճեան	Krikor Agop Basmajian	Krikor Agop Basmacıyan
Լուիզ Նալբանդյան	Louise Nalbandian	Louise Nalbantyan
Մանուկ Ժ. Սոմակեան	Manoug J. Somakian	Manuk J. Somakyan
Մարի Բիլբորն Մաթոսյան	Mary Kilbourne Matossian	Mary Kilbourne Matosyan
Մեսրոպ Կ. Գրիգորեան	Mesrob K. Krikorian	Mesrob K. Krikoryan
Փոլ Բապուճեան	Paul B. Paboudjian	Paul B. Pabuçyan
Նուրհան Ուզունեան	Nourhan Ouzounian	Nurhan Uzunyan
Փիթեր Բալաքյան	Peter Balakian	Peter Balakyan
Ռեյմոնդ Հ. Գևորգյան	Raymond H. Kevorkian	Raymond H. Kevorkyan
Ռազմիկ Փանոսյան	Razmik Panossian	Razmik Panosyan
Ռիչարդ Հովհաննիսյան	Richard Hovannisian	Richard Hovanisyan
Սիմոն Փայասլյան	Simon Payaslian	Simon Payaslıyan
Սիմոն Զավարյան	Simon Zavarian	Simon Zavaryan
Ստեփան Զորյան	Stepan Zorian	Stepan Zoryan
Հովհաննես Տերոյենց Պատվելի Զամուրճյան	Teroyents Hovhannes Patveli Chamurchian	Teroyents Hovhannes Patveli Çamurçyan
Վահագն Տատրյան	Vahakn N. Dadrian	Vahakn N. Dadriyan
Վարդան Արթինյան	Vartan Artinian	Vartan Artinyan

¹ Tezde yer alan Ermeni isimleri transkripsiyon ve transliterasyon genel kullanımları ile yazılmıştır. Akademik çalışmalarda karışıklığa neden olmaması için bu yöntem tercih edilmiştir. İsimlerin Ermeni dilindeki özgün hali de yukarıdaki tabloda gösterilmiştir.

1. GİRİŞ

Ermeni sorunu, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış siyasetinin önemli bir parçası haline gelmiştir. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması'yla birlikte uluslararası boyut kazanan sorun, dönemin büyük güçleri tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahalenin aracı olarak sık sık kullanılmıştır. Yüzyılın başında Sırp isyanı ile başlayan milliyetçi/ayrılıkçı hareketlere, yüzyılın sonuna doğru en sadık millet olarak kabul gören Osmanlı Ermenileri de katılmıştır. Amaçlarına ulaşmada şiddeti meşru bir yöntem olarak kabul eden Hınçak ve Taşnak Ermeni komiteleri 1890-1896 yılları arasında Anadolu'da ve İstanbul'da düzenledikleri gösteri ve ayaklanmalarda çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuşlardır. 1896 yılının Ağustos ayında, Taşnak Ermeni komitesi önderliğinde İstanbul'da gerçekleştirilen Osmanlı Bankası Baskını'yla, Ermeni sorununun somut çözümü için Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na doğrudan müdahalesi amaçlanmıştır.

Bu çalışmada, Ermeni komiteciler tarafından Osmanlı Bankasına düzenlenen baskının Osmanlı Ermeni basınında nasıl ele alındığı incelenecektir. 26 Ağustos 1896² tarihinde gerçekleştirilen bu eylem, İngiliz ve Fransız ortak sermayesi ile kurulan ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin resmi finans kuruluşu olan Bank-ı Osmanî-i Şahane'yi³ hedef almıştı. Baskını düzenleyen Taşnak Komitesi, şehrin en ünlü binasını ve mali merkezini ele geçirerek uluslararası kimliğe bürünmüş olan Ermeni sorununa hem Avrupa devletlerinin hem de kendi cemaatinin -özellikle en alt sınıfının- dikkatini çekmeyi amaçlamıştı.⁴ Bu eylem sayesinde tehdit ettiği Avrupa devletlerini, Ermeni sorununun çözümünde aktif bir rol oynamak için harekete geçirecek, çok parçalı İstanbul Ermeni cemaatini de yürütülen

² 26 Ağustos 1896 tarihi miladi yıla ait bir tarihtir. Osmanlı süreli yayınlarında üç tür tarih kullanımı söz konusudur: mali, hicri ve miladi. Bu üçlü tarih verme sistemi Osmanlı Ermeni süreli yayınlarında da kullanılmıştır. Banka baskını hicri takvime göre 17 Rebiülevvel 1314, mali takvime göre 14 Ağustos 1312'de gerçekleşmiştir.

³ Osmanlı topraklarında bankacılık faaliyetleri, Tanzimat hareketinin bir ürünü olarak 1856 yılında İngiliz sermayesi ile kurulan Bank-ı Osmanî (Ottoman Bank) ile başlamıştır. Bir grup Fransız sermayedarının 1862 istikrazını üstlenmesinin ardından Ottoman Bank tasfiye edilmiş, yerine 1863 yılında İngiliz ve Fransız ortak katılımıyla "Bank-ı Osmanî-i Şahane" kurulmuştur (Autheman, 2002: 15-40).

⁴ Baskını düzenleyen kişilerden biri olan Armen Garo'nun anlattıklarından hareketle Osmanlı Bankası genel müdür yardımcılarında Gustav Wülffing'in yazdığı rapor: OBA, LA 23,999, 28 Ağustos 1896.

mücadele karşısında heyecanlandırıp ayaklandıracak ve bağımsız Ermenistan'ı kurma çabasında komitecilerin yanında yer almalarını sağlayacaktı.

Osmanlı Bankası Baskını, Anadolu'da ve İstanbul'da gerçekleştirilen çok sayıda Ermeni eylemlerinin en sonuncusu ve ulusal-uluslararası alanda da en çok ses getireni olmuştur. Kapitalist piyasayı düzenleyen, Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesini yöneten bankayı işgal girişimi Ermeni komitacıların bekledikleri sonuçları yaratmasa da etkili olmuş; Avrupa kamuoyunun gündemini yoğun bir biçimde meşgul etmiş ve insani sonuçları açısından da binlerce cana mâl olmuştur. Ağustos ayında aynı gün, eş zamanlı ve devamında İstanbul'un başka semtlerine de saldırılar düzenlenmiş, bombalar patlatılmış, dinamitler ateşlenmiştir⁵. Bu baskının ardından da İstanbul'da karışıklıklar artmış, çok sayıda Ermeni ve Müslüman hayatını kaybetmiştir.

Baskın olayının gerçekleştiği tarihte Osmanlı başkentinde Osmanlıca *Tercümân-ı Hakikât*, *Sabah* ve *İkdam*, Servet-i Fünûn dergisi; Fransızca *Stamboul*; İngilizce-Fransızca *Levant Herald*; Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe *Cerîde-i Şarkîye*, *Mecmûa-i Ahbâr*, *Manzûme-i Efkâr*, *Aravelk* ile Rumca ve İbranice gazeteler bulunmaktadır.⁶ Basın hayatındaki bu görünüm İstanbul'un çok dilli, çok kültürlü yapısının önemli bir göstergesidir.

19. yüzyılın başından beri ayrılıkçı hareketlerle ve isyanlarla uğraşan Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenilir kategorisinde görmüş olduğu ve "millet-i sadıka" olarak tanımladığı Ermeni toplumu ile yaşadığı krizi yönetme biçimine, dönemin büyük güçleri sürekli müdahalede bulunmak istemiştir. İngiltere, Rusya, Fransa ve Almanya değişen ve çatışan emperyalist çıkarları doğrultusunda, Ermeni sorununun tekrar tekrar farklı boyutlarda üretilmesine katkıda bulunmuş ve dönemin tek iletişim aracı olan gazete sayesinde yaşanan olayları, pek çoğu Osmanlı Devleti'nin aleyhinde bir dil inşa ederek

⁵ Armen Garo, Gustav Wülfing'e bankaya karşı yapılan eylemin bütün kentte aynı anda gerçekleştirilen yedi saldırıdan sadece biri olduğunu anlatmıştı (Eldem, 1999: 234).

⁶ İstanbul'da 1890'lı yıllarda yayımlanan gazete sayısına ait bilgiler Ahmet Emin Yalman'ın *The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press* isimli doktora tezinde paylaştığı 1891 yılına ait bilgilerdir: 1891 yılında İstanbul'da günlük olarak altı (*Tarîk*, *Tercümân-ı Hakikat*, *Saâdet*, *Sabah*, *Servet*, *Zuhûr*), haftalık olarak siyasi nitelikte iki (*Mizan*, *Mürüvvet*), dokuz Ermenice, sekiz Rumca, iki Fransızca, iki Fransızca-İngilizce, üç İbranice, bir Almanca, bir Bulgarca, bir Arapça, bir de Farsça gazete yayımlanmaktaydı. 1890'ların ikinci yarısından itibaren Genç Türklerin muhalif eylemleri karşısında Abdülhamit, basın hayatını olumsuz etkileyecek ciddi önlemler almaya başlayacaktır.

dünya kamuoyuna duyurmuştur. Osmanlı Bankası Baskını ile ilgili olarak Avrupa, Amerika ve hatta Hindistan'daki gazetelerde çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni sorunu ile ilgili yürütmüş olduğu politikaya ilişkin muhalif haber ve yorumlar yapılmıştır. Bununla birlikte zaman zaman Ermenilerin yapmış olduğu şiddet eylemlerinin kabul edilemez olduğunu söyleyen, İngiltere'nin Ermeni sorununun doğup büyümesindeki rolünü ele alan yazılar da dönemin basınında yer almıştır.⁷

Osmanlı Bankası Baskını, İstanbul'da düzenlenen modern anlamdaki terör/tedhiş olaylarının ilk örneklerinden birisi hatta ilki kabul edilir. (Alkan, 2006: 73-81). Saldırıyı düzenleyen Taşnak (1890) Komitesi ile diğer Armenakan (1885) ve Hınçak (1887) Ermeni Komiteleri, amaçlarına ulaşmada terör yöntemini kullanmayı meşru kabul etmişlerdir (Nalbandian, 1963). Siyasi amaçlarına ulaşmada planlı bir biçimde kitleleri korku ve panik havasına sokmayı amaçlayan Ermeni eylemciler, bu yöntemin güvenilirliğine ve geçerliliğine inanmışlardır. 19. yüzyılın son onlu yıllarında yaşanan bu olayların etkisi İmparatorluğun en üst kademesinde yer alan padişah II. Abdülhamit'in hayatından en sıradan insanın günlük yaşantısına kadar her yerde hissedilir olmuştur. Bu çalışmada İstanbul halkının tümünü etkileyen Osmanlı Bankası Baskını'nın ve sonrasında yaşanan olayların İstanbul'da Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe yayımlanan *Cerîde-i Şarkîye*, *Mecmûa-i Ahbâr*, *Manzûme-i Efkâr*'da ve Varna'da çıkan *İravunk* adlı yayın organlarında nasıl ele alındığı incelenecektir.

Osmanlı başkenti İstanbul, 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında Batı Ermeni toplumunun idari, siyasi, ekonomik ve belki de en önemlisi bir kültür merkezi olmuştur (Panossian, 2006: 84-86). Özellikle eğitim alanında başlayan seferberlikle okullar açılmış, düşün dünyasını zenginleştirecek yazınsal faaliyetler hız kazanmıştır. Bu dönemdeki entelektüel canlanmanın kamusal alandaki görünümü edebiyat alanındaki yeni edebî eserler, çeviri romanlar, tiyatro eserleri, Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe gazete ve dergiler olmuştur.

⁷ İ. Selahattin, Osmanlı Devlet Arşivleri Hazine-i Evrak bölümünde bulunan Osmanlı Bankası Baskını ile ilgili dosyayı inceleyerek *Ermenilerin İstanbul'daki Osmanlı Bankası Baskını* başlıklı bir makale kaleme almıştır. Selahattin, makalesinde olaylarla ilgili dünya basınından toplanmış haberleri ayrıntılı olarak okuyuculara aktarmıştır.

İmparatorluk'ta 1831 yılından itibaren yayımlanan *Takvim-i Vekâyi'*nin Ermenice nüshasıyla (1832) başlayan Ermeni gazeteciliği, yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla gelişmiştir. Özellikle 1890'lı yıllarda gazete, İstanbul ve taşradaki Ermeni cemaati için - okuryazarlık ve gazeteye erişim koşullarındaki tahmini bilgilere rağmen- önemli bir iletişim aracı olabileceğinin sinyallerini vermeye başlamıştır. Bu çalışmayla, bir banka baskını örneğinden hareketle İmparatorluk'ta yayımlanan gazetelerin ve özelinde Ermeni basınının istibdat dönemi koşullarında doğasının ne olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Uluslararası sistemin temsilcisi olan Osmanlı Bankasının işgali ve ardından yaşanan olayların, Osmanlı Ermenilerinin rutin hayatını nasıl etkilediği, ne tür değişim ve dönüşümlere yol açtığı kendi günlük ve haftalık gazeteleri üzerinden okunacaktır. İşgalin ve olayların yaşandığı sırada İstanbul'da yayımlanan üç gazetede - *Cerîde-i Şarkîye*, *Mecmûa-i Ahbâr* ve *Manzûme-i Efkâr*- ve istibdat koşullarının daha az hissedildiği Varna'da⁸ çıkarılan İravunk adlı gazetenin yayın politikasında, Ermeni sorununun nasıl ele alındığının karşılaştırmalı incelemesi yapılacaktır. İstanbul basınının yanı sıra Balkanlarda yayımlanan ve Taşnak Komitesi'nin etkisi altında olan İravunk gazetesinde Ermeni sorununun ne olduğu, nasıl tarihselleştirildiği, İstanbul'da yaşanan olayların payitaht dışında nasıl betimlendiği ortaya konulacaktır. Balkan toprakları, 19. yüzyılda özellikle de yüzyılın ikinci yarısından itibaren milliyetçiliğin getirdiği ayrılıkçı politikalar sonucunda farklı siyasi oluşumların meydana geldiği yer olmuştur. İmparatorluğun iki ayrı bölgesinde gazetecilik pratiklerinin -haber kaynaklarından haberin üretimine, dağıtımına ve tüketimine kadar geçen süreç- nasıl işlediği, benzerlikleri ve farklılıkları anlaşılmaya çalışılacaktır.

⁸ İravunk gazetesinin yayımlandığı Varna şehri 1876 yılında özerkliğini elde etmiş Bulgaristan prensliği sınırları içerisindeydi.

En yalın anlatımıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşım sorunu olarak tanımlanan "Doğu Sorunu"⁹ kavramına, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren "Ermeni sorunu"¹⁰ da dâhil edilmiştir. Osmanlı'nın "millet-i sadıka"¹¹ olarak gördüğü Ermeni tebaası için gerekli görülen reformların yapılmasını isteyen "Avrupalı Büyük Güçler"¹², Ermeni sorunu üzerinden Osmanlı'nın içişlerine müdahaleyi meşru kılacak bir zemin yaratma çabasına girişmişlerdir (Sonyel, 2009).

1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması¹³ ile Ermeni sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleriyle olan ilişkisinde öncelikli gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda gayrimüslim halka ve özelinde Ermeni cemaatine söz verilen reformların gerçekleşmediği bahanesiyle sorun, Ermeni dinî liderlerin çabalarıyla uluslararası alana taşınmıştır. Ermeni sorununun anlaşılabilmesi, 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı ve Ermeni toplumunda yaşanan toplumsal, siyasal, idari, askeri, kültürel, eğitimsel değişim, dönüşüm ve gelişmelerin birlikte ele alınabilmesi ile mümkündür. İmparatorluğun en uzun yüzyılı olarak nitelendirilen 19. yüzyılla birlikte geleneksel Osmanlı sistemi¹⁴, daha önceki yüzyıllarda

⁹ "Doğu Sorunu" ya da "Şark Meselesi" olarak bilinen sorun ilk defa 1815 Viyana Kongresi'nde Rus delegeleri tarafından kullanılmaya ve siyasi içerik kazanmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Türklerin Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, 20. yüzyılda da İmparatorluğun bütün topraklarının paylaşılması anlamında kullanılmıştır. "Doğu Sorunu"nun başlangıç tarihi açısından tarihçiler arasında tam bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bu konuyu, İslam'ın doğuşuna kadar götürenler olduğu gibi Türkler'in Avrupa'ya yayılışını, sorunun başlangıcı olarak görenler de vardır. Ama bu sorunla son yüzyıl anlayışı içinde, emperyalist devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu iktisadi ve siyasal nüfuz ve hükmü altına almak veya sebepler yaratarak parçalamak ve Osmanlı yönetiminde yaşayan çeşitli ulusların egemenliklerini sağlamak istemelerinden doğan tarihi sorunların tümü birden anlaşılmaktadır (Lee, 1998: 57-58).

¹⁰ Literatürde "Ermeni sorunu" olarak geçen kavramın 19. yüzyıldan önce de var olduğu tartışmaları için bakınız: (Karaca, 2003).

¹¹ Millet-i sadıka, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin devlete olan bağlılığından dolayı verilmiş bir tanımdır. Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı, İslam hukukuna uygun olarak, etnik kökenleri dikkate alınmadan, sadece mensup oldukları din veya mezhep esasına göre gruplandırılmışlardır. Bu nedenle Osmanlı halkı Türk, Rum, Bulgar ve Arap olarak değil, Müslüman, Ortodoks, Katolik ve Yahudi olarak isimlendirilmiş ve bu grupların her birine Fatih Sultan Mehmet' den itibaren Arapça din ya da mezhep anlamına gelen "millet" adı verilmiştir. İslam milleti, Rum milleti, Yahudi milleti, Ermeni milleti şeklinde örnek verilebilir (Bozkurt, 1993: 51).

¹² 18. yüzyıldan 1861'e kadar "Avrupalı Büyük Güçler" "Avrupa Beşlisi"ydi: İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya ve Rusya. Daha sonra bu yapıya, birleşik krallık haline gelen İtalya 1871'de katıldı. Aynı yıl Birleşik İmparatorluk Almanya'sı da Prusya'nın yerini aldı (Davison, 2003: 12).

¹³ 93 Harbi olarak bilinen ve Osmanlı'nın Ruslara karşı yenildiği bu savaşın sonunda önce Ayestefanos Antlaşması imzalanır. Bu antlaşma maddelerinden hoşnut kalmayan başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupa devletleri antlaşmayı yenileme kararı alır.

¹⁴ Genel geçer tarih anlatılarında Osmanlı Devleti kuruluş dönemi (1300-1453), yükselme dönemi (1453-1579), duraklama dönemi (1579-1699), ve gerileme dönemi (1699-1922) olarak bölümlendirilir. Son dönem

başlayan değişimlerle farklılaşmıştır. Uzun yıllar “üstünlük psikolojisi” ile yaşayan Osmanlı Devleti, savaş alanındaki yenilgilerinin artması ve toprak kayıpları yüzünden Avrupa’nın askeri anlamda yakalamış olduğu gelişmeleri takip etme yoluna gitmiştir (Mardin, 2002: 10).

Toprak kayıpları ve askeri alandaki yetersizliklerin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda yeni siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlarla da karşı karşıyaydı. Siyasi anlamda Sırp ve Yunan isyanları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın isyanı, Mısır Sorunu, Osmanlı yönetici sınıfında acil reformlar yapılması gerekliliğini ortaya koymuştu. 18. yüzyıldan itibaren imparatorluğun iktisadi olarak da modernleşen Avrupa sistemine uyum sağlayamaması ekonomik sıkıntıları kaçınılmaz bir hale getirmişti. Bununla birlikte Batılı ülkelere tanınan ticari imtiyazlar 15 ve 16. yüzyıldan farklı olarak, eşitsiz bir biçimde Osmanlı Devleti’nin aleyhine işlemeye başlamıştı. İltizam usulüne son verilip, vergi kaynaklarının saptanıp, düzenli bir biçimde toplanması, mali yapının toparlanması için zaman kaybetmeksizin uygulanması gereken politikalardı. Bu yüdüdür ki Tanzimat bürokratları sorunların çözümü için merkezi yapıyı güçlendirme siyasetini öncelikli hale getirmişlerdi (Ortaylı, 1983: 11-12).

III. Selim ile birlikte “Nizam-ı Cedit” adı altında askeri alanda başlayan modernleşme olgusu II. Mahmut ile birlikte 19. yüzyılda hukuk, eğitim, maliye olmak üzere pek çok sistemi kapsamıştır. Osmanlı Devleti’nde modernleşmenin temel amacı merkezi iktidarın güçlenmesini sağlamaktır. Tebaanın yaşam standartlarını yükseltmek ya da bürokratik yapılanmanın kalitesini arttırmak daha sonraki hedeflerdi. Modernleşme beraberinde yıkıcı

Osmanlı tarih yazımında bu sınıflandırma biçimi ciddi eleştirilerle karşı karşıya kalmıştır. Oryantalist bakış açısını temsil eden bu sınıflandırmanın özellikle Osmanlı’nın son dönemlerini “decline”/“gerileme, çökme” olarak nitelendirmesi sorgulanan bir düşünce tarzıdır. Osmanlı’nın içinde bulunduğu durumu Batı uygarlığını temel alarak ileri-geri olarak tanımlamanın sorunlu bir değerlendirme olduğu tartışması yapılmaktadır. Bernard Lewis’in *Modern Türkiye’nin Doğuşu* adlı eserindeki tarih anlatısı bu eleştirilerin ilk hedefi olmuştur. Bununla birlikte 16. yüzyıldan başlamak üzere Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik düzeni, içten ve dıştan kaynaklanan gelişmeler sonucu değişime uğramaya başlamıştır. Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti’nde padişah adil bir yönetim anlayışıyla tebaasını tanrı adına en iyi şekilde korur ve yönetirdi. Adaletli bir yönetimin esas alındığı bu yapıda iki önemli sistem bulunurdu: ülkenin tümünü yatay bir biçimde kapsayan **tımar sistemi** ile tımar sistemini ve askeri zümreyi içine alan **kul sistemi**. Bu iki temel yapı, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevlerini sürdürmede eskisi kadar başarılı olamamıştır. Bu duruma yol açan gelişmeler şöyle sıralanabilir: Avrupa’dan gelen enflasyon süreci, tüfeğin gelişip yayılması, Avrupa’da ve özellikle Akdeniz bölgesindeki nüfus artışı, uluslararası ticaret yollarının önemsizleşmesi, İmparatorluğun doğal sınırlara ulaşmış olması ve fetihlerin azalması ve durması. 17 ve 18. yüzyıldaki siyasi gelişmelerle birlikte toprak kayıpları ve gelişen Avrupa’nın da etkisiyle 19. yüzyılda Osmanlı Devleti pek çok sorunla mücadele etmeye başlamıştır (İnalcık, 2003; Akşin, 2007).

etkilere de yol açtı. Eski düzenin simgeleri, kalıpları ve kurumları yeni toplumsal ve siyasal kalıplarla yer değiştirmeye başladı. Oldukça önemli bir gelişme de gayrimüslim ile Müslümanlar arasındaki dinsel farklılığın siyasi ve toplumsal bir anlam kazanması oldu. Bu farklılıklar yeni kimlikler olarak ön plana çıktı. Bu ciddi değişimin yansımaları, yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkiye de yansdı (Karpas, 2014: 82-83). 19. yüzyılın en önemli gelişmesi Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi modernleşmesini sağlamak için uygulamaya koyduğu reformlardır. Tanzimat Fermanı ile müslim/gayrimüslim ayrışması son bulmuş, yasa önünde herkes eşit sayılmış, tüm tebaaya eşit hak, mal, onur ve yaşam güvencesi sağlanmıştır¹⁵ (Shaw ve Shaw, 2010: 93).

Tanzimat dönemi öncesi geçerli olan kurallar, Gülhane’de okunan Tanzimat Fermanı ile değişmiştir. Dinî temelli millet sistemi yerine Osmanlı vatandaşı kavramı konmuştur. Hukuki statü farkları ortadan kalkmış, tek hukuk sisteminin tüm Osmanlı vatandaşlarına uygulanması kararı alınmıştır (Bozkurt, 1993). Kısacası 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, gayrimüslimler ve Müslümanları aynı kabul eden “eşitlik ilkesini” benimsemiştir. 1856 yılındaki Islahat Fermanı ise, Avrupalı güçlerin koruması altında olan Hristiyan tebaaya ayrıcalıklı bir statü yaratmıştır denebilir. Özellikle Tanzimat Fermanı’nın eşitlik ilkesi Hristiyanları merkezileşmenin yarattığı idari etkilerden korumuştur. Bu sayede Hristiyan tebaa kendi kültürel ve dinî özelliklerini sürdürebilmiştir. Aynı zamanda bu işin ekonomik boyutu da çok önemlidir. Hristiyanlar, Avrupa ile kurulan finansal ilişkiden en kârlı çıkan grup olmuştur (Karpas, 2014: 101-102). 1839 ve 1856 yıllarındaki fermanlar aracılığıyla Avrupa’nın kanatları altında olan Hristiyan tebaa içinden kapitalist ekonominin hür yasalarına tabi olan toplumsal gruplar ön plana çıkmıştır. Etnik ve dinî duyguları canlanan

¹⁵ Teokratik bir devlet anlayışına sahip Osmanlı’da Müslüman ile gayrimüslim toplumlar arasında Tanzimat Fermanı öncesi ciddi hukuki statü farkları vardı. Müslüman ahalîye İslam ve örfî hukuk kuralları uygulanırken gayrimüslimlere özel hukuk alanında, parçası oldukları topluluğun din ve sosyal yaşamına ilişkin kuralları; kamu hukuku alanında da İslam hukukunun gayrimüslim ahalî için geçerli olan yasaları uygulanıyordu. Sosyal yaşamda gayrimüslim gruplara önemli kısıtlamalar getirilmişti: Evleri Müslüman ahalinin evlerinden renk ve yükseklik bakımından farklıydı ve Müslümanların ibadet yeri olan camilere bitişik oturamıyorlardı. Giydikleri kıyafetlere fermanlarla kısıtlamalar getirilmişti. Elbiselerinin renkleri ve kumaşları kurallarla belirlenmişti. İzinsiz binek hayvanına binmeleri ve silah taşımaları yasaktı. Askerlik hizmetine katılmadıkları için cizye adı verilen bir vergi ödüyorlardı. Mahkeme önündeki şahitliklerinin yetersizliği, kamusal alanda görev alamamaları o dönemin kısıtlayıcı hükümleri olarak karşımıza çıkar. Her milletin başında devletçe onaylanmış kendi cemaatine sevilen bir dinî lider bulunurdu. Söz konusu dinî lider, mensubu oldukları ahalinin çıkarlarını korur, topluluğun malları ile ilgilenir, eğitim işlerini yönetir, hukuksal işlerini çözer, dinî mali ve hukuki işlerin giderlerini karşılamak için cemaatinden vergi toplardı (Bozkurt, 1993).

gayrimüslimler ekonomik alanda da güç kazanmışlardır. Bu durum uluslaşma yolundaki fikirlerin gelişmesini hızlandırmıştır (Karpas, 2014: 93).

Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın yaratmış olduğu olumlu hava, modernleşme pratikleri ile birlikte Ermeni cemaatinin içindeki geleneksel ilişki biçimlerinin kırılmasında etkili olmuştur. Osmanlı Ermeni toplumunda en önemli makam, İstanbul Ermeni Patrikliği'dir.¹⁶ Hem ruhani hem dünyevi düzenlemelerden sorumlu bu makam Ermeni cemaatinin işleriyle ilgili olarak Osmanlı yönetimince resmen tanınmış tek makamdır (Koptaş'tan aktaran Vartan Artinian, 2004: 12). Ermeni Patrikliği üzerinde 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amira¹⁷ adı verilen Ermeni aristokrasisinin çok büyük etkisi olmuştur (Dadyan, 2011: 85-86). İstanbul Ermeni kilisesinin sahip olduğu güç, Avrupa'da yaşanan aydınlanmacı hareket ve bu hareketin Fransa, İtalya ve Avusturya'daki eğitim kurumlarından ders alan Ermenilerin üzerinde yaratmış olduğu etki ve Tanzimat döneminin beraberinde getirmiş olduğu Osmanlılık düşüncesiyle sarsılmaya uğramıştır (Somel, 2007). Ermeni Patrikliği'nin en önemli sıkıntılarından bir tanesi de Katolik ve Protestan inanışların Ermeniler arasında giderek yayılmaya başlamasıdır. 1836 yılında Katolik Ermenilerin, 1850'de Protestan Ermenilerin ayrı bir cemaat olarak kabul edilmesi Gregoryen Ermeni kilisesinin varlığını ciddi anlamda tehdit etmeye başlamıştır (Koptaş'tan aktaran Vartan Artinian, 2004: 12).

Ermeni millî bilincinin gelişmesinde önemli bir payı bulunan bir diğer unsur ise, dış kaynaklı Venedik ve Viyana'da Ermeni rahiplerince geliştirilen Mihitarist öğretidir. Bu öğretinin takipçisi olan Katolik rahipler, Ermeni tarihi ve diline sahip çıkarak okullarında bunların öğretilmesini sağlamışlardır. Bu öğreti ile yetişen Ermeni gençleri, laiklik ve Batılılaşmadan yana olmuşlardır (Hacikyan, Basmajian, Franschuk ve Ouzounian, 2005: 50). Okullaşma oranı, özellikle bu dönemde Protestan misyonerlerin yardımları sayesinde de gözle görülür bir seviyede artış göstermiştir. Enver Ziya Karal, Protestan misyonerlerinin,

¹⁶ 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulan İstanbul Ermeni Patrikliği 1922 yılında kapanarak, Kudüs'e taşınmıştır.

¹⁷ Kanuni Sultan Süleyman, 1554 yılındaki Revan ve Nahcivan Seferleri'nde Van'da sarraflık ve tüccarlıkla uğraşan Ermenileri İstanbul'a getirtmiştir. Kısa sürede büyük servetlere sahip olan bu kişiler hem imparatorluk hem de Ermeni cemaati içinde iktidar sahibi olmuşlardır. Başlangıçta Ermenice Prens anlamına gelen "İşhan" kelimesi ile anılan bu aristokrat sınıf 18. yüzyıldan itibaren "Emir" kelimesi anlamına gelen "Amira" unvanı ile anılır olmuştur (Dadyan, 2011: 85-86).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerini 1840'lı yıllarla birlikte genişlettiklerini söyler. Bu sürecin oluşumundaki ve gelişimindeki rol, İngiltere ve Amerika'ya aittir. Osmanlı topraklarındaki Katolik nüfusun koruyucusu Fransa ve Avusturya iken, Ortodoksların koruyucusu Rusya'dır. İngiltere, Hristiyan halk üzerinde söz sahibi olabilmek adına Amerika ve Almanya'dan gelen Protestan misyonerleri aracılığıyla, İngiliz konsoloslarının da destekleri sayesinde para ve daha başka yardımlarda bulunarak farklı din ve mezhepteki halkı Protestan yapmaya girişmiştir. Farklı bölgelerde çok sayıda kolejler açarak, Ermeni toplumunun üzerinde ciddi etkiler yaratmışlardır. Lübnan, Anadolu ve İstanbul'da faaliyete geçen kolejlerde Ermeniler, tarihleri ve edebiyatları hakkında bilgi sahibi olup; insan hakları, millîyetçilik gibi kavramları gündemlerine almışlardır (Karal, 1983: 128-129).

Fransız İhtilali'nin yaymış olduğu fikirler, Katolik ve Protestan misyoner faaliyetleri, Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla getirilmiş reformlar, Osmanlılık ideolojisi ve Mihitarist öğretisi yüzünden, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kilisenin otoritesi zayıflamaya başlamış, dini yapıyla Ermeni cemaatinin yeni yetişen gençleri arasında çatışmalar daha belirgin hale gelmiştir. Artinyan, kilisenin karşısına yurt dışında eğitim görmüş, ticaretle uğraşan ve laikleşme çabası içerisinde kaygıları olan yeni bir Ermeni sınıfının ortaya çıktığını söyler. Osmanlı'daki Ermeni nüfusunun çoğunluğunun eyaletlerde yaşamasına karşın toplam sayının yüzde 20,4' ünün kentlerde yaşadığı tespit edilmiştir. Özellikle İstanbul'da yaşayan Ermeniler, cemaat politikalarının belirlenmesinde öncü rol oynamışlar ve 1863 tarihli Ermeni Millet Nizamnamesi'nin hazırlanıp, Osmanlı Hükümeti'nce kabulünü sağlamışlardır (Artinian, 2004: 20). Somel'e göre; 1860'larda görülen bu yapısal reform, Ermeni toplumunun sadece bir görünümünün yansımasıydı. İstanbul Ermenilerinin, Osmanlı Ermenileri üzerindeki kültürel ve toplumsal egemenliği karşısında bir popülist-taşra tepkisi de ortaya çıkmıştı. İstanbul Ermeniliği, Osmanlı kurulu düzeniyle az çok anlaşır bir kültürel aydınlanma, kültürel millîyetçilik anlayışı ile yetinirken; Anadolu Ermeniliği var olan durumdan memnun değildi. Tanzimat reformlarının, Anadolu'daki Ermenilerin can ve mal güvenliğini korumadaki başarısızlığı, Kürt aşiretlerinin Ermeni nüfusuna düzenlediği saldırılardan dolayı, Doğu Anadolu'daki Ermeniler, hem Bâb-ı Âli'ye hem de İstanbul'daki cemaate karşı da oldukça tepkiliydi (Somel, 2007: 4).

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren iç ve dış dinamiklerin etkisiyle Ermeni sorunu düşünsel düzeyde oluşturulmuş, ikinci yarısından itibaren de uluslararası ilişkilerin nesnesi haline getirilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre; Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da yönetsel reformlar yaparak, Hristiyan halkın varlığını korumakla yükümlüydü. Avrupalı büyük güçler, söz konusu maddeyi gerekçe gösterip, Ermenilerin yaşadıkları sorunları sürekli gündemde tutup, Osmanlı'nın içişlerine müdahale edeceklerdi (Uras, 1987: 248). 1890'lara kadar Düvel-i Muazzama'nın faaliyetlerinden memnun olmayan Ermeniler, "bağımsızlıklarını" elde etmek için ses getirecek şiddet içerikli eylemler düzenlemeye başladılar. İstanbul'u da bu eylemlerin merkezine koydular. 1890 Kumkapı Ermeni Olayı, 1895 Bâb-ı Âli Gösterisi, 1896 Osmanlı Bankası Baskını, Ermeni komiteciler tarafından İstanbul'da gerçekleştirilmiş önemli olaylardı. Çok sayıda Ermeni ve Müslümanın hayatını kaybettiği bu olayların ortak amacı, Ermeni toplumunu tatmin edecek ıslahatların yapılması ve son kertede bağımsız Ermenistan'ın kurulmasıydı. Banka baskınından önceki olaylarda aradıklarını bulamayan Ermeni komiteciler bu son eylemle istediklerini elde edebileceklerdi. Gerçekleştirdikleri baskın hareketi, Ermeni komiteciler açısından başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Osmanlı devletiyle büyük güçler arasında uluslararası bir krizin çıkmasına yetmişti. Diplomatik incelemelerden anlaşılan, İstanbul'daki baskın ve sonrasında yaşananlardan Osmanlı hükümetinin sorumlu tutulmuş olmasıydı. Eylemciler, Osmanlı banka müdürü Sir Edgar Vincent ve yabancı elçiliklerin temsilcileri sayesinde II. Abdülhamit'in elinden kurtulmayı başarmışlardı (Sakaoğlu, 1993-1994: 167-168).

Osmanlı hükümetinin, suçlulara gerekli cezaları veremeyişi bile uluslararası sistemde Osmanlı hükümeti açısından işlerin iyi gitmediğinin ciddi bir göstergesidir. Öyle ki baskını düzenleyen Armen Garo diğer adıyla Karekin Pastırmacıyan, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Meclisi'ne Erzurum'dan milletvekili olarak girmeyi başarabilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kafkas Ermeni Ulusal Konseyi'nin temsilciliğini üstelenen Garo, Amerikan hükümetinin 22 Nisan 1920'de bağımsız

Ermenistan'ı resmen tanınması üzerine Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk ve tek büyükelçisi olmuştur (Mesrobian'dan alıntılan Garo, 2009: 15)¹⁸.

Literatürde “Ermeni sorunu” konusunda yazılmış Türk, Ermeni ve Batı kaynaklı pek çok çalışma bulunmaktadır. Özellikle son otuz yıldır alana ilişkin yeni arşiv belgelerinin bulunması, sözlü tarih çalışmalarının yapılması ve yeni yaklaşımlarla birlikte farklı nitelikteki araştırmaların ortaya çıkması yeni değerlendirmeleri zorunlu kılmaktadır. Bu çalışmaların kritiğini yapmak bu tezin amaçları ve sınırları dışındadır.¹⁹ Çalışmamızın konusunu oluşturan Ermeni sorunu çerçevesinde, Osmanlı Bankası Baskını ile ilgili olarak önemli akademik çalışmalar bulunmaktadır. Kronolojik olarak bu çalışmalara baktığımızda, ilki 1985 yılında İ. Selahattin'e ait *Ermenilerin İstanbul'daki Osmanlı Bankası Baskını* adlı makaledir. Bu makale, genel tarih kitaplarının dışında konuyu ilk defa monografik bir şekilde ele alan incelemedir. Söz konusu olayla ilgili olarak Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden yararlanılarak, olayın nasıl gerçekleştiğinin öyküsü anlatılmış, Avrupalı güçlerin elçilikler düzeyinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı nasıl eleştirel bir tutum sergilediği aktarılmıştır. Makalede, Avrupa, Amerika, Rusya ve Hindistan'da yayımlanan gazetelerdeki Osmanlı Bankası Baskını ile ilgili çıkan haberlerden örnekler paylaşarak, olayla ilgili dünyada nasıl bir kamuoyu oluşturulmaya çalışıldığı gösterilmiştir.

Konu ile ilgili doğrudan ikinci bir kaynağa “*Ermeni Teröristlerin Osmanlı Başşehri İstanbul'daki Saldırıları ve 1896 Osmanlı Bankası Baskını (ABD'deki 11 Eylül Saldırılarıyla bir Mukayese)*” isimli makaledir. Bu çalışmada Necmettin Alkan, Osmanlı Bankası Baskını'nı, 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika'da gerçekleşen terör saldırısıyla karşılaştırır. Terör kavramı ve terör saldırıları üzerine inşa ettiği makalesinde Alkan, dönemin farklı siyasi görüşünü temsil eden dört Alman basın organının -*Germania, Kölnische Zeitung, Frankfurter Zeitung und Handelsblatt, Vorwaerts*- banka baskınına nasıl haberleştirdiğini aktarır. Alkan makalede, olayın gerçekleştiği tarihle ilgili gazetelerdeki bilgi aktarımını, itilaflı noktalar arasında değerlendirmiştir. Yazarın, zamanlama ile ilgili sorunları açıklarken Osmanlı süreli

¹⁸ Armen Garo'nun *Osmanlı Bankası Armen Garo'nun Anıları* kitabına 1976 yılında yazmış olduğu önsözden bu bilgi elde edilmiştir.

¹⁹ Ermeni sorunu başlığı altında 19. ve 20. yüzyıldaki olayları konu edinen önde gelen çalışmaların bütünlüklü bir biçimde Türk, Ermeni ve Batı kaynaklı araştırmalar olarak kategorize edilip karşılıklı olarak analiz edilmesi, bu çalışmaların eleştirel bir tarih okumasından geçirilmesi gerekmektedir.

yayınlarındaki mali, hicri ve miladi olarak üç farklı tarih kullanımına dikkat etmediği anlaşılmaktadır. Alkan'ın itilaflı gördüğü bir diğer konu ise baskını gerçekleştiren örgütün kim ya da kimler olduğunu bilgisidir. Alman gazetelerindeki banka baskını haberlerinde eylemi gerçekleştiren grubunun adı verilmemiş “bir grup devrimci Ermeni gencinden” bahsedilmiştir. İkincil kaynaklardan öğrenilen haberlerde ise dört farklı örgütün -Hınçak, Taşnak, Sant ve Kurban- eylemi ayrı ayrı ya da birlikte gerçekleştirdiğine dair net olmayan ifadeler bulunmaktadır. Makalede haberleri incelenen dört Alman gazetesinin sahiplik yapıları ve genel yayın politikalarına ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Bu eksikliğe rağmen gazetelerin baskın ve sonrasındaki olayları değerlendiren haberleri Alman basınının Ermeni sorununa nasıl baktığı konusunda önemli ipuçları vermektedir. Yazara göre Alman basını Avrupalı diğer devletlere göre olayları olabildiğince tarafsız vermiştir. Olaylarda hayatını kaybeden Ermeni sayısının Avrupa'daki kaynaklarla benzerlik taşıması ve Müslüman kayıplardan söz edilmemesi rağmen Necmettin Alkan, Alman gazetelerinin haberlerini “objektif” olarak kabul eder. Bu görece “tarafsız” haberlerin nedenini de o dönemde her alanda gelişmeye başlayan Osmanlı- Alman ilişkisine bağlar.

Osmanlı Bankası Baskını ile ilgili bir diğer araştırma Edhem Eldem'e ait “26 Ağustos 1896 *“Banka Vakası”* ve 1896 *“Ermeni Olayları”* adlı çalışmadır. Bu makale diğer çalışmalardan farklı bir bakış açısına sahiptir. Eldem'e göre banka işgali ve arkasından yaşanan olaylar münferit ve sınırlı vakalardır, işgal ve olayları merkeze alan tartışmalar Ermeni sorununun çözümüne katkıda bulunmayacaktır. Edhem Eldem, olayları ve belgeleri ayrıntılı bir şekilde inceleyerek, çelişen ve çatışan yorumları karşılaştırmalı bir biçimde açıklar. Olaya ilişkin kaynakları 3 kategoriye ayırarak ele alır. Birinci kategoride olaylara doğrudan müdahil olmuş kişi ve kurumlara ait belgeler; ikinci kategoride olayların gerçekleştiği dönemle eş zamanlı ya da hemen sonrasında kaleme alınmış tanıklıkla yorum arası değerlendirme yapan çalışmalar yer alır. Son kategoride ise, bu iki kategorideki çalışmalara dayalı olarak tarihsel analiz yapan incelemeler vardır. Tüm bu kaynaklar makalede Eldem tarafından ayrıntılı ve eleştirel bir şekilde incelenir. Edhem Eldem'in konuyla ilgili ikinci çalışması, *“Banka Vakası”* ve *1896 İstanbul Katliamı*'dır. Bu çalışmasında da Eldem, banka baskının kısa bir anlatısından sonra bu konunun tarih yazımı bazında Türk ve Ermeni eserlerinde nasıl aktarıldığı eleştirisini sistematik bir şekilde inceler. Birinci

makaleye ek olarak ikinci çalışmasında, *The Times*'ın banka baskını ile ilgili olarak yaptığı haberleri ayrıntılı ve eleştirel bağlamda ele alır.

Son olarak da banka baskını üzerine ayrıntılı bir doktora çalışması bulunmaktadır: *Osmanlı Devleti Dış Politikasında Ermeni Sorunu: 1896 Osmanlı Bankası Baskını Örneği*. Fikrettin Yavuz' a ait bu çalışma, konu ile ilgili en kapsamlı araştırmadır. Ermeni sorununu birkaç farklı dönemlendirmeye ele alır. Birinci dönem Ermeni millî bilincinin oluştuğu "fikri hazırlık evresi"dir. Bu dönem, Ermeni cemaati arasında misyoner faaliyetlerini, Osmanlı Devleti'nin değişim çabalarının ürünleri olan Tanzimat ve Islahat Fermanları ile bunların sonucu olarak ortaya çıkan Ermeni Millet Nizamnamesi'ni de içine alan, asıl kırımın yaşandığı süreci kapsar. İkinci evre, 1877- 1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşması'ndan sonraki süreci içeren, Ermenilerin yaşadığı yerde reformların yapılmasını öngören dönem "Diplomatik Teşebbüsler" dönemidir. Reformlarla ilgili olarak beklentileri karşılanamayan ayrılıkçı Ermeni kanadının silahlı mücadele başlattığı "İsyanlar Dönemi"dir. Yavuz'un çalışması 5 bölümden oluşur. Birinci bölümde, banka baskını ve Ermeni olaylarını terör bağlamında açıklar. Fikri hazırlık süreci olarak ele aldığı konuları ayrıntılı bir şekilde inceler. İkinci bölümde doğrudan banka baskını ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Üçüncü bölümde banka baskını sonrasında Beyoğlu, Galata ve çevresi, Fındıklı, Boğazkesen, Samatya, Bahçekapısı, Karagümrük, Eyüp, Fener, Şehzadebaşı, Şehrimini, Kasımpaşa ve Hasköy'de meydana gelen olaylar aktarılmıştır. Dördüncü bölümde olayların Avrupa kamuoyundaki yansımalarına yer verilmiştir. Son olarak da banka baskını ve olaylarının dış politikasındaki etkileri incelenmiştir. Yavuz tezinde iki arşivden yararlanmıştır: Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Osmanlı Bankası Arşivi. Osmanlı Bankası ve İstanbul olayları ile ilgili konsolosluk raporları ve İngiliz dışişleri yazışmalarını tezin önemli kaynaklarındandır. Tezde konuyla ilgili Avrupa kamuoyunun algı yönetimini yapan İngiltere ve Amerika'daki süreli yayınlara da yer verilmiştir. Osmanlı Bankası Baskını'nı ve devamındaki olayları inceleyen kaynakları çalışmasında kullanmıştır.

Bu yayınların dışında Osmanlı Bankası Baskını ile ilgili olaylara tanık olmuş kişilerin kaleme aldığı raporlar ve kitaplar da çalışmamız açısından oldukça önemli kaynaklardır. Osmanlı Bankası Baskını'nı düzenleyenlerden biri olan ve daha sonra 1908-1912 yılları

arasında Osmanlı Meclis üyelerinden birisi olacak, Taşnak lider Karekin Pastırmacıyan'ın²⁰ kaleme aldığı "*Osmanlı Bankası Armen Garo'nun Anıları*"²¹ adlı kitapta, olayların nasıl geliştiği birinci ağızdan anlatılmıştır. Bu kitapta Garo'nun anılarından ayrı olarak, konuyla ilgili çeşitli yazışmaları gösteren ekler de bulunmaktadır.

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nin baskın ile ilgili olarak internet ortamında paylaştığı dosya önemli belgeler içermektedir²². Dosyada, Osmanlı Bankası Müdürü Sir Edgard Vincent'in ve yardımcıları Gustav Wülfüng ile Gaston Auboyneau'nun olaylarla ilgili ayrıntılı bir biçimde Paris ve Londra ile paylaştığı İngilizce ve Fransızca raporlar ve konu ile ilgili gazete makaleleri yer almaktadır.

Dönemin Zaptiye Müdürü Hüseyin Nazım Paşa'nın 2 ciltlik "*Ermeni Olayları Tarihi*" kitabı ile "*Hatıralarım Ermeni Olaylarının İçyüzü*" adlı eseri, doğrudan Osmanlı Bankası Baskını öncesinde, olayın gerçekleşme sırasında ve sonrasında yaşananları anlatan önemli kaynaklardır.

Esat Uras'ın 1953 yılında ilk baskısı yapılan "*Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*" isimli çalışması, Ermeni sorununu tarihsel bir süreç içerisinde ele almaktadır. Ermenice bilen Uras'ın, Ermeni kaynaklarından yararlanarak bu eseri kaleme alması eserin araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı niteliğini taşımasını sağlamıştır.

Aynı derece de önem taşıyan bir diğer eserse Kamuran Gürün'ün *Ermeni Dosyası* adlı eseridir.

²⁰ Karekin Pastırmacıyan adlı kişinin kullandığı takma ad Armen Garo'dur.

²¹ Bu kitap ilk olarak 1948 yılında Hayrenig Press tarafından Ermenice olarak basılmıştır. Kitapta Armen Garo'nun tamamlanmamış el yazıları ve Simon Vratzian'ın editörlüğündeki gazete makaleleri vardır. Daha sonra kitap İngilizce'ye çevrilmiştir.

²² Osmanlı Bankası Arşivindeki "Attack on Bank in Costantinople, 23,999" (OBA), ve Londra Arşivindeki belgelerin (LA 23,999) ve Guidall Library'de yer alan, Reports, letters, telegrams etc. Relating to the attack on the Ottoman Bank in Constantinople by Armenian revloutionaries, Ms. 23999/1. (GL). dosyadaki belgelerin birbirleriyle aynı olduğu Fikrettin Yavuz'un vermiş olduğu bilgi ile öğrenilmiştir.

Edhem Eldem'in "*Osmanlı Bankası Tarihi*" adlı kitabı banka tarihi ile ilgili bilgiler verirken özellikle Abdülhamit döneminde bankanın geçirmiş olduğu önemli problemlerde Ermenilerin üstlendiği kimi rolleri aktarması açısından araştırmacılar için değerlidir.

Banka tarihi ile ilgili bir diğer çalışma ise, *Bank-ı Osmanî-i Şahane* adlı kitaptır. Andre Autheman'ın bu çalışması da bankanın kuruluşu, geçirdiği ortaklık ve aşamaları inceleyen bir eserdir.

Louise Nalbantyan, *The Armenian Revoluitionary Movement* adlı kitabında, Ermeni milliyetçiliğinin uyanışındaki unsurları ayrıntılı bir şekilde ele alır. Ermeni komitelerinin devrimci yönlerini ön plana çıkaran çalışmada komitelerin parti programlarına dair kapsamlı bilgiler bulunur. Arman J. Kirakosyan editörlüğünde hazırlanan *The Armenian Massacres 1894-1896 British Media Testimony* ve *The Armenian Massacres 1894-1896 U.S. Media Testimony* adlı iki ayrı kitap, İngiltere ve Amerika'daki gazetelerde yer alan Ermeni sorunu, İstanbul'da yaşanan olaylarla ilgili haber ve yorumları içermektedir. Bu eserler sayesinde, banka baskınına dair önemli bilgiler elde edilmiştir. Yine Kirakosyan'ın, *British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830 to 1914* adlı çalışması da İngiltere'nin tarihsel süreç içerisinde Ermeni sorununa bakışını yakalamak açısından değerlidir. *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920* isimli çalışmada, Manoug Joseph Somakyan, Ermeni sorununu, İngiltere ve Rusya'nın ürettiği politikalar üzerinden değerlendirir. M. K. Nerusyan, *Hay Joğovordı Badmutyun* (Հայ Ժողովրդի Պատմություն) (Ermeni Halkı Tarihi) adlı kitabında Ermeni sorununun ortaya çıkışını, Hr. R. Simonyan, *Hayots Badmutyun* (Հայոց Պատմություն) (Ermeni Tarihi) isimli çalışmasında, Osmanlı Bankası Baskını'nın nasıl gerçekleştiğini aktarır.

İstanbul ve Varna'daki Ermeni gazeteleri bu çalışmanın temel kaynaklarıdır. İstibdat rejimini en ağır şartlarda yaşayan İstanbul'da ve görece daha özgür bir ortamın bulunduğu Varna'da yayımlanan gazetelerin haber ve yorumları incelenerek, gazetelerin kamuoyu yaratmada bir gücü olup olmadığı, varsa halkın üzerinde nasıl bir etkisi olduğu araştırılacaktır.

Osmanlı topraklarında gazete, kapitalist çıkarların peşinden koşan Avrupalı güçler tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. Son yapılan çalışmalarla Osmanlı topraklarında gazetenin tarihini 1793 yılına kadar götürmek mümkündür. İstanbul'da ilk gazete Fransız İhtilali'nin propagandasını yapmak amacıyla Fransızlar tarafından yayımlanmıştır. Kısa süre içerisinde bu güçlerin yerli ortakları olan Rumlar, Yahudiler, Ermeniler de haber ihtiyaçlarını karşılamak için kendi gazete ve dergilerini yayımlamaya girişmişlerdir (Alemdar, 2001: 16).

Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında ilk Ermenice gazete, İstanbul'da 13 Ocak 1832 tarihinde *Takvim-i Vekâyi'nin*, *Takvim-i Vekâyi Lıro Kir* (Թագավորի Վազայի Լրոյ Գիր) ismiyle yayımlanan nüshasıdır (Kalemkaryan, 1893: 34-37). 1839 yılında İzmir'de Ermenice *İşdemaran Bidani Kidelyats* (Շտեմարանի Դիտանի Գիտելատաց) "Gerekli Bilgiler Klavuzu" isimli dini içerikli ilk özel Ermenice gazete yayımlanmıştır (Tuğlacı, 2004: 659). İlk süreli yayınların ardından Tokat, Tiflis, Van gibi merkezlerde de süreli yayınların sayısı hızla artmıştır. Özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul, Batı Ermenileri açısından gazetecilik faaliyetlerinin merkezi haline gelmiş, Osmanlı ve Ermeni siyasi modernleşmesinin günlük hayattaki pratikleri, kendini basın yayın faaliyetlerinde göstermiştir. Anadolu Ermenileri, İstanbul Ermeni cemaati kadar etkili olmasa da misyonerlerin yardımıyla açtıkları okullarda gazetecilik ve dergicilik faaliyetlerini yürütmüşlerdir (Somet, 2007).

Osmanlı basın tarihi üzerine yapılan akademik çalışmalar, son yıllarda sayısal olarak artış gösterdiği gibi içerik olarak da çeşitlenmeye başlamıştır. Osmanlıca (Türkçe) basın ile birlikte İmparatorluk'taki çok dilli basın hayatını oluşturan Ermenice, Ermeni harfli Türkçe, Rumca, Grek harfli Türkçe (Karamanlıca), İbranice, İbrani harfli Türkçe, Fransızca gibi farklı dillerdeki gazete ve dergiler araştırmacılar için yavaş yavaş ilgi odağı haline gelmiştir. Osmanlı Ermeni basın tarihi yazım geleneğini değerlendirmeden önce Osmanlı basın tarihi yazımının geçirdiği kısa dönüşümün²³ ne olduğunun ortaya konması, çalışmamızın

²³ Osmanlı basın tarihi yazımı alanında son dönemde görülen yeni yaklaşımlar Osmanlı tarih yazımının geçirmiş olduğu değişimin etkisiyle açıklanabilir. Dünyada ve Türkiye'de tarih denilen bilgi alanına ilişkin düşüncelerde ve algılamalarda 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok önemli dönüşümler ve farklılaşmalar oldu. Tarihin, tarih yazımının, tarihçinin, tarihçiye biçilen rolün ne olduğuna dair kuramsal düzeyde önemli tartışmalar yapılmaya başlandı. Bu hesaplaşmalar aslında sosyal bilimler alanında yaşanan pozitivizm sonrası dönemin ontolojik, epistemolojik ve metodolojik bunalımlarının tarih alanına yansımaysıydı (Özel, 2009:16).

konusunu oluşturan Abdülhamit dönemi Ermeni basını hakkında söz söylememize yardımcı olacaktır.

Osmanlı basın tarihi çalışmaları iki koldan yürütülmüştür. İlki doğrudan basın tarihini konu edinen²⁴ ve gazete monografilerine²⁵ yer veren araştırmalar, ikincisi de Osmanlı Devleti'nin siyasi, toplumsal ve kültürel tarihi önceliğinde dönemin basın yayın faaliyetleri hakkında bilgi veren çalışmalardır.²⁶ Gazetenin imparatorluk topraklarındaki doğuşu ve işlevleri üzerine yazılanların sınırlı oluşu ve benzer çıkarımlarda bulunulmuş olması Osmanlı basın tarihinin uzunca bir süredir ihmal edilmiş olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Gül Karagöz Kızılca, *Voicing the Interests of the Public Contestation, Negotiation, and the Emergence of Ottoman Language Newspapers During the Financial Crises of the Ottoman Empire, 1862-1875* adlı doktora tez çalışmasında, Osmanlı basın tarihi yazımı üzerine eleştirel bir okuma yaparak, gazetenin Osmanlı toplumu için ne ifade ettiği bilgisini özgün bakış açısıyla yenilemiştir. Kızılca, gazetenin ortaya çıkışı ve gelişimini Oryantalist/modernist paradigmanın²⁷ iddia ettiği, Osmanlı'nın geri kalmışlık tezini

²⁴ Doğrudan Osmanlı basın tarihi üzerine inceleme yapan çalışmalardan bazıları: Ahmet Emin Yalman'ın *The Development Of Modern Turkey As Measured By Its Press*; Orhan Koloğlu'nun *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*; 1908 Basın Patlaması; Hıfzı Topuz'un *100 Soruda Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi*; Hasan Refiğ Ertuğ'un *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*; Fuat Süreyya Oral'ın *Türk Basın Tarihi Osmanlı İmparatorluğu Dönemi 1728-1922 1831-1922*; Enver Benhan Şapolyo'nun *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın*; Nuri İnuğur'un *Basın Yayın Tarihi*; Hamza Çakır'ın *Osmanlı'da Basın İktidar İlişkileri*, Palmira Brumett'in *İkinci Meşrutiyet Basında İmge ve Emperyalizm 1908-1911*.

²⁵ Osmanlı döneminde yayımlanmış gazetelerin yayın politikalarıyla ilgilenen çalışmalar arasında Korkmaz Alemdar'ın *İstanbul (1875-1964) Türkiye'de Yayımlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*; (Orhan Koloğlu *Takvim-i Vekayi*; Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi Belgeler*; İlhan Yerlikaya'nın *Abdülhamit Döneminde Basın Yarı Resmi Vakıf Gazetesi (1875-1884)* örnek verilebilir.

²⁶ Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma*; Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu*.

²⁷ Osmanlı tarih yazımında 90'lı yıllara kadar tarihsel gelişim sürecini anlatmak için Batı Avrupa merkezli oryantalist bakış açısının etkisiyle "modernite" paradigması kullanılıyordu. On altıncı yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı'nın gerileme sürecine girdiği saptaması 18. yüzyıl ile birlikte önce Avrupalı seyyahların eserlerinde ardından da pek çok akademisyenin çalışmalarında temel varsayım olarak kabul edildi. 90'lı yıllarda her toplumun aynı anda ve aynı biçimde ilerleyemeyeceği kabulü ve gelişmenin göreceli bir kavram olduğu saptaması tarih yazımında karşılaştırmalı tarih analizlerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Gerileme karşıtı akademik çalışmalar Edward Said'in *Oryantalizm* adlı eseriyle de kendine dayanak noktası bulmuş oldu. Böylece az gelişmişlik, geri kalmışlık tezleri yerini ağırlıklı olarak "kültürel tarih" çalışmalara bıraktı. Kültürel tarihin konusu, insana dair her şey olarak belirlenmiş, belli bir mekan ve zamandaki toplumların, bireylerin ürettikleri maddi ve düşünsel ürünlerin hepsi bu tarihin ilgi alanına girmiştir (Ergenç, 2012: Xi-Xii). Dana Sajdi, gerileme ve gerileme karşıtı tezlerin teorik ve pratik temellerini tartıştığı, *Gerileme, Hoşnutsuzluklar ve Osmanlı Kültürel Tarihi* başlıklı yazısında kültürel tarih alanının uzun yıllar Osmanlı medeniyetinin gerilemiş olduğuna ilişkin çalışmaların ağırlığından ihmal edildiğini savunur. Gerileme karşıtı tezlerin medeniyet sorgulamasıyla kültürel tarih çalışmalarının da önü açılmıştır. Sajdi, metinsel okumalar, kitap kültürünün incelenmesi, Osmanlı metinlerinde birinci ağızdan anlatıların ortaya çıkışının incelenmesi, melankolinin ve kaygıların incelenmesinin artık mümkün olduğunu söyler (Sajdi, 2014: 14-15, 51). Siyasi güçlükler nedeniyle tüm eleştirilere rağmen akademik çalışmalarda varsayımsal olarak Avrupa kökenli gerileme tezleri alanda hala

onaylayan çalışmalardaki gibi reformist bir çabanın ürünü olmaktan çok, Osmanlı toplumunun toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik yapısı ile açıklanması gerektiğini savunur. Kızılca'ya göre; gazete geleneksel anlatıların ileri sürdüğü gibi yalnızca bir kayıt tutma aracı değil, aynı zamanda toplumdaki olayların, vakaların, çıkar grupların düşüncelerinin yansıtıldığı bir aygıttır. Osmanlı topraklarında, okuryazar oranın sınırlı oluşundan yola çıkarak gazeteyi seçkinci bir araç kategorisinde değerlendiren çalışmaların aksine Kızılca, gazeteyi özellikle 1860'lardan sonra alt ve orta sınıflara da seslenen, kamuoyu yaratma potansiyeli çok güçlü olan bir araç olarak resmeder. Tanzimat'ın getirmiş olduğu reform politikaları sayesinde artan okul ve okuryazar sayısı, gazete sayısı ve tirajının da artmasına neden olmuştur (Kızılca, 2011:4-32). Kızılca'nın bir diğer önemli alışması *Osmanlı/Türk Basın Tarihi Yazımı zerine Eleştirel Bir Değerlendirme* isimli makalesidir. Bu makalesinde Kızılca, mikro ölçekte Osmanlı basınının ortaya çıkışını eleştirel bir bağlamda ele alır. Osmanlı basın tarihi yazımını geleneksel ve eleştirel olarak ikiye ayıran Kızılca'ya göre; geleneksel yazımda basının ortaya çıkışı, devletin modernleşme isteğinin bir parçası olarak anlatılır. Osmanlı yönetici seçkinleri, basını toplumun gelişmesi için bir araç olarak görmüşlerdir. Geleneksel tarih yazımında, Osmanlı halkına pasif bir rol biilmesini de ciddi bir biçimde eleştiren Kızılca, gazetenin farklı çıkar grupları tarafından sahiplenilip kullanıldığının vurgusunu yapar. Namık Kemal'in, yeniçerilerin ortadan kalkmasından toplum ve devlet arasında bozulan dengenin gazete aracılığıyla halkın lehine yeniden kurabileceği örneğinden hareketle Kızılca makalesinde, gazete ile toplum arasındaki etkileşimin geleneksel tarih yazımında ele alınmayışına dikkat çeker (Kızılca, 2016).

Osmanlı'da İletişimin Diyalektiği adlı kitabında Serdar ztrk, Osmanlı'nın toplumsal yapısı ile iletişim ilişkisini doğrudan ya da dolaylı bir biçimde ele alan çalışmaların karşılaştırmalı bir kritiğini yapar. Osmanlı toplumsal yapısına ilişkin yaklaşımlarda iletişim güçlerinin gelişmişliği ile toplumsal yapı arasındaki ilişki ihmal edilmiştir. Oysa iletişim güçleri Osmanlı toplumsal yapısının temel unsurlarından bir tanesidir. İlber Ortaylı, Taner Timur ve Halil Berkay'ın bu konudaki alışmaları, Osmanlı'nın

varlığını sürdürmektedir (Sajdi: 2014: 58). Özer Ergenç, tarih yazımındaki bu kırılmalarla ilgili çok önemli bir saptama yapar. Osmanlı tarih yazımındaki kırılmaların, paradigma değerikliklerinin dışardan önerilmiş olmasıdır. Tarih alanına ilgi duyanlar kolaylıkla konu değerimlerini, yaklaşım farklılaşmalarını tespit edebilirler. Bu durumda asıl üzerinde düşünülmesi gereken nokta bu değerimlerin kendi tercihlerimiz ve gereksinimlerimizden kaynaklanmamış olmasıdır (Ergenç, 2012: Xi-Xii).

toplumsal yapısı ile iletişim güçleri arasında doğrudan ilişki kuran az sayıdaki çalışmalardandır. Öztürk, kitabında Ortaylı, Berktaş ve Timur'un çalışmalarını iletişim güçlerini merkeze alarak ayrıntılı bir biçimde inceler. Ortaylı, Osmanlı'da ulaşım ve haberleşme teknolojilerinin gelişmemişliğini merkezi denetimin yetersizliği ile ilişkilendirmiş, Osmanlı'yı "âdem-i merkezi bir feodal devlet" olarak nitelemiş ve devlet iktidarını yerel otoritelerle hatta belli bir dönemden sonra da dış güçlerle paylaşmak zorunda kaldığının altını çizmiştir. Berktaş, Osmanlı toplum yapısının "feodal" olmasının nedenini toplumsal yapı ile iletişim güçleri arasında doğrudan bir sistemin gelişmemesinde bulmuştur. Timur ise, Osmanlı Devleti'ni merkezi bir imparatorluk olarak tanımlar ve merkeziyetçilik özelliğini sağlayan unsurlardan bir tanesini de gelişkin iletişim güçlerine (gelişkin yol şebekesi ve posta örgütü) bağlar. Bu yönüyle Timur, Ortaylı ve Berktaş'ın düşüncelerine aykırı bir görüş öne sürer (Öztürk, 2010: 70-102). Öztürk'e göre, Osmanlı toplumsal yapısını iletişim güçlerini merkeze alarak inceleyen çalışmalarda, iletişim güçlerinin yürütmüş olduğu direniş ve mücadele alanı görmezden gelinmiştir. Bu durum toplumsal yapının değişim ve dönüşüm sürecinde merkezi iktidarın dışında, toplum tarafından iletişim güçlerinin nasıl kullandığı sorularının sorulmamasına yol açmıştır. Öztürk, Osmanlı toplumsal yapısı ile iletişim güçlerinin arasında sadece uyumun değil aynı zamanda çelişkinin de olduğunu, iletişim güçlerinin içinde hem toplumsal yapının hem de toplumsal muhalefetin izlerinin de bulunduğu saptamasını yapar. Çalışmada, J.C. Scott'un *Direniş Sanatları* eserindeki kavramlar yardımıyla Osmanlı toplumsal yapısı ve iletişim güçleri arasındaki ilişkide "direniş" aranmıştır. Osmanlı'daki iletişim güçlerinin önce toplumsal yapıyla uyumlu ilişkisi daha sonraki bölümde ise aynı iletişim güçlerinin toplumsal yapıyla çelişkili ilişkisi incelenerek, Osmanlı'daki iletişim diyalektiği tanımına ulaşılmıştır (Öztürk, 2010: 101-105).

Devlet eliyle ortaya çıkan Osmanlı Ermeni basını, misyonerlerin çabasıyla gelişme göstermeye başlamıştır. Yurtdışında eğitim gören Ermeni aydınının ülkeye dönerek gazetecilik faaliyetlerine girişmesiyle birlikte Osmanlı Ermeni basın-yayın kültürünün oluşum evresi tamamlanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Ermeni toplumu için gazetenin ne anlama geldiği, okuryazarlık oranının artışı ile birlikte bu iletişim aracının nasıl bir güce dönüştüğü, Ermeni toplumunca bir direniş aracı olarak kabul görüp görmediğinin değerlendirilmesi için ayrıntılı monografik çalışmalara ihtiyaç vardır.

Osmanlı basın tarihinin bir parçası olan Ermeni basın tarihi uzun yıllar ihmal edilmiştir. Murat Cankara, *Çifte Maduniyet Çifte İşlev: Ermeni harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik* isimli makalesinde, bu ihmalin nedenini Osmanlı kültür tarihini konu edinen akademik çalışmalarda “Ermeni” katkılarının görmezden gelindiği savıyla açıklar. Günümüze kadar basın tarihi üzerine yapılmış pek çok çalışmada Osmanlı basınının, Osmanlıca/Türkçe süreli yayınlarla bir tutulduğu saptamasını yapan Cankara, eleştirisinde haksız değildir. Ama basın tarihindeki egemen anlatım biçimi, özellikle Ermeni gazetecilik pratiklerini dışlamak için yapılmamıştır. Çok dilli²⁸ Osmanlı ülkesinde bu dilleri bilen araştırmacılar olmadığından ve de tarih, edebiyat ve ilahiyat bölümlerinde Osmanlıcanın öğretilmesinden dolayı alandaki çalışmalar ağırlıklı olarak Osmanlıca/Türkçe gazete ve dergiler üzerine yoğunlaşmıştır. Osmanlı basın tarihi üzerine yapılan çalışmalardaki ayrımlarda Osmanlı basınına oluşturan Osmanlıca dışındaki diğer yayınların kategorileştirilip isimleştirilmesi de sorunludur. Bu yayınlar Osmanlı basın tarihi üzerine yapılan çalışmaların pek çoğunda ihmal edildiği gibi üzerine değerlendirme yapılan araştırmalarda da “Azınlık basını”²⁹, “Türkçe Dışı Basın”³⁰, “Yabancı Dilde Basın”³¹ şeklinde adlandırılmıştır. Cankara, Hıfzı Topuz’un *100 Soruda Türk Basın Tarihi* adlı çalışmasında Ermeni ve Rum basınlarının yalnızca iki soruya sığdırılıp, Yahudi, Arap, Bulgar basınına yer verilmediği, Türkçe/Osmanlıca yayımlanan Sabah gazetesinin de sahibinin Rum, müdürünün Ermeni olmasına rağmen Türk basını altında değerlendirildiğini söyler. Hıfzı Topuz’un bu çalışması akademik basın tarihçiliği açısından eleştirebilir ama tıpkı Orhan Koloğlu’nun araştırmaları gibi söz konusu çalışma da alana ilişkin farklı gazete ve dergiler hakkında da bilgi toplayan öncü eserlerden bir tanesidir.

Ermeni basın tarihi ile ilgili çalışmalar özellikle son 20 yıldır sosyal bilimler alanında çok kültürlülük, dil ve kimlik politikalarının tartışılmaya başlanmasıyla birlikte artış göstermiştir. Ermeni basını ile ilgili olarak basın tarihi kitaplarında yer alan ansiklopedik bilgiler hariç ilk sistematik çalışma Hasmik A. Stepanyan’a ait *Ermeni harfli Türkçe Kitaplar*

²⁸ Araştırmacı Ziyad Ebüzziya’nın yapmış olduğu tespite göre İstanbul’da Fransız elçiliğince yayımlanan ilk Fransızca gazeteden itibaren Cumhuriyet dönemine kadar 22 dilde (Almanca, Arapça, Arnavutça, Boşnakça, Bulgarca, Çerkezce, Ermenice, Farsça, Fransızca, Gürcüce, Hırvatça, Hintçe, İngilizce, İtalyanca, Kürtçe, Rumca, Romence, Rusça, Sırpça, Urduca, Ladino ve İbranice) toplam 2046 gazete ve dergi yayımlanmıştır (Ebüzziya, 1985: 29-45).

²⁹ Hamza Çakır’ın *Osmanlıda Basın İktidar İlişkileri* adlı kitabında bu tanımlama kullanılmıştır.

³⁰ Orhan Koloğlu’nun *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi* çalışmasında kullanılmıştır.

³¹ Türkçe dışındaki basın yabancı olarak -İngilizce’nin Foreign Language kullanımı- olarak kabul edildiğinden bu tanımlama kullanılır.

ve *Sürelî Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*'dir. Stepanyan'ın bu eseri, Ermeni harfli Türkçe yazım alanının bir tarihi dökümünü içerir. Ermeni harfli Türkçe çalışmalar 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar yazma eserler, basılı kitaplar ve süreli yayınlar olarak çeşitli alanlarda varlık göstermiştir. Ermeni harfli Türkçe kitaplar, 1727 yılından itibaren basılı hale gelirken; Ermeni harfli süreli yayınlar ise, 1840 yılında *Takvim-i Vekâyi*'nin Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlanmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Stepanyan, çalışmasında 250 yılı aşkın bir sürede 50 farklı şehirde 200 kadar basımevinde 2 000'den fazla Ermeni harfli Türkçe kitap, 1840 - 1947 yılları arasında da 119 (18'i el yazması) Ermeni harfli Türkçe süreli yayın tespit etmiştir (Stepanyan, 2005: 21). Çalışmamızdaki gazetelerin Ermenice sütun ve haberleri olmakla birlikte ağırlıklı olarak Ermeni harfli Türkçe yayınlardır. Stepanyan'ın, bu bağlamda şu tespiti çok önemlidir: Ermeni harfli Türkçe gazetelerin Batı Ermenilerin günlük yaşantısını incelemek açısından son derece önemli kaynaklardır. Sınırlı da olsa, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik durumu, imparatorluk milletlerinin kültürü hakkında bilgi verirler (Stepanyan, 2005: 21).

Stepanyan'ın çalışmasını bir adım daha öteye götüren katalog, Zakarya Mildanoğlu tarafından hazırlanan "*Ermenice Sürelî Yayınlar 1794-2000*" adlı eserdir. Bu kitap, yaklaşık olarak 3650 Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe süreli yayın hakkında genel bilgileri içerir. Bu katalog, akademik Ermeni basın tarihçiliği yapacak araştırmacılar için yol gösterici, önemli bir çalışmadır. Osmanlı Ermeni basınına ilişkin yapılmış olan değerlendirme ve sınıflandırmalar ile birlikte tezde kullanılmış olan gazeteler hakkında genel bilgiler bu kitaptan elde edilmiştir.

Ermeni harfli Türkçe, Ermeni gazetecilik pratiklerinde olduğu kadar Ermeni edebiyat tarihi açısından da ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Murat Cankara, *İmparatorluk ve Roman: Ermeni harfli Türkçe Romanları Osmanlı/Türk Edebiyat Tarih Yazımında Konumlandırmak* isimli doktora çalışmasında, Ermeni harflerle Türkçe yazmanın dinsel, dilsel ve seküler boyutlarını tartışır. Cankara, tezinde örnek romanlar üzerinden Osmanlı Ermenileri ile Müslüman Türkler arasındaki kültürel etkileşimleri inceler. Bizim çalışmamızda da Osmanlı basınına oluşturan Türkçe/Osmanlıca basın ile Ermeni harfli Türkçe ve Ermenice gazeteler arasındaki etkileşimin boyutuna bakılacaktır. Osmanlı basını ile Osmanlı Ermeni basını arasındaki geçişlilikler ortaya konmaya çalışılacaktır. Ermeni cemaati dinsel anlamda

Gregoryan, Protestan ve Katolik olarak çok mezhepli; amira, zanaatkâr, tüccar, işçi, hamal olduğu için de sınıfsal olarak üst, orta ve alt sınıfa mensup bireylerden oluşmaktadır. Kişilerin gazete tercihleri de aidiyet duydukları dinsel bağlılıkları, aldıkları eğitim, kültürel sermayeleriyle değişmektedir. Osmanlı Bankası Baskını'nın planlayıcılarından Karekin Pastırmacıyan nam-ı diğer Armen Garo, anılarında baskın ve sonrasındaki karışıklıklarda kazanılması gereken hedef kitlelerin Ermeni alt sınıflar olduğundan söz eder. Çalışmamızda, söz konusu gazetelerin yazdıkları haberler ve yorumlarıyla hedef kitlelerine hükümet güdümünde doğru mesajlar verip vermediği, ihtiyaç duyulan bir biçimde kamuoyu yaratıp yaratmadığı incelenecektir. Bu istenilen bilgilerin elde edilmesine yardım edecek bir diğer çalışma, Günil Özlem Ayaydın Cebe'ye aittir. *19. Yüzyılda Osmanlı Toplum ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler Değişimler, Çeşitlilik* adlı doktora tez çalışmasında 1800-1900 yılları arasında Arap, Ermeni ve Yunan harfleriyle basılmış Türkçe metinlerin bibliyografik bir veri tabanını hazırlamıştır. Cebe, veri tabanından hareketle alanla ilgili önemli saptamalarda bulunmuştur. Osmanlı'daki modernleşme serüvenini edebiyat üzerinden okumaya çalışan Cebe, Osmanlı'nın Müslüman ve gayrimüslim cemaatleri arasında çok güçlü bir etkileşim ve alışveriş olduğu yargısına varmıştır. Özellikle basım ve yayıncılık alanındaki ilerlemenin sözlü ve yazılı kültürden basılı kültüre çarpıcı bir geçişe ivme kazandırdığını, bu durumun da yeni toplumsal ve edebi dönüşümlere yol açtığını savunmuştur. Cebe'nin çalışması, 19. yüzyılın son döneminde Ermeni cemaatinin yayıncılık piyasasındaki etkinliğine ilişkin yüzdelerle bilgi vermesi açısından önemlidir.

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı basın tarihi alanında üzerinde yoğun çalışma yapılan dönemlerin başında gelmektedir. Ohannes Kılıçdağ, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını II. Meşrutiyet döneminde Anadolu'daki Ermenilerin basın yayın faaliyetleri üzerinden yürütmüştür. *İkinci Meşrutiyet Sonrası Anadolu Ermenilerinde Burjuva Dönüşümü ve Osmanlılık* başlıklı yüksek lisans tezinde, Sivas ve Harput'ta Ermenice olarak yayımlanan iki süreli yayın üzerinden Anadolu Ermenilerinin burjuva dönüşümünü ve Osmanlılık söylemini incelemiştir. Bilim ve teknolojik gelişmeler, Batı tarzı okulların yaygınlaşması, gönüllü sosyal örgütlerin ve kamusal hayatın ortaya çıkışı, hukukun üstünlüğü, kanun önünde eşitliğin tesisi, girişimciliğin yaygınlaştırılması burjuva dönüşümünün temel ölçütleri olarak ele alınmıştır. Kılıçdağ, bu dönüşümde Osmanlı'nın hukukun üstünlüğü ve kanun önünde eşitlik maddelerini gerçekleştirmede başarısız olduğunu, diğer alanlarda ise

görece de olsa bir gelişimin yaşandığını saptamıştır. Çalışmada Anadolu'daki bazı Ermeni entelektüellerin İkinci Meşrutiyet ile birlikte Ermeni kamuoyunu Osmanlılık etrafında şekillendirme çabalarını incelenmiştir. Kılıçdağ, Birinci Dünya Savaşı'na kadar da bu kanaat önderlerinin Osmanlılık etrafında Anadolu'daki Ermenileri şekillendirme konusunda önemli ilerlemeler elde ettiklerini söylemiştir. Bizim çalışmamızda yer alan kimi gazeteler, İstanbul'daki olaylardan sonra, Ermeni vatandaşlarına hükümete sadık kalıp hükümetle birlikte hareket etme çağrısında bulunur. Kılıçdağ'ın tespitleri, 19. yüzyılın sonlarındaki İstanbul Ermeni basınındaki bazı yayın organları için de geçerli olan söylemdir. *1908 Devrimi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Sosyo-Politik Düşünce ve Beklentileri: Umut ve Umutsuzluk Arasında* isimli doktora tezi de, Kılıçdağ'ın çalışmalarının devamı niteliğindedir. 1908 sonrası Osmanlı Ermenilerinin devletle, diğer gruplarla ve kendi toplumuyla ilişkisini temel alarak anayasal bir aygıt yaratma sürecinde yapılan değişim ve uygulamaları, dönemin gazete makaleleri, kitapları ve kitapçıkları üzerinden incelenmiştir. Özellikle basın tarihi açısından bu çalışmanın önemi tezin temel kaynaklarının Anadolu Ermenilerinin Sivas, Tokat, Erzurum, Trabzon, Harput, Adapazarı ve İzmir'de yayımladıkları Ermenice gazeteler olmasıdır.

Tezde yer alan Ermeni modernleşmesi, toplumsal değişim, edebiyat ve basın hakkındaki bilgiler çoğunlukla Ermenice ve Ermeni yazarlar tarafından yayımlanan eserlerden elde edilmiştir. Vartan Artinyan'a ait *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)* isimli çalışma Ermeni Nizamnamesi'nin ortaya çıkışını önceleyen Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın, gayrimüslim çoğunluğa vaat edikleri hakları değerlendirmek açısından önemlidir. Selçuk Akşin Somel'in *Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi* isimli makalesi de Ermeni toplumunun toplumsal ve kültürel modernleşmesini inceleyen değerli bir çalışmadır. Pars Tuğlacı'nın hazırlamış olduğu *Tarih Boyunca Batı Ermenileri* adlı 3 ciltlik eser Batı Ermenilerinin edebiyatına, mimarisine, eğitimine, dinî hayatına, siyasi yaşamına ve basınına dair çok ayrıntılı bilgiler içeren kronolojik kitaplardır. *Badmutyun Hay Lrakutyun* (Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան) (Ermeni Basın Tarihi), Teotig'e ait *Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi* adlı kitap, Agop Jack Haçikyan editörlüğünde derleme kitap *The Heritage of Armenian Literature, Eremya Chelebi Kömürjian's Armeno-Turkish poem The Jewish bride* ve Kebikeç dergisinde yayımlanan Frederich von Kraaelitz-Greifenhorst'a ait

Ermeni Harfleriyle Türkçe Hakkında Araştırmalar adlı çalışma Ermeni basın tarihi ve entelektüel hayatı hakkında bilgi içeren önemli kaynaklardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iletişim tarihine ve basın tarihine ilişkin çalışmalar da bu tezin temel kaynaklarındandır. Suraiya Faroqhi'nin, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* isimli kitabı, Osmanlı bilgi kaynaklarından, okuyan kamusuna, haber merkezlerinden, matbuat kültürüne değin çok kapsamlı bir çalışmayı içermektedir. Bu çalışma, büyük basın tarih anlatısı içine Ermeni basınıni yerleştirebilmeye yardım eden bir kaynaktır. Osmanlı Bankası Baskını, zamanlama olarak basın tarihimizde istibdat olarak adlandırılan dönemde gerçekleştirilmiş bir olaydır. II. Abdülhamit döneminde basının özelliğini ele alan çalışmalar literatür taramamıza giren kaynaklardandır. Ahmet Emin Yalman'ın *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press* adlı çalışması Osmanlı basın tarihi üzerine düşünebilmek için başvurulması gereken ilk kaynaklardandır. Dönemin çeşitli gazetelerine ait tiraj bilgisi bu kitapta yer almaktadır. Paul Fesh'in *Abdülhamit'in Son Günlerinde İstanbul*, Fatmagül Demirel'in *II. Abdülhamit Döneminde Sansür*, İlhan Yerli Kaya'nın, *II. Abdülhamit Döneminde Basın Yarı Resmi Vakit Gazetesi (1875-1884)* adlı çalışması, dönemin basın dünyasındaki uygulamalarına dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Server İskit'in, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri, Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları, Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış* adlı kitapları basına yönelik düzenlemelerle ilgili kayıtları tutmaktadır. Orhan Koloğlu'nun, *Muzır Ararken Alay Konusu Olan Rejim: II. Abdülhamit Sansürü*, Erdal Yavuz'un, *Jön Türk Basını, Şerif Mardin' in, Türkiye'de İletişim Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar* adlı makaleleri de dönemin basını hakkında önemli değerlendirmeler yapmaktadır. Bununla birlikte Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* ile Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu* çalışmaları Osmanlı tarihi ve II. Abdülhamit üzerine ayrıntılı incelemeler yapan tez için yol gösterici kitaplardır.

Abdülhamit döneminin ön plana çıkan bir diğer özelliği "jurnalcilik" uygulamalarıdır. Jurnalciliğin, Osmanlı Devleti'deki yerini anlayabilmek için tarihsel süreç içerisinde geçirmiş olduğu evreleri anlamamız gerekmektedir. Cengiz Kırılı'nın *Sultan ve Kamuoyu* adlı kitabı ile *Kahvehaneler ve Hafiyeler 19. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol* isimli makalesi

ve Asaf Tugay'ın *İbret Abdülhamit'e verilen jurnaller ve jurnalciler* adlı çalışması bize dönemle ilgili ilginç uygulamaları göstermektedir.

Bu çalışmalar üzerinden Osmanlı Bankası Baskını'nın, İstanbul ve Varna'daki Ermeni basınında nasıl ele alındığı ortaya konulmaya, gazetelerin bu konuyla ilgili bir yayın politikası oluşturup oluşturamadığına bakılacaktır.

Çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni basınının iyi anlaşılması için söz konusu dönem hakkında, dönemin öncesi ve sonrasındaki siyasal, sosyal, dinsel ekonomik, kültürel, düşünsel gelişmeleri konu edinen çalışmalar hakkında da literatür taraması yapılmış, Amerikan Arşivi'ndeki, ve Osmanlı Arşivi ve Osmanlı Bankası Arşivi'ndeki konuyla ilgili belgelerden yararlanılmış, gazete incelemelerinde ise betimleyici ve niteliksel tasarımdan faydalanılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Kitle iletişimi bütün toplumlar için her zaman önemli bir etkinlik olmuştur. Toplumların gelişme düzeyine göre; bu etkinliğin gerçekleştirilme biçimi farklılık gösterir. Kitle iletişim araçlarına neden ihtiyaç duyulduğunu, tarihsel süreç içerisinde bu araçların nasıl değişim ve dönüşüme uğradığını, içeriğinin nasıl şekillendiğini bilmek o toplumun genel ve özel tarihini ortaya çıkarmada son derece faydalıdır. Avrupa'da 17. yüzyıldan, Osmanlı İmparatorluğu'nda ise 19. yüzyılın ilk yarısından 20. yüzyılın ilk onlu yıllarına kadar gazete en önemli kitle iletişim aracı olma özelliğini korumuştur. Osmanlı topraklarında gazetenin ortaya çıkışı ve gelişimi Batı Avrupa'dan daha farklı bir biçimde yaşanmıştır. Kısa sürede çok dilli bir görünüme sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni basını da önce devlet eliyle ortaya çıkacak sonra misyoner faaliyetleriyle gelişmeye başlayıp, kendine bir yol haritası bulacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni toplumu 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren çok sayıda çeşitli türlerde süreli yayın çıkartmıştır. Gazetenin 19. yüzyıl Osmanlı Ermeni toplumu için ne ifade ettiği, içerik ve ideolojik olarak nasıl şekillendiği örnek bir olay üzerinden bu çalışma ile okunmaya çalışılacaktır. Bu çalışma, istibdat dönemi koşullarında İstanbul'da ve Balkanlar'da yayımlanan Ermeni gazetelerinin Osmanlı Bankası baskını ve sonrasındaki olayları, haber ve köşe yazılarına taşıyıp taşıyamadığını, taşıdığı

haber ve köşe yazılarının da içeriğinin ne olduğu ve olayları nasıl inşa edip aktardığını ortaya koymayı amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Önemi

Gazeteler, günlük gelişmeleri aktarma özelliklerinden dolayı modern zamanların tarih yazımında önemli bir yere sahiptirler. İçeriklerinin zengin ve sürekli oluşu gazeteleri toplumsal olayların incelenmesinde vazgeçilmez araçlara dönüştürmüştür. Toplumsal olayları anlama çabasında olan tarihçi, gazete aracılığıyla olayları günü gününe takip edebilir; sosyolog olayların niteliklerini saptayabilir, siyaset bilimcisi toplumdaki egemen düşünüş biçimini araştırabilir (Alemdar, 1978: VII). Şerif Mardin'in de vurguladığı gibi, Osmanlı ve Türkiye üzerine çalışan pek çok araştırmacı için gazeteler vazgeçilmez kaynaklardır (Mardin, 2003). Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan süreli yayınları incelemek hem geçmişi doğru anlamak hem de günümüzü bu geçmiş üzerine güvenilir bir şekilde inşa etmek için gereklidir.

Çok dilli Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir etkiye sahip olan Ermeni basını hakkında bilinenler sınırlıdır. Osmanlı'daki Ermeni basını üzerine yapılan çalışmalar, gazete isimlerini ve bu gazetelerin hangi dönemde yayımlandıklarını saptamanın ötesine geçememiştir. Yapılan bu çalışmalarda da eksiklikler ve hatalar mevcuttur. Ayrıca Osmanlı Bankası Baskını sırasında Osmanlı topraklarında yayımlanan Ermeni basınının yayın politikaları hakkında günümüze kadar herhangi bir inceleme yapılmamıştır. Bu bağlamda yapılacak çalışma genel olarak Osmanlı basın tarihi ve özel olarak da Osmanlı Ermeni basın tarihi araştırmalarında önemli bir eksikliği gidermiş olacaktır. Aynı zamanda bu çalışma günümüzde tartışılan "1915 Olayları"nın öncesinde yaşanan gelişmeleri Ermeni basınından takip edebilme fırsatını bize tanıyacaktır. Tarihin yazılmasında, geçmişin anlaşılmasında yardımcı kaynaklar olan gazeteler, Osmanlı Ermeni toplumunun yaşanan olayları nasıl görüp değerlendirdiğini anlama fırsatı sağlayacaktır. Osmanlı basın tarihi üzerine yorum yapabilmek için öncelikli koşul, imparatorluğun çok dilli yayın hayatının bilinmesidir. Osmanlı Ermeni basını Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe yayınlar olmak üzere niceliksel olarak basın tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Ermeni basın tarihi üzerine bilgi birikiminin artması önemli bir eksikliğin giderilmesine yardımcı olacaktır.

Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nun iletişim tarihinin yazılabilmesi için sadece devletin resmi yayın organı olan *Takvim-i Vekâyi'* nin incelenmesi yeterli değildir. Fransızca, Ermenice, Ladino, Arapça, Rumca, Almanca gibi çok çeşitli dillerde yayımlanmış süreli yayınların da araştırılması, bütünlüklü yapı içerisinde bu yayınların tanıklık ettiği yaşamsal farklılıkların ortaya konulması gerekmektedir (Alemdar, 2001: 266-277). İmparatorluk tarihinde yaşanan pek çok olayı detaylı bir şekilde inceleyecek, karşılaştırmalı çalışmalar yapabilecek çok sayıda yetkin tarihçi bulunmaktadır. Tarih alanımızda oluşan bu bilgi birikimi özelde iletişim tarihi alanında yeni yeni ortaya çıkmaktadır.

Varsayımlar

1. Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesine yayılmış, ticaret ve zanaat alanlarında yoğun faaliyet gösteren Ermenilerin çıkardıkları gazeteler onların düşünce ve çıkarlarını savunmak amacıyla yayımlanmıştır. Sayıca çok ve çeşitli olmaları farklı çıkarların sözcülüğünü yapan gazeteler olduğunu düşündürmektedir.

2. Ermeni gazeteleri arasında millîyetçilik akımlarından etkilenenler olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu yönetimiyle ters düşmemeye çalışan ve bu tutumunu uzun süre sürdüren yayın organları da olmuştur.

3. Ermeni gazeteleri gelişkin bir (Ermeni) burjuvazinin sözcülüğünü üstlenen yayın araçları olmuştur.

4. Uluslararası koşulların yarattığı ortam itibarıyla şiddet veya isyan fikirleri, bu fikirleri sahiplenen gazeteler aracılığıyla filizlendirilmiştir.

5. Sosyal hareketler tarihini anlamanın bir aracı da gazeteler olabilir mi?

6. İstibdat Dönemi'ne rağmen gazete kamuoyu oluşturma aracı olabildi mi? İktidarın ikna aracı haline mi dönüştü?

7. İstanbul'daki Osmanlıca/Türkçe basın ile Ermenice basın arasında sınırlar çok keskin değildir. Sınırlı sayıdaki yayın organları arasında etkileşim vardır.

Sınırlılıklar

Bu çalışmada; *Cerîde-i Şarkîye*, *Manzûme-i Efkâr*, *Mecmûa-i Ahbâr* ve *İravunk* adlı dört gazete, Banka baskını olayının gerçekleştiği tarih olan 26 Ağustos 1896 tarihinden II. Abdülhamit'in, banka baskınına karışmış olan kişileri affettiği döneme kadar geçen yaklaşık altı aylık dönem itibariyle eldeki nüshalar üzerinden incelenmiştir. Ağırlıklı olarak gazetelerdeki Ermeni harfli Türkçe metinler kullanılmıştır.

Tanımlar

19. yüzyıl Osmanlı tarih yazımı üzerine çalışanlar, bu dönemin en önde gelen özelliğini nitilemek için modernleşme kavramını kullanmışlardır. Modernleşme, Batılı toplumbilimciler tarafından, bütün gelişmekte olan toplumların batı toplumlarına benzer aşamalardan geçecekleri anlayışından hareketle oluşturulmuş bir kavramdır (Kongar, 2008: 227). Sanayi Devrimi'nin ardından, aydınlanma fikirlerinin çocuğu olarak Avrupa'nın Kuzey Atlantik kıyılarında doğan *Modernleşme Projesi*, insan aklına dayanan yönüyle bir insan için iyi olanın ancak onun kendisi tarafından belirlenebileceği varsayımından hareket eder. Modernleşme kavramı dört temel alan üzerinde oluşturulmuştur: ekonomik, kültürel, toplumsal ve kurumsal (Tekeli, 2002: 19). Modernleşmenin ilk kez ortaya çıktığı 'merkez'in dışında kalan 'çevre' toplumlarında modernitenin etkilerine karşı çok farklı tepkiler doğmuştur (Tekeli, 2002: 21). Cedit, ıslahat, reform, devrim, asrileşme, çağdaşlaşma, Batılılaşma olarak da çeşitli kavramların kullanıldığı bu döneme ilişkin yapılan tanımlamalarda asıl ortak nokta "değişim" olgusuna dayanır. Modernleşme, "zinde bulunduğu zaman yakın bir döneme ait olan çağdaş, asri olmak, içinde bulunan çağa egemen olan zevk, anlayış, kural ve tekniklere uygun düşmek, uygun duruma gelmek veya getirmek gibi bir anlama" sahiptir (Karpas, 2014: 9). İlber Ortaylı'ya göre ise; Osmanlı toplum tarihindeki modernleşme olgusu, doğal değişim ve gelişmenin çok ötesinde bir kavramdır. Tarih anlatıcılığında toplumların modernleşmesi, gelişmiş toplumun özelliklerinin az gelişmiş toplum tarafından benimsenmesi olarak kabul görmektedir. Ortaylı, bu tanımı yeterli bulmaz. Ona göre; modernleşme var olan değişimin değişmesidir. Modernleşme, toplumlarda çapıcı değişimlere yol açar, o ana kadar toplumda geçerli olan kültür kalıpları ve kurumları yıkılır. Osmanlı'da modernleşme pratikleri benzer

değişimlere yol açmış, yeni toplumsal hareketlilikler yaratarak niceliksel ve niteliksel boyutlarda yenileşmeler yaşatmıştır. İçsel ve dışsal etkiler bu olgunun yaşanmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda yaşanan bu değişimi olumlu yorumlayanlar olduğu gibi olumsuz, gerileme, yozlaşma şeklinde tartışanlar da vardır. Ayrıca Osmanlı modernleşmesinin gerekliliği ve koşulları, İkinci Viyana Bozgunu'ndan Tanzimat Fermanı'na kadar geçen süreç içerisinde tarih tarafından hazırlanmıştır. Bu süreçten sonra ise devlet yöneticileri modernleşmeyi halka dikte ettirmişler, kısa sürede modernleşme olgusu hızlanarak çok büyük boyutlara ulaşmıştır (Ortaylı, 1983: 9-11). Modern öncesi dönemin önemli temsilcilerinden biri olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda da modernitenin etkilerine karşı çok farklı tepkiler doğmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, modern öncesi dönemin üretim ilişkilerine, ulaşım ve haberleşme teknolojilerine dayanan bir örgütlenmeye sahiptir. Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olan "halife-sultan" meşruiyetini ilahi olan güçlerden almaktaydı. Sultan ile çevresinde bir halka şeklinde büyüyen ailesi -ailelerinden alınarak sadece Sultana hizmet etmek ile görevlendirilen- ve merkezi bürokrasi bu ilahi düzeni dünyada gerçekleştirmekle görevliydi. Sınırlı bir merkezi ordusu ve askeri sistemi ile bütünleşmiş bir toprak rejimi vardı. Mülkiyet düzeni Sultan, tımar sahibi ve reaya arasında iş bölümünü düzenlemekteydi. Millet sistemi ise, değişik dinlere mensup reayanın toplumsal barış içerisinde yaşamasına olanak veriyordu.

Modernleşme Projesi'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısına çıkışı, devletin imparatorluk vasıflarını yitirdiği bir dönemde olmuştur. İmparatorluk bu vasıfları yitirirken, yönetici sınıf için, kaybedilen vasıfların yeniden elde edilebilme modeli olarak görülmüştür. Yönetici sınıf -sultan ve ona hizmet ile görevli bürokrasi- bir yandan ilişkide olduğu dış güçlerin temsilcilerinin etkisi ile diğer yandan da karşılaştıkları sorunların baskısı altında eski kurumsal yapıları değiştiren ve modern kurumları oluşturan reformlar yaparlarken; Modernleşme Projesi de var olan toplumsal yapıyı içten etkilemekteydi (Tekeli, 2002: 22). Modernleşme Projesi'nde bir diğer önemli aşaması eğitim kanalları oluşturmaktır. Modernitenin gerektirdiği ekonomik ve sosyal ilişkilerin kurulmasında önceki dönemden daha çok eğitilmiş kişiye ihtiyaç vardır. Bu önce dışarıya öğrenci göndermek, sonra da içeride modern eğitim kurumlarının oluşturulması şeklinde gerçekleşmiştir. Böylece eğitim aracılığı ile Modernleşme Projesi'nin evrensel saydığı hukuk, ahlak, bilim, sanat anlayışı topluma girmeye başlamıştır. Sürecin üçüncü ayağı, yapılan modernleşme girişimlerinin var olan

siyasal ve ekonomik bunalımı derinleştirmesi ve daha köklü değişikliklerin yapılmak zorunluluğunun ortaya çıkmasıdır (Tekeli, 2002: 23).

Osmanlı aydınlarının çoğu, ilkelerine sıkı sıkıya bağlı oldukları Batı'ya yetişebilmek için farklı yollar önerse de bekleyecek, kaybedecek zamanları olmadığı farkındaydı. Tanzimat ile birlikte belirgin bir şekilde ortaya çıkan aydınlar, taklitçi zihniyeti amansız bir şekilde eleştirirken; Batı uygarlığının temelini oluşturduğuna inandıkları özgürlük ve fenin benimsenmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı. Yeni Osmanlılar Hareketi'nin Tanzimatçılığı eleştirirlerken kullandıkları anahtar kavramlar, özgürlüğü sağlayacağına inandıkları *anayasa* ile teknik ve bilimi yaygınlaştıracak olan *maarif* idi (Mardin, 2002: 16).

Modernleşme kavramıyla eş değer anlamda kullanılan bir diğer olgu ise "Batılılaşma" sözcüğüdür. Batılılaşma, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikrîsel bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşımdır. Bu yaklaşım bazen ılımlı bir biçimde ortaya çıkmış, bazen de köktenci-geleneksel öğelerimizi eleştiren boyutlara ulaşmıştır. Ama Osmanlı tarihi yazımında daha çok Batı'yı her hususta örnek almak isteyenler tarafından kullanılmıştır (Mardin, 2002: 9).

Çalışmamız içerisinde netlik kazanması gereken tanımlamalar arasında yabancı dilde basın, Osmanlı basını, Ermeni basını kavramları yer almaktadır. Bilindiği gibi 18. yüzyılın son yıllarından itibaren Osmanlı topraklarında gazetecilik faaliyetleri, Fransızlar tarafından başlatılmış ve kısa süre içerisinde İngilizler, Almanlar, İtalyanlar haber ihtiyaçlarını karşılamak ve sahip oldukları düşüncelerin propagandalarını yapmak üzere önemli ticaret merkezlerinde süreli yayınlarını yayımlanmaya başlamışlardır. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı ülkesinde yabancı dilde basın olarak adlandırılan olgunun gelişmesini sağlamıştır. Osmanlı topraklarında Cumhuriyet dönemine kadar yabancı dilde basının dili ağırlıklı olarak Fransızca olmuştur. Yabancı dilde yayımlanan gazeteler genel olarak kendi ülkelerinin politikalarını desteklemişlerdir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nu savundukları düşünülen dönemleri de olmuştur. Bu durum, savundukları yabancı tüccarların çıkarlarının imparatorluk çıkarları ile aynı doğrultuda olduğu dönemlerde görülmüştür. "Osmanlı yanlısı" yayın politikaları, kendi hükümetlerinin tepkisine yol açmış ve üstün gelen çoğu zaman Avrupa'nın çıkarları olmuştur (Eraslan, 2009: 5-7).

Avrupalı güçler haricinde Osmanlı tebaası tarafından imparatorluk sınırları içinde ve dışında yayımlanan gazete ve dergiler ise, Osmanlı Basını olarak adlandırılmaktadır. *Takvim-i Vekâyi'*den önce 1828 yılında Mısır'da yarı Türkçe yarı Arapça yayımlanan *Vaka-i Mısriye*, bu basının ilk örneği olarak kabul edilebilir. Daha sonra merkez İstanbul'da, II. Mahmut'un modernleşme politikaları içerisinde başlattığı ilk Türkçe gazete ile bu kavram daha da güçlenmiştir. *Takvim-i Vekâyi*, Türkçe dışında Fransızca, Ermenice, Rumca, Arapça ve Farsça, Ermeni harfleriyle Türkçe olarak çok dilli bir şekilde yayımlanmıştır (Kabacalı, 2000: 50-51). Osmanlı Basını olarak kabul ettiğimiz bu olgu imparatorluk tebaasını oluşturan çok farklı dinsel ve etnik grup tarafından çıkarılmaya başlanan tüm süreli yayınları kapsamaktadır. Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlanan gazete ve dergiler ise Osmanlı topraklarındaki Ermeni basını olarak tanımlanmaktadır.

2. 19. YÜZYIL OSMANLI ERMENİLERİ VE ERMENİ BASINI

2.1. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Toplumu

19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Müslüman ve Müslüman olmayan unsurlar, millet sistemi sayesinde Osmanlı topraklarında barış ve güven içerisinde yaşamışlardır. Millet sistemi, ulus sisteminden farklı olarak din ve mezhep üzerine kurulu bir örgütlenme biçimiydi. Fransız İhtilalinin getirmiş olduğu millîyetçi ve ihtilalci fikirler tüm Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de kurulu düzeni alt üst etmiştir (Sonyel, 2009: 37). Farklı dinî unsurlardan oluşan tebaa arasında Müslümanlar “millet-i hâkime” kategorisinde değerlendirilmiştir. Fakat Müslüman olmayan unsurların da ülkenin ve ortak yaşamın hemen her yerinde ve alanında büyük payları vardır. Düşünsel yaşamdan güzel sanatlara, bilimden tekniğe bütün Osmanlı toplumları “sembiyotik” ilişkiler içerisindeydi. Gayri Müslim halk arasında, Müslümanların kendilerini en yakın hissettikleri toplumsal kesim, Ermenilerdi. Bu duygular karşılıklı olmuştu ki Ermenilere millet-i sadıka adı verilmişti (Mete Tuncay'dan aktaran Yarman, 2001: VI).

19. yüzyıl Osmanlı için askeri, kültürel, siyasal, toplumsal, dinsel, yönetsel, eğitimsel ve de finansal bir dönüşümün, değişimin yüzyılıdır. Böyle bir süreçten Osmanlı Ermeni tebaasının etkilenmemesi mümkün değildi. Kültürel ve ulusal uyanışın etkisi altında Ermeni toplumu Anadolu topraklarında kendi devletlerini kurma hayalini yaşatma fırsatı bulmuşlardı (Salt, 2014: 84).

2.1.1. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Toplumu ve Dinsel Yapı

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu yıllarda; Ermeniler İran, Bizans ve Gürcistan'da küçük krallıklar ve prenslikler halinde, Anadolu'da ise Selçuklulara bağlı yaşıyorlardı. Osmanlı devletinin kurulmasıyla birlikte ilk padişah Osman Bey, Ermenilere Kütahya'da ayrı bir toplum olarak örgütlenme hakkı tanımıştır. Osmanlı başkentinin 1324 yılında Bursa'ya taşınmasıyla birlikte Kütahya Ermenileri de Bursa'ya gelmişlerdir (Sonyel, 2009: 28). Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u ele geçirdiğinde şehrin çok kültürlü nüfusunu incelemiş, Rum, Ermeni ve Yahudi ve farklı gruplardan oluşan halkın ülke çıkarına yapacağı

katkının önemini kavramıştır (Yarman, 2001: 3). İstanbul'un fethinden hemen sonra Fatih Sultan Mehmet, Rum Patriğini Osmanlı topraklarındaki Sırplar, Bulgarlar, Ulahlar, Moldovyalılar ve Meliktiler dahil tüm dindaşları üzerinde dinî ve sivil yetkilerle donatıp, Ortodoks Hristiyanların lideri ilan ederken, 1461'de de Bursa Ermeni Piskoposu Hovakim'i, tüm Ermenilerin patriği olarak seçmiştir (Artinian, 2004: 23). Hovakim'i halkıyla birlikte İstanbul'a davet eden Fatih Sultan Mehmet³², Anadolu'nun çeşitli illerinden de pek çok Ermeni'yi İstanbul'a getirterek, başta Samatya ve Galata olmak üzere İstanbul'un belirlenmiş semtlerine yerleştirerek, İstanbul'da bir Ermeni kolonisi oluşturmuştur (Dadyan, 2011a: 341). Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra İstanbul'da farklı güçler arasında denge unsuru oluşturmada Ermeni cemaati ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Türk nüfusuyla birlikte İstanbul'da Rum, Ermeni ve Yahudiler, bilim, sanat ve zanaat alanlarında yaratılması planlanan çok kültürlülüğün kurucuları arasında yer aldılar. Öncelikle Fener Rum Patrikliği'nin İstanbul'da kalması için patriğin daha önceden sahip olduğu tüm yetkilerinin aynı şekilde devamını sağlayan bir ferman hazırlandı. Fener Rum Patrikhanesine karşın bir denge unsuru olarak da Bursa Ermeni Ruhani Önderi Hovakim, İstanbul'a çağrıldı ve benzer ayrıcalıklar fermanla kendisine de tanındı. 1461 yılında kurulan İstanbul Ermeni Patrikliği'ne yapılan atamaların tamamı, 16. yüzyılın ortalarına kadar Kilikya piskoposlarından atanmıştır. Başlangıçta dinî bir lider olmanın ötesinde çok fazla ayrıcalığı olmayan patriğe, Yavuz Sultan Selim'in halifeliğinden sonra cemaatin günlük işlerini düzenleme yetkisi verilmiştir: Dinî konularda suç işleyenleri cezalandırmak, din adamlarını mükâfatlandırmak ve cezalandırmak, evlenme, boşanma konularıyla ilgilenmek gibi alanlarda patrik yetki sahibi olmuştur. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran seferinden sonra Tebriz bölgesindeki Ermeni zanaatkârları İstanbul'a getirtmiştir. İran bölgesinden gelen yeni Ermeni nüfusu, Eçmiyadzin Katolikosluğu'na bağlı olduğundan yeni seçilen İstanbul Patriği, Eçmiyadzin taraftarı olur. Böylece Kilikya Katolikosluğu ile Eçmiyadzin Katolikosluğu arasında yüzyıllardır bitmeyen sürtüşmenin temeli atılır. Yine İstanbul'daki Ermeni cemaati arasında bir başka çatışma noktası da yerli-yeni tartışmasıdır. Anadolu'dan İstanbul'a göç eden Ermeniler, iki yüzyıldır İstanbul'da yaşayan Ermeniler tarafından küçük görülmüştür. Bu durum bize günümüzde

³² Fatih Sultan Mehmet'in Bursa'dan İstanbul'a getirdiği Ermenileri "Yerli Ermeniler"; sonradan ve Doğu Anadolu'nun Kafkasya'nın ve İran topraklarının ele geçirilmesinden sonra oralardan getirilen Ermenilere de yabancılar (taşralılar) denmiştir. Asılları Kilikya'dan gelen yerli ve Doğu'dan gelen yabancı Ermeniler ile Hristiyan Gregorien, Katolik, Ortodoks ve Protestan mezhebinin kabul eden Ermeniler arasında zaman zaman çatışmalar olmuş ve bunlar birbirlerine karşı düşmanca hareket etmişlerdir (Sakarya, 1984: 24).

Ermeni cemaati içerisinde görülen İstanbullu - taşralı Ermeni ayrımının temellerinin 17. yüzyılda atıldığını göstermektedir (Bebiroğlu, 2003: 16-20).

Fatih Sultan Mehmet, Süryani, Gürcü, Keldani ve Kipti toplumlardan oluşan Ortodoks olmayan Hristiyan tebaayı da -bu grupların dinî önderlerini korumakla birlikte- Ermeni patriğinin denetimi altına vermiştir. Bu toplumlar günlük rutin işlerde ve evlilik, ölüm, seyahat gibi konularda Ermeni Patrikliği'ne bağlanmışlardır (Artinian, 2004: 23). Ermeniler, Bizans döneminde yaşadıkları sıkıntıları -din değiştirme, dillerini terk etme gibi ciddi baskıları- Osmanlı döneminde yaşamamışlardır. Öyle ki dinlerini ve kültürlerini yaşamakta serbest olan Ermeniler aile hukukuyla ilgili konularda da kendi din adamlarına başvurma hakkına sahiptirler. Sunulan bu rahat ortamın karşılığında eli silah tutan ve sağlıklı olan erkeklerden “cizye” adı altında belli bir miktar vergiyi Osmanlı devletine ödemesi istenmiştir (Dadyan, 2011: 341).

Ermeni toplumunun kurucu unsuru kilisedir. M.S. IV. yüzyılın başlarında Ermenilerin toplu olarak Surp Krikor Lusavoriç³³ etrafında Hristiyanlığı kabul ettikleri rivayet edilir (Seyfeli, 2005:28). Dinî liderler de kendilerine milletin temsilcisi anlamına gelen Katogikos/Gatoğigos/Katolikos (կաթողիկոս) adını vermişlerdir³⁴ (Sakarya, 1984: 24). Murat Berberioğlu, Gregoryan Ermeni tanımlamasını galat-ı meşhur bir ifade olduğunu ifade eder. Gregoryan Ermeni, ilk Ermeni Katolikosu olan Krikor Lusavoriç isminden türetilen bir kavramdır. Türkiye doğumlu Ermenileri için kullanılan ve Türk devleti tarafından da kabul edilen bir isimdir. Din adamları bu kullanımın hatalı olduğunu belirtip, Ermeni Kilisesinin doğru ve tam isminin Doğu Ortodoks Ermeni Apostolik Kilisesi olduğunu

³³ Surp Lusavoriç, Ermenistan'da ailesinin öldürülmesi üzerine Kayseri'ye getirilmiş burada vaftiz edilmiş ve bir Hristiyan olarak yetiştirilmiştir. Ermenistan'da iktidarın değişmesiyle yurduna dönen Lusavoriç, tereddüt etmeden dinî kimliğini açıklamış ve bunun üzerine derin kuyulara atılmıştır. Aziz Krikor'un, kuyudan çıkıp kralı iyileştirmesiyle birlikte tüm ahalinin topluca MS. 301 yılında Hristiyanlığı kabul ettiği görüşü yaygındır (Seyfeli, 2005: 28).

³⁴ Katolikos (կաթողիկոս) sözcüğü Yunanca “katholikos” kelimesinden gelir ve evrensel anlamını taşır. Ermeni, Gürcü ve Nasturi kiliselerinde başpatrikle eş anlamlı kullanılan kavramdır. Katolikoslar ayrıcalıklı birer başpiskopos olmakla birlikte belirli bir patriğe bağlıdırlar. Tarihsel süreç içerisinde katolikos kavramı patrik ya da baş patrikle aynı manada kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde Ermeni Apostolik Kilisesine bağlı dünya üzerinde iki Katolikosluk bulunmaktadır. İlki Eçmiyadzin'deki “Bütün Dünya Ermenileri” diğeri de Lübnan'daki Antilyas'daki Kilikya Katolikosluğudur. Günümüzde bu iki makamla eşit düzeyde önemli iki yer Kudüs Patrikliği ile İstanbul Patrikliği'dir (Bebiroğlu, 2003: 5-6).

vurgularlar. Ermeni Kilisesi, “apostolik” tanımlamasını Ermeni toplumunun İsa’nın iki havarisi tarafından Hristiyan yapılmasıyla almıştır (Bebiroğlu, 2003: 4).

19. yüzyıla kadar Ermeni toplumu, Osmanlı Devleti tarafından tek mezhepli bir cemaat olarak kabul edilmiştir. Önce Roma Katolik Kilisesi’nin çalışmaları³⁵ daha sonra Amerikan ve İngiliz misyonerlerin Ermeni toplumunu Protestan mezhebine geçirmek için harcadıkları çabalar 19. yüzyılın ilk yarısında meyvesini vermeye başlamıştır. 1830 yılında önce Katolik Ermeniler, yirmi yıl sonra 1850 yılında da Protestan Ermeniler Osmanlı hükümetince ayrı bir millet olarak tanınmıştır (Sonyel, 2009: 31; Kiskira, 1971). Bu mezheplere daha yakından baktığımızda; çoğunluğu Apostolik kilisesine bağlı Gregoryan Ermeniler oluştururken, ikinci sırada Fransız Katoliklerin çalışmaları sonucunda Katolik mezhebine geçen Ermeniler bulunur. Katolik Ermeniler arasında Mihitarist öğretiyle yetişen, bilimsel çalışmalar yapan ve yayıncılık faaliyetlerini sürdüren rahipler yer alır. Mihitarist öğreti sayesinde Ermeniler, millî kimlik ve kültürlerine sahip çıkmanın bilincine varmışlardır. Üçüncü grup ise, önce İngiliz misyonerlerin daha sonra Amerikan misyonerlerin etkisi altına girip din değiştiren Protestan Ermenilerdir.

2.1.2. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Nüfusu ve Meslekleri

Osmanlı Ermenilerinin nüfus bilgisi hakkında tam bir görüş birliği yoktur. Avrupalılar, Doğu’daki altı il için -Sivas, Erzurum, Elazığ, Bitlis, Van, Diyarbakır- bölgelerini kapsayan alanı Ermenistan olarak nitelendirmişlerdir. Osmanlı Ermenileri, nüfus olarak imparatorluk topraklarında dağılmış olmakla birlikte ağırlıklı olarak Anadolu’da sözü geçen vilayetlerde, Kilikya bölgesinde, İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde yaşıyorlardı. Avrupalılar için Ermeniler, “Doğudaki Avrupalılar” gibi idealleştirilmiş bir tanımlama içine sokulmuş olsa da bu niteleme Osmanlı bürokrasisi içerisinde yer edinmiş sınırlı sayıdaki elit Ermeniler için bir

³⁵ Katolik misyonerler, 1054 yılında Bizans kilisesinin Roma kilisesinden tamamen ayrılmasından itibaren yeniden Bizans’ı Roma’ya bağlamak için propaganda çalışmalarına başlamışlardır. Katolik misyonerler 1220 yılında Haliç kıyısına gelerek Venedik kolonisinde kalıp Galata’da bir manastır ve kilise kurmuşlardır. Fransız Katolikler, 16. yüzyıldan itibaren hem Hristiyanlığı yaymak hem de İstanbul’daki azınlıkları eğitmek amacıyla Osmanlı topraklarına gelmişlerdir. Misyonerler, Osmanlı Devleti’ndeki tersane, kadirga ve önemli şahısların evlerinde çalışan Hristiyan esirlerin dinlerine sadık kalmaları için yoğun propaganda faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu propaganda etkinliklerinin sürekliliği Osmanlı Ermeni Katolik toplumunun ortaya çıkmasını sağlamıştır (Şahin, 2008: 39-43).

anlam ifade ediyordu. Doğu'daki Ermeni nüfusun kendisi gibi tebaa olan Müslüman nüfustan çok fazla farkı yoktu (Salt, 2015: 82).

Krikor Hagop Basmacıyan, 19. yüzyılın sonlarında kaleme almış olduğu *Social and Religious Life in the Orient* adlı eserinde Ermenistan bölgesi ve Ermeni nüfusu hakkında genel bir değerlendirme yapar. Ermenistan bölgesi, herhangi siyasi bir anlam katmaksızın coğrafi olarak Türkiye, İran ve Rusya arasında bölünmüştür. Ermeni nüfusu bu üç bölge arasında dağılmıştır. Ermeni toplumunun 1890 yılındaki sayıları 4 000 000 civarındadır. Bu sayının 2 000 000'ü Türkiye'de, 1 500 000'ü ç Rusya'da ve 50 000 İran'da yaşamaktadır. Geri kalan nüfus Tuna nehri boyunca, Hindistan, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne dağılmıştır. 200 000 fazla Ermeni de İstanbul'da yaşamaktadır (Basmacıyan, 1890: 38).

Doğu vilayetlerinde Müslüman ve Hristiyan nüfusu üzerine yapılan tartışmalarda rakamlar arasında çok büyük farklılıklara rastlanmaktadır. Kemal Karpat, nüfus rakamlarının güvenilir olup olmadıklarına bakılmaksızın propaganda amaçlı kullanmanın çok kolay olduğunun altını çizerek yanlış bilginin yayımlandıktan sonra mutlak bir gerçek olarak kabul edildiğini belirtir. Osmanlı Ermeni nüfusu üzerine yazılanlar ve çizilenler bu duruma iyi bir örnek oluşturur. Osmanlı kaynakları ve İngiliz konsolosluk raporları, 1878 - 1914 yılları arasındaki Ermeni nüfusunu 1 250 000 ile 1 400 000 olarak açıklarken, Osmanlı Ermeni nüfusunun 2 500 000 civarında olduğunu açıklayan çok sayıda araştırmacı ve politikacı bulunmaktadır. Kullanılan bu bilgi Fransız ismini kullanan bir İstanbul Ermeni'sine aittir. Marcel Léart³⁶ isimli bu kişi Krikor Zohrap olarak tanınan edebiyatçıdır (Karpat, 2010: 9).

Ermeni kaynaklarına göre; İstanbul'daki Ermeni nüfusu, 5. yüzyılda 5 000'e ulaşmıştır. Aziz Mesrop'un, M.S. 404 tarihinde Ermeni alfabesini bulmasıyla birlikte İstanbul'un Ermeni nüfusunda asker ve tüccar düzeyinde artışlar gözlenmiştir. 5. yüzyılda Bizans İmparatoru'ndan izin alan Ermeni patrikleri, Ermeni alfabesinin öğretilmesi için

³⁶ Marcel Léart 1913 yılında Paris'te *La Question Arménienne à la Lumière de Documents* isimli bir kitap yazmıştır. Léart, bu kitabında 1882 ve 1912 yıllarına ait Ermeni nüfusunu açıklamıştır. Léart, 1882 yılına ait Ermeni nüfusunu 2 660 000 olarak açıklarken 1912 yılına ait altı vilayetteki toplam Ermeni nüfusunu da 1 018 000 olarak bildirmiştir. Léart, çalışmasında bu bilgilerin Patrikhane ait belgelerden aldığını söylemiştir. Kamuran Gürün, bu bilgileri kontrol etmek istemiş; fakat Léart'ın sözünü ettiği Patrikliğin istatistik belgelerini bulamamıştır. Bununla birlikte Gürün, 1880 ile 1881 yıllarında İngiliz sefirine verilen istatistikleri bulmuş ve bu belgelere göre de, 1880 yılında 6 vilayette Ermeni nüfusunun 658 500 olarak gösterildiğini tespit etmiştir. Léart ise, aynı dönemde bu rakamı 1 630 000 olarak açıklamıştır.

İstanbul'da kilise ve okul açmıştır. 7. ve 8. yüzyılda Müslümanların baskısıyla Batı'ya göç eden Ermeniler, Rum toplumuyla karışınca Bizans kilisesine bağlı Ermeni Rum (Hay - Horom) toplulukları oluşmaya başlamış, Bizans yönetiminde bu grup görev almıştır. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu döneminde Ermenilere dinî baskı yapılmadı hatta Kütahya'da Ermeni Ruhani önderliği (Murahhaslık-Araçnort) kurulmuştur. 12. Yüzyılda İstanbul'daki Ermeniler Kilikya'daki Ermeni Katolikosluğuna bağlanmıştır. 13. Yüzyılda Söğüt bölgesinde kurulan Osmanlı devleti için Ermeni cemaati Bizans'a karşı bir önlem oluşturmuştur. Bursa'nın fethinden sonra bu Kütahya ruhani önderliği (murahhaslığı) buraya taşınmıştır (Arsen Yarman'dan aktaran Bebiroğlu, 2003: 14-16).

Ermeni Patrikhanesi'ne ait veriler, Osmanlı nüfus sayım verileri ve Avrupa konsoloslarının rakamlarına bakıldığında ortak bir rakamda buluşmak zor gibi gözüktür. Vartan Artinyan, İstanbul'daki Ermeni toplumunun popülasyonu hakkında önemli bilgiler toplamıştır. Önce payitaht İstanbul'da sonra da Osmanlı topraklarındaki Ermeni nüfusuna kronolojik olarak bakıldığında; 15. yüzyılın sonundaki 1478 yılına ait nüfus sayımına göre, İstanbul'da 16 026 hanede 120 000 kişi yaşıyordu. Bunların 9 486'sı Müslüman, 3 743'ü Rum, 1 647'si Yahudi, 847'si de Ermeni'ydi. 17. yüzyılın ortalarında Fransız Elçiliği, İstanbul'da 8 000 yerli aile, 50 000 göçmen Ermeni olduğu çıkarımında bulunmuştur. Ubcini³⁷, 1840 yılında İstanbul'da 222 000 Ermeni'den söz ederken Harutyun Mirmıryan³⁸, 19. Yüzyıl İstanbul Ermenilerinin nüfusunun hiçbir zaman 150 000'i aşmadığını söyler. Krikor Zohrab'a göre ise, 1878 yılında İstanbul Ermeni nüfusu 135 000'dir. Dönemin üç Ermeni gazetesindeki -*Mışag* (Irgat), *Arevelyan Mamul* (Doğu Basını), *Artzakank* (Yankı)-³⁹ bilgileri değerlendiren Vartan Artinyan, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde başkentteki Ermeni sayısını 250 000 ile 300 000 olarak açıklar (Artinian, 2004: 19-20). İngiliz gezgini H. F. B. Lynch, 19. yüzyılın sonlarında 1895'de İstanbul'da 180 bin Ermeni'den söz eder (Lynch, 1901: 427).

Osmanlı Ermeni nüfusu için Ubcini 1854 yılında 2 400 000, Ermeni patrikliği 1872 yılında 3 000 000, Krikor Zohrab aynı yıl için nüfusu 2 600 000 olarak belirlemiştir (Artinian,

³⁷ Vartan Artinyan, J. H. A. Ubcini'nin *Lettres sur la Turquie* (1854) adlı eserinden aktarmıştır.

³⁸ Vartan Artinyan, Harutyun G. Mirmıryan, Masnagan Badmutyu Hay Medzadunneru (1909) adlı eserinden aktarmıştır.

³⁹ Vartan Artinyan, *Mışag* gazetesinin 1876 yılındaki 26. sayısında; *Arevelyan Mamul* gazetesinin 1878 yılına ait 283. Sayfasından; *Artzakank* gazetesinin 1882 yılındaki 36. sayısından nüfus verilerini derlemiştir.

2004: 19-20). Berlin Kongresi'nde Ermeni Patrikhanesi'nin delegasyonu, Osmanlı Ermenistanı'nda 3 000 000 Ermeninin yaşadığını iddia etmiştir. Bu rakam, daha sonra 1 780 000'ine indirilmiştir. Lynch de, *Armenia Travels and Studies* adlı çalışmasında bu rakamın kabul edilemeyecek derecede yüksek olduğuna yer vermiştir. Çalışmamızda kullandığımız Ermeni gazetesi *Cerîde-i Şarkîye*'de yazı işleriyle ilgilenen Vahan Vardapet, 3/15 Aralık 1886 tarihli yazısında ülke genelindeki bütün nüfusu 1 263 900 olarak ifade etmiştir (Vahan Vardapet'ten aktaran Lynch, 1901: 427).

Jeremy Salt ise, toplumsal çalkantının en yoğun olduğu 1895 yıllarında Osmanlı topraklarında 1 300 000 Ermeninin olduğu ve bunların 600 000 kadarının Doğu'da yaşadığının kabul edildiğini belirtir (Salt, 2015: 82). Ermeni nüfus bilgisiyle ilgili söylenmesi gereken en önemli noktalardan bir tanesi, şehirli Ermeni nüfusun yüzde olarak diliminin sadece yüzde 20,4 olmasıdır. Artinyan'a göre, Ermeni toplumunun 19. yüzyıl politikalarını belirleyen ve onların hayatına yön verecek Ermeni Nizamnamesi'ni hazırlayanlar İstanbul Ermenileridir (Artinian, 2004: 20).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde modern anlamdaki nüfus sayımı II. Abdülhamit döneminde gerçekleştirilmiştir.⁴⁰ 1886 yılında Amerikan sefirinin, II. Abdülhamit'e, ziyareti sırasında Amerika'da son yapılan nüfus sayımından söz etmesi padişahın dikkatini çekmiş ve benzer bir sayımın yapılması için sefirin de yardımıyla hazırlıklar başlamıştır. 1881/82-1893 yılında gerçekleşen nüfus sayımı ilk kapsamlı Osmanlı nüfus sayımıdır (Karpas, 2010: 91). 1893 yılında Gregoryen Ermenilerin nüfusu ülke genelinde 1 001 465 iken, Protestan ve Katolik Ermeni nüfusu Katolik ve Protestan içerisinde değerlendirildiğinden net bir rakam vermek güçtür. Bununla birlikte 1896 yılında Gregoryen, Protestan ve Katolik Ermeni gruplar toplamda 1 157 519'dur. Osmanlı Bankası Baskını'nın gerçekleştiği 1896 yılına ait nüfus verilerini Kamuran Gürün, üç farklı grup üzerinden -Patrikhane, yabancı kaynaklar ve Osmanlı kaynakları- kısaca özetlemiştir. Ortaya çıkan tabloda Osmanlı Ermeni nüfusu Batı kaynaklarında 1 300 000 - 1 500 000 arası; Osmanlı istatistiklerinde 1 160 000 rakamı verilmekle birlikte vergi kaçırmak amacıyla sayım dışı kalan 150 000 Ermeni daha

⁴⁰ 1831 yılında II. Mahmut döneminde gerçekleşen nüfus sayımı ilk sayım kabul edilmekle birlikte bilginin toplanma süreci ve zamanlaması ile ilgili ciddi sıkıntıları vardır. Kemal Karpas, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914* adlı eserinde bu problemi ayrıntılarıyla açıklamıştır.

eklendiğinde sayı 1 300 000'e ulaşır. Ermeni kaynakları, Vahan Vardapet'in verdiği rakamı güvenilir bulduğuna göre, 1896 yılına ait sayı 1 300 000 olarak kabul edilir (Gürün, 2006: 138-139).

Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısını devlete vergi ödeyen ve ödemeyen olarak iki gruba ayırır: İlki vergiden muaf olan savaşçı ve yönetici olarak bilinen grup, diğeri ise vergi veren, zanaatkâr, tüccar ve köylüden oluşan ikinci grup ⁴¹ (İnalçık, 2003: 113-115). Osmanlı Ermeni cemaati de, Osmanlı Hükümeti'ne imparatorluktaki gayrimüslim tebaanın erkeklerinden alınan "cizye" adıyla anılan, vergiyi ödemekle yükümlüydü. Bu vergi daima nakit alınır ve doğrudan merkeze aktarılırdı. Vergiler sıralamasında cizye en meşru kabul edilen vergiydi (İnalçık, 2000: 105-112).

18. yüzyılda Osmanlı Ermenileri arasında çok farklı sosyal sınıflar ortaya çıkmıştır. Bu geniş yelpaze şöyleydi: büyük ekonomik gücü elde tutan tüccarlar, Amiralar, vezirlerin mali durumunu yöneten bankerler, paşalar, cemaatin hayır kurumları, Avrupa'daki merkezlerde eğitim görmüş demokratik fikirlerle dolu entelektüel seçkinler, kiliseye ait kurumlar, tacirler, esnaf, zanaatkârlar ve de işçiler. Çok çeşitli sosyal yapılardan oluşan Osmanlı Ermenileri, devletin ve tebaanın gözünde etnik dinî bir cemaat olarak biliniyordu. Dinsel ve günlük hayattaki uygulamalar ve hukuki düzenlemeler patriklik tarafından yönetiliyordu. Bu yasal düzenlemelerin sınırı da padişah fermanı ile belirlenmişti. 1830'larda Amiralar ile esnaf locası arasında büyük bir sorun patlak vermiş, esnaf locaları okul yönetimi ve diğer alanlarda söz sahibi olmayı talep etmişti. 19. Yüzyılın ortasında Amiralar sayıları 160'a yakındı, neredeyse sona doğru yaklaştığında Ermeniler toplumsal ve kültürel evrimin sancılarını yaşıyorlardı (Hacikyan ve diğerleri, 2005: 16).

Osmanlı İmparatorluğu, fetih ideolojisine uygun olarak örgütlenmiş bir yapıydı. Toplumsal organizasyon, askeri yapının güçlendirilmesine hizmet etmekle yükümlüydü. O

⁴¹ Osmanlı'daki vergi sistemini genel olarak Reâyâ zümresi ve tımar sistemi üzerine kurulduğunu iddia etmek yanlış olmaz. Reâyâ sınıfının, en önemli özelliği vergi yükümlüsü olmasıdır. Askeri zümre ise, modern devletten farklı olarak padişah adına görev yaptıkları için hiçbir zaman vergi ödemezler. Hizmetleri karşılığında devlet kendilerine ödeme yapar ama bu hazineden direkt kendilerine yapılan bir ödeme değildir. Devlet adına yönetmiş oldukları Reâyâ'nın ödediği dirlik vergisini alırlar. Kapıkulu ve yeniçeri gibi doğrudan saraya bağlı askeri zümre hizmetleri karşılığında ise "ulufe" alırlardı. Reaya en geniş anlamıyla ister Müslüman ister Hristiyan olsun, askeri sınıftan tamamıyla ayrı üreten ve vergi veren tebaa idi, daha dar anlamda ise kentli ve köylü göçebelerden ayrı köylü halktı (İnalçık, 2003: 113-115).

yüzdendir ki ekonomik faaliyetler askeri faaliyetlerin bir uzantısı olarak görülmekteydi. Ticaret her zaman savaşın ardından geliyordu. Oysa İstanbul, daha baştan hem askeri hem ticari faaliyetin merkezi olabilecek biçimde örgütlendirilmiş bir şehirdi. 16. Yüzyıldan itibaren İstanbul'un ticari faaliyetlerinin büyük bir kısmı Rum ve Ermeni tüccarların eline geçmiştir. Denizcilik faaliyetlerinde ön planda daha çok Rumlar olsa da Ermeniler de bu alanda çeşitli faaliyetlerde bulunuyorlardı. Tüm bu gelişmeler göz önüne alındığında, Avrupa ile iyi ilişkiler kurma onların ülkedeki yerli ortakları olma görevi gayrimüslim halka düşmüştür. Hem yabancı ülkelerle yapılan ticarete konu olan malların pek çoğu gayrimüslimlerin denetimi altındaydı hem de Türkler genel olarak ticaretle ilgilenmiyorlardı (Yarman, 2001: 48-49). Osmanlı Ermeni toplumu İstanbul, İzmir, Trabzon gibi liman kentlerinin yanında Erzurum, Erzincan gibi ticaret yollarının üzerindeki kentlerde de Rumlarla birlikte uluslararası ve yerel ticarete önemli roller üstlenmişlerdir. Pek çok Ermeni bu şehirlerde ticaret ve zanaat ile uğraşıp altın, gümüş, metal işçilikte ve takı işlerinde uzmanlaştılar. Kendi loncalarını oluşturup, ürettikleri işin kalitesini ve kendi çıkarlarını korudular. Bu loncalar zamanla gücü ele geçirdiler ve pek çok toplumsal olaylarda ön plana çıktılar ve kimi zaman kendilerini patriklikle mücadele halinde buldular (Hacikyan ve diğerleri, 2005: 16).

Kent merkezlerindeki Ermeni toplumu, ağırlıklı olarak ticaretle uğraşsalar da zanaatkâr bir millet olarak da bilinirdi. Fırıncı, taş ustası, kiremitçi, kalemkâr, keresteci, hatta eşekçi ve lağımçı olan Ermeniler de vardı. İpekçilikte, perdecilikte, işlemecilikte, terzilikte, saat yapımında, bakırcılıkta, demircilik, anahtar yapımında ön plandayken 18. yüzyıl ve özellikle de 19. yüzyılda kuyumculuk doğrudan Ermeni toplumuna atfedilmeye başlandı (Artinian, 2004: 20).

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin bürokrasisinde en ayrıcalıklı sınıf Amiralardı. Osmanlı Ermenilerinin özellikle de İstanbul Ermeni cemaatinin 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren liderleri haline gelen Amiralar daha önceden de İstanbul ve kimi eyaletlerde tanınırlığı olan elitlerdi (Barsoumian, 2007: 16). Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Ermeniler arasında imtiyazlı sınıf olarak kabul edilebilecek bir grup ortaya çıkar. Bunlar Ardżruni prenslerinin soyundan gelen sarraflardı ki bunlar Ağın'dan (Eğin) İstanbul'a getirilmişlerdi. Ermeniler tarafından "işhan", "prens" olarak adlandırılan bu grup,

Osmanlılar tarafından “hacı”, “hoca”, “çelebi” isimleriyle anılmıştır. Bu ayrıcalıklı sınıf yaşadıkları dönemin en büyük sermayedarları, Osmanlı sarayının sarraf ve kuyumcuları olmuşlardır. Yıllar sonra “emir” kelimesinden türetilen “Amira” unvanını alan bu sınıf padişahın hizmetinde yer aldıklarından dolayı vergiden muaf, kürk giyme, sakal bırakma, ata binme, emrinde silahlı adamlar bulundurma, istediği yere istediği evi dikebilme gibi pek çok hakka sahiptiler. Sahip olduğu ayrıcalıkları sayesinde Amiralar, kısa sürede Ermeni cemaatinin sözcülüğünü üstlenmişlerdir (Dadyan, 2011: 341-342). 18. yüzyılın ortasından itibaren Patrikliğin ve cemaatin işlerini kontrol etme yetkinliğine sahip oldular. Çelebi ya da Hoca olarak anılan grup, prototip kişilerin rollerini ve toplum içindeki işlevlerini üstlenerek sorun çözme pratiğinin en belirleyici kişileri oldular (Barsoumian, 2007: 33). Öyle ki maddi güçleri ve sosyal statüleri sayesinde patrikhane ve kiliseyi ele geçirmişlerdir. Kendilerinden oluşan bir patrikhane idare heyeti kurarak gerektiğinde patriği seçip göreve getiriyorlar, gerektiğinde uygulamalarını beğenmedikleri patriği görevden alıyorlardı. 3.Selim döneminde ise, bu sınıfa sarraf olmayan, saraya hizmet eden ekmekçi, barutçubaşı, hassa mimarı gibi yeni aileler katıldı ve bu grup güçlerine güç katmış oldu. Dadyan’lar, 3.Selim zamanında baruthanenin başına getirildiler, Kazaz Artin ve Düzoğulları paradan, Balyan ailesi mimariden sorumluydu. Üst düzey Rum yöneticileri, 1821 yılında Yunan isyanının patlak vermesiyle birlikte devlet hizmetinden uzaklaştırılmışlardı. Bu durum, Ermeni cemaatinin saray hizmetlerinde yükselmesine neden olurken, Ermeni cemaatine “tebaa-i sadıka” ve bu sınıfa üye olanlara da “Amira” denmeye başlamıştır. II. Mahmut döneminde, Amiralar güçlerinin zirvesine ulaşmışlardır. Fransa’nın Katolik propagandasına, Rusya’nın Ermenileri yanına çekme propagandasına karşı Osmanlı Hükümeti’nin yanında yer alıp cemaat için çalışmışlardır. Amiralar aynı zamanda pek çok kilise ve okulun onarılmasında, yeni kiliselerin, okulların, manastırların, hastanelerin yapılmasında da aktif rol üstlenmişler, Ermeni cemaatine doğrudan hizmete girmişlerdir (Dadyan, 2011: 341-34, Dadyan, 2011: 10-11). Amiraların gücünü yitirmesiyle orta sınıf olarak kabul edilebilecek esnaf grubu 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güç kazanır. Böylece önceleri Amiralar ile birlikte kilise yönetiminde yer almaya başlayan esnaf veya orta sınıf yönetimindeki üye sayısı Amiraların sayısını geçmeye başlamıştır. Kırım Savaşı ve yabancı bankaların Osmanlı Devleti içerisinde etkinlik göstermesiyle birlikte aristokrat sınıf mal varlıklarını da yitirir. Bu dönüşüm Kirkor Odyan, Serviçen, Garabed Tütüncüyan, Nahabed Rusiyan gibi 1848 İhtilali’nden etkilenen gençlerin, Avrupa’dakine benzer bir değişimi yaratmak için ulusal

bilincin artmasıyla birlikte toplumu kilise ve Amiraların etkisinden kurtarmak için çalışmalara girişirler (Dalyan, 2011: 11-12).

İstanbul, İzmir ve giderek büyüyen bir kaç merkez dışında Anadolu'daki feodal lordlara ve paşalara boyun eğen yoksul bir Ermeni köylü nüfus da bulunmaktaydı. Taşradan merkeze sürekli bir göç akışı vardı, bunların bir kısmı yeni yerlere taşınmaya zorlandı, diğerleri ekonomik imkânlarla kandırılmışlardır. Her grup kendi geleneklerine göreneklerine, diyalektiğine ve davranışlarına sahipti (Hacikyan ve diğerleri, 2005: 16).

2.1.3. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Toplumu Tanzimat ve Islahat Fermanları

3 Kasım 1839 tarihinde bütün elçilerin, ulemanın, devlet erkânının gayrimüslim cemaatlerin ruhani ve dünyevi temsilcilerin önünde okunan Tanzimat Fermanı bir haklar beyannamesi olarak kabul edilir. Bâb-ı Âli bürokratlarınca hazırlanan ve sultan adına yayımlanan bu ferman imparatorluk sınırlarında önemli bir yeniliktir. Hükümdarın mutlak hakkını sınırlayan bu yasayla kanun devleti statüsü getirilmiş, tüm tebaanın can ve mal güvenliğinin sağlanacağı sözü verilmiş, iltizam uygulaması son bulmuş ve farklı dine mensup tebaanın kanun önünde eşit haklara sahip olduğu belirtilmiştir (Ortaylı, 1985: 1545). Ortaylı'ya göre, bu metni klasik Osmanlı adaletname geleneğinin devamı olarak görmek gerekir. Çünkü Osmanlı hükümdarları, tahta çıktıkları zaman tebaasına adalet vadeden fermanlar çıkarırlardı. Balkan ulusçuluğu -Yunan isyanı ile başlamıştı- Tanzimat'ın ilanının ana nedenlerinden biriydi. Ferman Osmanlılık düşüncesini içeriyordu, gerilemenin ve millîyetçilik rüzgârının hızının bu fermanla azaltılacağı düşünülüyordu. 18. yüzyıla kadar Osmanlı topraklarındaki her din ve etnik grup üyeleri kompartımanlar halinde yaşar ve Osmanlı ismi sadece devlet için kullanılırdı, şimdi Tanzimat'la birlikte her din ev etnik grup bir araya gelip yeni Osmanlı aydınını oluşturunuyordu (Ortaylı, 1985: 1546-1547).

Tanzimat dönemi Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa, Fuad Paşa ve Mithat Paşa adlı dört paşa tarafından yürütülmüştür. Bu paşaların ortak noktası, Batılılaşmanın Osmanlı'yı bir nebze olsun rahatlatacağına dair duydukları inançtır. Onlara göre, imparatorluğu kurtarmak için yeni bir eşitlikçi yurttaşlığın yaratılması yani "Osmanlılığın" yaratılması gerekiyordu. Tanzimat döneminde, eşitlik ilkelerine yönelik açıklamalar sadece iç reform programları ile

değil, uluslararası kriz dönemlerinde de diplomatik silah olarak kullanılmıştır. 1839 yılında Gülhane’de okunan ferman Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın, imparatorluğun toprak bütünlüğünü tehlikeye soktuğunda Avrupa desteğini almak için çıkarılmıştır (Davison, 2003: 172-175).

1856 yılında kabul edilen Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı’nın devamı niteliğindedir. Kırım Savaşı’nın ardından İngiltere ve Fransa, Türkleri Batılılaşma ve ıslahatlar yapma konusunda yeni adımlar atmaya zorlamışlardı. Paris Antlaşması imzalanmadan önce Avrupa’nın uluslararası sistemin devamlılığı için Osmanlı Devleti’nin kurtarılmaya değer olduğunun ispatlanması gerekiyordu. Bu yüzden ki Sultan Abdülmecid, 18 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı adıyla anılan yeni “Hatt-ı Hümayun”u yayımlamıştır. Kırım Savaşı’nın ardından 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması’nın içerisinde Osmanlı devleti istememesine rağmen Islahat Fermanı’nın içeriği hakkında bir madde konulmuştu. Buna göre:

Uyrukların refah ve saadetini başlıca işi bilen Padişah, ırk ve din farkı gözetmeksizin, uyruklarının durumunu düzenlemek için bir ferman vermekle imparatorlukta Hristiyan ahali hakkında yüksek ve cömert düşüncelerini ifade buyurdıkları gibi, bu yoldaki düşüncelerinin yeni bir delilini göstermiş olmak için, bu fermanı kendiliğinden anlaşılmayı imzalayan devletlere göndermeyi uygun bulmuşlardır. Antlaşmayı imzalayan devletler, sultanın serbest iradesiyle kendiliğinden çıkardığı bu fermanın yüksek değerini kabul eder (Bebiroğlu, 2003:40).

Bu maddenin ardından Osmanlı Devleti, iplerin kendi elinde olduğunun garantisini sağlamak için: “Bu ferman antlaşmayı imzalayan devletlere, padişaha ne kendi tebaası ile olan münasebetlerine, ne de Osmanlı devletinin iç idaresine teker teker ya da toplu olarak müdahale etmek için bir hak ve yetki vermeyeceği tabiidir” (Bebiroğlu, 2003: 40).

Bu yeni ferman bir öncekinin genişletilmiş halini kapsıyordu. Tanzimat fermanından farklı olarak bu Islahat gayrimüslim halka kendi idari yapılarında yeni düzenlemeler yapmasına olanak tanıyordu:

(...) Atalarımca en eski zamanlardan beri değişik tarihlerde, ülkemde korumam altındaki Hristiyan toplumlara ve diğer gayrimüslim toplumlara tanınan tüm imtiyaz ve ruhani muafiyetler aynen korunup sürdürülecektir. Bütün Hristiyan ve diğer gayrimüslim toplumlar belli bir süre içinde ve kendi içlerinden bu görev için seçilmiş

bir görüş birliğiyle, benim tasvibim ve Bâb-ı Âlî'nin denetimi altında imtiyaz ve muafiyetlerini inceleyerek ve aralarında tartıştıktan sonra uygarlığın ilerlemesinin ve çağın gerekli kıldığı reformları Bâb-ı Âlî'ye sunacaklardır(....) (Artinian, 2005: 94).

Kemal Karpat'a göre, 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı, Avrupalı güçlerin koruması altında olan Hristiyan tebaaya ayrıcalıklı bir statü yaratmıştır. Özellikle Tanzimat Fermanı'nın eşitlik ilkesi, Hristiyanları merkezleşmenin yarattığı idari etkilerden korudu. Bu sayede Hristiyan tebaa kendi kültürel ve dinî özelliklerini koruyabilmiştir. Aynı zamanda bu işin ekonomik boyutu da çok önemliydi. Hristiyanlar, Avrupa ile kurulan finansal ilişkiden en karlı çıkan grup oldu. 1878 yılında Gelibolu'daki İngiliz askeri ataşesinin üstüne yazdığı raporda, Osmanlı'daki Hristiyan tebaanın Rusya'daki köylülerden çok daha iyi bir yaşam sürdürdüğünü yazmıştır (Karpat, 2014: 100-101). 1839 ve 1856 yıllarındaki fermanlar aracılığıyla Avrupa'nın kanatları altında olan Hristiyan tebaa içinden kapitalist ekonominin hür yasalarına tabi olan toplumsal gruplar ön plana çıktı. Etnik ve dinî duyguları canlanan gayrimüslimler ekonomik alanda da güç kazandı. Bu durum uluslaşma yolundaki fikirlerin gelişmesini hızlandırdı (Karpat, 2014: 93).

Osmanlı Ermeni cemaati, tüm Osmanlı tebaası gibi Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın getirmiş olduğu eşitlikçi ve özgürlükçü havadan etkilenmişti. Abdülmecid döneminde Tanzimat Fermanı'yla birlikte iltizam usulü de uygulamadan kaldırılmıştır. Amiraların temel geçim kaynakları olan vergi sistemi tamamen değişime uğramıştır. Bu durum sarrafların başarılı iş hayatlarında gördükleri ilk sıkıntılı durumdur. (Dadyan, 2011a: 343). 1840 yılında merkezleşme politikalarıyla birlikte yerel yönetimlerde paşaların yerini maaşlı memurlar almaya başlamıştır. 1842 yılında yeni vergi sistemi çok ciddi tepkilerle karşılaşınca kaldırılmak zorunda kalmıştır. Sivil vergi toplayıcıları yerlerini askeri yönetim ve onların çalışanlarının yerel güçlerle kurdukları güçlü ilişkilere bırakmıştır. Görece bu yeni durumla birlikte Ermeni sarraflar, Anadolu ve Rumeli Kampanyaları olarak bilinen şirketlerle imparatorluk hazinesi için gelir toplamaya başladılar. Bu kampanya, Anadolu ve Rumeli olarak ikiye ayrıldığı gibi her iki bölümde altı ayrı sarraftan oluşuyordu. Güçlü bir Avrupa yarışının olmayışı ve düzenli bir yapıya dönüşmemesi yüzünden bu kampanyalar kısa süre işlevsiz hale gelmiş ve sistem çökmüştür (Barsomian, 2007: 71).

Tanzimat Fermanı'yla birlikte gelen eşitlik ilkesi, Ermeni cemaati içinde söz sahibi olmak isteyen yeni zengin ve esnafları da görünür hale getirmişti. Avrupa'da eğitim alan "Genç Ermeniler", Amiralârin karşısında çıkmış oldu. Islahat Fermanı ile birlikte Avrupa'daki kolej ve üniversitelerden mezun, Osmanlı bürokrasisi ve diplomasisinin en üst kademelerinde görev alan yeni bir sınıf doğmuş oldu. Osmanlı tarihinde ilk gayrimüslim nazır, Nafia Nazırı Kirkor Ağaton ile birlikte Sultan Vahdettin döneminde son gayrimüslim nazır Posta-Telgraf Nazırı Oskan Mardikyan'a kadar pek çok Ermeni nazır ve müsteşar Osmanlı Devleti'nde görev aldı (Dadyan, 2011: 342).

Tanzimat ile birlikte Osmanlı Devleti kilisenin sivil yetkilerini sınırlama yoluna gitmiştir. Kiliselerin nedensiz yere sivilleri sürgüne gönderme yetkisi elinden alınmış sadece dinî alanla sınırlı yetkiler verilmiştir. 1863 yılındaki Ermeni Nizamnamesi ile birlikte siviller de toplumsal konularda söz sahibi olma hakkı kazanınca daha önceden ölüm dışındaki ceza ve kuraları elinde tutan din adamlarının tekeli kırılmış oldu. Ermeni toplumundaki idari meclislerde de Amira sınıfının yerini tüccarlar, bürokratlar ve aydınların alınmasının yolu açılmış oldu (Dadyan, 2011: 11).

2.1.3.1. Ermeni Nizamnamesi

Ermeni toplumu Islahat Fermanından sonra kendi iç işlerinin düzenlenmesi ilgili çalışmalara hızla başlamıştır. Bu metin, 1860 yılında "Azgayin Sahmanatrutyun Hayots" (Ազգային Մանուկանքության Հայոց) (Ulusal Ermeni Anayasası) adıyla Bâb-ı Âli'ye sunulmuştur. Bu metin hükümetin onayından geçmediği için, 1863 yılında değişikliklerle birlikte Osmanlı yönetimince kabul edilmiştir. Son olarak 1916 yılında üçüncü kez başka bir metin kaleme alınmıştır. Türkçe çevirisinde bu düzenlemelerin ismi "nizamname" olarak adlandırılmıştır. Osmanlı harfleriyle Türkçe metin başlığı ya da Ermeni harfli Türkçe metnin adı "*Nizamname-i Millet-i Ermeniyan*"dır. Burada dikkat çekici unsur, Ermeni toplumunun anayasa olarak adlandırdığı düzenleme Osmanlı toplumu için nizamname düzeyinde kabul görmüştür (Berberoğlu, 2003)

Arus Yumul'a göre; Ermeni Nizamnamesi, hem iç hem de dış etkenlerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Sarraflar ve teknokratlardan olarak iki gruptan oluşan Amira sınıfından

sarraflar, 1840 yılında Ermeni milletinin kurumlarına maddi katkıda bulunmaktan vazgeçince, patrik cemaatin idari ve mali işlerini yürütmesi için 24 kişiden oluşan yeni bir komite atamıştır. 24 kişiden oluşan bu komitenin 22'si esnaf, 2'si Amiradan oluşuyordu. Bu komiteyle ilk kez Ermeni esnafı milletin kararlarında söz sahibi olurken; Amiralar da güçlerini kaybetmeye başlamışlardır. 1844 yılında patriklik 16 Amira, 14 esnaftan oluşan karma bir meclis kurmuştur. Millet idaresi böylelikle tek sınıfın egemenliğinden kurtulma şansını yakalamıştı. Amiralar kolay kolay iktidarı paylaşmayacaklarından patriğin kendilerine danışmadan işleri yürüttüğünü iddia etti. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa da, bu durum karşısında fermanla bu milleti sivil ve ruhani olarak iki kurula ayrılabilceğini iddia etti. İstanbul'daki din görevlileri bir araya gelerek Sivil ve Ruhani meclisler seçtiler. Sivil kurul Ermeni cemaatinin dünyevi işleri ile Ruhani kurul dinî ve ruhani işlerle ilgilenecekti. 1847 yılından 1860 yılına kadar işler, bu iki meclis üzerinden yürütüldü (Alboyacıyan'dan aktaran Yumul, 1999/2000: 339-342).

1856 Islahat Fermanı, her milletin idari yapısında yeni düzenlemelere gidilmesi gerekliliğini getirmişti. Bu maddeyle her millet bir komisyon kuracak ve komisyonda alınan kararların Bâb-ı Âli onayından geçmesiyle yürürlüğe girebilecekti. Ermeniler, Islahat Fermanının imzalanmasından dokuz ay sonra 18 Kasım 1856 tarihinde bir Anayasa Komitesi kurmuş, dört ay gibi kısa bir zamanda bir metin hazırlayarak 22 Mart 1857 tarihinde Bâb-ı Âli'ye sunmuşlardır. 12 maddeden oluşan taslakta ağırlıklı konular patriklik, millet okulları, millî kurumları konu almıştır. Bâb-ı Âli yapmış olduğu incelemede “devlet içinde devlet olmaz” gerekçesiyle taslak onaylanmayacaktır (Artinian, 2004: 94-96). Dönemin Masis gazetesinde yer alan habere göre, anayasa taraftarları itiraza sebep olanları kanun ve düzene karşı olan kendi iradelerinin kanun sayılmasına alışmış Bâb-ı Âli'de nüfuz sahibi olan anayasa karşıtı tutucu Amiralar olarak görüyorlardı (*Masis*'ten aktaran Yumul, 1999/2000: 343). Tanzimat reformlarının sonucuyla birlikte İstanbul'daki Ermeni toplumundaki siyasi değişim Amiraların da güçlerinde sınırlılıklar getirdiğinden söz etmiştik. Amiralar ile Büyüyen Ermeni burjuvazisi ile – orta sınıfı temsil eden tüccar ve esnaf- yer değiştirmişti.

Matossyan, 19. yüzyılın ilk yarısında oluşan yeni Ermeni tüccar ve esnaf grubuyla büyüyen yeni Ermeni entelektüellerinin işbirliği içinde Ermeni anayasalcılık hareketinin özünü oluşturduklarını söyler. Bu grubun amacı geleneksel otoriteyi engelleyip toplumun

işlerini bir anayasa ve ulusal meclis aracılığıyla çözümlemeye girişmektir. Uzunca bir süre muhafazakâr ve liberal yapılar arasında var olan mücadeleden ve Osmanlı Hükümeti'nin taslak anayasaya müdahalesinden sonra Ermeni Ulusal Anayasası 24 Mayıs 1860 tarihinde oybirliğiyle kabul edilmiştir. Osmanlı yönetimince 17 Mayıs 1863 tarihinde de Ermeni Anayasa'sı onaylanmıştır (Matossian, 2014: 10-11). Matossyan'a göre, ulusal meclis küçük bir parlamento gibi çalışmaya başlar. İmparatorluğun bu yeni kurumunda geleneksel siyaset yürütülmeye, seçimler, oylar, duyumlar, tartışmalar ve fikirlerin değişimi ve karar alma süreci işletilmeye başlar. Matossyan'a göre; periyodik bir biçimde olmasa da Doğu eyaletlerinde bile anayasal uygulamalar yürürlüğe konmuştur. Matossyan, imparatorluktaki Ermeni siyasal düşünce biçiminin gelişmesindeki gerçek katkının mimarı olarak Ermeni basınını gösterir. Osmanlı Ermeni basınının etkili bir rol oynamasıyla kamusal alan yaratılmaya çalışılmıştır. Basın, Ermeni çıkar gruplarının siyasi ve yönetsel reformlarla ilgili düşüncelerini açıkladığı önemli bir araç haline gelmiştir. 1855 - 1876 yılları arasında İstanbul'da neredeyse yüze yakın Ermeni ve Ermeni harfli Türkçe; İzmir'de 13 gazete ve dergi yayımlanmıştır. Erzurum, Bitlis, İzmit ve Sivas, Ermeni basınının görüldüğü diğer şehirlerdir. (Matossian, 2014: 10-12). Ermeni Ulusal Anayasası'nın doğuşu ile birlikte eğitim konseyi oluşturuldu, kısa sürede okullar yaygınlık kazanarak eyaletlerde sayıları arttı. Ermenice konuşmayan Ermeniler arasında Ermenice eğitime ağırlık verildi. Eğitim alanında gerçekleştirilen bu girişimleri, Ermeni toplumundaki liberal yapılar ve tüccarlar tarafından temsil edilen yükselen orta sınıfın desteği olmaksızın düşünmek imkânsızdır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluktaki kıyı ve büyük şehirlerdeki Ermeniler arasında kültürel millîyetçiliğin yayılmasında bu kurumlardan bazıları çok önemli rol oynadı. İmparatorluk dışındaki Ermeni gruplar – Venedik'teki Katolik Ermeni Mihitarist grubu bu ekibin başında gelir. Aynı şekilde Katolik ve Protestan misyonerler de, modern eğitimle tanışmada önemli bir yere sahiptir. Okulları aracılığıyla- Gaziantep (1874), Merzifon (1886), Tarsus (1888), Harput (1852), Kayseri (1871) İzmir (1878) ve İstanbul (1863)- Protestan misyonerler Batı'nın siyasi fikirlerini öğrencilere aktarmayı başarmışlardır.

2.1.4. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Toplumu ve Millîyetçilik

Fransız ihtilalinin yaratmış olduğu başarı aurası, sloganları, sembolü ve dili 19. yüzyıl ve sonrasında gerçekleşen pek çok benzer etkinlikler için bir şablon model olmuştur. 19.

yüzyıl boyunca Osmanlı Ermenileri dört önemli değişim geçirmişlerdir. İlki Ermeni Rönesans'ı sonucu gerçekleşen kültürel millîyetçiliğin ortaya çıkışı; Ermeni Ulusal Anayasası'nın (1863) ilanı ile birlikte Ermeni toplumu içerisinde ortaya çıkan güç dinamiklerindeki değişiklikler ve Ermeni Ulusal Anayasası'nın oluşumu ve son olarak da Ermeni tüccar sınıfının yükselişidir (Matossian, 2014: 2, 9-10). Ermeni millîyetçiliği de doğrudan Fransız ihtilalinden hem de onun etkisiyle imparatorluk topraklarında 1804 Sırp Ayaklanması ve özerkliği ile başlayan 1821 - 1829 Yunan Ayaklanması ile devam eden hızla Balkan ulusları arasında yayılan ayrılıkçı hareketlerden etkilenmişti. Yunan isyanının sonucunda bağımsızlığını elde etmesi kültürel millîyetçilik pratiklerini yaşayan Ermenilerin de harekete geçmesi için bir örnek model olmuştur (Ortaylı, 1999: 23).

Suny, 19. yüzyılda Ermeni millîyetçiliğini tanımlamanın oldukça zor olduğunu söyler. Ermeniler, coğrafik, siyasi ve sınıfsal olarak bölünmüşlerdir. İstanbul'daki Ermeni tüccarların millîyetçi duygularının Petersburg'daki öğrenciden ya da Karabağ'daki köylüden oldukça farklı olduğunu belirtir. Ona göre, genel olarak denilebilecek tek şey şudur: Batı Türkiye'de ya da Kafkas şehirlerinde Ermeniler başka etnik gruplarla iletişim haline geçmişler, bu sırada millet ve millîyetçilik kavramlarını daha çok Batı bağlamında kullanmışlardır (Suny, 1983: 10). 19. yüzyılın başlarında Rusların Trans-Kafkasya bölgesine girişiyle birlikte Ermeniler, toplumsal ve coğrafi olarak iki temel alana bölünmüştür: Trans-Kafkasya ve Anadolu Ermenileri. Coğrafi olarak Ermenistan Ermenileri Türk İmparatorluğu ile İran arasında ayrılmış daha sonra Ararat vadisinin de Ruslarca ele geçirilmesiyle parçalanma 3 bölüme ayrılmıştır. Suny, bu bölgesel ayrım üzerinden Osmanlı Ermeni'si ile Rusya Ermeni'si arasındaki farklılıkları anlamaya çalışır. Coğrafi bölünmenin ötesindeki Doğu ve Batı Ermenileri olarak sosyal ayrışmanın iki bölgedeki insanlar üzerine etkisi kültürel ve toplumsal olarak hissedilmiştir. Türkiye Ermenileri, 19. yüzyıl ile birlikte Rusya Ermeni yurttaşlarına göre çok fazla geri kalmış, fakir, eğitim düzeyi düşük, kentleşme olgusu ile karşılaşmamış, dış dünyadan bîhaber olarak yaşamaktadır. İstanbul ve İzmir'deki varlıklı Ermenilerin aksine onlardan binlerce kilometre uzakta bulunan Doğu'daki Ermenilerin şehirli, ticaretle uğraşan sınıfla çok sınırlı bir bağlantısı vardı. Çarın yönetimi altındaki Rusya Ermenileri, Kürt ve Türk komşularının tehditleriyle karşılaşan Anadolu Ermenilerine göre çok daha güvenliydiler. Doğu ve Batı olarak dikey ve coğrafi bölünmelerin ötesinde her toplumun yatay bölünmeleri yani sınıfsal ayrımlar arasındaki mesafe çok daha büyüktü.

Türkiye ve Rusya'daki zengin Ermenilerinin çoğu kentlerde yaşıyordu ve iyi eğitimliydi. Ama nüfusun büyük bir bölümü köylerde yaşayan, fakirlik kültürü ile çevrelenmişti. 19. yüzyılda kentte yaşayan bir Ermeni ile köyde yaşayan bir Ermeni arasında abartısız 100 yıllık bir fark vardı. Fransız İhtilali'nin, Endüstri Devrimi'nin, Batı tarzı yaşam biçiminin kodlarından tamamen habersizdiler. Bakü, Tiflis, İstanbul ve İzmir şehirlerinde yaşayan orta zengin Ermeni sınıfı, yabancıların gözünde orta sınıf olarak çok iyi gelişmiş, Avrupa değerlerini ve yaşam tarzını çok iyi benimsemişlerdi. Yabancılarla çok iyi ilişkiler kuran Ortadoğu'nun Yahudi iş adamları gibi ticaretle ve endüstride ilerlemiş bir Ermeni stereotipi oluşmuştu (Suny, 1983: 7,9-10). Pannosian'a göre de, özellikle İstanbul Ermeni toplumu sınıfsal olarak en karışık heterojen gruptu. Osmanlı Ermenileri, İstanbul'da bir imparatorluk kolonisinden çok daha fazlasıydılar. Yerleşik bir cemaatin, tüm Osmanlı Ermenilerinin temsilciliğini İstanbul Ermenileri yürütüyorlardı. 19. yüzyıl ile birlikte İstanbul, Osmanlı Ermenilerinin sadece yönetsel, dinsel, siyasi ekonomik ve kültürel merkezi değil aynı zamanda tüm diğer Ermeni kolonileri ve kadim bir geçmiş atfettikleri kafalarındaki "tarihi Ermenistan" için de en önemli şehirdi. Diğer ticari kolonilerin zenginlikleri ve şöhretleri azalırken İstanbul'da yaşayan Ermenilerin zenginliği ve ünleri yükselişe geçmişti. Tartışmasız bir biçimde İstanbul, Ermeni finans sektörünün başkenti ve Rusya dışında Ermeni cemaatinin gücü ve kültür merkeziydi. 19. yüzyılın sonuna doğru Tiflis'teki Ermeniler, İstanbul'daki Ermenilerle entelektüel ve cemaat için siyasi etki yaratma üzerinden yarışabiliyordu (Pannosian, 2006: 84).

Bedross Der Matossyan çalışmasında, Osmanlı topraklarındaki farklı ırka mensup toplulukları tanımlamak için "ulusal grup" yerine "etnik grup" demeyi tercih ettiğini belirtir. Etnik grup kavramını yaygın kültürel özellikleri paylaşan ve/veya kendisinin ortak soyun bir parçası olması veya ortak bir tarihi geçmişe sahip olma olarak tanımlar. Millîyet ya da millîyetçilik fikri 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarında imparatorlukta ortaya çıkan kültürel ve siyasi millîyetçiliği müjdeleyen siyasi ve entelektüel aktivistlerin fikirleriyle sınırlıydı. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gruplar kendilerini bir ulusun parçası olmaktan çok etnik-dinî bir topluluğun parçası olarak görmüşlerdir. Kimlikleri dinsel, dilsel ve kültürel çeşitlilikle, bölgesel ve yerel bağlılıklarıyla vurgulanan birbiriyle çakışan bir dizi kimliklerin birleşmesinden oluşuyordu. Örneğin, anadili Arapça olan, Bağdat'ta büyümüş bir Irak Yahudi'si ana dili Ladino olan Selanik'te yaşayan Selanik Yahudi'si ile aynı değildi. Benzer bir şekilde Sivas'ta yaşayan ve yerel Osmanlı Türkçesi konuşan bir Ermeninin kimliği

Ermeniceyi akıcı bir şekilde konuşan ve kendinî Ermeni burjuvazisi olarak tanımlayan İstanbullu bir Ermeninin kimliği ile aynı değildi. Dilsel, kültürel, bölgesel, yöresel, dinsel ve sınıfsal çeşitliliğe rağmen, etnik sınırlar önemli birleştirici unsur olmuştur. Matossyan, etnik sınır kavramını, sosyal antropolog Fredrick Barth'dan ödünç alarak Osmanlı tebaası için uyarlar. Birincisi 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nda bir gruptan diğer gruba geçişler olsa da vazgeçilemeyen etnik sınırdır. Etnik sınırlar bir grubun diğeriyle herhangi bir iletişim, etkileşim, bilgi yoksunluğundan gerçekleşmez, etnik sınır kişisel yaşam tarihlerimizde değişebilen ortaklık ve üyeliklere rağmen, somut kategoriler aracılığıyla dışarda bırakma ve özümseme gerektiren sosyal süreçlerle devam ettirilir. İkinci olarak da durgun, ısrarcı ve yaşamsal öneme sahip ilişkiler bu sınırlar karşısında sürdürülür. Yani etnik farklılık sosyal etkileşimin yokluğuna dayanmaz, onlar aslında kurulmuş sosyal sitemlerin kökenleridir. "Ermeniler", "Araplar", "Yahudiler" ve Osmanlıyı oluşturan diğer etnik gruplar arasındaki etnik sınırlar etkileşim yoksunluğundan değil, tersine yoğun bir etkileşimin sonucundan oluşmuştur (Mattosian, 2014: 2-4). Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda görülen ayaklanmaları, bağımsızlık hareketlerini gerçekleştirenlere "etnik grup" ya da "ulusal grup" olarak isim koymanın ötesinde bu grupların ayrılıkçı hareketlere başvurmalarını düşünsel anlamda besleyen kimi unsurlar vardı. Osmanlı Ermenileri bazında ele alındığında; 16. yüzyıldan itibaren önce Fransız Katolikler daha sonra Protestan misyonerle Ermeni toplumunu kültürel, dilsel ve dinsel düzeylerde değiştirip etkilemişlerdi. Ermeni kültürel milliyetçiliğinin oluşmasında en büyük rol Katolik mezhebini seçen Mihitarist öğretiden kaynaklanıyordu. Bu iki önemli unsur net anlaşılmadan Ermeni düşünce yapısının 19. yüzyılda nasıl geliştiğini anlamak mümkün gözüküyor.

2.1.4.1. Misyoner Faaliyetlerinin Etkisi

Osmanlı Ermenilerinde millî bilincin ortaya çıkıp gelişmesinde Katolik misyonerlerin olduğu kadar Protestan misyonerlerinin de etkisi büyüktür. Öğrettikleri disiplin, açtıkları okullar, yayımladıkları gazete ve dergilerle Ermenilerin kültürel olarak miraslarına sahip çıkarak, toplumda var olmalarına yardım etmişlerdir.

2.1.4.1.1. Katolik Misyonerler

Osmanlı toprakları önce Fransız Katolik misyonerlerin sonra da İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerlerinin hedef bölgesi haline gelmiştir. İlk Katolik misyonerler, İstanbul'da Bizans ve Roma kiliselerinin birleştirilmesi yani Greklerin Katolikleştirilmesi için gelmişlerdi (Şahin, 2008: 40). Ermeni Katolik cemaati de, 17. yüzyılın başında Fransız Cizvit ve Kapusen misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmesiyle başlayan bir sürecin ürünüydü. Bu misyonerlerin temel amacı Türklerin ve Yahudilerin Hristiyanlaştırılmasıydı ama kısa sürede bu dönüşümün imkânsız olduğunu anlayan misyonerler çözümü, hedefi mezhep sapkınlarına döndürmede buldu (Kevorkyan ve Pabuçyan, 2012: 87). Osmanlı ülkesinde uzun yıllardan beri Katolik tacirler grubu vardı ve ticari işlerini buradan yürütüyorlardı. İkili antlaşmalarla ülkeye giriş çıkışlardaki sorunlar çözülmüş, Venediklere seyahat izni tanınmıştı. 1774 yılındaki Küçük Kaynarca Antlaşması'yla da bütün yabancı Katolikler, Fransız Elçiliği'nin koruması altına alınmıştır. Bu sayede imparatorluk topraklarında gerekli çalışmaları yaparak sayılarını arttırabilecek ortamı hazırlamış oldular. Müslümanları ve Musevileri Hristiyanlığa döndürmede başarısız olan bu ekip, ülkenin yerli Hristiyan tebaasına yönelmişlerdir. Katolik kilisesi uzunca bir süre Ermeni Kilisesi'ni Papalığa bağlı hale getirmek istese de istenilen bağlılık ancak Papa XV Gregorious ile 1622 yılında başlar. 1642 yılında Clement Galano, Ermeniler arasında çalışmak üzere Osmanlı başkentine gelmiş ve Düzyan, Tıngıryan ve Kılıcıyan gibi varlıklı Amira ailelerini Katolik yapmışlardır (Artinian, 2004: 45-46). Latin misyonerler, 1688 yılında Erzurum'da kurdukları büyük misyonun şubeleri sayesinde Kars, Bayezid ve Trabzon'a, 1735 yılında da Ankara'daki yedi kilisenin dördünü ele geçirerek, İç Anadolu Bölgesi'nde oldukça etkili hale gelmişlerdir. Ermeni Patrikhanesi, Latin misyonerlere oldukça tepkilidir. Osmanlı yönetim anlayışıyla da bağdaşmayan bu yeni mezhepsel hareketlere, hem Papa hem de cemaat karşı çıkmıştır (Artinian, 2004: 45-47).

Katolik papazları, Ermeni cemaatine, Katolik mezhebinin Gregoryen cemaatine göre daha esnek ve serbest olduğunu hissettirince Osmanlı Ermeni cemaati de tercihini Katoliklikten yana kullanmıştır. Mezhep değişikliğinin artmaya başlamasıyla birlikte Osmanlı yönetimi de Katolikliğe karşı kesin bir tavır alarak bazı Katolik Ermenilerin cezalandırılması yönünde tepki göstermiştir (Şahin, 2008: 68-70). Cevdet Paşa Tarihi'nde, Katolik

mezhebinin Osmanlı topraklarında yaratmış olduğu sıkıntılar günlük hayatta meydana gelen sorunlarla anlatılır. Ölüm, evlilik gibi etkinliklerde mezhepsel problem gün yüzüne çıkar. Örneğin, Katolik mezhebine mensup bir kişinin ölümünden sonra defin işlemi oldukça sıkıntılıdır; çünkü Gregoryen Ermeniler Katoliklere kesinlikle yardım etmeme kararı almışlardır. Yaz günlerinde defin işleminin yapılmaması ya da uzatılması halkı veba mikrobuyla karşı karşıya getirmiştir. Yaşamsal öneme sahip böyle bir soruna çözüm yine devlet eliyle getirilmiştir (Cevdet Paşa, 1973: 80-90). 18. yüzyıl boyunca İstanbul'daki Papa taraftarlarıyla Ermeni halkı arasında ciddi çatışmalar yaşanmıştır. Öyle ki İstanbul Ermenileri, Katolik kiliseleri terk edip Latin kiliselere gitmeye bile başlamışlardır. Bir yüzyıl sonra ise Katolik Ermeniler için sıkıntılı ilişkiler normalleşmeye başlar. 1831 yılında Sultan II. Mahmut, Osmanlı devletindeki Katolikleri resmen tanımıştır. 1844 yılında İstanbul'daki Katolik Ermeni sayısının 10 000 ile 13 000 arasında olduğu tahmin edilir. Katolik Ermenilerin, Ermeni milleti üzerindeki doğrudan etkisi öğrenimde olmuştur. Zengin kent aristokrasisinin çocukları "Genç Ermeniler", Batı'da eğitim almak için Avrupa'ya gitmeye başlamışlardır. Örneğin, sarayın baştabibi Garabed, 1761 yılında Padova Üniversitesi'nden mezun olmuştur. Katolik cemaatin eğitime verdiği önem Apostolik rahiplerin eğitiminin de motivasyon kaynağı olmuştur. Yurt dışında okuyan pek çok kişi ülkeye dönüp Batı'da aldıkları eğitimi verecek tarzda okullar kurma yoluna girişmişlerdir. (Artinian, 2004: 46-47, 50-53).

2.1.4.1.2. Protestan Misyonerler

19. yüzyılda Ortadoğu dünya tarihinde siyasi savrulmaların yaşandığı önemli merkezlerden birisi olmuştur. Yüzyılın başından itibaren Batılılar bölgede hâkimiyet kurabilmek için dinî gruplar aracılığıyla Ortadoğu insanını değiştirip dönüştürme faaliyeti içerisine girmiştir. Fransız-Katolik (Cizvit), Rus (Ortodoks), Alman, İngiliz ve de Amerikalı-Protestan misyoner grupları bu mücadelenin önde gelenlerindendir. Dinsel gerekçelerle yola çıkan bu grupların temel amacı, bölgesel gücü ele geçirmektir. Amerikalı Protestan misyonerler, Ortadoğu'ya geldiklerinden daha önce dünyanın pek çok yerinde birlikte çalıştıkları İngiliz meslektaşlarını bulmuşlardır. 1810 yılında Boston'da kurulan *Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)* adlı misyonerlik teşkilatından önce Amerika'da Kızılderilileri Hristiyanlaştırmak için misyonerlik teşkilatları kurulmuştu.

Kızılderililerin dillerini öğrenen misyonerler o dillerde hazırladıkları İncil ve diğer dinî kitaplarla Hristiyanlığı Kızılderili çocuklarına öğretmişlerdi. Ciddi bir dinî eğitimden geçen bu çocuklar da kendi kabilelerine dönüp yeni misyonerler olarak cemaatlerini eğitime işine başlamışlardı. Amerikan Board kurulduğu zaman kendisine İngiltere kökenli misyonerlik teşkilatlarını örnek almışlar ve dünya haritası üzerinde çalışmalarına başlamışlardır. Önce Hindistan'a gidip, Hint dillerinin tamamını öğrenip, matbaa sayesinde İncil'i bu dillere çevirip risaleler basıp, çocukların eğitimi için okullar açmışlardı. İngiltere, 1799 yılında imzalanan Osmanlı-İngiliz siyasi ittifak ve ticaret antlaşmasının ardından misyonerlerini Ortadoğu'ya yönlendirmiş ve bölge dillerini öğrenmelerini sağlayıp bölgedeki İngiliz nüfuzunu kuvvetlendirme yoluna gitmiştir (Aksu, 2010: 14-17).

Dinsel amaçlarla yola çıkan misyonerler sömürgecilik tarihinin yazılmasında da önemli görevler üstlenmişlerdir. İlk olarak misyonerlik faaliyetleri, yerli kültürün ortadan kaldırılmasında aktif rol oynamıştır. Misyonerler gittikleri yerlerdeki insanların sadece dinsel tercihlerini değil, yöre halkının gelenek görenek biçimlerinden siyasi ve ekonomik tercihlerine kadar hemen hemen tüm yaşamlarını değiştirip dönüştürmüşlerdir. İkincisi, misyoner raporları önemli bilgi kaynakları haline gelmiştir. Bölge insanı hakkında siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel pek çok bilgi toplayan misyonerler bu bilgileri raporlaştırıp, merkezle paylaşmıştır. Bu raporlar bir yüzyıl önceki bilgi kaynağı olan seyahatnamelere göre çok daha gerçekçi daha ayrıntılı bilgiler içermektedir. Hristiyanlığın tebliği sırasında misyonerler kendi yaşam tarzlarını da pazarlamışlardır. Sermaye sahipleri misyonerlerin yeni pazarların açılmasındaki öncü gücünü keşfettikçe onlardan yardımlarını esirgememişlerdir. Yolculuk masraflarından, kitap basımına, matbaacılık harcamalarına kadar pek çok gideri karşılamışlardır (Aksu, 2015: 38-40).

1880 yılında ABCFM'nin faaliyetlerini özetleyen Bartlett Raporu'na, şöyle başlar: "Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır." Uygur Kocabaşoğlu'na göre, 15 Ocak 1820 tarihinde Amerikalı misyonerler anahtarı kilide sokmayı başarmışlardır. Anahtarı çevirmek de ABCFM misyonerleri Plinky Fisk ve Levi Parsons'a kalmıştır. Osmanlı topraklarına ayak basan bu iki misyonerin hedefi Kudüs'tür. Bu kutsal kente gidecekler ve oradan başlayarak tüm dinsizleri, Müslümanları ve de sözde Hristiyanları (Protestanlık dışındaki tüm mezhepler) doğru yola getireceklerdir (Kocabaşoğlu, 2000: 23). Ama kısa

sürede bu durumun mümkün olmayacağı anlaşıncı hedeflerini Ermeni grubuna yönelttiler (Kevorkyan ve Pabuçyan, 2012: 87). Türkiye’de Protestanlığın yayılmasında en büyük görevi Amerikan misyonierleri gerçekleştirmiştir. Ama daha öncesinde de farklı birkaç adım atılmıştır. 1760’lı yıllarda İstanbul’daki Ermeni bir papazı, Ermeni Kilisesi’nin bazı hatalarını ifşa eden bir kitap kaleme aldı. Bu kitap asla basılmadı fakat gizli bir biçimde bireysel olarak elden ele dolaştı. Bu kitap, Protestanlığın kabul görmesi ve kilisede gerekli reformların yapılması için iyi bir başlangıç oldu. Bu gelişmenin ardından İngiliz ve Rus din adamları insanların ruhsal durumlarıyla ilgilenip, insanlara Kutsal kitapla ruhsal dinginliğin yakalanabileceğini söylediler. Eski Ermenice’ye İncil çevrilebildi ama bunun çoğaltılması ve kitlelere ulaştırılması çok zordu. Yine bu toplumlar İncil’i modern Ermenice’ye çevirip bunlardan binlerce basıp Ermeniler arasında dağıtımını sağladılar (Basmajian, 2012: 53). Amerikan Board adına Anadolu’ya, Filistin’e gelen ilk Amerikalı misyonierler Revs. Wm. Goodell, H.G. O. Dwight, John B. Adger, B. Schneider, W. G. Schaufller, C. Hamlun, E. Riggs, and G. W. Wood’dur. Bu misyonierler ilk geldiklerinde İstanbul’daki Ermeni Patrikliği ve onun cemaati tarafından iyi karşılandılar ama kısa süre içinde bu kişilere karşı tavırlar değişti. İstanbul’daki birkaç yıldan sonra Bursa, Erzurum, Trabzon önemli misyonier durakları oldu. İmparatorluğa yeni gelen bu misyonierler farklı türde vaaz etmeye başlayınca insanların gözlerinde farklı görölmeye başladılar. Pek çok kişi dua meclislerine ve Şabat hizmetlerine katılıp, misyonierlerce yayımlanan dinî risaleleri okumaya başladılar. Misyonierler aynı zamanda bulundukları yerlerde okullar açtılar. Ermeni ailelerin bazıları çocuklarını bu okullara gönderdi. Bu kolay bir iş değildi. Aynı zamanda misyonierler pek çok zorlukla karşı karşıyaydı. Zor dillerde uzman olmak gerekiyordu, aynı zamanda bölge insanının düşünme biçimi ve duyguları da öğrenilmeliydi.

Zorluklarla ve engellerle çevrelenmiş misyonierlerin vaazları ağızdan ağıza, evden eve, köyden köye, şehirden şehre yayılıyordu. İstanbul Patrikliği ve Ermeni milleti, bu yaşanan durumdan huzursuz olup misyonierlerce yürütölen hareketi durdurma çabasına giriştiler. Misyonierlere hizmet edenlere karşı zulüm ve baskı yapılmaya başlandı. Protestan Ermenileri eski dindaşları ve kilise tarafından aynı zamanda Katolik Ermenileri tarafından da zulüm ve eziyete uğradılar. Ermenilerin, Amerikan misyonierlerinin evine gitmeleri yasaklandı, bazı Ermeniler sürgün edildiler, sosyal ve ekonomik baskıya tabi tutuldular. Bu durum karşısında misyonierler Ermenice öğrenmede geciktiler (Hamlin, 2012: 173).

Amerikalı Protestan misyonerler arasında erkek misyonerler yanında kadın misyonerler de vardı. Genç yaşta Türkiye'ye gelen Mary E. Van Lennep'in hatıralarının satır aralarından Osmanlı'daki Ermeni toplumuna karşı misyonerlerin göstermiş olduğu ilgiyi okumak mümkündür. Misyoner Mary, Ermeni toplumunun oldukça zeki olduğunu ve onların dilini öğrendiği takdirde kendileriyle rahatça din bilgisi üzerine konuşabileceğinden söz eder. Mary, Ermenice öğrenmeye de oldukça heveslidir. 1843 yılının Aralık ayında İzmir'e gelip yerleşir. Tüm Ermeni milletin uyanma aşamasında olduğunun altını çizen Mary İstanbul'da Ermeni kızları için bilgi ve kutsallığın patikalarında eğitim veren bir okul açmayı planlar. Mary, Ermeni milletin, geleceğin anne adaylarını ve kadınlarını eğitmeyi amaçlamıştır. Bu yüzden anılarında İstanbul'a gidilmesi gerektiğini vurgular. Beraberindeki ekibinden H. olarak açıkladığı kişi vaaz işleri ile ilgilenecek, Mary'nin kendisi, ev işlerini genç kızlara öğretecek ve onların temel karakterlerinin şekillenmesine yardım edecektir. Bu arada yetenekli bir öğretmen de çocukların eğitimi için gerekli olan diğer konular hakkında bilgi verecektir. Hristiyan bir ailenin kucağındaki bu kızlardan beklenen de daha sonra kendi Hristiyan evlerini kurmalarıdır. Mary hatıralarında oldukça zahmetli olan bu iş için ailesinden dua etmelerini istemekte, başarmaları için güçlü olmaları gerektiğinin de altını çizmektedir (Hawes, 1850: 269-270).

İlk Protestan Ermeni kilisesi, 1846 yılının Haziran ayında açıldı. Gregoryan ve Katolik Ermeniler ulustan bağımsız bir Protestanlık adlı mezhebin kurulması karşısında üzüntü duyuyorlardı. Kilise ve ulus, birliğin sağlanması açısından son derece önemliyken bu durum parçalanmaya yol açmıştı. Gregoryen Ermeniler diğer Protestan Ermenilere zorluk çıkarma konusunda haklı olduklarını düşünürken diğerleri de ayrı olma konusunda kendilerini yetkin görüyorlardı. Hükümet zulme uğrayan Protestanları koruma altına alıncaya kadar bu ayrım devam etti. İstanbul'da Avrupa temsilcileri özellikle İngilizler, Sir Stradfor Canning -İstanbul İngiliz elçisi- Protestanlığın ayrı bir mezhep haline gelmesi için oldukça çaba sarf etmişti. Nihayet 15 Kasım 1847 tarihinde İmparatorluk Protestanlığı ayrı bir mezhep olarak kabul etti, zulüm ve baskıdan bu mezhebe mensup insanları kurtarmış oldu (Basmajian, 1901: 56). 20. yüzyılın başında 50 000 kişiden oluşan Protestan cemaati, 155 ibadethane, 281 misyoner merkezi ve İmparatorluğa dağılmış 452 okula sahipti. Harput, Antep, Maraş, Amasya, Kayseri, İstanbul başlıca merkezleriydi (Kevorkyan ve Pabuçyan, 2012: 88). Artinyan'a göre, Protestan misyonerlerin Ermeni milletin eğitim faaliyetleri üzerinde

olumlu etkileri olmuştur. Özellikle yüzyılın ikinci çeyreğinde Protestan okullarının açılması karşısında Ermeni cemaatinin orta ve yüksekokullara ihtiyacı olduğunu göstermişti. 1836 yılında açılan Nersesyan okulu, 1838 yılında iki Amira'nın katkısıyla kurulan Cemaran okulu bu ihtiyacın ürünleriydiler. Bu okullar, sarraflar ile esnaflar arasındaki çatışmanın daha da şiddetlenmesine yol açmış ve Ermeni milleti içinde halk hareketinin gerçek başlangıcını oluşturmuşlardı (Artinian, 2004: 57).

1840'lı yıllardan itibaren Amerikan misyoner eğitimi nicelik ve nitelik olarak değişmeye başlayacaktır. Osmanlı ülkesinde yaşanan değişim görevleri sadece "İncil"i halka öğretmekle görevli olan misyonerleri de etkileyecektir. Bu duruma yol açan nedenler şöyle sıralanabilir. Birincisi İmparatorluğun her kesiminin, her sınıftan insanın eğitim ihtiyacının artmış olmasıdır. İmparatorluk 19. yüzyılda tam bir yapısal dönüşüm geçirir. Tanzimat da bu değişimin doğrudan bir sonucuydu. Eğitim, eğitilmiş insan Tanzimat'ın öncelikli hedeflerindendi. Sınıf, din, mezhep farkı olmaksızın İmparatorluk'taki herkes eğitimi hak ediyordu. Ermeni ticaret ve zanaat ustaları da bu eğitim talep eden kişilerdendi. İkincisi, Tanzimat'ın getirmiş olduğu atmosferle birlikte Protestanların kendi kiliselerine kavuşmaları, Bâb-ı Âlî'ce ayrı bir millet olarak kabul edilmeleri Ermenilerin Amerikan misyoner okullarına olan talebini arttırmıştır. 1860'larda oluşturulan Bölgesel Ermeni Protestan Kilisesi Birlikleri önce eğitim olmak üzere halkın her türlü sorunuyla ilgilenmeye başladılar. Üçüncüsü Tanzimat ile birlikte hukuksal ve idari düzeyde uluslararası sisteme kavuşmaya başlayan eğitim, sosyal yaşantıdaki değişim 1860'lı yıllardan itibaren daha nitelikli eğitim ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. O yüzden ki New England'daki gibi yeni okullar ortaya çıkmaya başlayacaktır. Sonuncu olarak da Katolik misyonerlerin eğitim kurumlarının bu kadar iyi olması Protestan Ermeniler için de bir rekabet duygusu yaratmıştı. (Kocabaşoğlu 2000: 54-60).

2.1.4.2. Mihitarist Öğreti

Mikhitaryan veya Mihitarist sözcüğü, sonradan Katolikliği kabul edip, Venedik'e yerleşen genç bir Ermeni Apostolik rahip olan Mihitar'ın adından gelir (Manok, 2013: 24). 18. yüzyılda Başrahip Mihitar, Ermeni kültürüne sahip çıkarak Ermeni millî bilincinin uyanışının temelini atmıştır. 1676 yılında Sivas'ta orta sınıfa mensup tüccar bir ailenin

çocuğu olarak dünyaya gelen Manuk, Sivas'ta kutsal rahiplik rütbesini aldıktan sonra kendisine teselli eden rahatlatan anlamına gelen Mihitar ismini alır. Manastırda aldığı eğitimi yetersiz bulan Mihitar kendini geliştirmek için Eçmiyadzin'e doğru yola çıkar. Erzurum'da Katolik propagandası yapan Cizvit tarikatı ile karşılaşan Mihitar, Katolik misyonerlerden ve onların örgütlenme biçiminden çok etkilenir. Ermeni toplumunun geri kalmışlığını fark eden rahip bu sorunu aşmanın çaresini kilise ve okullarda arar. Osmanlı Ermenilerinin millet bilincinin oluşması için İstanbul'a gelerek, eğitim ve öğretim faaliyetlerine başlar. 8 Eylül 1701 tarihinde de 16 öğrencisiyle birlikte Mihitarist Birliği'ni kurar (Şahin, 2009: 244).

Gregoryen Ermeniler tarafından dışlandıkları, Osmanlı Hükümeti tarafından da baskı gördükleri için Mihitar, çareyi Venedik şehri Modon'a göçmekte bulur. Bu toprakların da Osmanlı tarafından işgal edilmesiyle, Mihitar ve ekibi Venedik'e taşınır. Venedik'te çok iyi karşılanan Mihitar ve ekibine daha önceden veba salgınında karantina adası olarak kullanılan San Lazzaro adası verilir. Bu adada manastır, dinî kurum ve akademi kuran ekip bir entelektüel merkezin de temelini atmış olur. Batı ile Ermeniler arasında bir köprü kuran Mihitar, Batı'nın metodlarını kullanarak kendinden sonra gelecek nesillere köklü bir sistem bırakır. 1811 yılında Viyana'da da başka bir akademi kuran bu rahipler, doğu ve batı dillerinde kitap basma işlerine girerler. Venedik'te ve Viyana'da sahip oldukları matbaa teknolojisi sayesinde Avrupa'nın en tanınmış edebiyat, fen, matematik, tarih, coğrafya, dinî eserleri Ermenice'ye çevirmişlerdir. Basılan kitap ve dergiler Osmanlı dışındaki Ermeni nüfusunun olduğu hemen hemen her yere gönderilip, Ermeni toplumunun bilgilenmesi sağlanıyordu (Manok, 2013: 25-26). Mihitaristler, iki temel hedef üzerine odaklanmışlardı: Mihitarist öğretinin şu anda ve gelecekteki çalışmalarını yürütebilecek kalitede öğrenci yetiştirmek ve de Ermeni milletin manevi ve entelektüel aydınlanmasını sağlamak. Kısa sürede Ermeni dilini geliştirerek, kamuoyunun dikkatini çeken Mihitaristler, 19. yüzyılda Avrupa'yı etkileyecek hümanizmin Ermeni kültüründe de ortaya çıkması için çaba harcamışlardır (Şahin, 2009:250). Zekiyan, Mihitarist ideallerin ve çalışmaların temelinde iki noktanın ağır bastığını söyler. Mihitarist öğreti, içerik açısından tam bir Hristiyan hümanizmidir. İkincisi de dinsel - teolojik boyut açısından zamanın ötesine geçen bir ekümenizm (Zekiyan, 2001: 69).

Osmanlı Ermeni gazetecileri arasında Mihitarist okullarda okuyup Osmanlı topraklarına dönen pek çok kişi bulunur. 1700'lü yıllarda Galata'da açtıkları okulun ömrü kısa olsa da Venedik'te Paris'te Los Angeles'ta çok sayıda okul kurmuşlardır. Açılan yaklaşık 100 kadar okulun 55'ini Venedik, 45'ini Viyana Mihitarist Birliği açmıştır. 2000'li yıllarda birleşen bu iki ayrı birlik kurulduklarından bu yana yayıncılık hayatının gelişmesinde Ermeni kültürünün canlanıp süreklilik kazanmasında etkili olmuştur (Manok, 2013: 27-28).

2.2. 19. Yüzyıl Osmanlı Ermeni Basını

2.2.1. Osmanlı Ermeni Basınının Doğduğu ve Geliştiği Ortam: Basımdan Basına

Osmanlı Ermeni basını, 19. yüzyılın ilk yarısında tıpkı Osmanlıca/Türkçe basında olduğu gibi devlet tarafından başlatılmıştır. Devletin resmi yayın organı *Takvim-i Vekâyi*'nin, 1832 yılındaki Ermenice, 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte Ermeni harfli Türkçe, 1840 yılında da ilk yarı-resmi gazete olan *Cerîde-i Havadis*'in Ermeni harfli Türkçe nüshasıyla Osmanlı Ermeni tebaası gazete ile tanışmıştır⁴². Kısa süre içinde, 1820'lerden itibaren Osmanlı topraklarına gelip, Ermenice öğrenen Amerikan misyonerleri, Ermeni toplumuna Protestanlık mezhebini aşlamak amacıyla gazeteyi propaganda aracı olarak kullanmaya başlayacaktır (Mildanoğlu, 2014: 12). Özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitim ve kültürel alandaki modernleşme politikaları sonucu artan okul, okuryazarlık oranı ve millî bilincin de yükselmesiyle beraber gazete, özellikle İstanbul'da yaşayan Ermeni cemaatinin günlük yaşam pratiklerine yavaş yavaş nüfuz edecektir. II. Meşrutiyet ile birlikteyse yaklaşık 30 yıl süren istibdat döneminin yaratmış olduğu baskıcı politikaların kalkmasıyla Ermeni basını imparatorluk topraklarındaki diğer dillerdeki gazete ve dergilerde olduğu gibi sayısal olarak artacak ve görece daha özgür bir dönem yaşayacaktır.

Osmanlı Ermeni basınının nasıl bir gelişim gösterdiğini değerlendirebilmek için Osmanlı topraklarındaki haber ve bilginin dolaşımına kısaca bakmak, basım faaliyetlerinin gelişimini izlemek, Osmanlı'daki okuyan kamunun varlığı üzerine konuşmak, Osmanlı

⁴² Osmanlı topraklarında ticaretle uğraşan, dil bilen, dünyadaki gelişmeleri yakından takip eden bir grup Osmanlı Ermeni'sinin gazete ile daha önceden tanışmış olabileceği kabul edilebilir.

Ermeni nüfusunun bu yapıdaki yerini tespit etmek ve okuryazar Ermenilerin motivasyon kaynakları üzerine düşünmemiz gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu, diğer büyük devletler gibi ihtiyaç duyduğu haberi ve bilgiyi etkili bir biçimde toplayıp, değerlendirebilecek bir örgütlenme yapısının gerekliliğini bulunduğu coğrafyanın kendisine miras bıraktığı haberleşme sistemlerinden öğrenmişti. Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Avrupa'da haberleşme geleneği ortadan kalkmış ve sistemde on yüzyıl süren bir gerilik meydana gelmişken, Doğu'da Ahamenid sistemi Sasanilerden Moğollara kadar bir süreklilik göstermişti. Osmanlı Devleti de, 16. yüzyılın sonuna kadar İslam devletleri uygulamalarından almış olduğu menzil, ulak, çavuş ve peyk örgütlenmeleriyle devlet konularına ilişkin haber iletimlerini sağlıklı bir biçimde yürütmüştür. Devlet ricalinin kullandığı resmi haberleşme sisteminin dışında haberleşmeye ihtiyaç duyan yerel yönetici ve tüccarlar da özel kişiler aracılığıyla –kervanlar, hacılar, ulak ya da özel ulaklar, gezginler, ozanlar, dervişler- haberlerini iletmışlerdir. Yöneticiler makamlarını korumak zorunda olduklarından İstanbul'da olup biteni yakından takip etmişlerdir. Osmanlı tüccarları, ülke dışında Moskova, Venedik, Mısır, Kuzey Afrika gibi uzak yerlere mal taşıdıklarından uluslararası piyasa hakkında habere gereksinim duymuşlardır. Osmanlı topraklarında uzak ülkelere gidip gelen kişiler “doğunun tefecisi” olarak bilinen Rum, Ermeni ve Yahudiler uzak mesafelerden mal ile birlikte haber de taşımışlardır (Alemdar, 1981: 22, 36, 72, 76).

Suraiya Faroqhi, Osmanlı devletindeki sıradan insanların, haberi uzak diyardaki komşularından ya da meslek gruplarından öğrendiklerini söyler. Özellikle din adamları –rahipler, imamlar- ibadet esnasında uzak vilayetlerdeki haberleri cemaatleri ile paylaşmışlardır. Resmi kanallar, bir zaferin kutlanması, şenlik yapılmasını emreden ya da yeni bir vergiyi bildiren fermanlar o dönemin kanaat önderi olarak kabul edilen din adamlarınca halkla paylaşılmıştır. Geleneksel iletişim biçiminin sözlü kültüre dayandığı bu sistemde Anadolu ve Rumeli köylerinde yaşayan insanlar için hayat gözleriyle gördükleriyle sınırlı kalıyordu. Kadiya şikâyetle bulunmak, kente pazara gitmek ve Cuma namazları için kent merkezine gitmek bu insanlar için önemli eylemlerdi. Payitaht İstanbul, köylü için farklı bir anlam taşıyordu: Burası vergi ve asker toplama haberlerinin geldiği, şikâyetlerin ulaştığı bir mekândı. Erkekler habere ulaşmada da kadınlara göre daha şanslıydı. Göçebeler aynı

zamanda haber taşıyıcısıydılar. Savaşlara katılanlar, savaş tutsakları da bilgi ve haberi yayan gruplardandılar (Faroqhi, 2003: 75, 79-80).

İmparatorluğa hizmet eden büyük haberleşme sistemi, 16. yüzyılın sonlarından itibaren gücünü Avrupa'daki gelişen sistem karşısında yitirmeye başlamıştır. Ticaret yollarının değişmesi, askeri yenilgilerin artması, toprak kayıplarını yaşanmaya başlaması, ülkenin ekonomisini ayakta tutan tımar sisteminin giderek bozulması var olan iletişim sisteminin işleyişinde sıkıntılar yaratmıştır (Alemdar, 2009: 1). II. Mahmut döneminde başlayan ve Abdülmecid döneminde de devam eden reform uygulamaları, sivil halka yönelik imar ve refah çalışmalarında da kendinî göstermiştir. Daha önceki dönemlerde devlete fazla yük getirmeden yöre halkı tarafından yürütülen haberleşme ve ulaşım hizmetleri Avrupa'daki gibi devlet tarafından gerçekleştirilmeye başlanmıştır. 23 Ekim 1840 tarihinde Posta Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte "tatar-ulak-menzil" sistemleriyle yürütülen sistem Avrupa'da olduğu gibi ücretini ödemek kaydıyla halkın da kullanımına açılmış, kısa sürede ülkenin pek çok yerine posta merkezleri ve postaneler kurulmuştur (İhsanoğlu, 1995: VII-VIII). 1855 yılında Kırım Savaşı sırasında telgrafın gelişi, 1866 yılında da ilk demir yolu hattının açılışıyla II. Mahmut'un başlattığı merkezileşme politikalarını güçlendirmiştir (Lewis, 1998: 96).

Avrupa'da kapitalist sistemin gelişimiyle ortaya çıkan iki iletişim aracı matbaa ve gazetenin Osmanlı topraklarında kullanılmasını destekleyecek gelişmeler yaşanmadığından ülkeye gelişleri de gecikmeli oldu. Hareketli harflerle baskı tekniği yani matbaa ilk defa Uygur Türkleri tarafından bulunmuş, Çinliler tarafından geliştirilmiş, 15. yüzyılda da Avrupalılar tarafından keşfedilmiştir (Binark, 1979). Çok uluslu Osmanlı topraklarında matbaa tıpkı Avrupa'daki gibi ona ihtiyaç duyan gayrimüslimler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Niyazi Berkes, matbaanın Türkler tarafından iki yüz yıllık bir gecikme ile kullanılmasını dinsel nedenlerle ya da hattatların işsiz kalma korkusundan çok toplumun ekonomik, kültürel, sosyal olarak bu araca ihtiyaç hissetmemesiyle açıklar (Berkes, 2002: 55-63). İlber Ortaylı'ya göre, matbaanın tek başına yenilik ve aydınlık getiremeyeceği ortadadır. Rusya'ya da matbaa 16. yüzyılda girmiştir ama işlerlik kazanması Büyük Petro döneminde başlamıştır. Osmanlı modernleşmesi, askeri yeniliklerin yanında kendinî idari, mali, edebiyat, mimari alanlarına kadar pek çok pratikte kendinî hissettirdi. Avrupa'dan

coğrafya, matematik kitabı yanında gazete ve roman da giriş yaptı ve kültürel siyasal modernleşme pek çok alanda boy gösterdi (Ortaylı, 1983: 24).

Osmanlı topraklarında matbaa ilk olarak 1494⁴³'de Yahudiler tarafından, 1567'de Ermeniler, 1627'de Rumlar tarafından kurulmuştur (Gerçek, 1939: 28-29). Bu matbaalarda basılan metinler 19. yüzyıla kadar kültürel aydınlanmaya faydası olan metinler değildi. Daha çok dinî içerikleri ağır olan İncil, dua kitabı, aziz menkıbeleri gibi yazılı kaynaklardı (Ortaylı, 1983: 24). Ermeni matbaacılığının öncüsü Hagop Meğabard'dır. 1512 yılında Gutenberg'in hareketli matbaayı icat edişinden altmış yıl sonra Hagop Meğabard Venedik'de ilk Ermeni matbaasını kurmuştur. Bu şehri seçmesinin iki nedeni vardı, ilki başka şehirlerle karşılaştırıldığında Katolik kilisesinin sansürü yabancı dillerde materyal basımında çok daha esnek olmasıydı. İkincisi şehirdeki Ermeni nüfusu ve aynı zamanda bu şehrin Ermeni tüccarlar için bir geçiş noktası oluşuydu. Hagop Meğabard burada beş kitap basmıştır: Urbatagirk (Cuma Kitabı), Narek (Şiir kitabı), Pataragatetr (Dua kitabı), Akhtark (Astrolojik ilmi eser), Parzamumar (Takvim) ve Tagharan (Şarkı kitabı). Seçilen eserlerin çoğu didaktik kitaplardı (Hacikyan ve diğerleri, 2005: 43).

Matbaa, Avrupa'da mezhepler arası mücadelede dinî propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Benzer gelişmeleri Osmanlı Ermenileri arasında da gözlemlemek mümkündür. Ermeniler arasında Katoliklik propagandası oldukça yaygındı. Osmanlı Devleti, bu duruma 17. yüzyıla kadar dur diyebilmişti, fakat yaşanan kırılma ile birlikte 18. yüzyılda çok sayıda Katolik Ermeni kilise değiştirdiklerinden dolayı Fransızlara tanınan kapitülasyonlardan faydalanacaklardı. 1698'de İstanbul'da açılan Ermeni matbaasında çok sayıda Ermeni Katoliklik propaganda risalesi basılmıştı. Osmanlı devleti kilise içinde var olan anlaşmazlıkları ve problemleri görünce çözümünü Ermeni matbaalarını kapatmakta bulmuştu (Berkes, 2002: 60). II. Mustafa (1695-1703) döneminde, 1701 yılında Temmuz ve Ağustos aylarında İstanbul'da bir grup Ermeni bazı kitapları değiştirip yeniden basmaya kalkışmış

⁴³ Ali Birinci, *Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908)* adlı eserinde bu bilgiyi Giambattista Toderini'nin verdiği örneğe dayandırır: İbranice yazılmış çocuk kitabının baskı tarihi 1494'tür.

ama yakalanınca matbaaları yakılıp, ruhsatları da iptal edilmiştir⁴⁴ (Ahmet Refik Altınay'dan aktaran Ali Birinci, 2014: 2).

16. ve 17. yüzyıllarda İtalya'da, Avrupa'nın Lvov şehrinde, New Julfa'da, Amsterdam'da, San Lazzaro (Venedik) adasında Ermeni matbaaları kurulmuştur. Daha çok dinî içerikli yayınlarla –dua kitapları, İncil, propaganda amaçlı din kitapları- takvim basılmıştır. Ermeni matbaası ayakta kalmak için Ermenilerin çoğunlukta olduğu merkezlerde kurulmak zorundaydı. Amsterdam'da basılan kitaplar Ermenilere ulaşmak için oldukça dolambaçlı yollar tercih ediyorlardı. Botlarla İzmir'e oradan da çeşitli şehirlere ulaştırılıyordu. Ermenistan'da koşullar uygun olmadığından matbaacılık faaliyetleri de İstanbul'da artmaya başlamıştı (Hacikyan ve diğerleri, 2005: 48).

Ermeni alfabesi 5. yüzyılda Meşrob Maşdots⁴⁵ tarafından icat edilmiştir. Hagop Meğabard tarafından Venedik'te başlatılan matbaacılık faaliyetinin, her toplumda olduğu gibi Ermeni toplumunda da Ermeni kültürünün oluşup gelişmesinde ayrıcalıklı bir yeri vardır. Ermeniler için matbaa kültürünün önemi, farklı topraklara dağılmış olan Ermeni toplumu arasında kültürel birliği sağlamasından kaynaklanır. Osmanlı topraklarında Ermeniler, 19. yüzyılda Türk matbaacılığının gelişmesine de katkıda bulunmuşlardır. 16. yüzyıldan beri matbaacılık işi ile ilgilenen bu toplumun ileri gelenlerinden bazıları Osmanlı Devleti'ndeki saray matbaası olarak bilinen Matbaa-i Amire'de müdürlük de yapmışlar, farklı karakterlerdeki Osmanlıca harfleri matbaaya uyarlamayı başarmışlar, farklı punto üretimini de gerçekleştirmişlerdir. Boğos Arabyan, III. Selim zamanında matbaacı olan babası ile İstanbul'a gelerek ondan basım işlerini öğrenmiştir. Başarılı çalışmaları sonucu Tiflis'e giderek Gürcü Kralı için de Gürcü matbaasını kurmuştur. Tiflis'ten Eçmiadzin'e giden Arabyan burada da matbaa kurulmasına yardım etmiştir. Boğos Arabyan, Arapça harflerin dökümünde de çalışmış, nesih ve ta'lik harfleri hazırlayarak Osmanlı devletine hizmet

⁴⁴ Sadaret Kaymakamı'na emir şöyle gitmiştir: "İstanbul'da Galata'da iki mahalde ve Valde Hanı'nda bazı müfsidler yeni basma peyda ve Ermeni taifesinin kitapların tağvir ve yeniden bazı ilhal ile basma peyda idüb Ermeni tayifesinin arasına yayb ihtilal ve tefrikaya bais fesad ve habasetleri zahir olmağla" buna cesaret edenlerin yakalanması Asitane kaymakamına yazılmış bunun müsebbibi olan rahip Haçadur yakalanmış fakat kaçmıştır. Bu durum karşısında Valde ve Vezir hanlarında vesair yerlerde bu misüllü kitap basmacılarının araştırılıp b'ıl külliye aletlerin yakılması ve kar-hanelerinin iptali, Sadaret Kaymakamlığına emredilmiştir (Birinci, 2014: 2).

⁴⁵ Mesrob Maşdots'un, Ermeni Alfabesi'ni ortaya çıkardığı tarih kesin olmamakla birlikte 412 yılı temsili olarak kabul edilir.

etmiştir. Sultan II. Mahmut, Boğos Arabyan'ın matbaasını ziyaret etmiş ve 1816 yılında Arabyan'ı Saray Matbaası'nın müdürü yapmıştır (Teotig, 2012: 87-89, Tuğlacı, 1991).

Osmanlı topraklarında Ermeniler tarafından açılan ilk matbaa, İstanbul'da Tokatlı Gregoryen Ermeni olan Tokatlı Apkar Tibir tarafından açılmış, 1567 yılında çalışma faaliyetlerine başlamıştır (Seropyan, 1994: 181). Ermeni krallarından Senekerim'in soyundan geldiği söylenen Apkar Tibir, 1562'de Eçmiadzin Katolikosu, Sivaslı Mikael'in Roma'ya gönderdiği delege heyetine başkanlık yapmış ve Papa IV. Piu ile Venedik Dükü Heronimos Toj'dan Ermenice kitap basma iznini almıştır. Venedik'te ilk Ermenice takvim "*Oratsuyts*" (1565) ve Mezâmir kitabı "*Sağmasaran*" (1566) adlı eseri basmış ve bunları Papa'ya sunmuştur. Sonra oğlu Sultanşah ile birlikte Latin ruhanilerinin zulmünden ve sansüründen uzak kalmak için matbaa araç ve gereçlerini yanına alarak İtalya'dan kaçıp Osmanlı devletine sığınmıştır (Tuğlacı, 2004: 186; Tuğlacı, 1991). Baskı takımıyla imparatorluk topraklarına gelmesinden dolayı Tibir önce tutuklanmış, sonra masumiyeti kanıtlanınca serbest bırakılmış ve Kefeli semtindeki Surp Nigoğayos Kilisesine⁴⁶ yerleşerek İstanbul'da ilk Ermeni matbaasını kurmuştur. Matbaada 1567'de Rahip Khor Viraplı Arakel önderliğinde İstanbul'da *Pokr Keraganutyun gam Aypenaran* (Küçük dilbilgisi veya alfabe) adını taşıyan ilk Ermenice kitabı basmıştır. 1568'de "*Barzadumar*" (Kilise Takvimi) "*Jamakirk yev Badarakamaduyts*" (Ayin ve duaları) "*Donatsuyts*", 1569 yılında da "*Maşdots*" (Ermeni Kilisesinin vaftiz, düğün vs. ayin ritüelleri) isimli eserler basılır. (Teotig, 2012: 73, Tuğlacı, 2004: 187). Anadolu'da ilk matbaa Rahip Mıgırdiç Khrimyan (Türkiye Ermenileri İstanbul Patriği ve Eçmiadzin Katolikosu olmuştur) tarafından Van'da Varak Manastırı'nda açılmıştır. Aslında bu matbaa, ilk önce İstanbul'da açılmış daha sonra Van'a taşınmıştır. Dönemin politikasında rol oynayacak Ardzvi Vaspuragan (Vaspuragan Kartalı) adlı dergiyi yayımlamıştır. Daha sonra da Muş'ta Klak Manastırı'nda başka bir matbaa kurulmuştur.

İstanbul'da Ermeni basımevlerinin ikinci başlangıcı Eremya Çelebi Kömürciyan'dır. 1677 -1678 yılları arasında dinsel manzumelerden oluşan iki kitap basılmıştır. Bu iki kitap da kendisine aittir. İyi bir dilci olan Eremya Çelebi'nin matbaası kısa ömürlü olmuştur.

⁴⁶ İstanbul'da biri Topkapı'da diğeri Hisar Dibi'nde olmak üzere iki kilise bulunmaktaydı. H. Asadur'a göre, Apkar'ın matbaası Topkapı'da bulunuyordu. Bu kilise daha sonra camiye çevrilerek Kefeli cami adını almıştır. Patrik Ormanyan'a göre ise, Apkar'ın kilisesi diğeri kilisedir (Teotig, 2012: 74).

(Seropyan, 1994: 182). Aynı sene Eremya Çelebi'nin yazılarını örnek alan Merzifonlu Krikor tarafından İstanbul'daki üçüncü matbaa açılmıştır. Bu matbaa, 45 yıl boyunca 14 çeşit kitap basmıştır (Tuğlacı, 1991). 17. yüzyılda İstanbul'da 80 bine yakın Ermeninin yaşadığı tahmin edilir. Şehir, Ermeni yayıncılığının ve matbaacılığın merkezi haline gelmeye başlamıştır (Raymond H. Kevorkian'dan aktaran Birinci, 2014: 2). İstanbul'da Asdvadzadur Tıbir, 1699'da kendine ait bir matbaa kurmuş, ölümünden sonra oğulları Ohannes Minas ve Harutyun yaklaşık 26 yıl bu matbaanın faaliyetlerini sürdürmüştür.⁴⁷ Lale Devri'nin ardından İstanbul'da 1730'lu yıllardan başlayarak kitapçı dükkânları açılmaya başlanmıştır. Bunlardan ilki Asdvadzadur Tıbir'in kitaplarını satan Manuk'un kitaphanesiydi. 19. yüzyıldan

⁴⁷ Osmanlı'daki Ermenilere ait matbaaa ve Ermeni matbaacılara baktığımızda: Apkar Tıbir, Eremya Çelebi Kömürçüyan, Merzifonlu Krikor, Asdvadzadur Akulyats Taşdetsvo, Eçmiadzin ve Surp Zorvar Matbaası, Hacı Asdvadzadur Tıbir, Sarkis Tıbir, Diratsu Kevork Sarkisyan, Hacı Mardios Tıbir, Ladinalı Bedros, Tokatlı Rahip Sarkis, Edgar, Yeni ve Yetersiz Matbaa, Diratsu Parseğ ve Hagop, Kapriyel Tıbir, Sarkis ve Mikayel Tıbir, Tragatsi Apraham Tıbir, Diratsu ya da Çinçin Hovhannes, Bedrosyan Isdeppannos, Hovhannes ve Hagop, Hovhannes ve Boğos, Mayr Tıbradun, Madteos Tıbir, Boğos Hovhannesyan, Abuçehli Boğos Arabyan, Boğos Arabyan'ın Büyük Oğlunun Matbaası, Arapyan Kardeşler, Harutyun ve Khaçik Arabyan, Boğos Hovhannesyan, Meryem Ana Kilisesi Matbaası, Apraham Amira Terziyan, Türkçe isimli Matbaalar (Matbaa-i Amire (Saray Matbaası), Şirket-i Hayriye, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Mecmua-i Havadis, Seda-yı Hakikat, Alem, Ticaret Odası, Ahter,), Yabancı isimli Matbaalar (A.B. Churchill, İmprimerie de St Benoit, N. De Castro, K. Johnson, Henry Kahol, Matbaa Makedonya, Asma Altı, La Turci, Antuan Çeliç, Manuel Ardil), Hovhannes K. Mühendisyan, Harutyun Minasyan, Arevelyan Matbaası, G. S. Ütücüyan, Hovhannes Markaryan, Harutyun Papazyan, Tahmizciyan Matbaası, H. Derovents, Rahip Mıgıdıç Khirimyan, Tateos Divitciyan, Rupen Kürkcüyan, Kapriyel Yeranyan, H. D. Isdepanyan Matbaası, Hovsep Kavafyan, Canig Aramyan, Tozlıyan Biraderler, Boğis Kirişciyan, A. n. Şahnazaryants, Arşag Hagop Boyacıyan, Kevork Zartaryan, Bedros Cezveciyan, Markaryanlar, Oksen Khocasaryan, S. Ğ. Bardizbanyan, Simeon Mikayelyan, Yeğya M. Dindesyan, Keşişyanlar, Hayasdanyats Matbaası, Mikayel G. Sarıyan, Aram Aşçıyan, Harutyun Baronyan, Garabet Biberyan, Hovh. Manugyan, Karekin Bağdadlıyan, Rahip Vahan Der Minasyan, Ermeni Mürettepler Şirketi, Harutyun Asaduryan, Serviçen, Dikran Civelekyan, Boğos Hagopyan, Berberyanlar, Arevelk Matbaası, Hovhannes Tolanyan, Sahag Nigoğosyan, Onnig Parseğyan, Madteosyanlar, Gomidas Uğurluyan, Kayseryanlar ve Manzume, Isdepan Yazıcıyan, Nerses C. Aramyan, Takvor Sancakçıyan, Mihran H. Papazyan, Rokos Sakayan, Püzantion Matbaası, K.S. Mağazacıyan, V. ve H. Der Nersesyan, Cihan Matbaası, Onnig Arzumanyan, Jamanag Matbaası, Arşog Garoyan, Hovnan K. Palakaşyan, Dikran Doğramacıyan, Hovhannes M. Aznavur, Osm. Kordzatsagan Ing., Gutenberg Matbaası, Şant Matbaası, Araks Matbaası, Kader Matbaası, Vağınag S. Pürad, Hayg Tiryakyan, Nışan Babigyan, Manug H. Koçunyan, Travaux De Ville, (Nerses Papazyan, Becidyan Kardeşler, Corci Şişmanyen, Arevdiragan Nor Dıbaran, Terziyan ve Ortakları, Giligya Matbaası, Hırant Keresteciyan, Izkon Papazyan, Hagop Kounyan, ARDAŞ H. Şişmanyen, M.Kapakçıyan, Mik Der Sahakyan, Hagop Holas, Hırant Kışdegan, Simon Ohanyan. İzmir'de: Eçmiadzin ve S. Sarkis Zoravar adıyla açılan matbaalar, Hacı Margos, Amerikan Hayırsever Cemiyet Matbaası, Homan Hallok, Kuliemos Griffit, Isdepanos Babonyants, Ğugas Baltazaryan, Mesrobyan Okulu Matbaası, Tatigyan, Arakadzunyats Matbaası, Badanegan Matbaaları, Dedeyan Kardeşler, Papaz Virtanes, Krikor Miseryan, Madteos Mamuryan, Mamuryan'ın çocukları, Parseğ Keşişyan. Kudüs: Arakelagan Atoro Spts. Hagopyants, Apraham Muradyan. Nigomaitia (İzimit) ve Armaş, Çarkhapan Surp Asdvadzadzin Manastırı Matbaası, Van (Jamgoçyan, Parseğyan, Muş (Daron), Sivas (A. Vartanyan , Bursa, Edirne (Papaz D. Ğevont), Adapazarı (Abruşan Matbaacılık Cemiyeti), Konya, Giresun (Petag), Samsun (Arekag), Trabzon, Serari Kardeşler, Garin (Erzurum), Erzincan, Yevtogya (Tokat), Harput (Mamüret'ül Aziz), Amasya, Merzifon (Nerso ve Arabyan matbaası), Antep (Avedis Khanzedyan ve Ortakları Ticret matbaası) (Teotig, 2012).

vereceğimiz son örnek Ohannes Mühendisyan'dır. Matbaasında 1840-73 arası pek çok Ermenice ve Rumca kitaplar basılmıştır (Tuğlacı, 1991).

Osmanlı topraklarında Ege denizinin kıyısında İzmir'de de çok sayıda matbaa kurulmuştur. İzmir Ermeni matbaacılığında İstanbul'dan sonra entelektüel canlanmanın ikinci merkeziydi. İlk matbaa 1759 yılında Mathesi Marco tarafından kuruldu ve daha sonra Mesropian Tetetyan ve Mamurian, matbaa dükkanlarıyla bu geleneği devam ettirmişlerdir (Hacikyan, 2005: 48).

Pars Tuğlacı yapmış olduğu araştırmasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni matbaasının ilk kurulduğu 1567 yılından 1923 yılına kadar toplam İstanbul'da 131, Anadolu'da ise 63 matbaa saptamıştır. Bu matbaalarda Ermenice ve Ermeni harflerle Türkçe basılan gazete ve dergi sayısı olarak 598 rakamını vermektedir. Venedik, Viyana Mihitarist Manastırları kütüphanelerinde, Erivan'daki Aleksandr Miasnikyan Halk Kütüphanesi'nde Mesrob Maşdots Yazma Eserler Kütüphanesi'nde ve Ermenistan Sanat ve Edebiyat Müzesi Kütüphanesinde yaptığı incelemelerde İstanbul'da 1850 yılına kadar yani 283 yılda 525 kitap tespit etmiş ve bunların on dördünün tarihsiz olduğunu belirtmiştir. Ermenice ve Ermeni harflerle Türkçe yazılan kitapların türlerine bakıldığında din, kilise, dil, tarih, coğrafya, edebiyat (Roman, şiir, mizah, tiyatro oyunu) çocuk eğitimi, gezi notları, mantık, felsefe, antoloji, biyografi, sözlük, anı, takvim, salname, çeviri eserler ve ders kitapları olduğu görülür (Tuğlacı, 1991).

Ermeni matbaacıları, dünyanın dört bir yanına dağılıp, gittikleri ülkede basım faaliyetleriyle uğraşmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul, İzmir, Kudüs, İzmit, Van, Muş, Sivas, Edirne, Adapazarı, Konya, Giresun, Samsun, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Tokat, Harput, Amasya, Merzifon, Antep gibi şehirlerde basım faaliyetlerini başlatmışlardır. Bununla birlikte Polonya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İran, Hollanda, Almanya, İngiltere, Hindistan, Rusya, Amerika, Mısır, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, İsviçre, İsveç gibi pek çok ülkede matbaalarını kurup kitap, dergi ve süreli yayın basmışlardır (Teotig, 2012).

Ali Birinci, Sultan Abdülaziz ve Abdülhamid dönemlerinde İstanbul'da Ermeni matbaacılığının çok geliştiğinin altını çizer. III. Selim ile başlayan yenilik hareketleriyle

birlikte matbaa devletin ihtiyaç duyduğu bir araç haline gelir ve özellikle de 19. yüzyıl merkezileşme politikalarının sonucunda bürokratik yapının daha işlevsel hale gelişi ve eğitim alanında artan okullaşma oranı ile kitaba duyulan ihtiyacın artması matbaanın önemini daha da artırmıştır (Birinci, 2014: 4).

Osmanlı’da matbaa alanında ilk hukuki düzenleme 1857 yılındaki Matbaa Nizamnamesi’dir.⁴⁸ Bu düzenlemeye göre; matbaa açmak isteyenlerin durumları önce Maarif Nezareti daha sonra da Zaptiye Nezareti’nce soruşturulacak, gerekli izinler alındıktan sonra da matbaayı açabileceklerdir.⁴⁹ Matbaalarda basılacak kitap ve risaleler Maarif Nezareti’nce incelendikten sonra zararlı olup olmadığına karar verilecek ve Sadaret’ten izin alındıktan sonra basılacaktır. İzni alınmadan basılan kitap ve risaleler ise tespit edildiğinde derhal toplatılacak, matbaa kapatılacak ve kişilere gerekli ceza verilecektir (İskit, 1939: 846-847).

Ermeni matbaacı Agop’a verilen izin belgesinden o dönemde, Osmanlı ülkesinde sistemin nasıl işlediğini aşağıdaki örnekle netleştirebiliriz:

“Bazı kütüb ve resail tab’ etmek üzere Agop Boyacıyan’ın Dersaadet’te bir matbaa küşadı istidasında bulunduğu ve matbaa nizâmı haricinde hareket etmeyeceğine dair kefalet-i kaviyeye dahi rabt olunduğu beyanıyla icra-yı icabı ifadesine mütedair tevarüd eyleyen tezkere-i behiyeleri Meclis-i Vâlâ’ya lede’l-havale Dersadet’te mevcut olan bu gibi şeraitle meşrut ve mukayyed bulunan sair matbaalarda da ara sıra bazı resail-i muzırta tab’ ü neşredilmekte olduğuna mebni bu makule neşriyat-ı muzırraya meydan verilmemek üzere bu defa küşadı istida olunan matbaada ve gerek sair matbaalarda müceddeden basılacak resail ibtida Meclis-i Maarif ’te görülüp mahzur ve mazarrâtı olmadığı tebeyyün eyledikten sonra tab’ ü neşrine müsaade kılınması ve şu kaideye ittiba edilmek şartıyla matbaa-yı mezkûrenin küşadını ruhsat itası hususunun savb-ı vâlâlarına havalesi tensip

⁴⁸ 1857 yılında yürürlüğe giren Matbaa Nizamnamesi’nden önce, basımcılık faaliyetleri 7 ayrı irade ile düzenlenmiştir. Bunlar 1840 yılında “Tabihane-i Amire’de herkesin kitap tab ettirebileceği hakkında irade”; 1841 yılında “Takvimhane-i Amire’de tab olunacak kütüb ve resali-i mütenevvianın kablelistizan tab ve temsil ettirilmemesi hakkında irade”, 1842 yılında Tabihane-i Amire’den satın alınıp taşraya gönderilecek kütüb resmi gümrüğünün matbaa-i mezkûreden tesviyesiyle müşterisi yedine gümrük tezkeresi ifasına dair irade”; 1846 yılında “Tabihane-i Amire’den mübaaya olunup taşraya götürülecek kütüphaneden Dersaadet ve taşra gümrük ve ihtisap rüsumu alınmaması hakkında irade, 1849 yılında “Nezaret-i Celile-i Hariciye tarafından mahı halin yirmisi tarihile bilcümle sefaretlere ita olunan tezkerenin sureti”; 1854 yılında “Tabihane-i Amire haricinde bila seniyye kütüb ve evrak-ı saire basılmaması hakkında nizamın temaaimi icrası hakkında irade”; son olarak da 1856 yılında “Takvimhane-i Amire hairinde eshabı tarafında işletilmekte olan matbaaların tabi olacakları şurut ve kuyud hakkında irade (İskit, 1939: 837-845).

⁴⁹ Bu belgeler olmadan matbaa açılmasına izin verilmez.

olunmuş ve bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenâb- ı pâdişâhî dahi ol-merkezde müteallik şerefsudûr buyurulmuş olmağla iktizasının ifasına himmet olunması siyakında tezkere." 18 Şevval 283 (23 Şubat 1867) (BOA. Maarif Ayniyat Defteri Nu. 1068, sıra nu. 1305'tan aktaran Birinci, 2014: 4).

II. Abdülhamit devrinde matbaacılık sektörünün gelişmesi için matbaa makinaları ve aletleri ithal gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. 15 Aralık 1881 yılında çıkarılan vergiden muaf tutma kanunu 8 Ocak 1888 yılına kadar yürürlükte kalmış, Osmanlı tebaasının bu konuda bilgilenebilmesi için gümrük kapılarına duyurular konulmuş, gümrük memurları uyarılmıştır. Bununla beraber matbaacılara hükümet tarafından yapılan yardımlar ve ihsanlar devam etmiştir. 22 Ocak 1888 yılında matbaaları yeniden tespit ve ruhsatların yenilenmesi ile ilgili Nizam-Nâme-i Cedid yürürlüğe girmiştir. Bu yenileme kanunu, Abdülhamit dönemindeki Ermeni cemaatinin matbaacılık faaliyetleri hakkında net bilgilere ulaşmamızı sağlar. Ali Birinci, Osmanlı salnamelerinde pek az istisnayla her sene basılan listelerde matbaaların, gazetelerin, kitapların ve mevkutelerin isimlerinin bulunmasının araştırmacıya verdiği bilgi açısından çok değerli olduğunun altını çizer. II. Meşrutiyet'in ilanı ile ortadan kaldırılan uygulama son listesini 1908 yılında açıklamıştır. Bu son salnameye göre, toplam 98 matbaadan söz edilir. Birinci, isimleri nedeniyle 36'sının Ermeni vatandaşlara ait olabileceği tahmininden hareketle bu verileri yüzdeler olarak değerlendirir. Buna göre; İstanbul'daki matbaaların yüzde 36,73'ünün sahibi Osmanlı Ermenileridir. Bu oran ciddi bir rakamdır. Esat Uras'ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* kitabından İstanbul'daki toplam nüfus ve Ermeni nüfusu hakkında verilen bilgiyi temel alan⁵⁰ Ali Birinci'ye göre; İstanbul'daki 2 336 Ermeni başına bir matbaa düşerken, nüfusun geri kalan 825 885 kişisine 62 matbaa, 13 321 kişiye de bir matbaa düşüyordu (Birinci, 2014: 14-20). Bu durum, II. Meşrutiyet dönemindeki Ermeni gazete ve dergi sayısının çokluğuyla da ispatlanabilir.

1887 yılından başlamak üzere 1890'ların sonlarına kadar yapılan ruhsat yenileme vesikalarından İstanbul'da 30'un üzerinde Ermeni matbaasının var olduğu tespit edilebilir. Tezin konusunu oluşturan Osmanlı Bankası Baskını tarih olarak 26 Ağustos 1896 yılında gerçekleşmiştir. Bu dönemde İstanbul'da yaklaşık olarak 30'a yakın Ermeni matbaası tespit

⁵⁰ 1914 nüfus sayımında İstanbul nüfusu: 909 978, Ermeni nüfusu 84 093'tür (Uras, 1950: 143).

edilebilir (Birinci, 2014: 10-18).⁵¹ Günil Özlem Ayaydın Cebe'nin, *19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik* isimli doktora tezinde 1800 - 1900 yılları arası Arap, Ermeni ve Yunan harfleriyle basılmış Türkçe metinlerin bibliyografik bir veri tabanını hazırlamıştır. Bu veri tabanı; Özel Ermeni Matbaalarının Yıllara Göre Üretimi'nin grafiğini gösterir. Buna göre; 1820'li yıllarda başlayan düşünsel üretim 1850'den itibaren artışa geçmiş, okullaşma oranındaki artış, matbaacılık faaliyetlerindeki hızlı ilerleme, kitap üretiminin artmasıyla beraber 1860, 1870, 1880'lere kadar küçük düşüşlerle birlikte istikrarlı artışlar göstermiştir. 1880 ile 1890 arasında büyük artışlar yaşanırken, 1890'lar ve 90'ların ilk senelerinde zirveye ulaşan Ermeni harfli Türkçe üretimi gerçekleşmiştir (Ayaydın Cebe, 2009: 306). Ermeni harfli Türkçe Din ve Edebiyat Yapıtlarının Yıllara Göre Üretim Grafikleri de verdiği bilgiler açısından oldukça önemlidir (Ayaydın Cebe, 2009: 318).

2.2.2. 19.Yüzyıl Osmanlı Ermeni Basını

2.2.2.1. Osmanlı Ermeni Basını ve Kültürel Modernleşme

Ermeni toplumunun tarihsel süreç içerisinde düşünsel düzeyde geçirdiği dönüşüm Ermeni yazarlar tarafından farklı isimler ve dönemlerle açıklanmıştır. Haryy Jewell Sarkiss, Haçlı Seferlerinden yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar geçen süreci Ermeni rönesansı olarak tanımlar. Bu sürecin ortaya çıkıp gelişmesinde dört temel etken rol oynamıştır: İlki Ermeni toplumunun 16. yüzyılda matbaa ile tanışmasıdır. İkincisi 14. ve tekrar 17. yüzyılda faaliyet

⁵¹ Bu matbaaların isimlerini Ali Birinci makalesinde şöyle bildirmiştir. Parantez içindeki ilk yıl kuruluş, ikinci yıl ise ruhsat yenileme yılıdır. Buna göre; (Mıgırdıç Nişanyan'ın matbaa başvurusu (1887-?) ve Mihran Efendi'nin başvurusu (1887-?), Tolayan Matbaası (1888-1895), Zareh Matbaası (1888-1895), Berberyan Matbaası (1888-1895), Karakin Bağdadlıyan Matbaası (188-1895), Kaspar Matbaası (1889-1897), Nikoşosyan Matbaası (1889-?), Mihran Papazyan Matbaası (1889, 1896), Ohannes Civelekyan Matbaası (1888, 1895), İstapan Nordikyan Matbaası (1889-?) Oseb Kavafyan Matbaası (1889-1890), Agop Boyacıyan Matbaası (1889-1895), Vahran Markaryan Matbaası (1889-?), Karabet Biberyan Matbaası (1889, 1892), Aram Aşçıyan Matbaası, Serviçen Çakıryan Matbaası (1889, 1895), Agop Matosyan (1889-1895), Agop Minas (1889-1895), Leon Terziyan (1889-1895), İstapan Yazıcıyan (1889-?), Sarıyan Matbaası (1889-1896), Şirket-i Mürettibiye Matbaası (1889-1895), Samuel Hazerosyan Matbaası (1889-1895), Boğos Arapyan matbaası (1889- 1899), Mihran Matbaası (1889-1896), Parseh Aramyan'ın matbaası (1890, ?), Musiki Osmani Matbaası (1892, ?), Mikail Mikailyan (1890,?), Parsehyan Matbaası (1892-1895) Mokosyon Matbaası (1892-1896), Babayan Matbaası (1892, 1895), Agadivir Matbaası (892-1895), Sancakçıyan matbaası (1892-1895), Uğurluyan Matbaası (1893, ?), Kitapçı Karabet Matbaası (1893-1895), Kalpakçıyan Matbaası (1893-1895), Hayrenik Gazetesi Matbaası (1893-1895), Nerses Papayan (1894-1895), Nişan Selimciyan Matbaası (1894-1895), Apik Arabyan (1894, 1895). Bu veriler, Ermeni basınının doğasının ne olabileceğinin tespiti için çok önemlidir.

gösteren İtalyan misyonerlerinin eğitici etkisi, üçüncüsü Klasik Ermeni edebiyatının 18. yüzyılda Venedik'te yeniden canlanması ve son olarak da 19. yüzyılda Ermeni dilinin modernleşmesi ve Ermeni yazınının yükselişidir. Sarkiss'e göre; Ermeni rönesansı, Avrupa Rönesansı'na benzer bir biçimde gelişme göstermiş, rönesansın gelişmesinde öncü alan yazın alanı olarak kabul görmüştür (Sarkiss, 1937: 433). Boğos Levon Zekiyan, Ermeni toplumunun dönüşümünü "modernite" olgusuyla açıklar ve Sarkiss gibi, Ermeni toplumunun modernite serüvenini dört döneme ayırarak inceler fakat kırılma noktaları farklıdır. Birincisi, oluşum dönemi olarak adlandırılan 1520'lerden 1620'lere kadar geçen süreçtir. Bu süreç ilk Ermenice kitapların basılmasından başlar, Katolikos IV. Movses Datevatsi'nin Eçmiyadzin Piskoposluğu'na getirilmesine kadar devam eder. 1630'lardan itibaren başlayan Ermeni kapitalizminin büyük canlanması ikinci dönemi oluşturur. Bu dönem, İstanbul'da Mihitarist Birliğinin kurulduğu 18. yüzyıla kadar geçen devirdir. Bu süreçte İstanbul ön plandadır, çünkü İstanbul'daki ruhani ve sivil önder Ermeni Patriği Eçmiyadzin'deki ruhani önderden daha büyüktür. İstanbul, Ermeni milletin etnik başkenti olduğundan önemli bir merkezdir ve 18. yüzyılın ilk yarısına kadar Ermeni kapitalizmi burada etkin bir faaliyet gösterir, bu tarihten sonra bir tür gerileme yaşanır. Üçüncü dönem, Mihitarist Birliği'nin kurulmasından 1840'lara kadar süren Hümanistik dönem olarak adlandırılan "Yeniden Doğuş" (Veradzınunt) ismiyle bilinen dönemdir. Bu dönem de kendi içinde iki büyük evreye ayrılır. İlki 1770'lere kadar devam eden Ermenilerin geçmişten getirdikleri dinsel ve kültürel mirasın yeniden gün yüzüne çıkarılmasına yönelik çabalardır. İkinci dönemde Avrupa'da gelişmeye başlayan entelektüel ortamın yarattığı havadan etkilenen Ermenilerin kendilerine ait siyasi düşünceler oluşturmaya başladığı evredir. Bu dönemin izleri güçlü İngiliz etkisinin olduğu Hindistan'daki Ermeni kolonisinde gözlemlenir. İlk Ermeni gazetesinin de Hindistan'da bu koloni tarafından çıkartıldığının hatırlanması gerekir. Son dönem ise Sekülerleşme dönemidir: 1840'lardan 1915 tarihine kadar getirilen "Uyanış" (Zartonk) dönemidir. Bu dönemde kendi içinde romantik hareket ve gerçekçi sembolist akımlar olarak ikiye ayrılmıştır. Zekiyan, bu ayrıma pek sıcak bakmaz; çünkü ayırım yapacak kadar birbirinden uzun dönemler değildir ve ilk Ermeni siyasi partilerin kurulması "Uyanış" ideolojisinin bir yansımasıdır (Zekiyan, 2001: 33-35). Bu değişimin hızı ve etkisi merkezden çevreye, şehirden taşraya farklılık gösterse de 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Ermenileri (İstanbul- Taşra Ermenileri) bu dönüşümden payına düşeni almıştır. Burada dikkat çekilmesi gereken asıl nokta tarihsel süreç içerisinde matbaanın, kitabın ve gazete ve

derginin modernleşmedeki belirleyici güç olmasıdır. Tanzimat Ferma'nın ilanından sonra Osmanlı Ermenileri için özellikle İstanbul Ermenileri için "kültürel modernleşme" olarak tanımladıkları değişim ve dönüşüm sosyal, siyasal, ekonomik, kısacası günlük yaşam pratiklerinde yavaş yavaş hissedilmeye başlamıştır.

2.2.2.2. Okuyan Ermeni Kamusu ve Osmanlı Kamuoyu

Benjamin Fortna, yaygın okumanın modern toplumla eşanlamı olduğunu altını çizer. Eskiden seçkin kategorisinde değerlendirilen okuma pratiğinin gazete aracılığıyla daha geniş bir tabana yayılması millîyetçilik duygusunun pekişmesinde rol oynamıştır. Öyle ki gazete okuryazarlığı ile birlikte gazetelerde yayımlanan tefrika romanları, yeni okurun sayısını daha da arttırmış ve millî bilincin yükselmesinde etkili olmuştur (Benjamin, 2013: 20). 19. yüzyılda Batı'da okuyan kamu, kitlesel okuryazarlığa ulaşmıştır. Aydınlanma çağıyla beraber okuryazarlıkta gerçekleşen ilerlemeler aynı şekilde devam ettirilmiş, özellikle gazete ve ucuz roman sayısı hızla artan yeni okurlar yaratmıştır (Lyons, 1999: 313). Benedict Anderson'a göre de matbuat kapitalizmi/print capitalism ve okuryazarlık, ulusal kaynaşmanın itici güçleriydi. 16. yüzyılda 20 000 000 kitap basılırken, bir yüzyıl sonra on katı bir artışla kitap sayısı 200 000 000'u buluyordu ve yayıncılık sektörü de zengin kapitalistlerin tekeline girmeye başlamıştı. Latince'nin sınırlı sayıda insan tarafından okunması arzı sınırlıyordu. Yayıncılar bu durum karşısında çareyi halk dillerine yönelmede buldular. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir gelişme Latince'nin kendi içindeki dönüşümüdür. Latince, daha çok kişiye ulaşabilmek adına kilise dili olmaktan çıkıp halkın gündelik dili olma iddiasına büründü. Ama hiçbir zaman siyasal bir sisteme karşılık gelemediğinden evrenselleşemedi. Reform hareketinin de yaratmış olduğu etkiyle matbaa toplumsal değişimde merkeze konmayı başardı (Anderson, 1995: 52-56).

Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*'de millîyetçiliğin kökenlerini matbuat kapitalizmine bağlamıştır. Hiç kuşkusuz 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Ermeni ulusalcılığının gelişmesinde de matbaanın ve onun ürünleri olan basılı kitap ve gazetelerin önemi yadsınamaz. Önceki başlıklar altında tartıştığımız misyoner faaliyetlerinin, Mihitarist öğretinin, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının etkisini düşünmeksizin ulusal bilincin temeline matbaa teknolojisini yerleştirmek bizi teknolojik determinizm anlayışına götürür. 18. ve 19.

yüzyılda Avrupa’da okuma pratikleri üzerine yaşanan gelişmeler, Osmanlı ülkesinde çok farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Devlet kültürünün belirleyici olduğu bir sistemde gayrimüslim tebaanın burjuva kültürü gelişkin Avrupa ile ilişkiler kurması ve onlara özgü pratiklerin kendi toplumu için bir ihtiyaç olup olmadığını düşünmesi oldukça önemlidir. Basım ve basın kültürünün, Avrupa ile bire bir benzerlik taşımadığı Osmanlı toplumunda yaşanan gelişmeleri açıklarken, iç dinamikler merkeze alınmakla birlikte dış dinamiklerin de önemi yadsınmamalıdır. Yukarıda yapılan tartışmalar bağlamında, Osmanlı Ermeni matbaacılığının gelişmişliği beraberinde Osmanlı’da Ermeni cemaati içerisinde okuyan kamunun varlığını sorgulamayı gerektirir. Johann Strauss’un, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler Neleri Okurdu? (19-20.Yüzyıllar)* makalesinde, yapmış olduğu saptamalar bize benzer değerlendirmeleri Osmanlı Ermeni toplumu için yapmayı zorunlu kılıyor. Özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan Ermeni okuryazarlığı ve okul sayısı ile birlikte okuyan kamunun portresi nasıl çizilebilir?

Belki de Büyük Britanya tek istisna olmak üzere, dünyada Türkiye’den daha fazla okuyan millet bulunmaz (...) İmparatorlukta neredeyse herkes okuma yazma bilir ve şu anda başkentin çeşitli okullarında eğitim görmekte olan sekiz binden fazla çocuk bulunmaktadır.” Bu kanı, ilk bakışta ne kadar şaşırtıcı görünse de izleyen cümlelere baktığımızda kulağa daha gerçekçi gelecektir. “Ne var ki, Osmanlı kadın ve erkeklerinin ilgisi tek tük istisnalar dışında şimdiye dek Kuran’la ya da önemsiz ve yararsız türlerle sınırlı kalmıştır, bunlar da tek bir yeni düşünce edinmekten, zihni besleyecek ya da aydınlatacak etkiler yaratmaktan aciz, sırf boş vakit geçirmeye yarar eğlenceliklerdir (Strauss, 2014: 3).

Osmanlı’daki okuma pratikleri üzerine önemli analizlerde bulunan, Osmanlı İmparatorluğu’nda kimler neleri okurdu sorusuna yanıt arayan Strauss, yukarıdaki dikkat çekici gözlemi, Julia Pardoe’nin 1835 yılında İstanbul’a yaptığı seyahatinde kaleme aldığı *Sultanlar Şehri İstanbul* adlı kitabında bulmuştur. Strauss, Pardoe’nin 19. yüzyılda gerçekleşecek Osmanlı edebiyat dünyasındaki “devrim” öncesi Müslüman Türklerin okuma alışkanlıklarını çarpıcı bir biçimde resmeder. Strauss’a göre, Osmanlı topraklarında Türklerin yanında Rumların, Bulgarların, Ermenilerin, Yahudilerin, Arapların, Frenklerin ve Levantenlerin de oluşturduğu oldukça büyük “okuyan ulus” vardır. Strauss, modern tarihçilerin ulusalcı paradigma çerçevesinde ulusların Batı tarzı kendi millî edebiyatlarını gerçekleştirme çabasında olacağına dair tespitinin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kimi cemaatler için sorunlu olabileceğinin altını çizmiştir. Türkçe konuşan Rum Ortodoksların ve

de Türkofon Ermenilerin ortaya çıkarmış oldukları kimi ürünlerin ulusalcı paradigmaya uymamasından dolayı sınıflandırma konusu sıkıntılıdır. Bu yüzdendir ki edebiyat tarihi çalışmalarında son döneme kadar bu çalışmalar yok sayılmıştır (Strauss, 2014: 4).

19. yüzyılda Osmanlı'daki okuryazar oranının ne olduğu konusundaki bilgiler, tahminlerden öteye netlik kazanamamıştır. Bu bilgi yüzyılın sonuna doğru okullaşma oranının, basılan kitap sayısının artmasına paralel bir biçimde üzerine konuşabilmeyi mümkün kılar. Tanzimat öncesi Osmanlı toplumunun ne kadarının okuryazar olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. Gül Karagöz Kızılca, Faroqhi ve Pertev Naili Boratav'ın sözlerini ettikleri saray ve ulema kültürü ile sözlü kültür arasındaki "orta bölge"nin varlığına dayanarak saray ve dinî seçkinler dışında da tüm ülke halkının sadece söze dayalı kültüre aşina olduklarını düşünmenin yanıltıcı olduğunu vurgular (Kızılca, 2016: 80). Suraiya Faroqhi, Bektaşî dergâhlarında, kentlerdeki sıbyan mekteplerinde halkın dinî ve edebi kitaplarla tanışmasını okuma kültürü ile buluşma olarak tanımlar (Faroqhi, 2003: 201-203). Bununla birlikte Osmanlı'daki kamusal mekânlar olarak tanımlayacağımız, dinsel mekanlar, meyhaneler, dükkanlar, hamamlar, bozahaneler, gündelik siyasete ilişkin devlet sohbetlerinin yapıldığı kahvehaneler bilgi alışveriş merkezleridir (Kızılca, 2016: 81).

Cengiz Kırılı, *Sultan ve Kamuoyu* adlı kitabında 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde İstanbul halkının farklı haber alma kaynaklarından birisinin de Takvim-i Vekâî gazetesi olduğunu söyler. Herkesin görebilmesi için duvarlara yapıştırılan bu gazete, okuma yazması olanlar tarafından okunuyordu. Çoğu zaman da "dedikodu" denilen bilgi edinme biçimiyle, gazeteye yazılan haberler günlük sohbetlerin bir parçası oluyordu. Bu sayede okuma yazma bilmeyenler de gazetenin içeriğinden haberdar olabiliyordu. Aynı şekilde Avrupa'da çıkan gazetelerde yazılanları, Beyoğlu'ndaki Avrupa elçiliklerinde çalışanlardan veya Galata'daki tüccarlardan öğreniyorlardı. Kırılı, gazetelerin halkın güvendiği kaynaklar olmadığını da vurgular. Gazeteler, devletin halkın bilmesini istediği haberlerden oluştuğunun da farkındaydı (Kırılı, 2009: 52-53). Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876* isimli çalışmasında Osmanlı'daki okuma oranları üzerine değerlendirmede bulunur. 1840 yıllarında başlayan eğitim reformu 1856 yılına kadar fazla meyve vermediği için geleneksel medrese ve mekteplerde, Müslüman Türkleri ulemadan gelen kişiler okutuyordu. Öğretilen konular da değişmemişti. Pek çok Türk'ün eğitimi azdı ya da hiç

yoktu. Davison, Ziya Bey'in 1868 yılında Müslüman nüfusun okuryazarlık oranını yüzde 2 olarak tahmin ettiğini belirtir. Tanzimat Dönemi'nin sonunda Ahmet Mithat, okuma- yazma bilmeme oranını yüzde 90-95 olarak açıklar. Süleyman Paşa ise, aynı dönemde İstanbul'da ancak 20 000 Müslümanın gazete okuduğunu tahmin eder (Davison, 2005: 71). Donald Quarter, Davison'un verdiği bilgileri tartışır ve erken 19. yüzyılda okuryazarlık oranının yüzde 2-3 olabileceğini yüzyılın sonunda ise yüzde 15'lere çıkabileceğini söylemiştir (Kızılca, 2011). Orhan Koloğlu, *Avrupa Kışkacında Abdülhamit* adlı eserinde 1900'lerin başında İstanbul'da *Times*'in sadece 95 abonesi varken, *Le Temps*'in 3-4 bin sattığını söyler. Ahmet Mithat Efendi de 1872 yılında imparatorlukta 55 bin gazete okuyan olduğunu ileri sürer. Ahmet Emin Yalman'a da gönderme yapan Koloğlu, 1890'larda İstanbul'da 30-40 bin gazete yayımlandığını söylemiştir (Koloğlu, 2011: 44-45). Kiraathaneler, kahvehaneler sesli okuma pratiklerinin gerçekleştiği yerlerdi. Okuma yazma bilmeyenler bu okuma pratiği sayesinde olan bitenden haberdar olabiliyordu. Ahmet Emin Yaman, *The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press* isimli doktora tezinde, Abdülhamid dönemindeki birkaç binlik tirajın 1914 yılındaki tirajdan çok daha önemli olduğuna dikkat çeker (Yalman, 1914: 47). Okuma yazma bilmeyen insanlar, kahvehane ve kiraathanelerde bir araya gelerek okuma pratiğini geliştirip hem de düşünsel paylaşımlarda bulunurlar. Bu tam da Hükümet'in keşfetmiş olduğu halk ve kamuoyunun kendisidir.

Osmanlı Devleti'nin, 19. yüzyıl öncesi özellikle siyasi kriz zamanlarında "devlet sohbetlerini" tespit etmek için kamusal yerleri titizlikle gözlediği ve yapanları cezalandırdığı arşivden çıkan belgelerle tespit edilmeye başlandı. 16. yüzyıldan itibaren önce İstanbul'da açılmaya başlayan kahvehaneler, kentli halkın tüketim alışkanlıklarının ve sosyal kalıplarının değişiminde önemli rol oynayan mekanlar olarak kabul edilebilir (Kırlı, 2009: 18-19). Kahvehaneler, kısa sürede genellikle toplanacak yeri olmayan halk için camiden, kiliseden daha çekici hale gelmiştir (Alemdar, 1981: 79). 16. yüzyılın sonuna doğru sayıları 50'ye ulaşan kahvehaneler, Osmanlı Hükümeti'nin de hedef mekânları haline gelmişti. Kahvehaneler, açık bir biçimde ahlaki düzene bir tehdit olarak görülmüştür. Kırlı'nın, 1840-1844 yıllarına ait İstanbul'daki sıradan insanın günlük konuşmalarını içeren 1 364 jurnal üzerine yapmış olduğu çalışmasında; 19. yüzyıl modernleşme paradigması altında Osmanlı Hükümeti'nin halkının ne düşünüp ne konuştuğunu sistemli bir biçimde kaydettiğini görürüz. Hafiyecilik öteden beri Osmanlı hükümetinin yöntemlerinden olsa da bu belgeler

ışığında; süreksiz, düzensiz, münferit nitelik taşıyan dinleme faaliyeti 1840'dan sonra kamuoyu dinleme pratiğine dönüşmüş ve II. Abdülhamit ile birlikte zirve noktasına ulaşmıştır (Kırlı, 2009: 24-25).

Çok uluslu, çok dinli, çok dilli imparatorluğun kendine özgül yapısından dolayı ulusalcı bakış açısıyla Osmanlı okuma pratikleri üzerine analizler yapmak çalışmaların çok boyutlu bir biçimde ele alınmasını engelleyecektir. Osmanlı başkenti İstanbul, Avrupa'daki pek çok şehir gibi basım ve yayıncılık merkeziydi. Türkçenin yanında Ermenice, Rumca, İbranice, Arapça pek çok dilde kitap, gazete, dergi yayımlanmaktaydı. Strauss, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı topraklarında yaşayan farklı cemaatler arasında görünenden çok daha derinlikli bir ilişki ve iletişimin olduğunu altını çizer. Gayrimüslimler, Müslümanlar gibi Kuran öğrenimi görmeseler de onlar da kendi dinlerinin kitapları, risalelerini takip ediyorlardı. Ermeni cemaati içinde -Rum ve Yahudi cemaatlerinde olduğu gibi- erken dönem yayıncılık faaliyetlerinin ağırlıklı noktasını dinsel kitaplar içeriyordu. 1830'lardan sonra Osmanlı topraklarına gelen Amerikan misyonerleri de Ermenice öğrenip, kutsal kitapları Ermeni harfli Türkçe'ye ve Ermenice'ye çevirerek, Ermeni cemaatinin okuryazarlığının gelişmesinde çok önemli bir gelişme kaydetmişlerdi (Strauss, 2014: 6).

1831 yılında Ermeni misyonerliğini kurmak ve Ermenileri Protestanlaştırmak amacıyla İstanbul'a gelen William Goodell (1792-1867) ABCFM misyonerlerindendir. İlk görev yeri olan Beyrut'a gittikten sonra Osmanlı ülkesine gelir ve 35 yıla yakın bir süreyi imparatorluk topraklarında geçirir. Goodell, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere yönelik eğitim ve yayım faaliyetleri ile ilgilenmiştir. Kitab-ı Mukaddes'i, Ermeni harfli Türkçe'ye çevirmiştir (Hamlin, 2012: 172-173).

Genç yaşta Osmanlı ülkesine gelen kadın misyoner Mary E. Van Lennep (1850), Osmanlı topraklarına ulaşır ulaşmaz Ermenice'yi öğrenmek için oldukça çaba harcar, Ermenice'nin aslında çok zor olmadığını, gramerinin basit olduğunu ve dilin de karmaşık olmadığını anlatır. Zor olan kelimelerdir, ama aynı zamanda kelimelerin telaffuzu da eğlenceli bir biçimde kabadır. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki Ermeni cemaatinin günlük pratiklerinde Türkçe'yi kullandıklarına dair izler buluruz Mary'nin anılarında. Ermeni bir gençle yaptığı dinî sohbetten aldığı keyfi anlatırken, birlikte dua

etmek için Ermeni harfli Türkçe bir kutsal kitaptan bölüm okuduklarını daha sonra da önce İngilizce sonra da Türkçe dua ettiklerini anlatır: “...birkaç gün sonra, İstanbul’daki Ermeni tarikatından bir arkadaş bizi ziyarete geldi. Hristiyanlıkla ilgili güzel bir sohbet ettik. Daha sonra Ermeni harfli Türkçe Kutsal Kitap’ dan bir bölüm okuduk. H. İngilizce daha sonrada Türkçe dua etti” (Hawes, 1850: 317). Yine Robert Koleji’nin kurucusu Cyrus Hamlin, Amerikan Board misyonerlik teşkilatına (ABCFM) kabul edildikten sonra karısı ile birlikte 1839 yılında İstanbul’a gelip yerli Protestanlar, din adamları, vaizler ve misyonerler yetiştirmek için gecesini gündüzüne katan çalışkan bir din adamıdır ve Ermeni diliyle yakından ilgilenir. *Among the Turks* ve *My Life and Times* adlı eserlerinde Ermenice ile ilgili anekdotlarını anlatır. Hamlin, İstanbul’a ilk gelişinden itibaren Ermenice öğrenmek için oldukça isteklidir ama Protestanlara yapılan baskıdan dolayı gizli koşullar altında Ermenice öğrenmeye çalışır. Hatta yaşanan birtakım olaylar yüzünden dili öğrenmekte gecikmeler yaşamıştır. Günlük konuşulan Ermenice’yi öğrenebilecek şartları yaratmış, Ermenice’nin içine pek çok Türkçe kelimenin karıştığını da keşfetmiştir (Hamlin, 2012: 173). “ (...) Misyon teşkilatı bizlerin, Ermeni ırkının dili olarak Ermeniceyi benimsememiz ve onu en mükemmel hale getirmemiz gerektiğini açıkça gördü. Kitab-ı Mukaddes’i böyle karmaşık bir dile tercüme fikri alay konusu oluyordu. Yeni Ahit’in son derece bozuk bir tercümesi vardı ve ona küçümser bir tavırla atıfta bulunuyordu. Fakat Ermeni alfabesi, Kutsal metinlerin yenileme gücüne ayak uydurduğu düşünülerek çevrildiği öteki dillerin alfabelerinden çok daha iyiydi” (Hamlin, 2012: 198).

Misyonerlerin açmış olduğu okullar da bu okuryazar kitlenin oluşup büyümesi için daha kurumsal bir yapı sağlamıştı. Strauss, pek çok okurun yalnızca tek bir dil bildiğini ama tüm cemaatlerden okurları kendine çeken yapıtlar ve cemaatler arası çok sayıda iletişim yolları olduğu vurgular (Strauss, 2014: 5-6). 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kanun-i Esasi (1876) ile birlikte modernleşme siyasetiyle hızlanan merkezileşme ve bürokratik yapının güçlendirilmesi politikaları imparatorlukta devlet kademesinde görev alan Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatine ana dillerinin yanında Türkçe bilme zorunluluğunu getirmişti (Cankara, 2011: 56).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı toplumu için yeni bir edebî tür olan romanın, gündelik yaşama müdahil olması ile birlikte okurun sayısı ve niteliğinde değişimin

başlangıcı olmuştur. Bu ilk romanlar ve özellikle de Fransız edebiyatının önde gelen eserleri gazete ve dergilerde tefrikalar halinde yayımlanmaya başlamıştır. Kırım Savaşı ve sonrasında gelen Islahat Fermanı ile birlikte okur sayısının artacağı ve niteliğinin iyileştirileceğine dair temel atılmış oluyordu. O dönemin okurunu, günümüz kitlesel okuruyla karşılaştırmak ya da döneminin Avrupa okuruyla karşılaştırmak ve bu okura olumsuzluk atfetmek iyi bir değerlendirme olmayacaktır.

Strauss, Osmanlı topraklarında modern okuma gereçlerinin kimler tarafından sağlandığı sorusuna da yanıt bulmaya çalışır. İmparatorluk'taki çok dilli –Rumca, Ermenice, İbranice, Bulgarca, Arapça vb.- yazınsal kültürün işlerliğini sağlayan matbaacılık faaliyetleri yurt içinde ve yurt dışındaki basımevlerinde gerçekleştirilmekteydi. Özellikle gayrimüslim cemaatlerin yayın ihtiyacı, Batı Avrupa'nın Viyana, Venedik, Leipzig, Amsterdam, Paris, Londra gibi şehirlerdeki basım merkezleri tarafından karşılanmaktaydı. Ermeni dil, kültür ve tarihini korumakla görevli Mihitaristler, Venedik ve Viyana'da kendi okul ve matbaalarını kurarak Ermeni cemaatinin eğitime önem vermişler, kültürel gereksinimlerini karşılayacak yapıtlar üretmişlerdir. Özellikle bu okullarda 19. yüzyıl Osmanlı Ermeni edebiyat ve gazeteciliğinin gelişmesinde rol oynayacak kişiler yetişmiştir. Mihitarisler bununla beraber Klasik Ermenice'nin yaşayıp gelişmesinin baş savunucularıydı. Dönemin çağdaş romanlarını bile Klasik Ermenice'ye çevirdiklerinden genç kuşaklar bu eserlerle ilgilenmemişlerdir (Strauss, 2014: 15-20). Zaman içerisinde İstanbul Ermeni matbaacılığın merkezi haline gelmiştir. Ermeni cemaati, basım yayım faaliyetleri konusunda o kadar yeteneklidirler ki devletin matbaacılık faaliyetlerinin de başına geçen etnik grup olmaları şaşırtıcı değildir.

Ermeni okur profilinin şekillenmesindeki bir diğer önemli aktör grup ise, Amerikalı Protestan misyonerlerdir. Bu misyonerler, Bulgarca ile Arnavutça'nın yanında Modern Ermenice'nin de gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Anadolu'da açtıkları okullarda verdikleri eğitimin dışında çıkardıkları okul gazete ve dergileri Ermeni dilinin gelişiminde önemli derecede etkili olmuştur. Misyoner yayınları aslında tüm Osmanlı nüfusuna seslense de ürünlerin alıcıları Yunan ve Ermenilerle sınırlıydı. İstanbul'da misyonerlerin çıkarmış olduğu Rumca ve Ermeni harfli Türkçe yayınların sayısı da azımsanmayacak bir seviyedeydi. Strauss, bu yayınların Türkçe basım kültürünün gelişmesine de yardımcı olduğunu vurgular.

Türk yayıncılar ve matbaacılar, misyonerlerin resimli gazetelerinden klişeler ödünç almışlardır (Strauss, 2014: 20).

2.2.2.3. Dilde Sadeleşme ve Ermeni Harfli Türkçe Basın

19. yüzyılla birlikte okuma alışkanlıklarında da önemli değişimler meydana gelmiştir. Öncelikle klasik diller yerini yerel çeşitliliklere bırakmış, iki dillilik son bulmaya başlamıştır. Ermenice'nin 19. yüzyılda geçirmiş olduğu dönüşüm bu değişimin en dikkat çekici kanıtıdır. Mihitarist öğretinin merkezi olan Venedik ve Viyana'daki Ermeni rahipler, Klasik Ermenice'nin (Grabar) yaşaması için ellerinden geleni yapsalar da Modern Ermenice'nin yüzyılın ortasından itibaren gelişme göstermesini engelleyememişlerdir. Modern Ermenice yeni gelişen edebî dillerden birisidir ve bu yeni dilin Ermeni ulusal hareketi ile yakından ilgisini fark eden Jön Ermeniler, bu dilin geliştirilmesi için çaba sarf etmeye başlamışlardır (Strauss, 2014: 9-11). Modern Ermenice yaygınlaşınca kadar da Osmanlı topraklarındaki Ermeni cemaati konuştukları Türkçe'yi Ermeni alfabesi ile yazılı kültüre geçirmiştir. *Akabi Hikayesi*'nin yazarı Vartan Paşa *Tarikhi Napoleon Bonaparte* adlı kitabının önsözünde, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni harfli Türkçe yazınının egemen hale gelmesinin temel nedenini eski Ermenice'nin çok az kişi tarafından bilinmesine ve yeni dilin (Aşharabar) yeterince gelişmemiş ve Grabar Ermenicesi'nin etkisinden henüz kurtulamamış olmasına bağlar ve durumu şöyle özetler: "Ermeni milletinde Türkçe'yi iyi bilen ama Ermenice'ye aşına olmayanların sayısı Ermenice bilip Türkçe'ye aşına olmayanların sayısından fazla olduğundan çoğunluğa saygı göstermek açısından bu kitabın zorunlu olarak Türkçe yazılması yeğlenmiştir"⁵² (Strauss, 2014: 9-10).

Kadın Misyoner Mary E. Van Lennep'in (1850), İstanbul'daki anılarından yine Türkçe ve Ermenice'nin gündelik hayattaki kullanımına ilişkin bilgiyi görebiliriz:

Perşembe akşamı sana yazmış olsaydım, İzmir'in güzelliğine karşı koyamadığımı söyledim ama burada mutluyuz, Ermenilerle olan çalışmamız bizim için çok ama çok önemli. Onların sorgulayıcı zekalarını görmek çok mutluluk verici, H. onlarla

⁵² "Milleti Ermeniyende, lisanı Türkiye oldukca vakıf olub ibarei Ermeniyane aşna olmayanlar lisanı Ermeniyane vakıf olarak ibareyi Türkiyeyi aşna olmayanlardan ziyade olduklarından ekseriyetin hatırına riayeten bu te'lifimizde dahi lisanı türki bilicab tercih olunmuştur" (*Tarihi Napolyon Bonapart imperatoru ahalii Fransa* kitabından aktaran Strauss, 2014: 9-10).

konusmak için saatlerce zaman harcıyor ve Ermenilerin her konuda zekalarının çok iyi işlediğini anlatıyor. Benim size yazdığım akşam, onlar da masada H. ile Türkçe konuşuyorlardı. Türkçe'ye çok iyi derecede çevrilmiş Ermeni harfli Türkçe Gençlerin Gece Düşünceleri adlı bir kitap var. Doğu zihniyetini yakından ilgilendiriyor, gençler içten bir biçimde bu konu hakkında konuştular. Ben de evde kendileri gibi hisseden gerçek insan istiyorum. Onların dillerini öğrenmek için çaba harcıyorum ve dillerini çok da zor bulmuyorum. H. de bu Ermenice'ye çalışıyor ama o Türkçe bildiğinden bana göre daha avantajlı. Ermeniler kendi dillerini kullanmayı tercih etmelerine karşın henüz hepsi Türkçe dilini kullanıyor (Hawes, 1850: 321-322).

Amerikan misyoneri Cyrus Hamlin'in anılarından da Osmanlı Ermeni toplumunun özellikle yüzyılın ilk yarısında gündelik hayatlarında, Türkçe kullanımının ne kadar yaygın olduğunu okuruz:

“Bebek İlahiyat Okulu, modern Ermenicenin en sade şekliyle konuşulması ve yazılmasını sağlamak konusunda hiç de az bir etkiye sahip değildi. Ermenice o zamanlar kaba, işlenmemiş bir lisandı; Katolik Ermeniler onu burun kıvrarak terk etmiş ve Türkçeyi seçmişlerdi. (...) Modern Ermenice şu an tamamıyla yenilenmiş vaziyettedir; güzel ve işlenmiş bir dil halini almıştır. Elli yıl önce misyonerlerin hazırladığı kitaplar ve çeviriler, dikkatle gözden geçirilip yeni baskıları yapılmadıkça modası geçmiş olarak değerlendirilmektedir” (Hamlin, 2012: 198).

19. yüzyıl Ermeni toplumu için ciddi bir kırılma yüzyılıdır ve kendi toplumları açısından “kültürel rönesans”, “kültürel aydınlanma” dönemi olarak kabul edilir. Kültürel aydınlanmanın ilk durağı da Ermenice olmuştur. Klasik Ermenice olarak bilinen Grabar Ermenice, 19. yüzyılda yerini “Aşkarapar” (Dünya Dili) diline bırakmıştır. Batı Ermenice dilinin yeterince gelişmiş olmaması ve Grabar döneme fazla bağımlı kalınması nedeniyle pek çok çalışma Batı Ermeni toplumunun aşına olduğu Ermeni harfli Türkçe basılmıştır. Dil bilim açısından bakıldığında da, Eremya Çelebi Kömürcüyan, Rusya Ermenilerinden farklı olarak Osmanlı Ermenilerinin –Anadolu, Kırım ve Güney Rusya’daki Ermenilerin- Türklerle çok yoğun bir iletişim haline girdiklerini, gündelik yaşamlarına Türkçe’den çok sayıda kelime aldıklarını ve zamanla Ermenice’nin yerini Türkçenin aldığını, ister istemez Ermeni harfli Türkçe gibi bir alanın Ermeni literatüründe yer edindiğinin altını çizer (Tietze ve Sanjian, 1981: 9). Aynı zamanda Türkçe etnik dilini bilmeyen gayrimüslimler tarafından önemi giderek artan bir dil haline gelmişti. Bu durum hem Karamanlıca, hem de Ermeni harfli Türkçe alanında önemli sayıda kitap üretimi ve gelişmiş bir basın oluşmasına yol açmıştı (Strauss, 2014: 9-11).

Andreas Tietze, İstanbul'daki Rumlar gibi Ermenilerin de Türkofon olduklarını vurgular. Tietze, Ermeni cemaatinin atalarının dilleri hakkında çok az bilgiye sahip olduklarına dikkat çeker. Dönemin İstanbul'unda pek çok Ermeni Türkçe konuşmaktadır. Cemaatler arasındaki iletişimde de Rum ya da Ermeni yazarlar, dindaşları ile yazışmalarında Türkçe'yi kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu yazarların bir kısmı Türkofon olduğundan ya da Türkçe'yi iyi bildiğinden iki dilli kişiler olarak kabul görmüşlerdir. Ana dilinin çok zahmetli olduğunun bilincinde olan yazar Rumca ya Ermenice metinlerden çok tüm okuyucu kitlesine seslenebilmek için tercihini kendi ana dilindense Türkçe'den yana kullanmıştır. Rumlar ve Ermeniler Ermenice ve Rumca yazmayı sadece okulda öğrenmişler, evde, yaşadıkları ve çalıştıkları yerlerde Türkçe'yi kullanmışlardır. Papazların kullandığı eski dil onlara çok yabancıdır. Bir metni okuyup, anlamak Türkçe olarak çok daha kolaydır; ama yazım sistemi okuldaki öğrendikleri gibidir. 1702 yılında Galata Cizvitleri, Ermeni Patriği'nden Ermeni kiliselerinde iletişim aracı olarak Türkçenin kullanılması için izin almıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndaki göçten sonra bile Türkçe konuşan Ermeniler, Türkçe'ye bağlı kalmayı sürdürmüşlerdir. Venedik'de San Lazzaro adasındaki tiyatro gösterilerini bile Türkçe yapmışlar, Metastasio'nun oratoryosundaki dört metin Ermeni papaz tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve 1831 yılında Ermeni alfabesiyle basılmıştır. Benzer bir durum Rum cemaati arasında da yaşanmıştır. Karaman'da yaşayan Rum Ortodoksları, Yunan alfabesiyle Türkçe yazıp çizmeyi tercih etmişlerdir. Karamanlıca (Graeco-Turkish) ile Ermeni harfli Türkçe (Armeno-Turkish) 19. yüzyılda çok daha geniş bir kitleye hitap ederek, dinî sorunlarını aşmıştır. Eremya Kömürciyan'ın *Yahudi Gelini* çalışması, 17. yüzyıla ait iyi bir örnektir (Tietze, 2011: 393-394).

Osmanlı Ermenileri, gündelik yaşamlarında ağırlıklı olarak Türkçe'yi kullanmışlardır. İster kentte ister taşrada yaşasın, ister yüksek bir zümreye ait olsun ister olmasın tüm Osmanlı Ermenilerinin yaşadıkları ortamda geçerli olan dil Türkçe idi. Türkçe, pazardan saraya kadar tüm kamusal alanı ele geçirmiş ve Osmanlı Ermenilerini ve diğer gayrimüslim tebaayı bu dili kullanmaya mahkûm etmişti. Aslında bu durum, Türkçenin seküler egemenliğinin bir sonucuydu. Sömürgeci bir toplum olmayan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bürokratik yazışmalardaki resmi dilde de Anadolu'nun çok kültürlü toplumlarındaki gayri resmi dilde de Türkçe vardı. Bu durum Osmanlı Ermenilerinin Türkçe ile ilişkisini zamanla daha da güçlendirmiştir. Öyle ki Ermenice konuşabilen Anadolu'daki ve İstanbul'daki

Ermeniler Ermenice'nin içine Türkçe pek çok kelime eklemişlerdir.⁵³ Türkçenin kamusal alandaki varlığının bir diğer etkisi Osmanlı Ermenilerinin ana dillerinin içine bu dilden kelimeleri dahil etmelerinde görülebilir (Manuokian, 15 Ekim 2014).

Tüm bu tartışılanlar ışığında, Ermenice harfli Türkçenin 14. yüzyılın başından beri kullanıyor olması şaşırtıcı değildir. Zorunluluk ve alışkanlık Ermeni toplumunu Türkçe kullanmaya itmiş ama onlar dinsel nedenlerden dolayı kutsal saydıkları alfabelerine sadık kalmışlardır. 1911 yılında Viyana Akademisi'nde sunulan Friedrich von Kraelitz-Greinfenhorst'in, *Ermeni Harfleriyle Türkçe Hakkında Araştırmalar* adlı çalışması, Ermeni toplumunun büyük göçler sonrasında gittikleri yerde millîyetlerini yitirip, ana dilleri olan Ermenice yerine gittikleri ülkenin lisanını konuşma dili olarak aldıklarını söyler. Diasporada yaşayan tüm Ermeniler için din bağlayıcı olan tek araçtır. Osmanlı toplumunun bir parçası olan Ermeniler de millîyetlerini ve anadillerini unutup Türkleşmişlerdir. İstanbul, Anadolu'nun Batı bölgeleri, Kilikya, Trabzon çevrelerinde ve İmparatorluk sınırları dışında da -İran, Azerbaycan, Bulgaristan- Türkçe konuşan Ermeniler bulunmaktaydı. Türkçe konuşan Ermenilerin dili "Ermeni harfli Türkçe" olarak anılırdı. Ermeni Alfabesinin kullanım nedenlerine gelince öncelik dinsel nedenden kaynaklanıyordu (Kraelitz – Greinfenhorst, 1991). Surp Aziz Mesrop 405 yılında Palu civarında Ermeni alfabesini üretmiştir. Aynı zamanda Mesrop, Ermeni toplumunca Ermenice yazıyla öğretim yapan okulun kurucusu ve ilk öğretmeni olarak da bilinir. Muş'ta doğan Surp Mesrop, 365-373 yılları arasında Patrik Nerses'in yanında klasik dilleri öğrenmiştir. 394 yılında rahiplikle beraber kendisine yerleştiği İran'da bilge anlamına gelen "Maşdots" unvanı da verilmiştir (Yarman, 2012: 67-70). Ermeni alfabesinin Osmanlı Ermenilerince kabul edilme nedenleri arasında kullanım pratikliği de önemli bir yer tutar. Türklerin kullandığı Arap alfabesine göre Ermeni alfabesi Türkçe için çok daha uygundur. Arap alfabesi sadece uzun sesleri gösterdiğinden Türkçe için oldukça problemlidir; oysa Ermeni alfabesi Türkçe'deki tüm sesleri karşıladığından tercih edilmiştir. Ermeni alfabesinin kullanılmasının bir diğer nedeni de millîyetçi düşüncedir. Ermeni milleti Ermeni alfabesi üzerinden kendi aralarında bir bağlılık duygusu kurgusu yaratmışlardır. Bununla birlikte Türkçe konuşan Ermeniler, Türkçenin Ermeni harfleriyle

⁵³ Ermenice'nin içine yerleştirilen Türkçe kelimeler için bkz: Ilıcak, Ş. ve Gochgarian, R. (2007) Kendi Kendine Ermenice, İstanbul, Ermeni Patrikliği Yayınları, 11-12.

yazımında bir birlik içinde değillerdir (Kraelitz – Greinfenhorst, 1991). Bunu, çalışmamızı yaparken incelediğimiz gazete sayılarında da görmek mümkündür.

Osmanlı Ermeni toplumunda Ermeni harfli Türkçe basın kavramıyla, önemli bir bölümünün anadili Türkçe olan ya da gündelik yaşamında Türkçe'yi konuşan Osmanlı Ermenilerinin haber ihtiyaçlarını karşılamak için kutsal metinlerinin yazılı olduğu Ermeni alfabesini kullanarak yayımladıkları gazete ve dergiler topluluğunu ifade ediyoruz. Ermeni harfli Türkçe basın kavramından önce Ermeni harfli Türkçe metinden söz etmek gerekmektedir. Osmanlı Ermenileri, Ermeni alfabesine sadık kalarak pek çok sayıda roman, hikâye, tiyatro oyunu yazarak çok geniş bir Ermeni harfli Türkçe metni literatüre azandırmışlardır. 19. yüzyılın başından itibaren dünyada okuma alışkanlıklarını değiştiren pek çok önemli gelişme yaşanmıştır. Osmanlı Ermenileri de bu yaşanan değişimden paylarına düşeni almışlardır.

Gazete ve yazarların anılarından Ermeni harfli Türkçe yayınların Türk aydınları tarafından da yakından takip edildiğini görüyoruz. Ahmet İhsan Tokgöz'ün, *Matbuat Hatıralarım (1930-1931)* adlı eserinden Ermeni harfli Türkçe gazetelerini okuduğunu öğreniriz: “ (...) Fransızca'yı istediğim gibi anlamaya başlamadan, İstanbul'da Türkçe olarak Ermeni harfleriyle yayımlanan gazeteler ve romanlara sarılmıştım. Çünkü sınıftaki arkadaşlarımdan üç beş derste Ermeni harflerini öğrenmiştim. Ermeni harfleriyle Türkçe çıkan *Manzûme-i Efkâr* ve *Cerîde-i Şarkîye*'yi su gibi okuyordum (...)” (Tokgöz, 2012: 41-42). Tokgöz, *Ermeni harfli Türkçe Cihan Mecmuası* başlıklı anekdotundan öğrenmiş olduğu Ermenice harfleri sayesinde aynı zamanda Ermeni harfleriyle Türkçe çıkarılan Cihan isimli dergiye makaleler yazdığını anlatır. Avrupa dergilerini taklit eden *Cihan*, 15 günde bir teknik, ekonomi, edebiyat konularıyla ilgili yazılar yayımlar. 1888 yılında yayımlanmaya başlayan derginin ömrü, iki yıla yakın sürerken, sahibi de Sabah gazetesinin yazarı Diran Kelekyan'dır (Tokgöz, 2012: 50-51).

Halit Ziya Uşaklıgil de, yaşantısını kaleme aldığı *Kırk Yıl* (1987) adlı eserinde gençlik yıllarında ailesiyle birlikte İstanbul'dan İzmir'e göç ettiğini ve öğrenim hayatıyla ilgilenen dedesinin kendisini İzmir'deki Katolik Ermenilerinin okulu olan Mihitarist rahiplerinin okuluna gönderdiğini anlatır. Uşaklıgil, bu okulda disiplin ve çalışmanın ne demek olduğunu

anladığını, burada verilen eğitimin geçmiş hayatında karşılaşmış olduğu eğitim sisteminden çok farklı olduğunun altını çizer.

(...) Anladım ki okul, o zamana kadar tanık olduğum ötekilerden başka bir şeydir. Bir kazan ki sürekli olarak altında alevlendirilen ateşle durmadan bir dakika soğumadan kaynamaktadır. Saatin yelkovanına takılmış bir zincir çocukları etüd salonlarından sınıflara, yemek salonundan ara dinlenmesine bahçelerine; buradan gene dersliklere, etüd salonuna durmaz dinlenmez bir dolaşım ile sürüklenip götürüyordu (Uşaklıgil, 1987: 116).

Rahipler, ocakları Viyana’da ve Venedik’ de bulunan bir cemaati ki, özellikle Ermeni Katolikleri için Türkiye’de şubeler açmış, kurmuşlardı. Bunların içinde gerçekten bilgin, fen uzmanı adamlar vardı. Örneğin bu arada okulda dinsel törenlerle uğraşan, bununla birlikte okul kitaplığını ve laboratuvarını yöneten yaşlı ama yüksek boyu ile dik başı ile pek dinç bir rahip vardı ki bir gün Antranik Bey’in Türkçe fizik kitabını okuduğumu görerek: - Ermenice harfleri bilerseniz, bu yolda kitaplardan bizde Türkçe yazılmış pek çok kitaplar bulurdunuz (Uşaklıgil, 1987: 118-119).

Uşaklıgil, anılarında, rahibin Ermeni harfli Türkçe yazılmış çok nitelikli bir coğrafya kitabı ile geri döndüğünü yazar ve rahip Uşaklıgil’e Mihitarist rahiplerinin pek çoğunun Ermenice’yi terk etmiş olan Ermeni Katolikleri için bu çeşitten zengin bir kitaplık meydana getirmek için çok çalıştıklarını anlatmıştır. Uşaklıgil, rahiplerin Viyana ve Venedik’teki Katolik Ermeni okullarından söz ettiklerini, kendisine orada okumasına izin verilse küçük bir bilgin olarak ülkeye geri dönebileceğini anlattıklarını aktarır (Uşaklıgil, 1987: 119).

Ermeni harfli Türkçe eserler, Osmanlı Ermenilerinin geçirmiş olduğu siyasi ve sosyal dönüşümlerden etkilenmiş, yayıncılık tarihi açısından inişli çıkışlı bir gelişme göstermiştir. Ermeni harfli Türkçe eserlerin basım tarihini Stepanyan, 1727-1840, 1850-1890 ile 1890’lardan günümüze kadar getirerek üç dönem üzerinden inceler. İlk dönem eserlerinin ağırlıklı olarak varlık nedeni mezhep kavgalarıdır. Trieste’deki ve Viyana’daki Mihitarist rahipler öncülüğünde, Katolik inancı yaymak amaçlı dinî nitelikli Ermeni harfli Türkçe eserler basılmıştır. Protestanlık mezhebinin Anadolu’daki Ermeniler arasında yayılmasını isteyen Amerikalı misyonerler de Osmanlı topraklarına ayak basar basmaz Türkçe ve Ermenice öğrenmeye girişmişler, kutsal kitabı Ermeni harfli Türkçe ve Ermenice’ye çevirmek için çaba harcamışlardır. Bu iki mezhebe karşı da Gregoryan Ermeniler, konuşma dili Türkçe olan Ermeniler için ruhani, vaaz içerikli kitaplar basmışlardır. Bu dinî eserlerin yanı sıra Mihitarist

öğretinin taşıyıcısı olan rahipler Viyana ve Venedik’ de sözlükler, tarih, dil, coğrafya, felsefe içerikli kitaplar yayımlamışlardır. 1850-70 yılları arasında –henüz Ermeni sorununun Doğu sorununun bir parçası haline gelmediği dönem- Volter, Rasin, Lamartine, Hugo, E. Sue gibi düşünürlerin eserleri de Ermeni harfli Türkçe olarak basılmıştır (2005: 21). Sansürün yoğun bir biçimde hissedildiği İstibdat döneminde ise aşk, macera, fantastik ve güncel konuların işlendiği çalışmalara ağırlık verilmiştir (Stepanyan, 2005: 22).

Ermeni harfli Türkçe gazeteler, Batı Ermenilerin günlük yaşantısını incelemek açısından son derece önemli kaynaklardır. Sınırlı da olsa, Osmanlı Devleti’nin sosyal ve ekonomik durumu, imparatorluk milletlerinin kültürü hakkında bilgi vermişlerdir (Stepanyan, 2005: 22). 19 yüzyılın ortalarında özellikle İstanbul’da yaklaşık 10 dergi ve gazete Türkçe konuşan Ermeni nüfusunu bilgilendirme görevi ile ortaya çıkmıştır. Ermeni harfli Türkçe basın, zamanın din, ahlak, ulusal ve sosyal konularına ilişkin haberler yapmışlardır. Çok uzun sürmemesine rağmen, bazıları 20. yüzyılın başına kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Akabi’nin yazarı Hosep Vartanyan tarafından İstanbul’da *Mecmûa-i Havâdis* (1852-1863) basılmıştır. *Zohal* (Saturn, 1855-1857), Hovhannes Patveli Çamurcuyan tarafından çıkartılmaya başlanan bir başka önemli yayındır. 1857 yılında *Yerevak/Yerevag* (Ermenice Satürn anlamına gelen) olarak isim değiştirmiştir. Ağırlıklı olarak, eğitici, filolojik ve dinî makaleler yayımlanmıştır. Yayın ilk başta, ayda iki kez çıkan bir dergiydi, sonrasında haftada bir kez yayımlanmıştır. Yayımlanmaya 1857-1862 ve 1864-1866 yılları arasında devam etmiştir. İstanbul’ da basılan Garabet Panosyan tarafından düzenlenen *Manzûme-i Efkâr* (1866-1917) önce günlük sonrasında haftalık olarak yayımlanmıştır. İlk Türkçe-Ermenice günlük gazete olan *Manzûme-i Efkâr*, oldukça şiddetli ekonomik, politik ve sosyal durumları eleştiren liberal bir görüşü devam ettirmiştir. 1880 yılında Sultan Abdülhamit’in sansür uygulamaları gazetenin liberal politikalarını da etkilemiştir. 1900’lerde Ermenice de gazete diline eklenmiştir ve iki dilli yayının editörlüğünü daha sonra Misak Koçunyan üstelenmiştir. *Tercümân-ı Efkâr* (1877-1884), Dikran Civelekyan tarafından İstanbul’da yayımlanmış, *Cerîde-i Şarkîye* (1885-1913) onun devamı olarak basılmıştır. Gazete, Türkçe konuşan Ermenilerin ihtiyacını karşılamasına rağmen, 1890 yılında bazı Ermenice makaleler yayımlamaya başlamış ve iki dilli bir yayın organına dönüşmüştür. Gazetenin liberalizmini sonuna kadar sürdürdüğü iddia edilir. Adana’daki ve Kilikya’nın diğer bölgelerindeki Ermeniler giderek Türkçe konuşmaya

başlamıştır. *Adana* (1910-1915) özellikle onlar için yayımlanmıştır. Adı geçen yayınlara ek olarak Ermenice olan bazı dergiler, Ermeni harfli Türkçe ek basmışlardır. G. Ayvazyan tarafından İstanbul'da süreli olarak basılan *Mamul* (Basın) ve iyi bilinen bir mizahçı olan Hagop Baronyan tarafından haftalık basılan *Tatron/Tadron* (Tiyatro) sözünü etmeye değer yayınlardır. 1875'de Baronyan, bu yayının Ermeni harfli Türkçe ekini yazmıştır. Bu gelenek, 20. yüzyılda pekâlâ devam etmiştir ancak 1915 olaylarından sonra bazı Ermeniler Avrupa'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göç edince Ermeni harfli Türkçe basın da yavaş yavaş yok olmuştur (Hacikyan ve diğerleri, 2005: 59-60).

2.2.2.4. Tanzimat Dönemi Ermeni Basını

19. yüzyıl Osmanlı basını denildiğinde söz konusu olan ulusal bir basın değil aslında imparatorluk basınıdır. Osmanlı topraklarındaki basının gelişimi çizgisel bir ilerlemenin dışına çıktığı zamanlar olsa da -istibdat dönemi- kendi içinde tutarlı bir gelişme göstermiştir. Osmanlı basın tarihi incelemeleri sınıflandırmasını siyasi olayları merkeze alarak Tanzimat, İstibdat ve Meşrutiyet dönemleri üzerinden yapmıştır. Tanzimat dönemi basını, genel olarak Osmanlı basınının ve özel olarak da Ermeni basınının doğup geliştiği, gazetecilik pratiklerinin temellerinin atıldığı devirdir.

Batı'da gelişen ticari sistem ve kültürel aydınlanma sonucu matbaadan sonra ortaya çıkan araç gazetelerdir. Kapitalizm denilen olgu Avrupa'da gazetenin ortaya çıkışından önce haberleşme ihtiyacını gazetenin öncüleri olan haber kâğıtları ve haber mektuplarını 14. yüzyıldan itibaren dolaşıma sokmuştur. Avrupa'da kapitalist ekonomiye geçiş süreciyle birlikte basımevlerinin ve sonrasında gazetenin yaygınlaşması bir rastlantı değil, toplumsal yapının gereksinimlerini karşılamak için bir zorunluluktur (Koloğlu, 1992: 69). Osmanlı topraklarında, gazetenin doğuşu ve gelişmesi, Batı Avrupa'dakinden çok farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Batı burjuvazisinin her türlü haber ihtiyacını karşılamak için haber mektuplarından türeyen gazete Osmanlı'da Batı'nın sömürgecilik politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır (Kocabaşoğlu, 1991: 141). Fransızca olarak başlayan gazetecilik Batı sermayesinin ve onların yerli ortaklarının çıkarlarını savunmuştur. Osmanlı ülkesindeki bu ilk gazetecilik pratikleri Batılıların yerli ortakları olan Ermenileri, Rumları, Yahudileri nasıl etkilemişti? Ermeni/Yahudi/Rum "burjuvazisi" kendi çıkarını savunmak için

gazeteye ihtiyacı olduğu bilincine sahip miydi? Osmanlı Ermeni basını kendi burjuvazisi tarafından mı yoksa Ermeni aydını/Jön Ermeni tarafından mı sahiplenilmişti? Protestan misyonerlerin İzmir’de başlattığı gazetecilik faaliyetleri sadece dinî propaganda araçları mıydı? Misyonerlerin öncülüğünde açılan Anadolu okullarındaki gazetelerin işlevleri nelerdi? Tüm bu soruların yanıtları için öncelikle Osmanlı’daki Ermeni basını ve diğer dillerdeki gazete ve dergiler üzerine sistemli monografik incelemelere ihtiyaç vardır. Osmanlı basın tarihi yazımı geleneğine baktığımızda, Osmanlı’daki gazete ve gazetecilik pratikleri üzerine yapılan değerlendirmelerin ağırlıklı olarak Osmanlıca/Türkçe basın üzerinden yapıldığını görüyoruz. Dil bilmezlik, arşiv yetersizliği, Osmanlıcanın görece öğrenim kolaylığı (imkân ve dile aşinalık), ve millîyetçilik ideolojisinden kaynaklı olarak Osmanlıca/Türkçe yayınlar üzerine çalışmalar ağırlık kazanmış durumda. Oysa imparatorluk topraklarındaki 22 ayrı dilde çıkan gazete ve dergiler bir bütün içerisinde Osmanlı basınıni temsil eder. Son dönem akademik araştırmalarda gazetenin işlevini kayıt tutma aracılığıyla sınırlandıran ve onu elitist bir araç olarak tanımlayan çalışmalar sorgulanmaya başlandı (Kızılca, 2011: 2). Osmanlı basını, artık Osmanlı toplumunun sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik yapısının tam olarak anlaşılması için temel kaynak kabul ediliyor. Bu çalışmalar doğrultusunda yapılacak yorumlar ve verilecek yanıtlar, Osmanlı topraklarında Ermeni basınıniin doğuşu ve gelişiminin anlaşılması açısından oldukça önemli gözüküyor.

Osmanlı topraklarında da ilk gazete İstanbul’da Fransızlar tarafından 1793 yılında *Bulletin de Nouvelles* adıyla yayımlanmıştır.⁵⁴ Bu yayının temel amacı Fransız İhtilali’nin propagandasını yapmaktır. Bu yayını *Le Bulletin de la Légation de la République Française près la Porte Ottomane* adıyla başka bir gazete izledi. 1796 yılının Eylül ayında *La Gazette française de Constantinople* adlı başka bir gazete İstanbul’da çıkmaya başlar. Fransız İhtilali’nin yarattığı ortamda çıkan son gazete ise *Le Mercure Oriental*’dir (Alemdar, 1978: 4-6). Osmanlı yönetiminin Avrupa basınıyla ilk karşılaşması Fransız İhtilali ile yaşamıştır.

⁵⁴ Fransızların Osmanlı topraklarında çıkartmış olduğu ilk gazetenin tarihi 1795 olarak biliniyordu. Viyana kütüphanesinde yapılan son çalışmalarda, 1793 yılına ait bir bülten bulunmuştur. Fransız temsilci, Osmanlı Hükümeti ile diplomatik ilişkilerde bulunarak devrim karşıtı propagandaları etkisizleştirmek için bir bülten yayımlama fikrini ortaya atmıştır. Ayda iki kez yayımlanan bülten 19 ay boyunca çıkartılmıştır. Bu yayını *Le Bulletin de la Légation de la République Française près la Porte Ottomane* adıyla başka bir gazete izledi. 15 günde bir yayımlanan bu bültenin 1796 Eylül’üne kadar 31 sayı çıktığı biliniyor. 1796 yılının Eylül ayında *La Gazette française de Constantinople* adlı gazete İstanbul’da çıkmaya başlar. Fransız ihtilali ile ilgili son yayın ise *Le Mercure Oriental* gazetesidir (Alemdar, 1978: 4-6).

Bâbî-Âli, ihtilali Avrupalıları birbirine düşüren bir eylem olarak kabul ettiğinden, İngilizlerin ve Avusturyalıların uyarılarına rağmen, Fransız elçiliğinin devrim haberlerinden oluşan haber bültenlerini İstanbul'da yayımlanmasını hoşgörüyü karşılamıştır. Ancak Fransa'nın özellikle Rumları ayaklandırmak için çıkardığı Türkçe ve Rumca bildirileri, bültenleri Osmanlı topraklarında yaydığını fark edince derhal yasak koymuştur (Koloğlu, 1992: 69). 1798 Eylül'ünde Fransızların Mısır'ı işgal etmesiyle İstanbul'daki Fransız Elçiliği kapatılmış ve tüm memurları Yedikule Zindanları'na hapsedilmiş ve baskı makinelerine de el konmuştur (İnuğur, 2002: 168).

Osmanlı topraklarında, gazetecilik faaliyetlerinin yabancılar tarafından başlatılması üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesinin durduğu, askeri yenilgilerin sayısının arttığı, ekonomik gücün eskiye oranla azaldığı bir dönemde Avrupa, ticaretini sürdürebileceği yeni yollar keşfedip, okyanuslara dayanıklı gemiler yapıp, ticaret yollarını kaydırıp, ekonomisini güçlendirme yoluna gitmiştir. Osmanlı özellikle ticaret yollarının değişiminden tümüyle etkilenmemek adına Avrupalılara bir takım ticari ayrıcalıklar tanıma yolunu seçmiştir. Ticari ayrıcalıkların önemini anlamış olan Avrupalılar, Osmanlı topraklarında ülkeyi tanıyıp Türkçe konuşmayı bilen ortaklar aramaya başlamışlardır. Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarlar, bu sistemin bir parçası haline gelerek itaat görevlerini layığıyla yerlerine getirmişlerdir (Alemdar, 1982: 4-12).

Özellikle ticaret şehri olan İzmir haberciliğin geliştiği önemli merkezlerden birisi haline gelmiştir. İzmir'de 1824 yılından itibaren sırayla *Le Smyrneen*, *Spectateur Oriental* ve *Courrier de Smyrne* adlı yayınlar çıkarılır. Bu gazetelerin çoğu İzmir'e yerleşen tüccarların çıkarlarını yansıtır. Bu yayınların arasında *Le Smyrneen*, Yunan İsyanı'nı destekleyen tek gazetedir. Osmanlı şehrinde Osmanlı'nın çıkarlarına aykırı bir yayın politikasının yürütülmesi, Osmanlı Devleti'nin kabul edeceği bir durum değildir. Hariciye Nazırı, Fransız Elçiliği tercümanına bu durumun kabul edilemez olduğunu anlatır. Bu durum karşısında el değiştiren gazete, aylık periyottan haftalık yayın organına döner ve ismi de *Le Spactetateur Oriental* olarak değiştirilir. Bu gazete, Yunan İsyanı'nda Osmanlı yanlısı bir tavır sergiler. Rum korsanlarının, Akdeniz ticaret gemilerine saldırılarından dolayı onlara açıktan cephe alır. Bu ticaret gemilerinin pek çoğu İzmir'den Avrupa'ya yük taşıyan gemilerdir. Bu sayede gazete, İzmir'de ticaret yapan Fransızların ve ortaklarının sesi olmuş, onlar tarafından da

sahiplenilmiştir. Buna karşın Fransız Hükümeti, İngiltere ve Rusya ile birlikte Osmanlı topraklarında bağımsız Yunanistan'ın kurulmasını desteklemektedirler. *Le Spectateur Oriental*'in büyük devletlere karşı Osmanlı politikalarının savunucusu olması oldukça dikkat çekicidir. İngiliz Büyükelçisi Stratford, Bab-ı Âli'ye derhal bu yayınların durdurulması için başvurmuştur. Gazete, Osmanlı yanlısı tutumundan ödün vermeyip, Bâb-ı Âli de duruma müdahale etmeyince İngiliz Büyükelçisi çareyi kapitülasyonları bahane edip İzmir'deki Fransız Konsolosluğu'na müracaat etmekte bulmuştur. Bu zor durum karşısında gazete kapatılmıştır. Kısa süre içinde gazete yeniden açılır; ama politik çizgisinde herhangi bir değişiklik yapmaz. Fransız İhtilali'nin yaratmış olduğu hava ve gazetenin okuyucu kitlesinin yaratmış olduğu etkiyle gazete, Fransa başta olmak üzere İngiltere ve Sardunya hükümetleri ve faaliyetleri hakkında olumsuz yazılar kaleme almaya devam eder. Fransa'da hukuk eğitimi alan İzmir'deki ticaret ve basın hayatıyla yakından ilgilenen Alexandre Blacque, bu kez *Le Courier de Smyrne* adlı gazeteyi yayıncılık hayatına sokacaktır. 1828 yılında çıkarılan bu gazete de, *Le Spectateur* gibi Osmanlı yanlısıdır. Bu kez de Ruslar, bu gazeteye karşı şikâyetlerini dile getirmişler, Bâb-ı Âli'yi devreye sokmaya çalışmışlardır⁵⁵. Osmanlı bürokrasisi ise, Alexandre Blacque'ı Osmanlı'ya yaptığı hizmetlerden dolayı takdir etmiş ve kendisine gazetenin yayın politikasının Osmanlı için faydalı olduğunun belirtildiği bir yazı gönderilmiştir (Budak, 2012). Bununla birlikte İstanbul ve İzmir'de İngilizler, Almanlar ve İtalyanlar da kendi yayın organlarını çıkartıp, çıkarları doğrultusunda yayın yapmaya başlamışlardır. Bu durum, Osmanlı topraklarında yabancı dilde basın kavramının ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur.

İstanbul'daki ve İzmir'deki gazetecilik pratikleri Osmanlı'daki devlet eliyle gerçekleştirilecek basın yayın faaliyetlerinin yol göstericisi olmuştur. Osmanlı bürokrasisi gazeteyle Osmanlı topraklarında yaratmış olduğu çıkar kavgasıyla tanışmıştı. Batılılaşma yanlısı II. Mahmut ülkesinde yaşanan basın kavgalarının farkındaydı, Avrupa'nın Akdeniz politikasındaki gündemini belirleyen Alexandre Blacque'ın yazılarını çevirtip okuyordu (Koloğlu, 2006: 22). Bununla beraber 1828 yılından itibaren II. Mahmut'un rakibi Kavalalı Mehmet Ali Paşa da *Vakayi-i Mısriye* gazetesini çıkartmaktaydı. Yarı Türkçe yarı Arapça

⁵⁵ İzmir'deki batı aleyhine yayım yapan gazetelerin kapatılmasıyla ilgili ayrıntılı bilgiyi Lûtfi tarihinden anlatan Selim Nüşet Gerçek'in *Türk Gazeteciliği 1831-1931* adlı eseridir.

olan bu gazetenin varlığı da, II. Mahmut'un, Alexandre Blaque'ı İstanbul'a çağırıp devlet eliyle bir gazete çıkartmasında rol oynayacaktır.

1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması'ndan sonra devletin yeniden yapılanmasına karar verilip, ıslahat meclisleri oluşturuldu. Bu meclislerin görevi devlet idaresinde merkezileşme politikasına bağlı olarak yeni yapılanmalar oluşturulmasıydı. Gazete çıkarma önerisi de bu ıslahat meclislerinden gelmiştir. II. Mahmut, gazete çıkartmanın gerekliliği konusunda ikna olmuş ve gazetenin ismini de kendisi koymuştur (Çavdar, 2007: 14). II. Mahmut, gazete çıkartılması için hazırladığı fermanla gazete çıkarmayı çoktan beri istediğini ama zamanlaması açısından kararsız kalmıştır. II. Mahmut, gazete çıkarmanın artık vaktinin gelmiş olduğunu dinî kurallara ve düzene karşı da bir yanı olmadığından ülkeye ve topluma büyük faydası olacağını söylemiştir:

Bu hususun sûret-i tanzîmine bakılması pek çok vakitten berû emelim idi. Ancak vakit ve mevsimi henüz gelmemiş olduğundan vaktine ta'lîkan sükût-u ihtiyâr itmekte idim. İşte li'llâhil-hamd mevsim ve sırası gelüb şer'i serîfe ve nizâma aslâ dokunur yeri olmadığından mâada mülkce pek çok menâfii olacağı dahî cümle tarafından teslîm ve istihsân olunmasına bu suretle takririnde beyan olduğu üzere bu hususa nezaret için ta'dâd Vak'a-nüvis Es'ad Efendi diğerlerinden münâsib görünmekle mûmâ-ileyh nâzır ve mûmâ-ileyhimâ Sârım Efendi ile Said Bey dahi ol veçhile memûr tayin ve maaşları dahi gazeteci mersûme kalacak 130.000 kuruşdan uydurulsun (Yazıcı, 1983: 67).

1 Kasım 1831 yılında Takvim-i Vekâyi gazetesi yayın hayatına başlar. *Takvim-i Vekâyi*, İstibdat dönemindeki uzun bir arayış saymazsak 90 yılı aşkın ömre sahip bir gazetedir. Gazetenin ilk dönemi olarak kabul edilecek 1831-1860 arası oldukça farklı bir içeriğe sahip yayın organıdır. İlk on yıllık döneminde ise, Türk gazeteciliğinin temellerinin atılmasında öncü rol oynamıştır. Vukuat-ı Resmiye ve Gayr-i Resmiye olmak üzere iki bölüme ayrılan gazetede, Umur-u dâhiliye, Mevadd-ı Askeriye, Es'ar, Fünun, Tevcihat-ı İlmiye, Umur-ı Hariciye, Garibe gibi alt başlıklarla iç ve dış haberlere yer verilmiştir. İçeriği, İstanbul başta olmak üzere başka illerdeki devlet memurları tarafından ülke çapındaki olaylar derlenerek Takvimhane-i Amire Nezareti'ne gönderiliyor orada da bu bilgi ve belgeler üzerinden seçim yapılırdı. Yayımlanan sayıların önce müsveddeleri hazırlanıp saraya gönderilirdi. Genelde küçük değişikliklerle birlikte müsveddelerin aynen basımına izin verilirdi (Koloğlu, 1981: 14-32, Yazıcı, 1983: 39-50).

Takvim-i Vekâyi'nin dikkat çeken özelliklerinden bir tanesi çok dilli bir yayın organı olmasıdır. Hem iç hem de dış kamuoyuna alınan kararların, yapılan atamaların doğru bir şekilde aktarabilmesi için hedef kitlenin dillerinde seslenmek ister. Çok dillilikle amaçlanan, öncelikle bütün Osmanlı vatandaşlarının yurt içinde ve dışında olanları öğrenmesi; yabancıların Osmanlı yönetiminin görüşünü öğrenmesi, yanlış haberlerin yayılmasını engelleyerek iç huzurun bozulmasının önlenmesi, devlet icraatının herkesçe bilinip buna uyulması sayesinde devlette birliğin sağlanmasıdır (Koloğlu, 1981: 1-15). Bu gazetenin yayımlanmasından 4 gün sonra, 5 Kasım 1831 tarihinde Fransızca'sı olan *Moniteur Ottoman*⁵⁶ yayımlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, çok -uluslu, çok-dilli bir imparatorluk niteliği taşıdığından *Takvim-i Vekâyi'nin* resmi dil olan Türkçe'den başka dillerde de baskıları yapılmıştır. Fransızca, Ermenice, Rumca (*Ottomanikos Minitör*), Arapça (*Takvimü'l Vakayi*) ve Farsça nüshalar da aynı tarihler de yayımlanmıştır. Bir de gazetenin 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra Ermeni harfleriyle Türkçe⁵⁷ nüshasının da olduğu belirlenmiş böylelikle gazetenin Türkçesi ile birlikte altı değil yedi ayrı nüshanın çıktığı saptanmıştır (Kabacalı, 2000: 51-55). *Takvim-i Vekâyi'nin* mukaddemesinde çok dillilik net bir şekilde ifade edilmiştir:

(...) ahval ve havadis vakayı beher gün kalem ile tahrir (yazmak) edip ammeye neşr (kamuya yaymak) etmekte vecihle güçlük olmağla (zor olduğundan) bunun kolay tarafı darüssaltanat es seniyyede mevcud olan tabihaneden başka bu husus için bir diğer basmahane ittihaz olunarak (bir başka matbaa kurularak) vekayi-i rûzmerre (her günlük olay) orada elsine-i mütenevvia (çeşitli dillerde) üzere tabı ve neşrolunmak (basımı ve dağıtımı) muktazi (yeterli) ve münasib (uygun) görölüb şöyleki Sultan el müslimin daim mülki ala yövmeddin ve efendimiz hazretlerinin şefkat ve inayet ve hamiyet ve riayet perverlikleri kâffe-i ehli islam ve ulema-i tebaayı ve reyası haklarına bil-vech mebzul ve aşikar ve kezalik dost mahed olan bilcümle düvele hüsn safvvet şahaneleri derkar olmak üzere lisan ahar ile tercümeleri dahi tabı olunmak maslahatı için mücerred el etvar lisan ahire vaif ve ünteheb birinin istihdamı olunması erkan-ı devlet-i aliye beyinlerinde karar bulmuş (...) (Koloğlu, 1981: 33)

⁵⁶ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı kitabında *Le Moniteur Ottoman*'ın da resmi nitelikte bir gazete olduğunu; fakat *Takvim-i Vekâyi* ile birbirinden farklı olduğunu söyler. Osmanlıcasının iç olaylar kadar Avrupa olayları hakkında havadis vermeye önem verdiği halde Fransızcası Türkiye olaylarını ve padişahın reformlarını Avrupalı okuyuculara tanıtmaya ve beğendirmeye önem vermiştir. *Le Moniteur Ottoman*'da yer alan yazıların Fransızca okuyan Avrupalılara Osmanlı devleti hakkında dolaşan yanlış görüşleri düzeltme, iç ve dış politikasını tanıtmak, ticaret alanındaki ilerlemelerin bildirme amaçlarını güttüğü belirtilir (2004: 200-201).

⁵⁷ Viyana'daki Mihitarist Manastırı'ndaki kütüphanede bu yayının bir nüshasına ulaşılmıştır.

Takvim-i Vekâyi, 10. sayısında başka bir ilanla bu çok dilliliği tekrar duyurdu:

Mahaza şevketmeab efendimiz hazretlerinin lazıme-i mahiyet adalet berhümayunları muktezasından olarak memalik-i mahruse-i devlet-i aliye'de kain yani saye-i refetvaye-i hazret cihanbanide mustazill olan kâffe-i ümem ve memalik intifa eylemeleri için **mukaddeme-i Takvim-i Vekâyi her lisanda yani arabi, farisi ve rum ve ermeni** zebanında basılmak matlub ve mevud olduğuna Binâen (...) (Koloğlu, 1981: 33).

Osmanlı topraklarında ilk Ermenice gazete, Osmanlı hükümeti tarafından 13 Ocak 1832⁵⁸ tarihinde *Takvim-i Vekâyi Lıro Kir* adıyla yayımlanmıştır. Gazete koleksiyonlarının eksikliği nedeniyle basın tarihi ile uğraşan çalışmalarda gazetenin ismi ile ilgili olarak farklı bilgiler mevcuttur⁵⁹. Pars Tuğlacı'nın *Batı Ermenileri* adlı çalışmasının ilk cildinde sözü edilen gazeteye ait iki örnek resim koymuştur (Tuğlacı, 2004: 580). Bu gazetelerin aynı günlerde yayımlanan gazeteler olduğunu iddia ederek, birini Ermenice diğerrinin de *Takvim-i Vekâyi'nin* Ermeni harfli Türkçe nüshası olduğunu iddia etmiştir. Oysa gazetelerin üzerinde yazılanlardan yayınların farklı günlerde çıkmış iki ayrı gazete olduğunu söylemek mümkün gözüküyor. *Takvim-i Vekâyi'* nin Ermenice nüshasının başlığında "*Takvim-i Vekâyi Lıro Kir*" (*Takvim-i Vekâyi Gazete*) yazmaktadır.⁶⁰ Bu gazete, Ermenice ve Ermeni harfli olarak iki dilli bir yayın organıdır. İsminin altında Ermenice "Birinci yıl Ermenice baskının çevirisi" yazısı yer almaktadır. Gazetenin numarası 13, tarihi de 23 Şaban 1247'dir.⁶¹ Bir diğerr *Takvim-i Vekâyi'nin* Ermenice nüshası olduğu iddia edilen *gazete Lıro Kir (Medzi Derutyannın Osmanyan)*⁶² dir. Örnek gazetenin sayısı 15, tarihi de 17 Şubat 1832'dir. Bu yayın Ermenice'dir. Bu bilgilerden yola çıkarak iki ayrı yorumda bulunmak mümkündür. Bu

⁵⁸ 1831 yılında *Takvim-i Vekâyi'* nin Ermenice olarak Dersaadet'de basılmasına izin verilmesi için Padişah'a bir arz tezkeresi sunulmuştur (Tuğlacı, 2004: 579).

⁵⁹ Teotig, gazetenin adından *Haydarar Lıro Medzi Derutyannın Osmanyan (Büyük Osmanlı İmparatorluğu'ndan Haberler)* olarak söz eder (2012: 91). Orhan Koloğlu, gazetenin birkaç defa isim değiştirdiğini açıklayıp, yayını *Lıro Kir* (Gazete) olarak adlandırır (1992: 97). Hıfzı Topuz ise, bu karışıklığın Ermeni basın tarihinde sorun yaratmış olduğundan söz ederek, konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. *Lıro Kir* adı 13. sayıda *Havadis-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1841'de *Haydarar Kir Lıro Osmaniyan (Osmanlı Haberleri Rehberi)*, 1846'da *Haydarar Lıro Kir (Rehber Gazete)*, 1849'da *Surantak Puzantyan (Bizans Habercisi)* ve *Surantak Gostantyan (İstanbul Habercisi)* adıyla yayımlanmıştır (Topuz, 2003: 74).

⁶⁰ Başlığın altında: "Birinci yıl baskı Ermenice çeviri", tarih ve yer bilgisini yer alır. 23 Şaban 1247 tarihli gazetenin, Konstantinople'de yayımlandığı yazılıdır. 13 Ocak'tan beri gazete yayımlanmaktadır.

⁶¹ Bunun miladi karılığı 27 Ocak 1832 tarihidir.

⁶² Gazetenin 15. sayısı, 17 Şubat 1832 tarihine denk gelmektedir.

yayınların isim değiştirdiğini, birbirinin devamı olduğunu söyleyebiliriz ya da aynı dönemde birbirinden bağımsız iki ayrı gazete olduğu düşünülebilir.

Türkçe ve onun Ermenice nüshası *Takvim-i Vekâyi*, Boğos Arabyan'ın müdürlüğündeki saray matbaası olan Matbaaa-i Amire'de yayımlanmıştır. Bu gazetelerin tirajı 500'dür (Teotig, 2012: 91). Orhan Koloğlu, doğrudan devlet tarafından finanse edilen bu gazetenin 150 ye yakın abonesi olduğunu söylemiştir (Koloğlu, 1992: 97). Teotig, gazetenin Ermenice çevirisinin Patrikhane Sekreteri Diratsu Husig tarafından yapıldığını belirtir (Teotig, 2012: 91). Seropyan ise, güncel Ermeniceyi haber dilinde kullanan gazetenin çevirilerinin, Kevork Krikoryan tarafından yapıldığından söz eder (Seropyan, 1994). Pars Tuğlacı da, Kevork Krikoryan'ın başyazarlığında gazetenin İstanbul'da çıkarıldığından bahseder. Türk bilgini olarak nitelendirdiği Krikoryan'ın, Türkiye Ermenilerinin ilk gazete yazarı olduğunu belirtir (Tuğlacı, 2004: 580).

Türkçe ve Ermenice nüshalı resmi gazetenin basımı için devlet, Boğos Arabyan'a 2000 kuruş aylık ödemiştir. Gazeteler taşradaki yönetici ve önderlere bedava dağıtılmıştır. Devlete ait her türlü belge Matbaa-i Amire'de basılmıştır. Boğos Arabyan'ın, Ortaköy'deki dökümhanesinde sadece Matbaa-i Amire için harf hazırlanmıştır. Sultan tarafından özel bir ferman çıkartılmadıkça bunları dışarı çıkarmak yasaktır. Bu harflerin okkası 40 kuruştur. Ermenice harflerin bir okkası ise 25-30 kuruşa denk gelir. Birinci Meşrutiyetin ilanından sonra bu katı uygulamalar kalkmış ve harfler Avrupa'dan getirtilmeye başlanmıştır (Teotig, 2012: 91).

1840 yılında yayınlan yarı resmi Cerîde-i Havadis gazetesinin Ermeni harflerle Türkçe⁶³ olarak basılmış nüshası da bulunmaktadır. Sorumlusu Haçadur Vosganyandır (Mildanoğlu, 2014: 391).

2.2.2.4.1. Osmanlı Topraklarında Ermenice İlk Özel Dergi: Dinî Propaganda Aracı

Ermeniler tarafından çıkartılan ilk özel gazete ise ticaretin geliştiği İzmir'de 1839 yılında yayımlanan *İşdemaran Bidani Kidelyats* (Gerekli Bilgi Topluluğu) dir. Bu gazete

⁶³ Osmanlı basın tarihi ile ilgilenen pek çok çalışmada, Cerîde-i Havadis gazetesinin Ermenice yayımlandığı belirtiliyor.

Osmanlı topraklarına 1820’den itibaren Protestanlığı yaymak için gelen İngiliz ve Amerikan misyonerleri tarafından çıkartılmıştır. Aylık bir dergi olan bu yayın 1842 yılına kadar düzenli olarak basılır, 1846 yılına kadar da düzensiz periyodlarla yayımlanır. Bu gazetenin finansmanı Amerika’daki *American Board of Commissioners for Foreign Missions*’dır.⁶⁴Ekonomik sıkıntı çekmeyen yayın organı, misyonerlik faaliyetlerini tam anlamıyla yerine getirir, çoğu zaman ücretsiz olarak okuyucuya dağıtılır. Mildanoğlu, dergi yönetiminin okuru dinî konulara boğmamak için, zaman zaman bilimsel ve başka ilgi çekici konulara da yer verdiğini söyler. 1854 yılında İstanbul’a taşınan dergi 1915 yılına kadar *Avedaper* ismiyle yayın hayatına devam etmiştir (Mildanoğlu, 2014:12).

Osmanlı Ermenilerinin çıkarmış olduğu ilk özel yayının dinî nitelikli oluşu bizim onu Batı’daki anlamda bir gazete olup olmadığını sorgulamamıza yol açar. Dünya üzerinde ilk Ermeni gazetesi, *Aztarar* (Haberci), 16 Ekim 1794 tarihinde Hindistan’ın Madras şehrinde rahip Harutyun Şmavonyan tarafından aylık periyodlarla çıkarılmaya başlanmıştır. Köken olarak İran’ın Şiraz şehrinde doğan Şmanvonyan, Hindistan’daki Ermeni kolonisi için sadece 28 aboneyle Ermeni gazetecilik serüvenine atılmıştır. Aylık gazete olarak yayımlanmaya başlayan *Aztarar*, siyasi, kültürel toplumsal ve ticari bilgiler, “İç Olaylar”, “Kitap Eleştirisi”, “Muhabir Cevapları”, ticaret ve taşımacılık reklamları gibi dönemin günlük haber ilanlarını sayfalarına taşımıştır. Ermeni gazeteciliğinin kurucusu Şmavonyan, papazlık görevlerinin yanı sıra gazetesinin editörü, yayıncısı, mürettibi (dizgici), baskıcısı olarak yayıncılık faaliyetlerinin tüm aşamalarını gerçekleştirmiştir. Gazetesinin baskısında kullanacağı kâğıdı da kendisi üretmiştir (Seth, 1937: 1–4). Klasik Ermenice ile çıkan gazete, Madras Ermeni Cemaati’nin “hayırsever ve iffetli bayanları”na atfedilmiştir. Zengin Ermeni sınıfının desteğini alarak, yayın hayatına başlayan gazete, İngiltere’nin basın kültüründen kazandığı deneyimle İstanbul, Nor Nahçıvan ve Eçmiyadzin gibi şehirlerde de okunmaya başlanmış, abonelikler elde etmiştir (Mildanoğlu, 2014: 11). 1794 - 1796 yılları arasında 18 sayı çıkan yayının amacı, Ermeni cemaatinin arasındaki ilişkiyi güçlendirmek ve sosyal ve kültürel canlanmayı sağlamaktı. Calcutta, Madras’tan sonraki ikinci önemli Ermeni nüfusunun yaşadığı yerdi ve orada da basın yayın faaliyetleri çok kısa bir süre içinde gelişme göstermişti (Hacikyan ve diğerleri, 2005: 49). Bu mütevazı başlangıçla Ermeni gazeteciliği, 143 yıl

⁶⁴ Bu kurum, Congregational Church adına dış görevler misyonerlik programını yürütüyordu.

boyunca tüm dünyaya yayılmış Avrupa, Asya, Afrika, Amerika ve Ermenistan'da çok sayıda gazete ve dergi yayımlanmaya başlamıştır. Günümüze Ermeni gazeteciliğinin doğmuş olduğu topraklarda Hindistan'da Ermenice tek bir yayın bile kalmamıştır. *Aztarar*'ın üç adet kopyası Eçmiadzin'de, Vatikan'da ve bir de özel şahsa ait bir kütüphanede bulunmaktadır. Viyana'daki Mihitarist Kütüphanesi'nde bulunan kopyası ise gazetenin eksik bir kopyasıdır. Not edilmesi gereken bir diğer önemli bilgi, Seth çalışmasında Ermeni gazeteciliğinin 1794 yılındaki doğuşundan 1937 yılına kadar 1 586 gazete ve derginin tespit edildiğinden söz eder (Seth, 1937: 4-5).⁶⁵ Son dönemde Zakarya Mildanoğlu'nun hazırlamış olduğu Ermenice süreli yayın kataloğunda (1794-2000 yılları arası) 3 650'ye yakın gazete ve dergi saptanmıştır. *Aztarar*'ın içeriğinden ve İngiliz gazeteciliğini örnek alan yapısından dolayı kapitalist dünyanın bir yayın organı sayılabilir; ama aynı tespiti 1839 tarihli *İşdemaran Bidani Kidelyats* (Gerekli Bilgi Topluluğu) için yapmak şimdilik pek mümkün gözüküyor. Bu dergi, üzerine yapılacak inceleme bizim onun niteliği hakkında bilgi sahibi olmamıza yarayacaktır. Bununla birlikte 1799 yılında Venedik'te Mıkhitaryan matbaasında çıkartılan yıllıkları görürüz. 1812 yılında dilde sadeleşme ve halk diliyle Venedik'te yayımlanan Tıdag Püzantyan dergisi de Ermeni toplumundaki ilk gazetecilik pratikleri örneklerindendir. Kilise ve Mihitarist öğretinin geliştirmiş olduğu iletişim alt yapısı, bu ilksel örnekleri sadece kendi coğrafi alanıyla sınırlamayacak, Osmanlı Ermeni Cemaati'nin de bu yayınlar hakkında bilgi sahibi olmasına yol açacaktır.

İşdemaran Bidani Kidelyats (Gerekli Bilgi Topluluğu) isimli yayını, 10 Ağustos 1840 yılında yine İzmir'de yayımlanmaya başlayan *Arşaluys Araradyan* (Ararad Şafağı) isimli dergi izler. 15 günde bir çıkan bu dergi 1887 yılına kadar yayın hayatına devam eder. Bu dergi, Zakarya Mildanoğlu'na göre, gerçek anlamda ilk Ermenice siyasi yayındır. Bu yayın, Osmanlı Hükümeti hakkındaki bilgileri, dış dünyada yaşanan siyasi gelişmelerle ilgili ve de diğer gazetelerde çıkan haberleri sütunlarına taşımıştır. 1862 yılından itibaren Patrikhane ve Ermeni okulları hakkında makale ve haberleri artık millî haberler başlığı altında yayımlayacaktır. Zaman zaman dergide ticari haberler, filoloji, tarih ve coğrafya ile ilgili çeşitli konularda bilgiler verilmiş, İngiliz gazetelerinden çeviriler yapılmış, yayına başladığı

⁶⁵ *Aztarar*'ın 100. yılında (1894) Ermeni gazeteciliği, İstanbul, İzmir, Tiflis, Venedik, Viyana, Marsilya ve ABD'de kutlamalar yapmış, Viyana'daki Mihitaristler de Ermeni basınının babasının sanatsal bir resmini yayımlamış çevresine de Ermenice gazete ve dergi yayımlayan Ermeni gazetecileri yerleştirmiştir (Seth, 1937: 5).

günü her yıl kutlayarak yurtseverlik ve eğitimin önemini içeren makaleler kaleme almıştır. Sahibi ve editörü olan Ğugas Baltazaryan yanında Khaçadur Ağazaryan, K. Sultanyan, M. Papazyan, G. Dedeyan, Isdepan Vosganyan, S. Balabanyan, Hovhannes Çamurcuyan, K. Papazyan, Hovhannes Şahinyan gibi isimler de dergiye yazılarıyla katkıda bulunmuşlardır (Mildanoğlu, 2014: 17).

İzmir’de 1843 - 1848 yılları arasında 15 günde bir *Hayrenaser* (Yurtsever) isimli gazete Ermeni okurlarıyla buluşur. Bu gazete Arakadzunyats Cemiyeti’nin yayınıdır.⁶⁶ Siyasi, ticari, eğitim yazılarına ağırlık verir. İlk sayısında dilde sadeleşme hareketinin izlerini görürüz. Mildanoğlu’nun tespitine göre, gazetenin dilinin basit Modern Ermenice olacağı, yabancı kelimelere yer verilmeyeceği ve de gerekli görülen yerlerde Klasik Ermenice ve Türkçe ile notlar düşüleceği belirtilmiştir. Bu yayında dikkat çeken nokta; siyasi haberlere yer verileceği fakat milliyetçilik ile ilgili konularda dikkatli olunup, hükümet ile tartışmalardan ve dinsel tartışmalardan uzak durulacağı açıklanmıştır (Mildanoğlu, 2014: 117-18). *Hayrenaser*’in yayınladığı dönemde, ülkede henüz basın kanunu ile ilgili herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Ama gazetenin kendine bir takım kurallar koyması gazetecilik faaliyetleri açısından oldukça ilginçtir. Mildanoğlu, gazetenin dil, eğitim ve modernleşme ile ilgili kimi yazılarından dolayı saldırıya uğradığını, engellere takıldığını yazar. Oldukça büyük bir yangın sonrası gazetenin maddi hasara uğramasıyla gazete kapanır (Mildanoğlu, 2014: 18).

1846 - 1852 yılları arasında İstanbul’da yayın hayatını sürdüren bir diğer gazete *Hayastan*’dır. İlk altı ay *Surhantag Gostantunobolso* (İstanbul Postası) ismiyle yayımlanır. Ermeni Patrikhanesi’nin yarı resmi organıdır. Hovhannes Çamurcuyan’ın yazı işleri müdürü olduğu dönemde kilise ve Osmanlı hükümetinin çıkarlarını kollayan gazete, Çamurcuyan’ın görevden ayrılmasıyla Ermenilerle ilgili siyasi, toplumsal gelişmeleri de aktarıp, Anadolu’daki zorunlu göç uygulamaları üzerine yazıp, Avrupa’daki özgürlük mücadelelerini içeren haberleri yayınlamıştır. Eğitim, yardım ve aydınlanma amacı taşıyan kuruluşlara tam

⁶⁶ Arakadzunyats Cemiyeti, 1812 yılında, İstanbul’da “halkı kitap ve gazete okumaya teşvik etmek ve okumayı yaygınlaştırmak amacıyla kurulmuştur. Darphane Emiri Hovhannes Çelebi Düzyan himayesinde kurulan cemiyet İstanbul’da gazete yayımlama kararı alır ama gazetenin Venedik’te Mihitarist rahiplerinin denetiminde yayımlanmasına karar verilir. Halk diliyle hazırlanan *Tidag Püzantyan* (Bizans Gözlemcisi) geniş halk kitlelerine ulaşmayı hedeflemiştir (Mildanoğlu, 2014: 12).

destek vermiştir. Aynı zamanda Apostolik ve Katolik kiliseleri arasındaki tartışmalara da sütunlarında yer vermiştir. 1852 yılında gazete, Garabed Ütücüyan'ın eline geçmiştir. *Masis* (Ağrı Dağı) adıyla yayına devam etmiştir. Dönemin önemli yazarları bu gazetede, Batı Ermenilerinin yazı dilini geliştirmek için çaba harcamışlardır (Mildanoğlu, 2014: 19, 23).

Bununla beraber İstanbul'da yüzyılın ilk yarısına kadar gazetecilik faaliyetleri gösteren hakkında çok da fazla bilgi sahibi olmadığımız *Haydarar Lırakir* (Bildiri Gazetesi) (1846-1849), *Püzantion* (Bizans) (1848), *Hayrenaser* (Yurtsever) 1850-1853 adlı yayınlar da vardır. 1851 yılında İstanbul'da çok çeşitli dergiler de çıkmıştır. Hovhannes Hisaryan'ın önderliğinde *Panaser* (Filolog) adlı dergi yayımlanır. 1852 yılında, İzmir'de *Arpi Araradyan*, İstanbul'da *Noyyan Ağavni* (Nuh Güvercini) liberal eğilimleriyle dikkat çeken iki yayın organı olmuşlardır. Osmanlı Ermeni basın tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Mıgırdiç Khrimyan tarafından çıkarılan *Ardzvi Vasburagan* (Van Kartalı), 1855 yılında İstanbul'da ilk sayılarını yayımlamaya başlar. 1857 yılında İstanbul'daki yayını durdurarak, Van'a geçen Khrimyan, Van Manastırı'nda 1858 yılında gazetesini çıkartmaya başlar. Gazete, toplumsal sorunlara ilişkin konuları da gündeme alan bir yayın organıdır (Mildanoğlu, 2014: 23).

1863 yılında Ermeni Nizamnamesinin yayımlanmasıyla tüm dünyada Ermeni basın yayın faaliyetlerinde hareketlenmeler başlar. 1870'lere doğru farklı konularda uzmanlaşmış periyodlar ortaya çıkar. İzmir'de *İravunk* (Hak) (1860), İstanbul'da *Joğovrtayin Kidutyun* (Halk Bilimi) (1880) bunların önde gelenleridir. 1870'li yıllar siyasi hareketler açısından oldukça yoğun bir dönemdir. Mşag (Rençper) gazetesi günlük hale gelirken, 1882 yılında Apkar Hovhannisyan tarafından Tiflis'te *Artzakank* (Yankı) ile *Nor Tar* (Yeni Yıl), muhalif yayın organları olmuşlardır. Püzant Keçyan yönetiminde 1884 yılında *Arevelk* (Doğu) yayımlanmaya başlar. Bu dönem siyasi çalkantıların başlayacağı dönem olması nedeniyle oldukça önemlidir. 1885 yılında Mıgırdiç Portukalyan tarafından *Armenia* (Ermenistan) yayımlanmaya başlamıştır. Hınçak Partisi, Cenevre'de haftalık yayın organı *Hınçak*'ı (Çan) çıkartacaktır. Bu dergi, parti örgütlenmesi ve faaliyetlerine bağlı olarak Paris, Atina, Londra gibi merkezlerde 1914 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Taşnak Partisi de, resmi yayın organı *Troşag / Droşak* (Bayrak) ile 1891 yılında yayın hayatına atılır. Patrikhane'nin yarı resmi organı sayılan *Püzantion*'un (Bizans) yayına başladığı 1896 yılı pek çok gazetenin yayının durdurduğu oldukça zor bir dönemdir. Yeni gazeteler çıkarmak için gerekli izin artık

verilmemektedir. 1896 yılında *Varna*'da farklı odaklardaki Ermeni özgürlük mücadelelerinin birleştirilmesini isteyen *İravunk* çıkarılmaya başlanır.

İlginç bir konu da *Jamanak'ta* (Zaman) yayımlanan, tasarlanmış ama uygulamaya konmamış Ermeni Matbuat Nizamnamesi'dir. Osmanlı topraklarında basın ile ilgili ilk düzenleme, 1864 yılında Matbuat Nizamnamesi ile yapılmıştır. Fransa'da III. Napolyon zamanında hazırlanan 1852 tarihli basın kanunu örnek alan bu nizamname, 1909 yılına kadar yürürlükte kalmıştır (Kudret, 1977: 5). Matbuat Nizamnamesi'nin maddelerini ana hatlarıyla hatırlayacak olursak, gazete çıkarmak isteyenler Osmanlı vatandaşı iseler, Maarif Nezareti'ne, yabancı uyruklu iseler Hariciye Nezareti'ne başvuracaklar ve haklarında gerekli inceleme yapıldıktan sonra ruhsatları Matbuat Müdürlüğü tarafından verilecektir. Gazete müdürü ya da sahibi, gazetenin her nüshasını bulunduğu bölgenin idari amirine teslim edecektir. İstanbul'da çıkan bir yayın ise Matbuat Müdürlüğü'ne, taşrada ise valiliğe teslim edecektir. Devletin güvenliğine, padişahın kendisine ve ailesine, nazırlara, hükümete, dost bir devlete ya da hükümdara, elçiliklere yönelik aleyhte yayınlar yapılmayacaktır. Yapıldığı takdirde hapis ya da para cezası hükümleri getirilmiştir (İskit, 1939: 691-695). Yasa yürürlüğe konur konmaz ilk cezalar da verilmeye başlanmıştır. Levant Herald gazetesinin Girit ile ilgili asılsız haber vermesinden dolayı yazı işleri müdürü 50 Mecidiye altın para cezasına çarptırılmıştır. Yine çalışmamızda kullandığımız *Manzûme-i Efkâr*, Garabet Panosyan'ın yazısı nedeniyle ceza almıştır. İçeriği belirtilmeyen yazıda kişilik haklarına saldırı olduğu gerekçesiyle cezanın verildiği açıklanmıştır (Demirel, 2007: 33-34). Aradan 3 yıl geçmeden Osmanlı Hükümeti, 1867 yılındaki Alî Kararnamesi ile hükümet tüm yetkiyi eline alıp sert önlemler almıştır (İskit, 1939: 696).

Osmanlı basını, 1864 yılına kadar görece daha özgür bir dönem geçirmişti. Yasalarla kuralların daha netleşmediği bir dönemde 1860 yılında Şinasi ve Agâh Efendi'nin Tercümân-ı Ahval gazetesi, 1862 yılındaki *Tasvir-i Efkâr* yayın yapmışlardır. Bu ilk özel gazetecilik deneyimleri de, Osmanlı Hükümeti'ne basın alanında yasal düzenlemelerin yapılması gerekliliğini hissettirmiştir. Aynı yıllarda Osmanlı Ermeni basını da görece daha özgür bir ortam yaşıyordu. Islahat Fermanı ile gelen ayrıcalıklı havada, cemaat içi idari yapıyı düzenleyen ve kendilerinin anayasaları olarak gördükleri Ermeni Nizamnamesi ile uğraşıyorlardı. *Meğu* (Arı), *Mamul* (Basın), *Zepür* (Meltem), *Masis* (Basın), *Varaka-i Havadis*

(Haber Gazetesi) ve diğer yayınlar tenkitleri ve mizahlarıyla muhalif bir hava yaratmışlardır. Bu muhalif havanın cemaat içinde yarattığı gerginlik karşısında Millî Meclisleri, Ermeni basınının “dizginsiz özgürlüklerini” kısıtlamak için önlemler almışlardır. 1874 -1884 yılları arasında Nerses Vartabed Varjabedian, Doktor Serviçen, Stepan Paşa Aslanyan, Krikor Odyan, Krikor Ağaton’ın yer aldığı Meclis Komisyonu, 14 maddeden oluşan bir matbuat nizamnamesi hazırlamışlar ve kendi meclislerine sunmuşlardır. Bu nizamname tasarısının net tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı Ermeni basın tarihinde daha önceden böyle bir çalışma yapılmadığından tasarı oldukça önemlidir. Tasarıda cemiyet için bir düzenleme mevcuttur. İçinde din, ahlak ve Millî Anayasa’ya (Ermeni Millet Nizamnamesi kast ediliyor) aykırı, kötüleyici yazılar kaleme alınmayacaktır. Yayınlayan gazetelere ve başyazarlara cezalar verilecektir. “Milletin yüce idaresinin, “Devletin hazır ceza emsallerini takiple” bir gazete için para cezasından başka yayını durdurma ya da “süresiz olarak kapatma” kararı vermeye dahi hakkı olacaktır” şeklinde yapılan yorumdan yola çıkarak, tasarının 1864 Osmanlı Matbuat Nizamnamesinden sonra tasarlandığını düşündürmektedir (Yarman, 2012: 222).

Ermeni Matbuat Nizamnamesi

1. Matbuat, Devlet’in bahsettiği ölçüde, Millet içinde serbesttir. Dolayısıyla herhangi bir millî mesele serbestçe tenkit edilebilir, ancak dinî meseleler Kilise’nin yetkisi dışında değildir.

2. Matbaacı ve yazar, yazının altına isimlerini koymalıdır.

3. Hiç kimsenin, isim verme veya ima yoluyla, Ermeni milletinin dinîne, anayasasına ve yönetimine hakaret etmeye, bunları alaya almaya ya da kötülemeye hakkı yoktur.

4. Matbuatın, Ermeni milleti görevlilerini eleştirdiği takdirde, ortaya attığı iddiaları ispata gücü olmalıdır. Aksi halde bir görevlinin şan ve şerefine halel getirecek bir yayın yapamaz.

5. Patriğe, din adamlarına, ruhani veya sivil meclis üyelerine karşı matbuat yoluyla hakaret edilemez.

6. Matbuatın, herhangi bir bireyin şahsi veya ailevi işlerini yayımlayarak tenkit etmeye ve yermeye hakkı yoktur.

7. Ermeni Millî Meclisi'ne karşı kışkırtıcı bir üslupla yazılan ve millet içinde huzursuzluk yaratmak amacıyla kaleme alınan yazılar yayımlanamaz.

8. Ermeni milleti, mevzubahis düzenlemelere uymayanları yargılar.

9. Ermeni milleti, bu yargılama hakkını Ermeni Millî Meclisi tarafından gizli oylama yoluyla seçilmiş beş üyeden oluşan bir komisyon eliyle icra eder.

10. Matbuat Komisyonu, görevini Millî İdare'den bağımsız olarak icra eder; ancak her yasama yılı başında hesap vereceği Millî Meclis'e karşı sorumludur.

11. Üçüncü ve yedinci maddelere muhalif davrananlar için bizzat Komisyon savcılık yapacak ve yazının yazar ya da matbaacısını yargılayıp ceza verecektir. Diğer maddelere muhalif yazılar içinse Komisyon, savcılık yapmak mecburiyetinde olmamakla beraber zarar gören tarafından itiraz edildiği takdirde kanunların icrasını ihmal edemez.

12. Matbuat suçları için tanımlanan cezalar, mevzubahis suçların vehametine göre sırasıyla şunlardır:

a) Verilen hükmü, hüküm giymiş olan süreli yayında ve Ermeni milletinin Resmi Gazetesi'nde büyük harflerle yayımlatmak.

b) Hükümlü yazının hem yazarına hem de matbaacısına 100 kuruştan 500 kuruşa kadar para cezası ödetmek.

c) Hükümlü yayını iki haftadan üç aya kadar kapatma cezasına çarptırmak. Eğer hüküm giyen yayın kitap ise satıştan men etmek.

d) Hükümlü yayını süresiz olarak yayından kaldırmak.

13. Matbuat Komisyonu, işlenen suçun ağırlığına, Devlet'in hazır ceza emsalleriyle karşılaştırarak karar verir.

14. Komisyon, gazeteler ve matbuat ile doğrudan ilişkiye geçer; ancak lüzum hâsıl olduğunda Devlet'e de müracaat eder (Yarman, 2012: 223-225).

Osmanlı Ermeni Cemaati'nde uygulamaya geçmeyen bir Ermeni Matbuat Nizamnamesi hazırlama girişimi oldukça önemlidir. Ermeni Nizamnamesi'nin hazırlanması ve kabulü sırasında yaşananlar cemaat içi çatışmaların -kilise, Amira, genç Ermeniler, esnaf grubu- dönemin basın pratiklerine yansımaları gazetenin sınırlı da olsa etkili bir kamuoyu aracı olmaya başladığının kanıtı şeklinde okunabilir.

2.2.2.5. II. Abdülhamit Dönemi ve Basın

II. Abdülhamit dönemi diğer bir deyişle "İstibdat dönemi", Osmanlı basın tarihi içerisinde sert basın politikalarıyla ön plana çıkmış bir devrin hikâyesidir. Sansür ve jurnal mekanizmalarıyla dönemin düşün dünyası denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Abdülhamit dönemi basın tarihi üzerine yapılan değerlendirmelerde ise, ağırlıklı olarak Osmanlıca/Türkçe gazetelerinin monografileri ile dönemin ağır basın kanunları, gazetecilere verilen cezalar (sürgün, hapis, para), kapatılan dergi ve gazeteler, sansür memurlarının fazla iş bilir halleri, para yardımlarıyla yurt içi ve dışındaki gazeteleri denetleme mekanizmaları, jurnalcilik uygulamaları yer alır. Bu çalışma konularından da anlaşılacağı gibi II. Abdülhamit'in ülke içindeki ve dışındaki basınla ilişkisi iktidarda kaldığı süre boyunca pek sıcak olmamıştır.

Osmanlı basın tarihinde, gazeteciler ve yayınlarıyla ilgili hukuki düzenlemeler ihtiyaç duyuldukça ortaya çıkmıştır. Korkmaz Alemdar, kapitalist gelişmenin dışında kalmış, kendi ulusal burjuvazisini yaratamamış, yeni sınıfın ürünü olan gazete ve onun gerektirdiği özgürlük anlayışına sahip olmayan ülkelerdeki basın kültürünün nasıl değerlendirileceğinin ciddi bir sorun olduğunun altını çizer. II. Abdülhamit dönemindeki sansür pratikleri kabul edilemez uygulamalardır; ama bu uygulamaların sadece Osmanlı İmparatorluğu'na özgü olup olmadığının araştırılması elzemdir. Dönemin diğer imparatorluk ve devletlerindeki gazetecilik pratiklerinin karşılaştırmalı basın tarihi çalışmalarıyla ortaya çıkartılması dünya

ölçeğinde gelişmelerin net bir şekilde okunabilmesi için gereklidir (Korkmaz Alemdar'dan aktaran Odabaşı, 2016: 9).

Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kiskacında Abdülhamit* adlı kitabında II. Abdülhamit dönemindeki Rusya basını hakkında kısa bir değerlendirme yapar. Rusya dışındaki tüm toplumlarda dinamik, çoğulcu birer kamuoyunun ve değişik düzeylerde de olsa görece bir basın özgürlüğünün olduğunu söyler. Rusya, panislavist politikalarını Hristiyanlığın koruyuculuğunu üstlenme bahanesiyle Avrupa devletlerini ikna etmek için doğrudan diplomatik ilişkilerle, kamuoyunu ikna etmek için ise basını ele geçirmek gibi yöntemlere başvurmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok daha katı ve kapalı bir basın rejimine sahip Rusya'nın, dil meselesinden dolayı kendi gazeteleri aracılığıyla diğer devletlere meramını anlatması pek de mümkün değildi. Çözümü gazete veya gazeteci satın almakta bulan Rusya, İngiltere'deki *Standart*'ı ve Brüksel'deki *Le Nord*'u ele geçirmiştir (Koloğlu, 2011: 14-15).

Orhan Koloğlu, Osmanlı toplumunda sansür uygulamalarının 19. yüzyıla kadar toplumun kendi iç dinamiklerine göre şekillendiğine vurgu yapar. 19. yüzyılın hemen birkaç yıl öncesinde batı kökenli olarak imparatorluk topraklarında yayımlanmaya başlayan gazete bu gelenekselliğin kırılmasında önemli rol oynamıştır. Kapitalist sistemin taşıyıcısı olan gazete geldiği toprakların sansür yöntemlerini de – basın hukuku, sınırlamalar- beraberinde ülke topraklarına taşıyacaktı. Özellikle gazetenin resmi yayın organı olmaktan çıkıp yavaş yavaş gelişmeye, muhalif bir araç olarak var olmaya başladığı yıllarda Osmanlı ülkesini çevreleyen imparatorluklarda da ciddi sansür uygulamaları olduğunu söylemek mümkündür. İçlerinde en katı uygulamalarıyla dikkat çeken yukarıda sözünü ettiğimiz Rusya'da dışarıdan gelen yayınların ülkeye sokulması engellendiği gibi içerideki yayınlar da ön sansüre tabi tutulurdu. Osmanlı devletinde muhalif yayınların sesi yükselmeye başladıkça, gazeteler ve içeriğindeki tenkit dolu yazılar da bürokraside, hükümet cephesinde ve elçiliklerde pek de hoş karşılanmadı. İlginçtir ki, özgürlük bekçisi olan Avrupalı devletler, elçilikleri aracılığıyla kapitülasyonları bahane ederek yayın organlarının kendilerine yönelttiği eleştirileri beğenmedikleri gibi o gazetelerin kapatılması için Bâb-ı Âli'yi zorlamışlardır. Koloğlu, görece bağımsızlık ilkesini benimsemiş Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya gibi ülkelerde basın rejimlerinin hükümet politikasını onaylamaya zorlandığının altını çizer. İngiltere, Belçika ve Hollanda liberal rejimler olarak gözükseler de

son kertede basının ekonomik kaynağından gelen kontrol sisteminin devrede olduğunu belirtir. İmparatorluk ve cumhuriyet rejimlerinin değişimlerine göre aşırı özgürlükle sıkı bir kontrol arasında gidip gelen Fransa kendi sömürgelerinde basını ciddi denetim altında tutmuştur. Fransızlar Tunus'u (1881), İngilizler Mısır'ı (1882) işgal ettiği sırada İstanbul gazetelerinin, bu ülkelerin sömürgelerine sokulması yasaklanmıştı (Koloğlu, 1987: 79).

Edwin Pears, Mısır'da yaşanan olaylar hakkındaki haberlerin 1879 yılından Abdülhamit'in tahtan ayrılışına kadar Türkiye'de yayımlanan gazetelerde hiçbir şekilde yer almadığını *Life of Abdul Hamid* kitabında açıklar. O dönemin gazeteciliği hakkında bilgi verir. Yakınçağ tarihine ilişkin bilgileri, Türkçe gazetelerden okumak neredeyse imkânsızdır. Yabancıların gazete ya da o dönemin haberleşme araçlarından birisi olan telgraftan haberleri takip etmesi ise asla engellenemezdi. Ama, bu bilgiler ancak sansür memurunun kontrolünden geçtikten sonra yayımlanabilirdi. Yabancı bir imparatorluktan, kraliyet ailesinden birisi öldürüldüğünde haber sadece "bir şekilde aniden öldü" şekli ile yer alıyordu, Abdülhamit ölen kişilerin suikasta kurban gittiği bilgisinin paylaşılmasına kesinlikle izin vermiyordu. Bombalar atılmışsa ona dair de bir şey de yazılmıyordu. (O dönemde pek çok lider ve eşi öldürülmüştü.) Ermeni, Rum ya da Bulgar bir grup isyana kalkıştığında bazen bir paragrafla eşkiya grubunun hızla birlikler tarafından dağıtıldığı bölgede huzurun hemen sağlandığı yazılırdı. Genellikle de olaylar üstü kapalı bir şekilde bile ifade edilmezdi. Yerel bir gazeteyi okunduğunda; örneğin, 1894 - 1898 arası Ermeni katliamları ile ilgili olarak çok büyük olağanüstü durumlardan söz edilmez, sadece bir grup eşkiyadan söz edilirdi. Makbet, Hamlet, Julia Sezar ve diğer oyunlar, İngilizce ya da Fransızca olarak bir prensin şiddetle öldürüldüğünü anlatan tüm gösteriler yasaklanmıştı (Pears, 1917: 197-198).

2.2.2.5.1. II. Abdülhamit ve Ermeni Basını

Abdülhamid ve uygulamaları, "Doğu Sorunu" ve özellikle de Ermeni sorunu bağlamında dönemin Batı Avrupa ülkeleri tarafından bilinçli bir biçimde gazete ve dergilerde negatif bir biçimde ele alınmış, ülkenin meşruiyet dayanağını yıpratmayı hedefleyen halkla ilişkiler kampanyaları yürütülmüştür. Ermeni sorununu ve Ermeni olaylarının, Almanya, Avusturya, İngiliz ve Fransız karikatürlerinde nasıl işlendiğini *Avrupa Karikatürlerinin Tasvirlerine Göre Ermeni Meselesi ve Olayları* isimli makalesinde inceleyen

Necmettin Alkan, karikatürler aracılığıyla Osmanlı Hükümeti ve Türklerinin, Anadolu'daki Ermenilere zulmedip, Ermenileri keyfi olarak öldürdükleri savının Avrupa kamuoyuna sunulduğunu aktarır. Tek yanlı anlatımların ağırlıklı olduğu metinlerde, Türk fanatizmi ve Müslümanlardaki Hristiyan karşıtlığı en çok işlenen temadır. Oryantalist bakış açısıyla çizilen resimlerde, “barbar”, “cani”, “zevk düşkünü” bir Türk tasviri hâkimdir. Türkleri olumsuz figürlerle ötekileştirirken, Ermenileri din kardeşliğinden dolayı masum ve mazlum olarak göstermişlerdir (Alkan, 2014). Günümüz çalışmalarında da Abdülhamit'in olumsuz imajı aynı şekilde kullanılmaya devam edilmektedir. Öyle ki iktidarda olduğu süre Türk basınının en karanlık dönemi olarak bilinir. Şükrü Hanioglu, Osmanlı'da özellikle Abdülhamit döneminde uygulanan sansür biçiminin Avrupa'da uygulanan sansür biçiminden oldukça farklı olduğunu vurgular. Ona göre, Osmanlı gibi modernite ithal eden bir ülkede sansürün oynadığı rol önemlidir. Osmanlı sansürü, Rus ve Japonya sansürleri gibi Batı ülkelerinden farklı bir denetim mekanizması içeriyordu. Modernitenin geleneksel fikirleri tamamıyla ortadan kaldırmasının önüne geçmek için sansür yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Abdülhamit'in uyguladığı sansürün kendine has özelliği, bunu siyaset aracı olarak kullanmasından kaynaklanmıştır. Öyle ki sansür, bu dönemde “ne yazılmayacağını” değil “ne yazılacağını” da belirleyen bir siyaset halini almıştır (Hanioglu'ndan aktaran Demirel, 2007: 18-19). Çalışmamızın dördüncü bölümünde görüleceği gibi Osmanlı Bankası Baskını'ndan hemen sonra padişah, ülkedeki düzeni sağlamak için gazeteler aracılığıyla olaylarla ilgili tebligatlar yayımlatmıştır. Bu tebligatlar, Zaptiye Nazırlığı tarafından kaleme alınmış ve olan bitenler karşısında halkın sükûnetle davranması istenmiştir.

Zakarya Mildanoğlu, Osmanlı Ermeni basınına uygulanan sansürün iki ana kaynağı olduğuna dikkat çeker. İlki, Osmanlı Ermenilerinin maruz kaldığını iddia ettiği katliam, talan ve haksız vergilendirme haberlerine diğeri de Ermeni cemaatinin kendi içindeki güç odaklarının onayladıkları gelişmeleri anlatan yayınlarına yönelik sansür uygulamalarıdır. Özellikle Abdülhamit döneminde yaşanan siyasal gelişmelere paralel bir biçimde Ermeni basını, geçici yayın durdurma, kapatılma, gazetecilerinin hapse atılması ya da sürgüne gönderilmesi gibi cezalarla karşı karşıya kalmıştır (Mildanoğlu, 2014: 284-286). Bu noktada hatırlanması gereken önemli bir konu 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun ağır yaptırımlar içeren basın politikalarının sadece Ermeni basınına

yönelik olmadığıdır. Dönemin pek çok muhalif yayın organı uygulanan cezalardan payına düşeni almıştır.

Nadir Özbek, *Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme* başlıklı makalesinde, Habermas'ın kamusal alan tartışmasının Osmanlı tarihi kapsamındaki kullanım biçimini kritik eder. Habermas'ın formüle ettiği kamusal alan kavramında aile ile devlet arasında burjuva liberal bireyin rasyonel siyasi bir özne olarak kendisini kurduğu ve burjuva siyasetin şekillendiği bir zemindir. O yüzdendir ki kamusal alan sivil toplum kavramları Avrupa kültürüne ait kavramların güçlü devlet ve cemaat kültürün belirleyici olduğu toplumları anlamaya yardımcı olmaz şeklinde itirazlar yükselmiştir. Bu itirazlara yeni itirazlar ile karşılık verip kamusal alan kavramını burjuva liberal özünden önemli ölçüde uzaklaşıp kavrama toplumsal sınıf ve grupları bütün çeşitliliği ve karmaşıklığı içinde kuşatan geniş, çoğul, uzlaşmaya açık ama çatışma barındıran, rasyonel olmayan bir siyaset zemini olarak yeni bir anlam verilmiştir. Özbek, Abdülhamid dönemi ile ilgili çalışmalarında, kamusal alan kavramını, padişahın siyasi otoritesinin kurulduğu ve kitlelerin siyasete katılmasının, Abdülhamid'in siyasi kurgusu dahilinde gerçekleştiği ölçüde siyasi rejimin meşrutiyetinin tahkim edilmesine hizmet eden siyaset zemini olarak tanımlamıştır (Özbek, 2014: 84-85). Elizabeth Frierson, *Unimagined Communities: Women and Education in the Late Ottoman Empire 1876-1909* isimli doktora tezinde (1995), Abdülhamit dönemindeki yaygınlaşan kadın dergilerini inceleyerek kamusal alanın alt ve orta sınıf eğitim görmüş kadınları da kapsayacak şekilde genişlediğini göstererek, kamusal alanın insanlara sunduğu imkânların dönemin patriarkal ve otokratik siyasi kültürü tarafından koşullandırıldığının altını çizmiştir. Frierson çalışmasında Batı'daki anlamıyla kullanılan kamusal alan kavramını dışlamıştır (Özbek, 2004: 81).

Abdülhamit döneminde matbuat kapitalizminin doğup geliştiğini söylemek yanlış olmaz. II. Abdülhamit döneminde 1881 yılında matbaacılığın özel sektör olarak geliştiği bir dönemde matbaa ve aletlerinin ithal gümrük vergisinden muaf tutulması bu iddianın yanlış olmadığını göstermek açısından önemlidir. Çok sayıda Ermeni vatandaş matbaa açmak için ruhsat talebinde bulunmuştur. Sinan Çetin'in, *II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Kitapçılar ve Katalogları 1884-1901* başlıklı yüksek lisans tezi, bize yeni kurulan bu piyasanın ne kadar da önemli olduğunun kanıtlarını sunar. 1884 yılından itibaren Kitapçı Arakel'in

önderliğinde meta olarak kitap basma ve bunun Osmanlı okuru için yaygınlaştırılması adına oynadıkları rol çok önemlidir. II. Abdülhamid döneminde basılı materyallerin sayısında ve çeşitliliğinde gözlenen artış, basılı materyalle uğraşan ticari girişin farklı bir kolu olan kitapçıların sayısını da arttırmıştır (Çetin, 2010:IV). Murat Cankara'nın ve Günil Özlem Ayaydın Cebe'nin doktora tezlerinde, 19. yüzyılın son döneminde Osmanlı Ermenileri ve Müslüman/Türkleri arasındaki kültürel etkileşimi gazetecilerin ve yazarların anı ve kitaplarından yola çıkarak tartışırlar. Ayaydın Cebe'ye göre, Türkçe edebiyat alanında cemaatler arasındaki etkileşim ve alışverişler bugün sanılandan çok daha fazladır. Bu sadece yazarlıkla sınırlı değildir, matbaacılık, yayıncılık, kitapçılık, çevirmenlik gibi etkinliklerin oluşumunda iletişimin varlığı çok net ortaya çıkar (Cebe, 2009: 283).

Yine bu tezlerde, matbuat dünyasında oluşmaya başlayan kapitalist ilişkilerin gündelik hayattaki örneklerine dikkat çekerler. Ahmet İhsan Tokgöz, *Eski Babiâli kitapçıları ve Şemseddin Sami Bey'in kamusu* başlıklı anısında, Babiâli yokuşundaki matbuat hayatından söz eder:

(...) Caddede “Esad Efendi Kütüphanesi” diye tek bir Türk dükkânı vardı. Dükkânın sahibi hâkimlikte bulunmuş, bilginlerdendi. Abdülhamid çok geçmeden zavallıyı sürgüne gönderdi. Hürriyet'in (II.Meşrutiyet) ilanından sonra dönüp dükkânını açtı ve Basiret"çi Ali Efendiyle birleşti. Fakat ikisinin de ömürleri yetmemişti. Esad Efendi Kütüphanesi'nden başka, kitapçılar Ermeni'ydi. Hepsi kardeş olan Kayseriyeli (Kayserili) Kaspar, Ohannes ve Kirkor'un üç dükkânıyla kitapçı Aleksan ve kitapçı Arakel bunların en meşurlarıydı. Arakel, yazar ve çevirmenlerden esir alır ve yayıncılık yapardı. Sonraları diğerleri de yaptılar. Sabah'çı Mihran da ben mektepteyken Şemseddin Sami'nin Fransızcadan Türkçeye kamusunu (sözlüğünü) basmıştı (Tokgöz, 2012: 38-40).

İstanbul'da yayıncılık faaliyetlerinin arttığı bir dönemde Ahmet İhsan Tokgöz'ün, *Matbuat Hatıralarım*'da, dönemin çevirmen-matbaacı-kitapçı ilişkisini çok daha iyi okunur (Cankara, 2011: 201). *İlk tercüme ettiğim roman ve Ahmet Mithat Efendi'yle ilk görüşme* başlıklı anısında Tokgöz, matbuat kapitalizminin nasıl işlediğini kendi çevirmenlik hikâyesinden yola çıkarak anlatır:

Arkadaşlar mektepte küme küme toplandıkça istikbalimizden, içine atılacağımız hayatta yapacağımız şeylerden bahsediyorduk. Artık sınıfta benim adım çıkmıştı; bana “Mütercim İhsan” diyorlardı. Çünkü Vagabond ismindeki bir romanı *Bir Serseri*

başlığıyla mektep tatilinde tercüme etmiş; Beyazıt'ta tramvayın durduğu yerde dükkânı bulunan, Asır Kütüphanesi sahibi, "tâbi-i gayyur" (çalışkan yayıncı) diye tanınan Kirkor Efendi'nin eliyle bastırıp ortaya çıkarmıştım. Kitapçı Kirkor romanı, garip bir tesadüf olarak ömrümde ilk gördüğüm matbaada, yani Matbaa-i Askeriye'de bastırmıştı. O matbaadan getirilen nemli ilk prova kâğıtlarını bana verdikleri vakit, içimde öyle bir tatlı çarpıntı duymuştum ki, tarif edemem. Roman forma forma çıkarılmıştı; yayıncım Kirkor durumdan memnundu. Galiba epey satıyordu ve ben iki sütunlu sayfalarından oluşan tercümemin 16 sayfasına kırk kuruş, şimdiki parayla dört lira çeviri hakkı alıyordum (Tokgöz, 2012: 43-44).

Kitapçı Kirkor Efendi'nin, izini bu kez de Ahmet Rasim'in yazılarında süreriz. Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar* (1962) adlı eserinde, önemli yazar ve gazetecilerin Osmanlı basın tarihine ilişkin makalelerini derlemiştir. Ahmet Rasim'in *Matbuat Tarihinden Bir Nokta Daha* isimli yazısında Ermeni kitapçı Kirkor Efendi'den dönemin gazetecilik ve kitapçılığına ilişkin bilgi ediniriz. Kirkor Efendi, 1881 yılından beri Ahmet Rasim'in tanıdığı bir kitapçıdır. "Yeni kitapçılık" adındaki dükkânıyla dönemin bilinen esnaflarından biridir. Dükkânının yanmasından sonra bu işi bırakmak zorunda kalmıştır. Ahmet Rasim, Kirkor Efendi ile tanıştığı dönemde Osmanlı okuruyla ve matbaacılık faaliyetleri hakkında ilgimizi çekecek bir yorumda bulunur. "Kirkor Efendi karşıma oturur oturmaz, eski medeniyetin artakalmış eserlerinden birine tesadüf etmiş gibi sevinçli sevinçli seğirttim. O devrin muharrirliği bile hususi bir şîara malik idi. Yeni yeni matbaalar açılıp işliyordu. Her hafta mecmualar, kitaplar neşrediliyor. (Gençlik) mekteplerden doğruca kitaplara gidip geliyordu " (Çapanoğlu, 1962: 46). Ahmet Rasim, Kirkor Efendiyle yaptığı sohbetten Osmanlıdaki gazetecilik pratiklerine ilişkin de ilginç bir bilgi öğrenir. Kirkor Efendi'nin kitapçılığa "gazete müvezziliğinden" gelmiş olduğunu ve Kayseri'den gelen tüm Ermenilerin memleketten bu iş için geldiklerini anlatır.

"-Peki kitapçılığa nereden başladın?

-Gazete müvezziliğinden!...

-Durdum. Hiç hatırıma gelmemişti.

-Müvezzi mi idin?

-Hangimiz değildik. (Arakel), (Kasbar), kardeşim (Ohannes Ferit) ne idiler? Hepsi müvezzi... (Arakel) köprü başında (Kasbar) ile (Karabet) de Bayazıt tarafından bulunurlarmış (Sonradan, devrin ön planda gelen kitapçılarından oldular. Hepsi de... Türk Maarifine hizmet etmişlerdir.) sonradan (Kasbar) Efendi benimle (Ohannes) i memleketten getirtti müvezzi yaptı. Biz ta (Yedikule) dışarısındaki (Kazlıçeşmeye) kadar giderdik.

-Bak ben, bunları bilmiyordum. Sonra?

–Bizim geldiğimizde rahmetli (Kasbar) efendi (Ferah) apartmanı tarafında bir dükkânda kitapçılık ediyordu. O zaman bu apartmanda yoktu ya. Sonradan (Karabet) efendi ile ortak oldu. Şimdi tütüncü dükkânı olan ve eski zaptiye sokağı denilen (Ebusuut) caddesinin karşısındaki sokağın başındaki dükkanı açtılar. (Arakel) de kitapçı idi” (Çapanoğlu, 1962: 46-47).

Arsen Yarman, *Ermeni Yazılı Kültürü* adlı çalışmasında, Raymond Kevorkyan’ın *Les Imprimés Armeniens* isimli makalesinden alıntı yaparak, Osmanlı Devleti’ndeki Ermeni milletin 18. yüzyıldan itibaren kitapçı ve ayak satıcısı olarak yürütmüş oldukları kitap dağıtım işleri hakkında bilgi verir. Osmanlı topraklarında kitap ve gazete dağıtımı konusunda bilinenlerin oldukça sınırlı olduğunu söylememiz gerekir. 16. ve 17. yüzyılda Avrupa’da kitaplar, papazlar tarafından dağıtılırken; 18. yüzyıldan itibaren farklı kişi ve kurumlar da devreye girmeye başlar. İstanbul’da da kitapçı, matbaacı ve çoğu kez yayıncılık faaliyeti, istisnasız tek ve aynı kişi tarafından gerçekleştirilirdi. Hatta öyle ki, yazar da kârdan pay almak için matbaacıyla ortak olurdu. Yayıncı-matbaacı-kitapçı küçük atölyesinde ürettiği yayınların dışında dinî kurumlarca ve okullar tarafından basılan kitapları da satardı. Manastır ve mektep matbaaları ise kendilerine bağlı bir okur pazarının olmasından dolayı daha şanslıydılar. 18. yüzyıldan itibaren bu dağıtım şekline ayak satıcılığı olarak adlandırılan yeni bir sistem daha eklenmiştir. Müslümanların binmesine izin verilen at, Hristiyanlara yasaklandığı için katır üzerinde köy köy dolaşan seyyar satıcılar ortaya çıkmıştır. Yurt dışından getirilen bir iki parça kumaşın, dikiş malzemelerinin yanında Venedik, İstanbul, Moskova’dan getirilen kitaplar da satılan malzemeler arasındadır. Mevsim şartlarının olanak verdiği şekilde işleyen bu sistem küçük perakendecilik şeklinde ilerlemektedir. Piyasa da ayak satıcılar, papazlar ve matbu kitap dağıtıcıları adilane bir biçimde işleri yürütmüşlerdir. Ayak satıcıları daha çok eğlence, masal, bulmaca kitaplarıyla, salname, ilahi kitaplar ve dua çizelgeleriyle Ermenice İncil ve Tevrat dağıtırlardı. Özellikle Mihitarist örgütü sistemli olarak dağıtım işlerini gerçekleştirmiştir. 18. yüzyılda Venedik’te yayımlanmış kitapların dağıtımı ve satışını yapanlar İstanbullu Vartaped ailelerdir. Mihitarist pederler bu kişiler aracılığıyla Venedik’teki kitap piyasasını ele geçirmiştir. Mihitarist pederler aynı zamanda Osmanlı ülkesindeki misyonerlerden de kitap dağıtım işinde yararlanmışlardır. Misyonerler, mezhebin son çıkan yayınlarını yanlarında götürürlerdi (Kevorkian’dan aktaran Yarman, 2012: 148-149).

2.2.2.5.2. Sansür ve Hukuki Uygulamalar

Server İskit, Osmanlı basın tarihinde matbuat için 1909 yılına kadar geçerli olan kanunun Sultan Abdülaziz döneminde Fuat Paşa sadrazam iken yapılmış 1864 yılına ait Matbuat Nizamnamesi olduğunun altını çizerek, 1864 tarihli nizamnamede de gazete ve dergilerin sansürü için bir ima bile mevcut değildir (İskit, 1943: 97). 1867 yılındaki Âli Paşa Kararnamesi günümüzün kanun hükmündeki kararnameleri gibi 12 Mart 1867 tarihindeki Girit Sorunu nedeniyle basına sansür getirmiş düzenlemedir. Buna göre:

(...) basın ve yayının genel düzeltim ve gelişmeye tam bir araç ve hükümetin çalışmaları hakkında bile yararı olabileceği düşüncesiyle, devlet, bunların fikirlerini bir dereceye kadar serbest bırakmak isteğinde bulunmakla birlikte, gazetelerin varlık sebepleri ve hayırlı görevleri, fikirleri birleştiren ve yararlı şeylere hizmet olduğu halde, birçok uydurma ve yalanla zihinleri bulandırmakla ve sonuçta halk arasında çatışmayı zorlayan bir yola gitmelerine aldırışsız gözle bakılması hükümetin görevine aykırı olacağından ve şu durumun yüce padişahlık tarafından düzeltilmesi (Osmanlı) uyruklarının ve ülkenin durumu ve gelişme ve bayındırlık sağlanması için her zamankinden çok elden gelenin esirgenmediği bir sırada ortaya çıkıp sürmesi bir kat daha üzücü olduğundan, güvenlik ve düzenin korunması esasına dayanılarak, bu kurala uymayan gazete ve dergilerin bütün devlet ve tüm millete dönük zararlarının önlenmesi yönünden, basınla ilgili düzenlemelerin hükümleri dışında olarak, hükümetçe cezalandırma işlemlerine ve koruyucu önlemler alınmasına karar verilmiştir (....) (Kabacalı, 1990: 30-31).

Artan muhalif yayınlar sonucunda Mahmut Nedim Paşa'nın son sadrazamlığı sırasında, 11 Mayıs 1876 tarihinde yeni bir sansür kararnamesi daha hazırlanır. Bir önceki kararnamedeki kurallar yeterli görülmediğinden yeni kurallar getirilmiştir. Buna göre;

Matbuat İdaresi Osmanlı basınının içeriğini dikkatlice takip etmekte olup gerektiğinde kapatma cezası veya tamamen kapatma cezaları uygulanmaktadır. Ülkenin içinde bulunduğu bu hassas ortamda, gazetelerin tamamen kontrol altına alınması gerekmektedir. Bundan böyle ülkenin her yanında yayımlanan gazeteler, basılmadan önce incelenecek ve bu işi İstanbul'da Matbuat İdaresi, eyaletlerde de yerel idarenin tayin edeceği bir memur yapacaktır (İskit, 1939: 50).

23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla birlikte 12. maddeyle "Matbuat kanun dairesinde serbesttir" hükmü yer almıştır. Yine Kanun-ı Esasi'nin 113. maddesine göre, devletin herhangi bir bölgesinde ihtilal ihtimali görülür ise, hükümetin o bölgede geçici olarak sıkıyönetim ilanına hakkı vardır. Yine hükümetin emniyetini ihlal ettikleri

saptanan kişilerin yurtdışına sürgün etme hakkı bu yasaya göre padişahın yetkisine verilmiştir. Sadrazam Mithat Paşa, 5 Şubat 1877 tarihinde görevinden uzaklaştırılmıştır. Abdülhamit, meclisi açarken yapmış olduğu konuşmada, “Matbuat Kanunu”nun hazırlanması gerektiğini vurgulamış, bu açıklama sonrası bir tasarı bile hazırlanmıştır. Tasarının birinci bölümünde matbaa açma şartları, ikinci bölümde süreli yayınlarla ilgili düzenlemeler, üçüncü bölümde de basın suçlarına ilişkin uygulanacak hükümler yer almıştır. Meclis’te tartışılan tasarıya mizah yayınlarıyla ilgili uygulamalar da eklendikten sonra kabul edilmiştir. Ama bu kadar uğraş verilen yasa yürürlüğe konmamıştır (Kabacalı, 1990: 49-50). 1864 yılındaki nizamname, Abdülhamit’in iktidarı boyunca yürürlükteki tek basın kanunu olmuştur. Bununla birlikte II. Abdülhamit, 2 Ekim 1877 tarihinde İdare-i Örfiye Kararnamesi ile sıkıyönetim ilan etmiştir. 1882 yılında da eskiden siyasi olmayan yayınlar da tehlikeli sınıfına dâhil edilerek sansürden geçmeye başlamıştır. Aslında 1857 yılından beri her çeşit kitap ve risaleler kontrolden geçirilirdi ama asıl kontrol mekanizmasının sertleşmesi Abdülhamit döneminde gerçekleşmiştir. Öyle ki 1878 yılında Matbuat Müdürlüğü’ne bağlı Abdülhamit yanlısı adamlardan oluşan bir sansür heyeti bile oluşturulmuştur. Basın tarihinde bu sansür heyetine ilişkin pek çok komik, akıl almaz hikâyeler mevcuttur (İskit, 1943: 97-98). 1857 tarihli Matbaa Nizamnamesi ardından 22 Ocak 1888 tarihinde yeni bir Matbaalar Nizamnamesi hazırlanmış o da 19 Aralık 1894 tarihinde tekrar değişmiş, 29 Temmuz 1909 tarihli Matbaalar Kanunu’na kadar yürürlükte kalmıştır (Demirel, 2007: 34-39).

2.2.2.5.3. Sansür Uygulamaları

Abdülhamid dönemindekinde gazeteler ve gazetecilik pratikleri hakkında İhsan Şeref’in yaptığı açıklama önemlidir:

Gazeteler, onları yazan gazeteciler bu gidişatın fena bir gidişat olduğunu bilirlerdi. Fakat bu fenalıklara dair gazeteler yine bir tek kelime yazamazlardı. Yazamadıkları şöyle dursun sayfalarını hep dualarla senalarla doldururlar ve memleketimizi güya cennetten bir numune inmiş gibi halka inandırmaya uğraşırlardı (İhsan Şeref’ten aktaran Ebru Boyar, 2006: 417).

Osmanlı’nın matbuat rejimi ve politikaları üzerine pek çok sayıda eser vermiş olan Server İskit de, Abdülhamit dönemi basın atmosferini şöyle açıklar:

(...) padişahlar devrinde matbuat rejimi daima padişahların keyfine uydurulmak ve susturulmak istenmiştir ve hele Hamit zamanında kasten tayin edilen cahil kontrol memurları, fikir âlemimizde, vicdani de olsa hiçbir mesuliyet tanımadan bilâperva her türlü tahribatı yapmışlardı onlarca her şey muzırdı hatta ilim ve fen bile muzırdı. Muzır her şey daima muzırdı, beyaz kâğıt, tabı âlâtı, hatta mürekkep ve kalem dahi muzırdı ve matbu her kâğıt, evrak muzırdandı (İskit, 1943: 98).

Abdülhamit döneminde ilk basın sansürü, 1878’de Sıkıyönetim Nizamnamesinin uygulanması ile başlamıştır. Önceleri sadece siyasal gazeteler sansürden geçerken, 1882’den itibaren tüm gazeteler sansürden payına düşeni almaya başlamıştır. İmparatorluk sınırları içerisinde ve dışarısında yayımlanan Türkçe ve yabancı dildeki her türlü gazete ve kitaplar, sansür memurunun kontrolünden geçmeye başlamıştır (Topuz, 1996: 36). Bu devirde sansür memuriyeti önem kazanmış, padişahın güvenini kazanmış kişiler bu sistemin içerisinde yer alabilmiştir (Jeltyakov, 1979: 101). Arda Odabaşı tarafından *Türkiye’de Sansür Eğlenceleri* ismiyle yayımlanan kitap, II. Abdülhamit dönemindeki sansür uygulamalarının günlük yaşamdaki haliyle traji-komik yanlarını okuyucuyla paylaşır. Bu çalışma, Fatmagül Demirel’in Osmanlı Arşivleri’ndeki belgeler üzerinden hazırlamış olduğu *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* isimli çalışmasını aslında tamamlar niteliktedir. Demirel, kitabında, Abdülhamid dönemindeki iç ve dış basındaki gazetelere, gazete sahiplerine, kitaplara, sansür heyetlerine, elçilerin faaliyetlerine, gazetelerin ülkeye girişine kadar uygulanan denetim mekanizmaları ve sansür hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu belgeye dayalı tarih, Odabaşı’nın Osmanlıca’dan transkripsiyonunu yaptığı ve Türkçeleştirdiği çalışma sayesinde dönemin basın kültürünün okuyucunun zihninde de somutlaşmasını sağlamıştır. 1894 yılında Osmanlı ülkesine gelen Jacques Loria (takma ismi Comte de Persingnac’dır) tarafından kaleme alınan bu çalışma, Paris’te La Revue dergisinde Fransızca yayımlanırken; Kahire’deki Jön Türk gazetelerinden *Şûrâ-yı Osmanî*’de de tefrika edilmiştir (Odabaşı, 2016: 13-17). Kitapta geçen Abdülhamit döneminde uygulanan sansür biçimlerine dair birkaç kısa hikâyeden bahsetmek olayların daha net anlaşılmasını sağlayacaktır. Trenle Paris’ten İstanbul’a seyahat eden kişinin sözlüğünde “T” harfiyle başlayan bölümdeki Türkiye maddesinin gümrük memurları tarafından kopartılıp alınması, o dönemde basılan sözlüklerin bomba, anarşi gibi maddelerinin silinmesini anlatan pek çok örnekle birebir uyuşmaktadır (Odabaşı, 2016: 75-76). Şirketi adına Türkiye’ye seyahat eden tek kelime Türkçe bilmeyen Alman tüccarın gazete kâğıdına sarılı tavuğunun yağlı paketine sırf gazete diye gümrük memurunca el konulması ve yabancıya “Bir gazete ha? Bilmiyor musun

Osmanlı memleketlerine gazete sokmak yasaktır” şeklinde verilen yanıt, komik olmanın ötesinde gerçekten trajiktir (Odabaşı, 2016: 76-77). Yazara göre, gazetelerde haber yapılmayacak konulardan biri de mahkeme haberleridir. Hükümet tarafından zorunlu kılınan bazı davalar dışında gazeteler siyasi olsun olmasın yargılamalara dair bir şey yazamazdı ve hikâyeyi şöyle sürdürür:

O halde, Tükiye gazeteleri ne yazabilir? Mademki politikadan, dinlerden, hükümet memurlarından, mahkemelerden, refahtan, iktisattan, edebiyattan bahsetmek yasaktır, bu gazeteler sayfalarını ne ile doldururlar? Diyeceksiniz. Değil mi? Yazılacak şey çok! Rıfat Bey’in bana vermiş olduğu cevabı unuttunuz mu? Köpeklerden, yağmurdan (Ağustos’ta olmamak şartıyla), güzel havadan (mehtapta olmamak şartıyla), padişahın memurlarından (onları methetmek ve kibirlendirmek şartıyla) ve daha bu gibi birçok şeylerden bahsedebilirler (Odabaşı, 2016: 91).

Yazı işleri müdürleri, gazeteye girecek tüm yazıların provalarını her akşam sansür kuruluna göndermişler, burada sansür memurları bu yazıları kontrol edip, gerekli görülen kelime, cümle, paragraf çıkarıldıktan sonra geri yollamışlardır. Sansür memurunun gazetelerden attığı bölümler, çoğu zaman düzenlemeler için vakit kalmadığından beyaz boşluklar halinde bırakılmıştır. Akşin, bu dönemden bahsederken sansür memurlarının ne olur ne olmaz diye Abdülhamit’ten daha kuruntulu davranmak zorunda kaldığını söyler. Bu dönemin diğer bir özelliği gazetelerin ve dergilerin dizgi yanlışları, kullandıkları kelimeler yüzünden sık sık kapatılışdır. Öyle ki devletin resmi gazetesi olan *Takvim-i Vekâyi*, dizgi yanlışlığı yüzünden 1890’dan 1908’e kadar yayımlanmamıştır (Akşin, 2006: 38). Berkes, bu dönemde kullanılan dile karışılmasını, halkların dilsizleştirilmesi, beyinlerin çember içine alınmasını rejimin devlet idaresini kolaylaştıran yöntemleri olarak görür. Millet, hürriyet, murat, Reşat, vatan, dolap, yıldız, ihtilal, anarşi, rüya, dinamit, müsavat, adalet, istikbal, Jön Türk, buhran, miting, gibi sözcükler bu devirde kullanılması sakıncalı kelimelerden bazılarıdır (Berkes, 2005: 350).

Niyazi Ahmet Banoğlu’nun, 13 Kasım 1955 tarihinde Dünya gazetesinde başlayan *Abdülhamit Devri Basın Rezaletleri* isimli yazı serisinde, dönemin sansür uygulamaları ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır:

Gazeteleri para ile satın almak, bir harfin yanlış çıkmasıyla gazete kapamak, Abdülhamit devrinde adi ahvaldendi. Bütün vesikalarıyla umumi tarihimiz gibi, gene

bütün vesikalarıyla bir basın tarihimiz bugüne kadar yazılmamıştır. Umumi tarihimiz yazılamamıştır, çünkü imparatorluk devri vesikaları henüz tasnif bile edilememiştir. Basın tarihimiz yazılamıyor, çünkü ya birçok vesikalar dağınık ve hususi ellersedir yahut mühim bir kısmı, gene arşivlerde uyumaktadır (Dünya, 13 Kasım 1955).

Sadrazam Tahsin Paşa da, Abdülhamit'in basın ile ilgili düşüncelerini *Yıldız Hatıraları* adlı eserinde aktarma fırsatı bulmuştur. Padişaha yakın isimlerden birinin ağzından dönemin basın politikalarına ilişkin açıklamalar değerlendirmemize ışık tutması açısından oldukça yararlıdır:

Sultan Hamit, matbuata çok ehemmiyet verirdi. Dâhilde olsun, hariçte olsun, gazetelerin neşriyatını dikkat ve alaka ile takip ederdi. Dâhilde intişar eden gazeteleri sansür ile kayıt altında tutabilmek mümkündü. Ancak Avrupa'da çıkan ve gerek mensup oldukları hükümetler, gerek hitap ettikleri efkarı umumiye üzerinde icra-ı tesir eden gazetelere karşı yapacak bir şey olmadığından bunları yakından takip ettirir, bunların neşriyatına muhtelif suret ve vasıtalarla cevap verirdi. Ecnebi gazeteleri içinde bilhassa ehemmiyet verdiği şunlardı: Tymis, Tan, Kölnişe, Çaytung, Tribüna, Standard. Bu gazetelerin siyasi makale ve mütalaaları günü gününe tercüme ve takdim olunurdu. Bunların içinde tashihe muhtaç gördüklerine ve cevap verilmek icap edenlere matbuat-ı ecnebiye müdürü, saray mütercimleri, bazı maruf muharrirler vasıtasıyla lazım gelen cevapları tanzim ve neşrettirirdi. Avrupa gazetelerinden bazılarının İstanbul'daki muharrir ve muhabirleri saraya davet olunarak muhtelif suretlerle taltifleri unutulmazdı. Bu siyasetten hayli faydalar görülmüş, birçok makaleler muvafık surette yazdırılmıştı.

Sultan Hamit, şehzadeligi zamanında intişar eden Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkar, Basiret, Çaylak, Çingiraklı Tatar vesaire gibi gazetelerin serbest neşriyatı halk üzerinde ruhi tesirler yaptığını bilirdi. Esasen dâhili politika işleriyle daha o vakitten meşgul olan ve muhtelif mahfil ve eşhasa ile sık sık temasta bulunan Şehzade Abdülhamit Efendi bu gazetelerin neşriyatına yabancı değildi. Bunların muharrirlerini dairesine davet eder, kendileriyle gizlice görüşürdü. O zaman yabancı memleketlerde intişar eden ve aleyhimizde neşriyatta bulunan Avrupa gazetelerini de meşhur kiraathane sahibi Sarafim Efendi ve kitapçı Elmino vasıtasıyla getirtip okurdu.

Matbuat yoluyla efkâr-ı umumiye üzerinde müessir olmuş olan Abdülhamit Efendi saltanata geçtiği zaman bu hususta hayli tecrübe edinmiş bulunuyordu. Binaenaleyh kendi saltanatı zamanında bu kabil neşriyata cevaz vermeyeceği ve ilk fırsatta matbuat hürriyetini takyit ve hatta kaldıracığı tabi idi. Mamafih saltanatın ilk senelerinde matbuatın elinden hürriyeti almakla işe başlamayı muvafık ihtiyat ve basiret görmemişti.

Bu itibarla birkaç sene matbuatı serbest bırakmıştı. Ancak bu serbesti anbean kuvvetlenmekte olan muafiyet idare ile bir arada yürüyemeyeceğinden 305 tarihinden itibaren sansür usulüyle şiddetlendirmeğe başlandı. Rıdvan paşanın Dâhiliye Müsteşarlığı zamanında büsbütün korkunç bir şekil aldı. Bir aralık o hale gelmişti ki, gazetelerde hükümdarın fikirlerine muhalif yazılar şöyle dursun, tertip

hataları bile gazete sahipleri için tehlikeyi davet eder olmuştu. Dâhiliye Nezaretine bağlı idiyse de hakikaten saraydan emir alır ve saraya hesap verirdi. Birçok işgüzarlar da sık sık gazeteler hakkında jurnaller verirler her hangi bir gazetede intişar eden bir makale, bir fıkra, hatta bir kelimeden türlü türlü manalar çıkararak vehim ve vesveseyi tahrik ederlerdi (...) (Tahsin Paşa, 1999).

Abdülhamit'in yöntemlerinden bir diğeri de basını kendi lehine çevirmek için kimi gazetelere para yardımında bulunmasıdır. 14 Kasım 1955 tarihinde Banoğlu'nun arşiv belgelerine dayanarak kaleme aldığı yazı oldukça önemlidir:

24 Eylül 1890 tarihli bir vesika, bize bu hususta bir fikir vermektedir. Baş kitabetten Sadarete sorulan bir suale hususi bir tezkere ile verilen cevap, Hariciye bütçesinden Hariciye Mektupçusu Münir Bey (sonra Paris Sefiri olan Münir Paşa) vasıtasıyla 6 bin 7 yüz küsur altın tahsisat ve aylık dağıtıldığı bildirilmekte, bunun da müfredatı gösterilmektedir. Buna göre 221027 kuruş yabancı memleketlerdeki gazetelere Osmanlı Bankası vasıtasıyla (750 frank Liberte gazetesine, 1000 frank Volter gazetesine, 1000 frank Republik Fransez Prees'e, 500 frank Matbuat memuru M. Chesnel'in maaşı, 200 frank Jil Plas, 500 frank M. Alis'in maaşı, 300 frank tasarruf olunmaktadır (Dünya Gazetesi, 14 Kasım 1955).

Bununla birlikte 39 002 kuruş Münir Bey vasıtasıyla İstanbul'da oturan bazı muharrirelere, posta, telgraf ücretlerine; 26 003 kuruş Paris'te İstikamet gazetesine; 10 401 kuruş Paris'te Oryan gazetesine; 15 602 kuruş Peşte 'de Revü Doryan gazetesine; 100 000 kuruş Levant Herald gazetesine (İstanbul); 67 606 20 kuruş Monitör Oryantal gazetesine (İstanbul); 24 000 kuruş Emanek-ül Ümem gazetesine (İstanbul); 36 000 kuruş Saadet gazetesine (İstanbul); 30 000 kuruş Bizantis gazetesine (İstanbul); 84 160 kuruş La Türki gazetesine (İstanbul); 24 000 kuruş İstanbul gazetesine para ödenmiştir (Dünya Gazetesi, 14 Kasım 1955).

Osmanlı Devleti'nde 1862 yılına kadar basın ile ilgili denetim ve düzenleme konusunda bir kurumsallaşma görülmemiştir. Basının etkin bir muhalefet aracı olarak görülmeye başlanmasıyla birlikte basın üzerinde kontrol mekanizmasının oluşmasına karar verilmiştir. 2 Şubat 1862 yılında Maarif-i Umumiye Nezaretine bağlı olarak Matbuat Müdürlüğü kurulmuştur. Devlet matbaası olan Matbaa-ı Amire'nin düzenli çalışmasını sağlama görevi olan bu kurum aynı zamanda devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekâyi gazetesinin de müsveddelerini inceleyecektir. Kurum kuruluşundan yedi yıl sonra Dâhiliye, daha sonra Hariciye ve 1877 yılında tekrar Dâhiliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Sürekli bir

kurum değişikliğinin nedeni olarak da “İstanbul’da değişik dillerde çıkan gazetelerin halkın zihnini karıştıracak yayınlar yaptığını bunları engellemek ve halkın yararına yönelik yayınlar yapılmasını sağlamak” olarak gösterilmiştir. Matbuat Müdürlüğü her ne kadar Dâhiliye müdürlüğüne bağlı olsa da asıl emir ve kararların alındığı yer saraydır. Abdülhamid 1878 yılında Matbuat Müdürlüğünün içinde sadık adamlarından oluşan bir sansür kurulu oluşturarak her türlü materyali denetimden geçirmiştir (Demirel, 2007: 43-53).

Özellikle 1877 - 1878 Osmanlı - Rus Savaşı ile birlikte sansür, ülke topraklarında giderek hissedilir hale gelmişti. Günlük i ve dış siyasetin dışında gazetelerde edebi tartışmalara bile sınırlar getirilmiştir. 26 Mayıs 1879 tarihinde Matbuat Müdürlüğü, *Tercüman-ı Hakikat* ve *Vakit*’teki edebi tartışmaları “hadd-i marufu” (kabul edilen sınır) olarak nitelendirip, bu tartışmaya daha fazla devam edilmemesini yüksek emre dayandırarak, tenbih ve ihtar ediyordu. Yabancı basın ve yayınları da Matbuat Müdürlüğü kontrol ediyordu. “Muzır” damgası yiyen bu yayınların yayımlanmasını engelleyici kurallar koyuyordu (Koloğlu, 1987: 80). Vilayetlerde sansür işleri mektupçu denilen kişinin donanımına paralel bir şekilde yürüyordu. Gazetecilik yapmış bir mektupçu o vilayetin resmi yayın organını da kendisi çıkartıyordu. Ama mektupçu, bu alanda bilgisi olmayan bir memur ise keyfi uygulamalar artıyordu. Bir mektupçunun yasakladığına diğeri hořęryle yaklaşabiliyordu (Koloğlu, 1987:81).

Diğer ilginç bir sansür uygulaması da gazetelerin yazı dizilerine “ Devamı var” ibaresinin konmasıydı. Koloğlu bu uygulamanın asılsız olduğunu, Yıldız Başktipliğinden çıktığı ileri sürülen bir uydurma genelgeye dayatılmıştır. Paul Fesh, kitabında bu genelgeyi şöyle özetler:

1. Sultanın sağlının iyiliği, hasatın bolluğu, ticaretin ve sanayinin ilerlemesi haberlerine öncelik veriniz.
2. Ahlak açsından Maarif Nazırınca onaylanmamış hiçbir dizi romanı yayımlamayın.
3. Bir sayıda bitmeyecek edebi ve ilmi yazıları yayımlamayın. “Devamı var” deyimini kullanmayın.
4. Bir makalede beyaz boşluk ya da birkaç satırlık noktalı yerleri bulundurmaktan kaçının. şüphe uyandırır.
5. şahsiyetten özellikle yöneticilerin yolsuzlukları, suçları ve hatalarından bahsetmekten kaçının.
6. Kişilerin ve grupların yönetim aleyhindeki şikâyet başvuralarını yayımlamayınız.
7. Her türlü tarih ve coğrafi isimleri kullanmak yasaktır.
8. Yabancı hükümdarlara yöneltilen suikastlerden ve dışardaki

ayaklanmalardan bahsetmek yasaktır. 9. Bu genelgeden gazetelerde bahsetmek yasaktır (Fesh, 1999: 52-53).

Aslında gerçekliği konusunda şüphe uyandıran bu metnin yaşadığı toplumun rejimini ana hatlarıyla verdiğini söylemek gerekir (Koloğlu, 1987: 82). 30 yıllık süre zarfında Abdülhamit, sansür uygulamalarını çeşitlendirmiş ve sıklaştırmıştır.

3. ERMENİ SORUNU VE OSMANLI BANKASI BASKINI

3.1. Büyük Güçler ve Ermeni Sorunu

Ermeni sorunu, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Ermeni cemaatinin yaşamsal - siyasi, kültürel, toplumsal- koşullarında ıslahatlar yapılması talebiyle ortaya çıkmış, yüzyılın sonuna doğru Osmanlı topraklarında bağımsız Ermenistan kurulması isteğine doğru evrilmiştir. Öyle ki Doğu Sorunu'nun bir parçası olan Ermeni sorunu, yüzyılın sonunda Avrupa devletleri için Doğu Sorunu'yla özdeşleşmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda modernleşme paradigmasıyla birlikte yüzünü Avrupa'ya dönmüştü. Avrupa'nın büyük güçleri olan Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya, 19. yüzyılda Doğu siyaseti üzerinden Osmanlı Ermenilerinin koruyuculuğunu üstlenmişlerdi (Davison, 2003: 12).

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti, Avrupa'da büyük bir devlet olma özelliğini yitirmiş ve büyük devletlerin müdahalesine açık bir İmparatorluk haline gelmişti. Bu antlaşmayla Rus ticaret gemileri, 17. yüzyılın sonundan beri yabancı devletlere kapalı olan İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçebilecek, Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na konsolos gönderebilecek, İstanbul'da Ortodoks kilisesi inşa edebilecek, dahası bu kilise üzerinden Osmanlı ülkesindeki Hristiyan halkın inanç koruyuculuğunu da üstlenecekti. Süreç içerisinde Batılı devletler, Osmanlı'nın iç işlerine müdahaleyi kendilerinde bir hak olarak görmeye başlayacaklardı (Sonyel, 2009: 30). 1856 yılında Kırım Savaşı sonunda imzalanan Paris Antlaşması ile İngiltere, Fransa ve Avusturya, Rusya'ya karşı Osmanlı'nın bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü garanti ettiler. Böylece Rusya'nın, Osmanlı Devleti bünyesindeki Hristiyanlara yönelik hâkimiyeti de nihayet son buldu ve tüm Avrupa devletleri, Osmanlı'daki Hristiyan tebaa üzerinde söz sahibi oldu. Kırım Savaşı'ndan sonra ilan edilen Islahat Fermanı aslında büyük güçlerin gayrimüslim halkın koruyuculuğunu üstlendiğini açıkladığı belgeydi. Osmanlı Devleti, dış müdahalelerin zorlamasıyla bu fermanı ilan etmişti (Shaw ve Shaw, 2003: 122, 180).

İngiltere, 18. yüzyılın sonundan itibaren Ortadoğu politikasında Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın ve panslavizmin yayılmasını önlemek için siper olarak kullanmıştı (Sonel, 2008: 47). İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'yla diplomatik ilişkilerine ağırlık vermesi, 19. yüzyılın başlarına denk gelir. İngiltere, başlangıçta Fransa ve Rusya'nın aksine tek bir dinî grubu korumak yerine tüm dinî gruplara yönelik ticari çıkarlarının korunmasını izleyen bir politika benimsemişti. 1840 yılında ise değişen denge politikaları sonucunda İngiltere, Rusya ve Fransa'nın karşısında Osmanlı'daki Protestanları koruma görevini üstendi. Ama İmparatorluk sınırlarında Protestan nüfusun yok denecek kadar az olması İngiltere için ciddi bir sorundu. İngiltere işe kendisi için gerekli dinî grup olan Protestanları oluşturmakla başladı ve görevi Protestan misyonerlere verdi. Protestan misyonerler en çok Ermeniler üzerinde etki sahibi oldular. Ermeniler, Lübnan, Ankara ve İstanbul'da faaliyete geçen kolejler aracılığıyla kendi tarih ve edebiyatları hakkında bilgi sahibi oldular. İngiltere, çoğunlukla Amerikan misyonerlerinin de yardımıyla Osmanlı topraklarında üzerinde söz sahibi olabileceği bir Protestan Ermeni grubu yaratmış oldu. 1847 yılında Protestanlar ayrı bir dinî cemaat olarak Osmanlı Devleti'nce kabul edildi. İngiltere beklediği fırsatı yakalamakta gecikmedi ve Protestanların lehine pek çok istekte bulundu (Başak, 2008: 46-47). Emperyalizmin bir bileşeni olan oryantalizm, Batılı toplumların yabancı toplumları denetim altında tutma yolu ve bir düşünce tarzıdır. Salt'a göre; İngiliz kurumlarının, geleneklerinin, öğretilerinin ve inançlarının dünyanın en iyisi olduğuna dair oluşturulan algının değiştirilemez oluşunun arka planında gücün çarpıcı gerçekleri ile desteklenen ırksal ve dinsel duygular bulunmaktadır. Anglosakson ırkının, üstün ırk olup diğer aşağı ırklar üzerinde kurduğu hegemonyasının kaynağı manevi güçlere dayanmaktadır. Batı'nın egemen ırklarının Doğu'nun tebaa ırkları ile olan ilişkisini yetişkin-çocuk ilişkisine benzeten Salt, İngiltere'nin Doğu'da elinde bulundurduğu maddi güçle manevi gücünü sınırsızca arttırmış olduğunun altını çizer (Salt, 2014: 30).

Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyıldan itibaren en ayrıcalıklı ilişkiyi Fransa ile kurmuştu. 18 Şubat 1836 tarihinde imzalanan antlaşma ile Fransızlara bir takım ticari imtiyazlar tanıdı. Bu antlaşmayla kapitülasyonlar yürürlüğe girmiş oluyor hatta Osmanlı sultanları, İtalyan devletlerine tanıdıkları ticari imtiyazlardan çok daha fazlasını Fransa'ya tanımış oluyorlardı. 1740 yılında Fransızların, Osmanlı ülkesindeki kapitülasyon hakkının yenilenmesiyle birlikte yabancı ve azınlık hakları açısından bir dönüm noktası yaşandı.

Fransa, ülkedeki tüm Katolik azınlıkları himayesi altına almış, Katoliklerin davalarına Fransız konsoloslukları gözetiminde bakılmaya başlanması kararlaştırılmıştı. 1789 Fransız İhtilali'nden sonra yaşanan savaşlarda Osmanlı tarafsız kalmışken Napolyon Bonaparte'ın 1798'de Mısır'ı işgal etmesi, iki ülke arasındaki krizi tırmandırmıştır (Mangaltepe ve Karacakaya, 2010: 2-5). Napolyon, Mısır ve Suriye seferleri sırasında da Ermenilerle bir hayli ilgilenmiş, 1802'de hazırladığı bir bildiriyle Ermenistan'da ve Suriye'de yaşayan Ermenilerin İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi'nin koruması altında olduğunu duyurmuştu. Hatta daha da ileri giden Napolyon, Katolik Ermenilerini Osmanlı'ya karşı kışkırtmak istemiş ama bu talebi İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi tarafından durdurulmuştu. Napolyon'un, Ermenilere olan ilgisi sürmüştü hatta Paris'te Doğu Dilleri Okulu'nda bir Ermeni kürsüsü kurmuştu (Sonyel, 2009: 31).

Rusya ile çıkarları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks nüfus üzerinden sürekli çatışan Avusturya Macaristan İmparatorluğu da, Osmanlı'daki Balkan isyanları sırasında kışkırtıcılık rolünü üstlenmiş hatta 1908 yılında Bosna Hersek'i Osmanlı'dan koparmıştı. Sonraki dönemde Rusya ile ittifak olup Osmanlı'yı Avrupa'dan atma planlarına girişmişti (Yalçın, 2015: 80).

19. yüzyılda Avrupalı devletlerin politikalarını kısaca özetleyecek olursak, Rusya Akdeniz'e inebilmek, İngiltere Uzakdoğu'daki sömürgelerine güvenli ve kolay ulaşabilmek, Fransa geliştirmekte olan sanayisi için hammadde ve pazar bulabilmek için Ortadoğu'ya göz dikmişlerdi (Eser, 2014: 906). Baştan beri Osmanlı topraklarındaki yerli ortakları olarak gördükleri 'Ermeni cemaatine sahip çıkma politikası' adı altında kendi isteklerini yerine getirtmeye çalışmışlardı.

Batı'nın, Osmanlı İmparatorluğu'na askeri, hukuksal, yönetsel alanlardaki yol göstericiliği ekonomik alanda Osmanlı piyasasını ele geçirmesi ile sonuçlanmıştır. Avrupa'da seri halde üretilen ürünler yerli üretimin tahtını sarsmaya başlamış, bir zamanlar Osmanlı padişahının yabancı ülkelere sunduğu lütuflar, artık hak haline dönüşmüştü. Gümrük vergisinin görece çok az oluşu, Osmanlı Devleti'nin değişen uluslararası ekonomik sisteme ayak uyduramayışı, toprakları tam anlamıyla Avrupalı tacirlerin istilasına bırakmıştır. 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Osmanlı - İngiliz Ticaret Antlaşması, daha sonra benzeri

antlaşmaların Fransa, İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Danimarka ile yapılması Osmanlı'nın mali çöküşünü hızlandırmıştır. 1856 yılındaki Kırım Savaşı, yaşananları daha da sıkıntılı hale sokmuş; Bâb-ı Âli, 1881 yılında Duyun-u Umumiye'nin kurulması ile birlikte tam anlamıyla mali iflasını ilan etmişti (Davison, 2003: 14).

Kamuran Gürün, Ermeni sorununu hazırlayan sebepleri dört başlık altında inceler: Ermeni kilisesi, din faktörü, misyoner faaliyetleri ve propagandadır. Kuruluşu 4. yüzyıla kadar uzanan Ermeni kilisesi, Ermeni cemaatinin hayatında önemli bir yer kaplamaktadır. "Apostolik Ermeni Kilisesi"nin ruhani merkezlerinden biri olan Eçmiadzin, Ermeni ruhani önder Aziz Kirkor'un kurduğu ilk kilise olduğu inancıyla ayrıcalıklı varlığını korumaktadır.⁶⁷ Osmanlı Bankası Baskını'nda ön planda rol alan Karekin Pastırmacıyan için Ermeni kilisesi, Ermeni milletin kilise tarafından can verilen ruhunun yeniden dünyaya gelmek için yaşattığı vücuttur. Louis Nalbandyan içinse kilise, millîyetçi çabada, müstesna liderleri ve belli başlı manastırlarıyla hem dinî hem entelektüel bir kuvvet olarak önemli rol oynayan kurumdur. Boyacıyan ise Ermeni kilisesini Ermeni toplumunun olmazsa olmazı olarak nitelendirmiştir (Gürün, 2006: 49-50).

Birinci bölümde hakkında ayrıntılı bilgi verdiğimiz Katolik ve Protestan misyonerler, Hristiyanlığın temel ilkelerini yaymanın da ötesinde siyasi olayların gelişmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. Misyoner faaliyetlerinden en çok etkilenen Ermeni cemaati olmuş, Amerikan milyonerleri, diplomat ve tanınmış kişilerle yakın bağlar kurarak, yaşanan olayları görmeden kimi zaman kulaktan kulağa aktarılan bilgiye dayanarak Avrupa'yı, dünya kamuoyunu bilgilendirecek mektuplar kaleme aldılar (Salt, 2015: 22).

Propaganda faaliyetlerinde Ermeni cemaati, Avrupa ve Amerika'nın, Ermeni sorunu ile ilgili olarak Osmanlı aleyhine düzenlediği kampanyalar sayesinde başarılı olmuşlardı. Avrupa gazeteleri, propagandanın kullanıldığı etkili mecralara dönüşmüştür. 8 Mayıs 1895 yılında *Times*'da çıkan bir habere göre, İngiltere Başbakanı Gladstone, İngiliz kamuoyunu Türklerin aleyhine kışkırtan gazete yazılarından güç alarak, Ermenilerin Osmanlı yönetimi

⁶⁷ Günümüzde İstanbul Ermeni Patrikliği Eçmiadzin Katolikosluğuna, Kudüs Ermeni Patrikliği de Kilikya Katolikosluğuna bağlıdır. Eçmiadzin, kendisini "bütün Ermenilerin Katolikosluğu olarak tanımlamaktadır. Antilias Katolikosluğu da, "Kilikya Büyük Hanedan Katolikosluğu" şeklinde tanımlanmaktadır. Aralarındaki ilişki Ermeni Kilisesi'nde iki yüksek ruhani liderlik, başpatriklikte çift başlılık devam etmektedir (Seyfeli, 2015: 264-66).

tarafından isyan bahanesiyle eşkıyaların eline bırakıldığı vurgulayıp, Paris Antlaşması'nın Avrupalı devletlere verdiği hak çerçevesinde büyük güçlerin Ermenistan topraklarını ele geçirmesinin artık zorunluluk haline geldiğini belirtmiştir. Sadece Ermeni nüfusun değil, Osmanlı'nın tüm Hristiyan tebaayı yok etme niyetinin bulunduğunu iddia eden Gladstone'ın nutukları, Ermenileri korumak için bir araya gelmiş grup üzerinde etkili olmuştur. "Ermeni halkının, o vilayetinin yönetiminde can, onur, din ve mal güvenliğini etkin bir şekilde garanti altına alınacak reformları yapmak için devletin alacağı her türlü önlemlerde ayırım gözetmeden tüm ulusun samimi desteğini sağlamasını ve Avrupa'nın büyük devletleri tarafından sürekli denetlenmeyen reformların etkili olamayacağını" benimseyen bir karara varmışlardır (*The Times*'ın Mr. Gladstone on the Armenian Question" adlı haberden aktaran Salt, 2015: 164).

Sidney Whiteman, *Turkish Memories* adlı kitabın yazarı Amerikalı gazetecinin, Osmanlı Bankası Baskını sırasında Avrupa tarafından Türkler aleyhinde yaratılmaya çalışılan durumu tarif eder:

"Osmanlı Bankası Baskını ve müteakiben Ermenilere vaki saldırılar haberi, Avrupa'da yazıldıktan kısa bir süre sonra, resimli gazetelerden bazı sanatkarlar vahşet olaylarının resimlerini yapmak üzere İstanbul'a gönderilmişti. Bunlar arasında tanınmış harp muhabiri müteveffa Mr. Melton Prior da vardı. Enerjik ve kararlı tabiatlı, hadiselerle tabi olmayıp onların üstüne çıkabilen bir insandı. Bu özel görev dolayısıyla nazik bir durumda olduğunu bana söyledi. Memleketteki akıl ermez vahşet olayları duymuş ve bunların temsili resimlerini bekliyordu. Ölmüş, Ermeniler gömülmüş, kadın ve çocuklara ise hiç dokunulmamış, hiçbir Ermeni Kilisesi'ne de saldırılmamış olduğuna göre, bunları nasıl temin edeceği meselesi ortaya çıkıyordu. Namuslu ve Türkleri takdir eden bir insan olarak, şahit olmadığı hususları icat etmeyi reddediyordu. Ancak diğerleri bu şekilde dürüst değildi. Neticede, bir İtalyan resimli gazetesinde, Kilise içinde kadın ve çocukların katledilişini gösteren korkunç resimler gördüm" (Sidney'den aktaran Kamuran Gürün, 2006: 69).

3.2. Ermeni Sorununu Önceleyen İlk İsyanlar: Sırp, Yunan, Bosna Hersek ve Bulgar Ayaklanmaları

Fransız İhtilali'nin yaratmış olduğu milliyetçilik rüzgârı, Osmanlı topraklarında 19. yüzyılın başından itibaren esmeye başladı. 1804 yılında Sırplarla başlayan bu ayaklanma aslında doğrudan Osmanlı yönetimi altında yaşamaya karşı değil, Rum kilisesi ile derebeylere, eşkıyaya ve onları kullanan Osmanlı aracılara karşı başlatılmıştı. Bu

ayaklanma bir ulusal bağımsızlık akımını gerçekleştiremedi; çünkü harekâtın başında soylu ya da burjuva temeli yoktu. 1812 yılında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşı sonunda Bükreş Antlaşmasıyla Sırlara özerklik tanınmış oldu. 1815 yılında başlayan yeni bir ayaklanma sonucunda 1817’de Sırp Prenslığı tanındı, 1882’de de Sırp Prenslığı ‘krallık’ oldu (Berkes, 2002: 153-154).

Sırp İsyanı’ndan sonra ikinci önemli ayaklanma Yunanlılar tarafından gerçekleştirilmiştir. II. Mahmut, ayanlarla olan mücadelesinde genellikle başarılı politikalar üretmişti. 1820 yılında Yanya Ayanı Tepedelenli Ali Paşa’ya saldırdığında işler II. Mahmut’un istediği gibi gitmemiş iki yıla yakın bir kuşatmadan sonra paşayı dize getirebilmişti. Osmanlı ordusu, Tepedelenli ile uğraşırken; Mora Rumları ayaklanıp bağımsızlık mücadelesine giriştiler ve Atina ile Mora’yı ele geçirdiler. Osmanlı ordusu, yaklaşık 3 yıl boyunca ihtilalcilere karşı savaşa da ne Mora’yı ne de Atina’yı ele geçirebildiler. Bunun üzerine II. Mahmut, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’dan yardım istedi. Paşa’nın gönderdiği ordu sayesinde ihtilal bastırıldı (Akşin, 2007: 27). Bu sırada İngiltere ve Rusya, 6 Temmuz 1827 tarihinde yeni bir antlaşma imzaladılar. Taraflardan biri olayların durması için II. Mahmut’a arabuluculuk yapacaktı. II. Mahmut, direnişi sürdürünce Navarin’deki Osmanlı ve Mısır gemileri yakıldı. Navarin Baskını, Osmanlı tarihi açısından oldukça önemliydi. Yeni Osmanlı filosu tümüyle batmış, İbrahim Paşa’nın Mısır’dan asker ve malzeme getirmesi önlenmişti. Yunanlı isyancılar kesin zafer kazandılar. Osmanlı - Rus Savaşı sonucunda imzalanan Belgrad Antlaşması (1829) ile Yunanistan, Sırbistan, Romanya özerkliğini ilan etti. 1830 tarihinde de Yunanistan bağımsızlığını ilan etti. Bu isyan ve sonrasında yaşananlar Osmanlı tarihi için bir dönüm noktası oldu. Avrupalı devletler, Osmanlı devletinin iş içlerine karışarak olayları kendi lehlerine döndürebileceklerini öğrenmiş oldular (Shaw ve Shaw, 2010: 58-59). Sırp ve Yunan isyanları, aslında Ermeni toplumu için ilk örnek olaylar olacak. Yüzyılın ikinci yarısı

başlayan Bosna Hersek ve Bulgar ayaklanmaları da Ermeni isyanları için cesaret verici olaylar niteliğine dönüşecekti.

1875 yılında başlayan Bosna Hersek İsyanı’nda, Avusturya Macaristan İmparatorluğu’nun rolü büyüktür. 1856 Paris Antlaşması’ndan sonra Karadağ, Sırbistan ve Girit gibi yerlerde ayaklanmalar baş göstermiş ve bu isyanlar sonucunda bu bölgelere çeşitli

muhtariyetler verilmişti. Bunu fırsat bilen Hristiyan köylüler de büyük toprak sahiplerine karşı mücadeleye girişti. İsyanları gerçekleştiren Hristiyan-İslavları yalnızca Bâb-ı Âli'ye değil aynı zamanda Avusturya Macaristan İmparatorluğu'na karşı da ayaklanıyorlardı. İsyan, 1874 yılında hasat mevsiminin kötü geçmesine karşın mültezimlerin vergiyi tam istemesiyle çıkmıştı. Vergi tahsildarlarına saldıran köylüler, vilayet garnizonlarının müdahalesi ile karşı karşıya geldi. Ölüm sayısı açıklanırken Müslüman halk unutulup, Hristiyan ölümleri kıyım örnekleri olarak kamuoyuna sunuldu. İsyanlılar, Karadağ'dan elde ettikleri silah ve cephaneyle yolları kestiler. Müslüman köylerinde kıyım başladı. İsyanlılar bölgedeki yabancı konsoloslara başvurarak müdahalede bulunmalarını istediler; yüksek vergi uygulamaları, angarya ve ağaların feodal davranışları isyan nedenleri olarak sunuldu. Kısa sürede ayaklanma Bosna ve Hersek'in dört bir yanına sıçradı. Fransa yaşananlar karşısında bir karar çıkartarak, Avrupa Konferansı hazırlığına girişti ve öneri Ağustos ayında kabul edildi. Osmanlı Hükümeti ise, çözümü önce sadrazam sonra savaş bakanını değiştirmekte bulmuştu. Sadrazamlığa Nedim Paşa, savaş bakanlığına da Hüseyin Avni Paşa getirilmişti. Osmanlı, olayın uluslararası bir meseleye dönüşmesini önlemek istiyordu ve ilk acil önlem yabancı borçların faizlerini azaltmak olmuştu. Yabancı alacaklıların hoşuna gitmeyen bu durumun faturası siyasi boyutta ödetilmeye çalışıldı. Berlin'de bir konferans toplatılıp Bâb-ı Âli'ye, 30 Aralık 1875 tarihinde *Andrassi Notası*'nı kabul ettirdiler. Buna göre; Bosna ve Hersek'te iltizam usulü kalkacak, din özgürlüğü getirilecek, her iki vilayette de Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan karma meclisler kurulacak ve meclisler bu reformların yapılmasını yöneteceklerdi. Vergiler de inecek, yabancı konsoloslara bu sözlerin yerine getirilmesini sağlayacaktı. Bâb-ı Âli, bu şartları, Osmanlı yönetimine doğrudan müdahale olmasına karşın kabul etmek zorunda kaldı. Rus komutan, isyan bölgelerine adam gönderip, daha çok ödün sağlamaları için isyanlıları savaştırmaya ikna etti. Bu durum karşısında 13 Mayıs 1876 tarihinde Berlin'de yeni bir konferans toplanarak ilk antlaşmanın maddeleri daha da genişletildi (Shaw ve Shaw, 2010: 201-202).

1875 tarihinde Hersek ayaklanmasıyla başlayan Balkan krizinin önemli bir ayağı da Bulgar isyanı olmuştur. Bulgarlar Mayıs 1876 tarihinde ayaklandılar. Pek çok Müslümanın ölmesinden sonra ayaklanmaya kanlı bir biçimde son verildi. Bulgar isyanında kaç kişinin öldüğüne dair bilgiler Batı kamuoyuna yanlış bir biçimde çarpıtıldı. Özellikle İngiltere'de muhalefetteki Liberal Parti'nin önderi Edward Gladstone, 15 000 Bulgar'ın öldüğünü söyler

(Akşin, 2007: 40-41). Gladstone, Ermeni sorununun da en ateşli savunucularından bir tanesidir. Bulgaristan olaylarını siyasi bir malzeme kullanarak iktidar partisine savaş açar. *Bulgaristan Vahşeti ve Doğu Sorunu* isimli bir kitapçık yayımlamıştır. Bu olaydan da anlaşılacağı üzere Bulgarlar, Avrupa özellikle de İngiltere tarafından korunurken; Türk imajı, Avrupa'ya çok kötü yansıtılmıştır. İngiltere suçsuz olan günahı sadece canlarını, mallarını korumak olan Türk halkının cezalandırılmasını istemiştir. 23 Aralık 1876 tarihinde İstanbul'da toplanan konferansta başıbozukların cezalandırılması için devreye girmiştir. Bulgarlar sayesinde İngiltere'de Gladstone, 1880 yılından itibaren Başbakan olmuş, İngiltere'nin Doğu Sorunu politikasını değiştirmede önemi rol üstlenmiştir (Aydın, 2002).

3.3. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı: Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları

Doğu'da yaşayan Ermeni toplumu aslında oldukça farklı sorunlarla karşı karşıyaydı ve hepsinden de etkilenmekteydi. Anaide Ter Minassyan, bu sorunları şöyle sınıflandırır: "Siyasi sorunlar (despotik rejim ve Batı Emperyalizmi), ekonomik sorunlar (az gelişmişlik, köy ekonomisi, yozlaşmış toprak sahipliği tarzları ve tarımsal konular), toplumsal sorunlar (göçebe ve yerleşik toplumlar arasında feodalizm, taşradan nüfus ihracı), ulusal sorunlar (etnik çeşitlilik), dinsel sorunlar (İslamiyet'in egemenliği ve dinsel ayrılıklar), kültürel sorunlar (dil çoğulculuğu, Müslim ve gayri Müslim topluluklar arasındaki eşitsiz kültürel gelişme)". 1856 Hatt-ı Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'yla yasa önünde Müslüman ve Müslüman olmayan unsurlar arasında eşitlik maddesi gelmişti ama bunun gündelik yaşamdaki uygulamaları oldukça problemliydi. "Millet Nizamnamesi", "Millî Meclis" gerçek reformlardı ama bu gelişmelerle sadece İstanbul'daki Ermeni rahipler ve Ermeni burjuvalar ilgilieniyordu. Ermeni köylüsünün kaderi, Anadolu'daki köylüler gibiydi, giderek kötüleşiyordu. Minassyan'a göre; tarım problemi, Ermeni sorununun anahtar konusuydu. Merkezileşen Osmanlı bürokrasisi, yeni vergi sistemi, arkaik vergi toplama biçimleri, feodal rant yolsuzlukları, rastgele kıtlıklar ve zorunlu ekonomik göçler, sürüp giden köylülüğün mülksüzleştirilmesi, Çerkeslerin ve Kürtlerin saldırıları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni toplumunu sıkıntıya sokuyordu (Minassian, 2012: 16).

Ermeni ahali ile birlikte köyde yaşayan Müslüman ahali de benzer sorunların kurbanıydı. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Anadolu'daki konsolos raporları incelendiğinde

Jeremy Salt, başka bir gerçeğe de yüzleşmişti. Ermenilerin, Hristiyan tebaanın sorunları kadar Müslüman ahalinin sorunları da vardı ve onlara sahip çıkacak cemaat liderlerinden de yoksundular. 1860 ve 1870 yıllarına ait Konsolos Blunt ve Konsolos Palgrave'in, İzmir ve Trabzon'daki halkın durumu aktarmak için kaleme aldıkları raporlarda, Müslüman ahalinin diğer gruplar içerisinde en çok zarar gören cemaat olduğu görüşünde birleşmişlerdi. İstanbul'da Müslümanların haklarını arayacak kimseler bulunmazken, Hristiyan tebaanın elinin altında konsolosluklar, temsilciler, büyükelçilerin olduğunun altı çizilmişti. Müslüman ve Hristiyan ahalinin ekonomik anlamdaki koşulların karşılaştırılmasında Salt, Palgrave'in tespitini, kitabında şöyle aktarmıştır: "Hristiyanlar, muazzam servetlerini, görkemli evlerle, gösterişli giysilerle ve varlıklarını gösteren bütün süs eşyaları ile gözler önüne sererler –bu, uzaktan çok konuşulan bu zulüm ve baskı ile hiç uyuşmayan bir durumdur. Ne yazık ki Müslüman halk tam tersi koşullarda yaşamaktadır" (Salt, 2014: 46-47).

Araştırmacı, gezgin ve sık sık İstanbul'u ziyaret eden Arminius Vambéry, 1890 yılında İstanbul'undan şöyle söz etmişti:

Geçmiş dönemin zararları ağırlıklı olarak Müslüman unsurlarının sırtına bindi. Müslümanlar yerli ve yabancı Hristiyan cephesinde alınan çok büyük önlemlerden yararlanamadılar ve başkentin, otuz yıl önce Hristiyanların hemen hemen hiç görülmediği semtlerinde artık tamamen Rumlar ve Ermeniler yaşamaya başladı. Ermenilerin eskisi kadar refah içinde olmadığı doğrudur, çünkü İstanbul, Avrupa ile demiryolu ulaşımı nedeniyle Doğu Avrupa'nın ticaret merkezi olmaktan çıkmıştır, şimdi bu eski ayrıcalığını Sofya, Filibe, Burgaz ve Varna ile paylaşmaktadır. Fakat Hristiyanlar ilerlerken, eski ayrıcalıklarından yoksun kalan ve ülke çapındaki aşırı yokluğun bütün perşanlığı ile mücadele eden Müslümanlar, Hristiyan hemşerileri ile başarıyla rekabet etme umutlarını neredeyse tamamen yitirmişlerdir ve yaklaşmakta olan yıkım karşısında sessizce oturmaktadırlar (Vambéry'den aktaran Salt, 2014: 49).

Osmanlı toplumu, dönemin getirmiş olduğu toplumsal, siyasal, kültürel, tüm gelişmelerden yavaş yavaş da olsa etkilenmeye başlamıştı. Anadolu'da yaşayan ahalide İstanbul'daki kadar olmasa da yaşananların farkına varmaya başlamıştı. Ama Ermeni toplumunu bu bütünsellikli yapıdan koparıp ele aldığımızda, sorunları millîyetçilik düşüncesinin getirmiş olduğu isyan hareketleriyle birleşince uluslararası boyutta da yansımaları oldu. Bu yansımalar aslında Avrupalı devletlerin de işine geliyordu. Ortaya bir

sorun çıkartıldıysa bu sorunun yaratılmasında tüm büyük güçler devreye girmişti. 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında yaşanan olaylarda aslında tüm büyük devletlerin parmağı vardı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük güçler, “Avrupa’nın hasta adamı” olarak adlandırdıkları Osmanlı İmparatorluğu’nu paylaşmak için fırsat kolluyorlar, Balkanlar’da gittikçe yayılan millîyetçilik akımlarına destek veriyorlardı. Yunanlılar, Bosnalılar, Bulgarlar ve Slavlardan sonra sıra Anadolu’daki Ermenilerin isyan çıkartıp bağımsızlık talep etmesine gelmişti.

3.3.1. Ayastefanos Antlaşması

İngiltere, Osmanlı Devleti’ne yenik düşen Sırbistan ile mütareke imzalaması için baskı yapmıştı. Balkanlar’da olan bitene yeni bir çeki düzen verebilmek için İstanbul’da 12 Aralık 1876 ile 20 Ocak 1877 tarihleri arasında bir barış konferansı düzenlenir. İngiltere’yi konferansta temsil eden Lord Salisbury, Osmanlı Devleti’nin varlığını sürdürmesini istemeyen ama ılımlı görünmeye çalışan Rus Büyükelçisi İgnatyev ile ilişkiye geçmiş ve Osmanlı’nın kabullenemeyeceği bir reform paketi hazırlamışlardı. Mehmet Rüştü Paşa’nın yerine geçen yeni sadrazam Mithat Paşa, bu sırada II. Abdülhamit’i yeni bir anayasa düzenlemesi konusunda ikna etmişti. 23 Aralık 1876 tarihinde İstanbul (Tersane) konferansı açılmak üzereyken Kanun-ı Esasi yani meşrutiyet top atışlarıyla ilan edilmişti. Hariciye Nazırı Saffet başa konferans başlamadan önce söz alarak, Osmanlı halkının ilan edilen meşrutiyet sayesinde kendi yönetimini üsteneceğinden bu konferansa gerek kalmadığını belirtmişti. Meşrutiyet’i ilan ederek, Batılı güçleri bölmeye çalışan Mithat Paşa’nın yaptıkları pek de umduğu gibi gitmedi. Büyük güçler bu oldubitti karşısında şaşırıp, olan biteni dikkate almadan işlerine devam etmişlerdi. Konferansta Bosna Hersek ve Bulgaristan özerkliğe doğru ilerleyecek bir reform planı ortaya koydu. Bu plan reddedildiği takdirde elçiler İstanbul’dan ayrılacak ve Rusya’da Osmanlı topraklarına karşı savaş başlatacaktı. Osmanlı Hükümeti, özel bir meclise danıştıktan sonra reform planını reddetti. Tersane kararlarının reddi üzerine Londra’da toplanan büyük devletler, kararları biraz yumuşatıp Londra Protokolü hazırladılar; ama sonuç yine değişmedi. Bu arada Mithat Paşa konferansın son bulmasından 16 gün sonra Abdülhamit tarafından azledildi ve sürgüne gönderildi. II. Abdülhamit seçimlerin yapılmasına ses çıkaramadı, 20 Mart 1877 ilk meclis toplandı.

Osmanlı toplumunun 1877 yılında seçimle gelen bir meclis toplamış olması önemli bir gelişmedir. Rusya seçimle oluşan meclisini ancak 1906 yılında toplayabilmiştir (Akşin, 2007: 40-42; Sonyel, 2009: 49-50).

Londra Protokolü'nün Bâb-ı Âli tarafından reddedilmesi üzerine Rusya, durumdan istifade ederek olaylardan bir gün sonra seferberlik ilan etti. 19 Nisan 1877 tarihinde Prens Korçakov, Rusya'nın, Bâb-ı Âli'ye savaş kararını bildirdi. Savaş nedenlerini de şöyle açıklamıştı: "Bâb-ı Âli, Avrupa'nın nasihatlerine saygı göstermemiştir. Hristiyanların durumunu düzeltmek hususunda kendisine tavsiye edilmiş olan tedbirleri yerine getireceğine dair artık kendisine emniyet ve itimat gösterilemez. Balkanlar'daki devamlı kargaşalık güvenliği bozmuş ve Rusya'nın menfaatlerini sarsmıştır. Bu sebeple, Avrupa tarafından da takdir edileceğine inanarak Bâb-ı Âli'ye karşı savaş açmıştır (Kara, 1983: 40-41).

Dokuz ay süren savaş, 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne Antlaşması ile son bulmuştur. Bu savaştan Osmanlı yenik çıkmıştı ama Rusya ile İngiltere de kendi aralarında sıkı bir mücadele vermişlerdi. Rusların temel amacı Balkan Dağları'nı geçip olabildiğince çabuk Boğazlara inmek ve bir taraftan da Kuzeydoğu Anadolu'ya inip Kars, Ardahan ve Erzurum'u alarak Bâb-ı Âli'ye İstanbul Konferansı'nda kabul etmediği koşulları tekrar ileri sürmektir. İki ayrı koldan saldırıya geçen Rusların bir ordusu Dobruca'ya diğeri Rusçuk ve Niğbolu'ya geçti. Batı'da Doğu'da da Rusya önemli noktaları ele geçirdi. Osmanlı İmparatorluğu ağır kayıplar verdi, ama Şipka ve Plevne'deki direniş Rusların diledikleri gibi ilerleyişini bir süre durdurdu. Doğu bölgesinde de Ardahan sonra da Doğu Beyazıt elden çıktı. Rusya, ele geçirdiği yerlerdeki Hristiyanları Bulgaristan'da olduğu gibi Doğu bölgesinde de silahlandırıp Müslüman halka karşı da kışkırttı. Çar hızlıca istediklerine ulaşmadığından oldukça sıkıntılıydı. Avrupa müdahalesinden ve savaş fazla uzun sürdüğü takdirde de Rusya'da çıkabilecek bir isyandan korkuyordu. Avusturyalılar da Bosna Hersek'i ele geçireceklerdi. İngiliz Başbakanı Dirsareli ile yeni İngiliz elçisi Sir Henry Layard padişahla çok yakın bir ilişki kurabilmiş ve bu ilişkiyi savaş sırasında da devam ettirmişti. İngiltere kabine desteğiyle Osmanlı'yı kurtarma isteği içerisinde olduğunu da göstermişti. Disraeli ve Layard Rusların ilerleyişini durdurmak için İngilizlerin Doğu Anadolu'ya bir sefer yapabileceğini öngörüyorlar ve kendi kamuoyunu da buna karşı hazırlıyorlardı. Balkanlarda Rus koruması

altında büyük bir Slav devleti kurma fikri, Avusturya'nın planlarıyla uyduğundan İngiltere, Avusturya'dan istediği yakınlığı bulamamıştı (Shaw ve Shaw, 2010:230).

Rusya'nın bu ilerleyişi İngiltere'de panik havası yaratmıştır. Rusya'nın geçici de olsa İstanbul'u işgal girişiminden korkan İngiltere, bu duruma karşı çıkmış ve iki ülke arasındaki ilişkilere zarar vereceğini bildirmişti. 19 Şubat 1878 tarihinde Rusların, Gelibolu işgalinden vazgeçmeleri karşılığında İngilizler de Türkiye topraklarına asker çıkarmaktan vazgeçeceklerini söylediler. Osmanlı sularında olan İngiliz donanması da, İstanbul'dan birkaç kilometre uzağa telgrafla iletişim mesafesine, Marmara Denizi'ne çekildi. Altı aydan daha fazla bir süre burada demir attı. 23 Şubat 1878 tarihinde Osmanlı Hükümeti'nin onayıyla Ruslar Yeşilköy'ü işgal etti. Ayastefanos Antlaşması da 9 gün sonra imzalandı. Rusya'nın çıkarlarını gözetken antlaşma, İngiltere ve Avusturya'nın hiçbir şekilde çıkarlarıyla uyuşmuyordu. Kısacası antlaşma, Avrupa'da Karadeniz'den Ege Denizi'ne kadar uzanan ve Rusya'nın uydusu olacak Büyük Bulgaristan planına dayanıyordu. Ruslar da diledikleri zaman İstanbul'a inip onu işgal edebileceklerdi. Bu durum, Rusların tüm Balkanlar'ı ve Boğazları ele geçirmesi demekti. Karadağ, Sırbistan ve Romanya da bağımsız olacaktı. Bosna Hersek'te de İstanbul Konferansı'ndaki reformlar uygulanacaktı. Bu antlaşma, Osmanlı ve Avrupa'daki güç dengelerini alt üst edecek nitelikte bir antlaşmaydı. Karadeniz'i bir Rus gölü haline getiren antlaşma hem İngiltere hem de Osmanlı için kötü sonuçlar doğurmuştu (Sonel, 2008: 50; Karal, 1983: 66-67).

Rus propagandasıyla birlikte Osmanlı Ermenileri arasında millîyetçilik duygusu ön plana çıkmıştı. İstanbul Ermeni Patriği Nerses, Ayastefanos'a giderek kendilerinin savaş sırasında Doğu Anadolu'da Ruslara yardım ettiklerini belirterek Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan devleti kurulması için Rusya'dan yardım talep etmişti. Ruslar, Doğu'da huzursuz bir Ermeni toplumunun bölgedeki dengeleri korumada daha ideal olduğunu düşünüp bağımsız bir Ermenistan projesine sıcak bakmadı. Ermeni millîyetçiliği, bölgede Osmanlı açısından daha büyük sıkıntılar yaratabilirdi. Bu yüzden ki Ermeni sorunu, Türkiye'nin doğu illerinde yapacakları reformlar dâhilinde ele alınmıştı. 16. madde şu kararı içeriyordu: "Rus askerlerinin Ermenistan'da (Türkiye'nin doğu illeri kastediliyor) işgal etmiş oldukları toprakları terk etmesi ve Türkiye'ye iade edilmesi gereken bölgenin boşaltılması, iki ülke arasındaki ilişkilerin sürdürülmesine zararlı olacak çatışma ve karışıklıkların yol açabileceği

için Bâb-ı Âli, Ermenilerin, Kürt ve Çerkezlere karşı güvenliklerini temin etmesi.” Böylece Ruslar Ermeni sorununu ileride daha da geliştirip işine yaracak bir biçimde kullanacaktı (Shaw ve Shaw, 2010: 235).

93 Harbi sırasında Patrik Nerses ve İzmirliyan'ın reisliklerinde Ermeni Meclisi gizlice toplanarak, Rus Çarına verilmesi için Eçmiadzin Katolikosluğu'na bir muhtıra göndermeye karar verdi. Bu muhtıra, Osmanlı Ermenileri adına Çar'dan yardım talep ediyordu. İlki, Fırat'a kadar olan bölge Türklere geri verilmeyecek, bu topraklar Ararat ile birleştirilerek Rusya'nın olacaktı. İkincisi, arazi ilhakı olmazsa Bulgarlara verilen imtiyazın benzer bir biçimde Ermenilere de verilmesini içeriyordu. Son olarak da işgal edilen toprakların bırakılması durumunda hükümetten ıslahatların uygulanmasının teminat altına alınmasının sağlanmasıydı. Ve aynı şekilde yukarıdaki maddeler şu esaslara dayanıyordu: Zabıta memurlarının çoğunluğu Ermenilerden oluşmalıydı. Ermeniler de düzenli bir talim ve terbiye görmeliydi. Kürtler ve Çerkezler bulundukları dağları bırakarak kasabalar inip, oraya yerleşmeli ve bir süre kendileri jandarma yazılmamalıydı. Ermeniler aynı zamanda memuri hizmetlerde çalıştırılmalıydı. Ermeni Meclisi, aynı zamanda Edirne'ye de bir heyet yollanıp çok gizli toplantıyla hem Rus İmparatoru ve başvekile de dilekçe sunmuşlardır. Eçmiadzin'e doğru yola çıkan İzmirliyan, savaşın bitmesi üzerine gecikeceğini anlayınca, Episkopos Vahram Magnuni'ye bir mektupla müracaat etmişti. Patrik Nerses, 12 Şubat tarihinde başka bir mektupla “milletin kendisinden Ermenistan adına, önce Çar'ın kendisine ve eğer mümkün olmazsa elçiler konferansına müracaat etmeyi istediğini” söyledi. İzmirliyan da Rus aleyhtarı Manguni'ye 13 Şubat 1878 tarihinde yazdığı mektupta şöyle diyordu:

Zamanın yaptığı hiçbir şey yapamaz. Zaman çok şeyleri değiştirir. Haller ve şartların gereklerine uymaklığımız lazımdır. Eski davranışımızı değiştirmeliyiz. İleri görüşlülüğümüzü, çevremizi muhafaza ederek, Çar'a müracaat etmeliyiz. Bugün Türkiye büyük ve önemli bir bölümünü kaybetmiş bir halde olarak onun ayaklarının altında bulunuyor. Türkiye, o kısımda kalsa bile bundan sonra Rusya'nın uysal bir tabii olacaktır. Herhalde Rusya'nın himayesine muhtacız. Daima onun teveccüh ve muhabbetini çekmeye, bugün olmazsa bile, çok geç kalmayacak bir gün, meydana çıkacak olan Türkiye'nin Asya sorunu ortaya konulacağı zamanda, ülkemizdeki payımıza sahip olmak için şimdiden **Ermeni sorunu** çıkarmaya çalışmalıyız” (Uras, 1987: 199-205).

Edirne Antlaşması sırasında Ermeni iki temsilci Kevork Vartapet Ruscukliyan aracılığıyla İgnatieff'e, Van, Muş, Erzurum, Diyarbakır ve ötekilerden oluşmuş bir bağımsız Ermenistan kurulması için müracaat ettiler. Başvekil İgnatieff, 16. madde olarak şöyle bir madde koyduklarını bildirmişti: "Avrupa Türkiye'sinde olan düzensizliklerin, zulümlerin aynı Türkiye Asya'sında da yapıldığından bunun önünü almak için Padişah ile Rus Çar'ı Kafkas illeri ile yan yana olan Ermenilerin bulunduğu ilçelere kesin bir bağımsız idare verecek ve bunu sağlamak için kanunda gereken değişiklikler yapılacaktır" (Esat Uras, 1987: 215-216). Bu talep Türkler tarafından reddedildi. Padişah'ın onayı olmadan bağımsız bir Ermenistan'ın varlığını kabul edemeyeceklerini bildirdiler. Ruscukliyan, her şeyi bilmezlikten gelerek Osmanlı Hükümeti'nden memnun olduğunu söyleyenlere ikili oynamaya devam etmiştir. Ayastefanos Antlaşması'nın koşulları, İngiltere'nin kabul edebileceği bir antlaşma değildi (Esat Uras, 1987: 215-216).

3.3.2. Berlin Konferansı ve Ermeni Sorunu

1878 Berlin Antlaşması imzalanana kadar Osmanlı Ermenileri ile Türkler arasında ciddi bir sorunun olmadığı, her iki toplumun da dostça ilişkiler kurduğu söylenir (Selvi, 2011:61). Berlin Antlaşması'na kadar Ermeni sorununun düşünsel temelleri misyoner faaliyetleri, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın yaratmış olduğu atmosfer ve Ermeni Millet Nizamnamesi ile atılmıştı. 1877 - 1878 Rus Savaşı sırasında Ermeni sorununun diplomatik teşebbüsler düzeyinde ortaya çıktığı görülür. Artık Ermeni sorunu açısından yeni bir döneme girilmiştir. Diplomatik süreçte Osmanlı Ermeni cemaati büyük devletlerin yardımı olmaksızın istediklerini alamayacaklarını anlamıştı (Yavuz, 2009: 2-3).

Berlin Konferansı, Bismarck'ın önderliğinde 13 Haziran 1878 yılında başladı ve 13 Temmuz 1878 tarihine kadar devam etti. Bunun öncesinde Rusya ve İngiltere arasında 30 Mayıs'ta gizli bir antlaşma gerçekleşmişti ve gizli görüşmenin gündem maddelerinden birisi de Ermeni Sorunu olmuştu (Uras, 1987: 217). Berlin Konferansı ile Bulgaristan ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleri pek çok Osmanlı Ermenisinin de bağımsız Ermenistan taleplerinin gün yüzüne çıkmasına fırsat tanımıştı. 1877 - 1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rus Çar'ının hizmetinde yükselen Ermeni subaylar Doğu Anadolu işgali sırasında önemli başarılarla imza atmışlardı. Osmanlı Ermenilerinin çoğunluğu padişaha

sadık kalsalar da farklı düşünen grupların da oluşu güvensizlik duygusunun yerleşmesine de neden olmuştu. Ermeni Kilisesi'nin kısa sürede politikalarını Osmanlı Hükümeti'nin aleyhinde geliştirmeleri, Doğu'da Ermeni özerkliği için Avrupalıların desteğini aramalarına ve Rusların da Osmanlı'nın doğu topraklarını ele geçirmede Ermeni toplumu üzerinden planlar yapmalarına neden olmuştu. Patrik Nerses, Ayastefanos'ta Ermeni sorununu Avrupalı devletlerin önüne taşıyan kişi olmuştu (Shaw ve Shaw 2010: 250-251).

Esat Uras, *Tarihte Emeniler ve Ermeni Meselesi* adlı kitabında Berlin Konferansı öncesinde Ermeni sorununun büyük devletlerin gündeminin nasıl bir parçası olduğu hikâyesini ayrıntılarıyla anlatmıştır. Osmanlı Ermenilerinin durumu hakkında kongre öncesi raporlar, muhtıralar hazırlanıp propagandalar yapılmıştı. Krikor Odyan da, Berlin Konferansı'na bir Ermeni heyeti yollanmasını teklif eden kişiydi. Heyet, Ermenistan sorunlarını yakından bilen Patrik Mıgırdiç Kırımyan (Hırımyan), Episkopos Horen Narbey, katip ve tercüman olarak da İstefan Papazyan ile Minaz Çeraz'dan oluşuyordu. Roma ve Paris'e giden heyet, Fransız Dışişleri Bakanlığı ve Almanya, İngiltere elçilikleri ile görüşmeler yaptı. Horen Narbey, ekipten ayrılıp Rusya'da Gorçakoff ve Çar İkinci Alexandre tarafından kabul olundu. Geri kalan ekip de Berlin'e geçti. Konferansta üyelerin önüne iki farklı Ermeni Sorunu projesi gelmişti. Birincisi Nubar Paşa'nın sunduğu⁶⁸ diğeri de Ermeni Patrikhanesi'nin planıydı. Patrikhanenin amacı tam bağımsızlık olduğu için bu proje önemsenmemişti. 25 Haziran 1878 tarihinde Ermeni Patrikhanesi, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine uyarınca sorunları tartışılacak olan Ermenilere de Osmanlı yöntemindeki Hristiyanlara verilecek idare şeklinin verilmesini istiyorlardı. Bunun nedeni Ermenilerin, Ermenistan yönetimi altında yaşadıkları idare şeklini, Rumeli'deki Hristiyanların hayat ve vaziyetlerinden daha fena ve daha zalimce olarak görmeleriydi. Siyasi bağımsızlık ve Türkiye'den ayrılmak istemediklerini ama Erzurum, Van ve Diyarbakır'ın kuzey bölgesinde istatistiklere nazaran Ermenilerin teşkil ettiği bölgenin Ermenilere ayrılmasını istiyorlardı. Avrupa devletlerinin önerileri ve Bâb-ı Âli'nin onayı ile başlarına bir Ermeni vali tayin edilmesini, memleketlerinin polis ve jandarmasının kendi

⁶⁸ Patrikhane'nin hazırladığı projeden farklı olarak Nubar Paşa kendisi bir önerge hazırlamıştı. 1. Devletlerin kontrolü altında Ermenistan idaresinin ıslahı. 2.Devletlerin seçimi, Padişahın onayı ile bir genel vali tayini, 3. Mahkemeler, polis vesairenin Avrupalılara verilmesi. 4. Başlarındaki subayları Avrupalı olmak üzere jandarma teşkilatı yapması.

yönetimleri altında olmasını, mahalli gelirlerin bir kısmına da memleketin mahalli ve manevi ihtiyaçları için el konmasını istiyorlardı (Uras, 1987: 199-249).

8 Temmuz 1878 tarihli toplantının on beş numaralı protokolü Ermeni sorunu konusunda 61. madde ile Osmanlı hükümetinin yükümlülüklerini belirliyordu: “Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden adı geçen devletler de bu tedbirlerin tatbikine nezaret edeceklerdir.” Bu madde ile artık Ermeni sorunu uluslararası siyasetin bir parçası haline gelmiş oldu (Öke, 2003: 129). Kongre’de 62. madde doğrudan Ermeni toplumunu olmasa da Osmanlı hâkimiyetindeki Müslüman olmayan unsurları hedef alıyordu. Bâb-ı Âli’nin, ayin ve mezhep serbestliği kuralını detaylarıyla veren bu madde hukuki konularda da eşitlikten yana maddeler içeriyordu. Ermeni heyeti, başlangıçta büyük heveslerle bu işe başlamış, büyük devletlerin de ilgisine mazhar olmuşlardı. Ama aradıklarını bulamayan Ermeni heyeti başarısızlıktan sonra kongreye şu protestoyu sundular:

Ermeni temsilciler heyeti haklı ve aynı zamanda ılımlı olan tekliflerinin kabul edilmemesinden dolayı üzüntülerini arz ederler. Milyonlardan meydana gelen ve şimdiye kadar hiçbir yabancı emeline alet olmayan, Türkiye’deki bütün Hristiyan milletlerden daha fazla baskılara uğrayan, Türkiye’ye hiçbir sıkıntı vermeyen, hiçbir büyük devletin ırkdaşı olmayan biz Ermeniler, diğer Hristiyanlar gibi müdafaa edileceğimizi umuyorduk. Yine biz, hiçbir siyasi eğilimi olmayan bizim gibi bir milletin, himayeye kavuşacağını ve Ermenistan’da Ermeni memurlar idaresinde yaşayacağını sanıyorduk. Ermeniler aldandıklarını anladılar, hakları tanınmadı. Çünkü kendileri sakın bir millettir. Kiliselerinde bağımsız bulunmakta millîyetlerini korumuş olmakla bir şey kazanmadılar.

Ermeni heyeti aldığı bu dersi, birlikte Doğuya götürecektir. Fakat hiçbir zaman Avrupa, isteklerine davalarına ümit veren bir cevap verinceye kadar seslerini yürütmekte vazgeçmeyecektir. (Berlin 1878) (Uras, 1987: 249-250).

Patrik ülkesine döndüğünde Ermeni Meclisi’ne de başarısızlıktan dolayı hesap vermek zorunda kalmıştır. 21 Temmuz 1878 tarihinde Nerses, Bosna Hersek, Bulgaristan sorunu daha ortada yokken Ermeni sorununun var olduğunun altını çizmiş, sorunu da Ermenistan’da Ermenilerin uğradıkları düşmanlıklar olarak tanımlamıştır. Artık bağımsızlık sorununun ortaya çıktığının eskisinden daha çok ihtiyatlı ve ileri görüşlü davranılması

gerektiğinin altını çizmiştir. Bu tür işlerin bir gün içinde tek bir kişiyle de yapılmayacağını söyleyen Kırımyan, gelecek için hazırlanılması gerektiğini vurgulamıştır. Milletle işbirliği içinde olup, ünlü, vatansever, eğitimci, kilise adamı hep birlikte Ermenistan’a gidilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir (Gürün, 2006: 168).

Osmanlı Ermenilerinden milliyetçilik duygularıyla yanıp kavrulanlar, Avrupa’nın bağımsızlık taleplerini umursamadıklarını görünce çareyi, amaçlarına ulaşmak için şiddet kullanmakta buldular. Berlin Kongresi’ne katılan eski Ermeni Patriği Kırımyan’ın, İstanbul’da yaptığı konuşmada bu bağlamda söyledikleri önemlidir. Osmanlı Ermenileri davalarını gerçekleştirebilmek için silahlı eylem hareketlerine başlama kararı almışlardı:

Ermeni Halkı, elbette sizler silahın neler yaptığını ve neler yapabileceğini çok iyi anladınız. Ve bundan dolayı, değerli ve kutlu Ermeniler, sizler vatanlarınıza, akrabalarınıza ve arkadaşlarınıza döndüğünüz zaman, silahlanın, silahlanın ve yine silahlanın. Ey insanlar, her şeyin üstünde bağımsızlık ümidini ilk önce kendi içinize yerleştirin. Aklınızı ve yumruğunuzu kullanın! İnsan kendi kurtuluşu için mücadele etmeli (Selvi’den aktaran Yavuz, 2004: 30-31).

3.4. Ermeni Komiteleri ve İsyanlar Dönemi

Edward J. Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi* adlı çalışmasında, 19. yüzyılın son döneminde ortaya çıkan silahlı devrimci komitelerin/cemiyetlerin sadece Osmanlı toplumuna ya da çokuluslu imparatorluklara özgü olmadığını demokrasilerde de var olduklarının altını çizer. Organize oldukları, planladıkları ve icra edildikleri yollar dâhil isyanların nedeninin bir baskı odağından çıkıp, ideoloji ve ulusal bir eksene oturmasıyla 19. yüzyıl ortasından itibaren Avrupa’daki kalkışmaların niteliği değişmiştir. Bunun nedeni de bir doktrin ya da bir tartışmaya dayanmaz, doğrudan

doğruya “Avrupa Uyumu”⁶⁹ ve Napolyon döneminin ürünleri olmalarıdır. Tarihsel süreç içerisinde isyanlar, Osmanlı toplumunda hep görülmüştü. 1821 - 1878 yılları arasındaki yeni ayaklanma dalgaları, Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlardaki egemenliğine son vermişti.

⁶⁹ Napolyon Savaşları’nın sona erdiği 1815 yılından I. Dünya Savaşı’nın patlak verdiği 1914 yılına kadar geçen dönemde, Avrupa devletlerinin uluslararası arenada siyasi güçler dengesini gözeterek hareket etmelerini sağlayan sistem. Viyana Kongresi’nin ardından hayata geçirildiği için Kongre Düzeni olarak da bilinir. Uyum sistemi genellikle büyük devletlerin barışın tehdit edildiğine inandıkları anda topladıkları konferanslar şeklinde yürüyordu.

Balkan ayaklanmalarının nedeni ideolojik bir kökenden çok kötü yönetim ve baskı kaynaklıydı. Osmanlı'nın da bu süreçteki talihsizliği Viyana Kongresi'ne hem sebep olmak hem Avrupa Uyumu dışında tutulmak hem de askerî yardımlardan mahrum tutulmaktı. Büyük güçler, Osmanlı Hristiyan tebaasının Osmanlı idaresini alaşağı etmesinde aktif rol üstlenmişlerdir. İkinci ayaklanma dalgası ilkinde göre ulusalcı hareketler kokuyordu. Osmanlı yine kötü yönetiyordu ama burada durum ulusalcı kimlikten kaynaklanan kalkışmalardı. Bağımsız devlet olma çabasındaki bu ayaklanmalar da büyük devletler Osmanlı içişlerine müdahalede fırsat kaçırmadan devreye girdiler. 1878 yılından sonra Osmanlı Makedonya'sı ile Anadolu'nun yoğun Ermeni nüfuslu vilayetlerinde bulunduğu bölgedeki kontrolü ele geçirmek isteyen gruplar ortaya çıkmış hem kendi aralarında hem de Osmanlı Devleti'ne karşı savaşılmaya başlamıştır (Erickson, 2015: 19-22).

Osmanlı Ermenileri için Berlin Kongresi'nden sonra artık durum değişmiş, şiddet yoluyla, zor kullanarak silahlı mücadelenin başladığı döneme geçilmişti. 1880 yılına kadar büyük güçler, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerle ilgili ıslahatlar konusunda sadece yapılacaklar listesi hazırlamıştı. Bu listedeki maddelerin gerçekleşip gerçekleşmediğinin sorgulamasını yapacak düzeyde Ermeni olayları ortaya henüz çıkmamıştı. Yüzyılın üçüncü çeyreğinden sonra Osmanlı Ermenileri, Avrupa'daki kamuoyunun dikkatini çekecek, göze batacak olayların yaratılması işine giriştiler. Bu tür eylemlerin gerçekleşebilmesi dünya çapında örgütlenmeden geçiyordu. Vakit kaybetmeden Osmanlı Ermenileri, farklı örgütler adı altında birleşmeye başlayıp, parti programlarını yazmaya başladılar (Kara, 1987: 135).

Osmanlı Ermenileri arasında terörü yöntem olarak benimseyen partilerden önce kurulan çeşitli yardım dernekleri vardı. 1860 yılında Adana'da Hayırseverler Cemiyeti, Fedakârlar Derneği bunlardandı. 1870 - 1880 yılları arasında Araratlı, Okul Sevenler, Doğulu, Kilikya, Millîyetçi Kadınlar Cemiyeti kurulmuştu. Genelde Ermeni din ve kültürünü koruma amaçlı çıkan bu derneklerde yasaklı kitapların okunduğu belirtilir. Ruhani rahipler, Ermenilik için çalışıp isyan hareketlerinin kimi zaman ortaya çıkmasında kimi zaman da cemiyetler arası haberleşmede aracı rol üstlenmişlerdir (Uras, 1987: 421-422).

Özellikle İstanbul, Trabzon, Erzurum, Van ile Rus İmparatorluğundaki zengin Ermeniler arasında Ermeni ihtilalci gruplar kuruldu. Yayımladıkları gazeteler ve broşürleri

yabancı posta idareleri aracılığıyla Osmanlı ülkesine sokmayı başardılar. Silah ve cephane gönderimi başladı. Ermeni milliyetçileri kendi davalarını desteklemeleri için zengin Ermenilere karşı terörizme başvurdu (Shaw ve Shaw, 2010: 254).

Osmanlı'da ilk kurulan Ermeni partisi 1885 yılında Van'da kurulan Armenagan/Armenakan Partisi idi. Kurucusu Mıgırdıç Portakalyan'dır⁷⁰. Bu örgüt aslında Ermeni Yurttaşlar Birliği adına kurulmuş gizli örgütün devamı niteliğindeydi (Çelebyan, 2004: 43). 1881'den sonra Marsilya'ya geçen Portakalyan, 1885 yılında *Armenia* adı altında dergi çıkarmaya başladı. Kendisini Armenakan adlı partiyle tanımlayan derginin dört temel amacı vardı: 1. Türkiye Ermenilerinin durumuna dünyanın ilgisini çekmek. 2. Diasporadaki Ermenilerin yardımlarıyla Ermenistan'a yardım etmek. 3. *Armenia* dergisinin fikirlerini Ermeniler arasında yaymak. 4. Editörün deneyim ve fikirlerini Ermeniler için kullanmak. Bu partinin amacı, Ermenilere ihtilal aracılığıyla kendi kendinî yönetme hakkı elde ettirmektir. Parti amacına ulaşmak için kendisine yöntemler belirlemişti. Davaya inanan tüm vatansever Ermenileri örgütleyecekler, devrimci fikirleri yayacaklar, meşru müdafaa fikrini öğretecekler, silah ve para ile destekleyerek askeri disiplini öğretecekler ve gerilla kuvvetleri oluşturacaklardı. Ermenileri olası genel bir harekete hazırlayarak (ama yabancı güçlerin ve komşu ırkların desteğini alarak) terör ve ölüm cezalarından uzak duracaklardı. -istisna-i durumlar dışında- (Nalbandian, 1963: 96-98). Terör ve ölüm cezalarından uzak durmak isteyen parti, 1889 yılında üç komiteci dört zaptiyeyle silahlı mücadeleye girmiştir. Çelebyan'a göre; 1890'lı yıllarda Van'da Ermeni halkını soyan, vahşet, terör ve katliam gerçekleştiren Kürtlere haddinî bildirmek için o zamana kadar adı hiç duyulmamış yöntemlerle işi çözmeye girişirler. Van isyanı sırasında da Armenakanlar, çok sayıda kayba uğramıştır. Parti terör eylemlerinden vazgeçip, demokrat burjuva partisi haline dönüşmüştür (Mattei, 2008: 116).

⁷⁰ Mıgırdıç Portakalyan (1848-1921) İstanbul Kumkapı'da dünyaya gelmiştir. Temel eğitimini İstanbul Ermeni okullarında tamamlayan Portakalyan, küçük yaştan itibaren babasının kültür düzeyi yüksek olduğundan bilinçli bir biçimde Ermeni toplumu içindeki siyasi örgütlenmelerle ilgilenmiştir. Portakalyan, 1867 yılında Tokat'a öğretmen olarak gitmiş Pazar günleri Türkçe konuşan Ermenilere Ermenice ders vermiştir. İstanbul'a tekrar dönerek *Asya*, *Manzume*, *Ermenistan Ar'sı* yayımlamıştır. 1876 yılında Ararat Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Cemiyet tarafından Van'daki eğitim programının başına getirilen Portakalyan, pek çok bölgeyi ziyaret etmiştir. 1877-78 Harbi sırasında Ararat Cemiyeti'ni temsilen Van'dan ayrılıp Rusya'ya geçmek istemiş ama geçişi engellense de Tiflis'e geçebilmiştir. Marsilya'ya geçen Portakalyan, *Armenia* adlı bir dergi yayımlamaya başlamıştır (Nalbandian, 1963: 92-93).

3.4.1. Hınçak Komitesi

Ermeniler tarafından aşırı saldırgan komiteler 1887 yılında Cenevre’de Hınçak veya Sosyal Demokrat Parti; 1890 yılında da Tiflis’te Taşnak veya Ermeni Devrimci Federasyonu (ARF) olarak kurulmuştu (Ericson, 2015: 25). “Hınçak” kelimesi Ermenice “çan, çingirak” anlamına gelmektedir. Hınçak Partisi, Osmanlı Devleti’ne ayak basmamış, eğitim için Paris’e gönderilmiş, Marksist teoriden ve Portakalyan’ın düşüncelerinden etkilenmiş gençler tarafından kurulmuştu. Partinin kurulma fikrini ortaya atan Avetis Nazarbekyan, Armenia gazetesinde ihtilalci yazılar kaleme alan ve Paris’te okuyan bir gençtir (Gürün, 2006: 188). Nazarbekyan karısı ile birlikte Cenevre’de *Hınçak* adlı gazeteyi çıkarırlar. İsviçre’de Ermeni öğrencilerin katılımıyla parti daha da genişlemiştir. İstanbul ve İzmir’den sonra Halep’te ve diğer büyük şehirlerde şubeler açmıştır (Hocaoğlu, 1976:159). Hınçak parti programının ana hatlarına bakacak olursak, ilki ihtilalle var olan düzen kaldırılmalı, ekonomik gerçeklere ve sosyal adalete dayanan yeni bir cemiyet oluşturulmalıydı. İkincisi, partinin ilk ve yakın hedefi Türkiye Ermenistan’ının politik ve millî bağımsızlığını sağlamaktır. Ekonomik gayeler, halkın ihtiyaç ve isteklerini inceledikten sonra tespit edilecektir. İhtilal yoluyla gerçekleştirilecek olan hedeflere varılması için propaganda, tahrik, tedhiş, teşkilatlanma ile köylü ve işçi hareketidir. Propagandanın amacı, hükümete karşı isyanın temel sebeplerini munasip zamanında halka anlatmak olacaktır. Tahrik ve tedhiş halkın cesaretini arttırmak için gereklidir. Tedhiş hareketlerini yürütmek için özel bir kol kurulacaktır. İhtilali gerçekleştirmek için en uygun zaman Türkiye’nin harbe girdiği dönem olacaktır. Süryaniler, Kürtler, Türklere karşı mücadele kazanılmalı, Türkiye Ermenistanı’nın bağımsızlığını elde etmesinden sonra ihtilal Rusya ve İran Ermenistan’ına teşmil edecek ve federatif bir Ermenistan kurulacaktır. Hınçak Partisi’nin programı hem millîyetçi hem de komünist nitelikler taşıyordu. Sınıf mücadelesi sonrasında millîyetçi bir devlet kurulacaktı. Partinin ekonomik ve sosyal görüşleri hem Rusya’da hem de Türkiye’de üst ve orta tabakada Ermeniler arasında önemsenmedi. Hınçak Partisi, Kumkapı nümayişini, Sasun İsyanını, Bâb-ı Âli nümayişini, Zeytûn isyanını üstlenmiştir. 1896 yılında partide ikilik çıkınca sosyalizmden ayrılmak isteyenlerle sosyalizmi savunanlar ikiye ayrılmıştır. 1898 yılında “Yeni Hınçak Partisi” kurulmuştur (Gürün, 2006: 189-191).

3.4.2. Taşnak Komitesi

Osmanlı Bankası Baskını'nı gerçekleştiren Taşnak Komitesi, 1890 yılında Tiflis'te kurulmuştur. "Daşnaksütyun/Taşnaksütyun" kelimesi Ermenice federasyon anlamına gelmektedir. Farklı Ermeni gruplarının bir araya gelmesiyle oluştuğu için bu partiye federasyon denilmiştir. Hınçaklar Batı Avrupa'da ikamet eden Osmanlı vatandaşları arasında yükselirken; Taşnaklar da Rusya'daki Ermeni grupların birleşiminden ortaya çıkmıştı (Edward, 2015: 31). Christopher Mikaelinyan, Stepan Zoryan, Simon Zavaryan tarafından kurulmuştur. Üç ayrı gruba bölünen federasyona baktığımızda; ilki sosyalist olmayan millîyetçi ihtilalcilerdi. Türkiye Ermenilerinin bağımsızlığı ile ilgilenen ve ilk kurulan parti Armenakan Partisi'ne sempati duyuyorlardı.

Parti, Petersburg'da okuyan öğrencilerden oluşuyordu. İkinci grup ise sosyalist ihtilalcilerdi. Bir bölümü Rus ve Gürcülerle işbirliği içinde diğeri de Türkiye Ermenileri ile meşgul olan gruptu. Moskovalı talebeler bu partinin dayanak noktasıydı (Sonyel, 2009: 192). Taşnakların sembolleri, kalem, kürek ve hançerdi. Kalem aydınları, kürek işçileri, hançer de savaşıları ifade ediyordu (İlter, 1995: 27). Partinin resmi yayın organı 1891 yılında yayın hayatına başlayan bayrak anlamına gelen Droşak/Troşag (Դրոշակ) gazetesidir. Taşnak Komitesi, Türkiye'ye çeteler sokmak, Türkiye'deki Ermenileri silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çete başları yetiştirmek, müdafaa örgütler kurmak ve aşiretleri de yanına alıp isyan çıkarmayı umut ediyordu (Hocaoğlu, 1962: 163-164). Kısa süre içinde Taşnaklar, Osmanlı Hükümeti'ne karşı bir savaş ilan ettiklerini belirttiler ve Osmanlı Ermenistan'ının bağımsızlık talebini içeren manifestolarını yayımladılar (Erickson, 2015:32). 1891 yılındaki manifestolarında Ermeni sorununun yeni bir çağa girdiğini, ya özgürlük ya ölüm sloganı da Taşnakçıların önemli sloganıydı. Patrik Nerses, Berlin Konferansı'nda sunulan bildiriyle Taşnakların politik hedeflerinin kendilerine benzer olduğunu Louis Nalbantian'a söz etmiştir. Taşnaklar organize olmadan önce tedhiş harekâtına başlamışlardı. Parti hedeflediklerine terör yöntemi ile ulaşacağını söylemişti.

Ermeni olayları ilk Hınçaklar tarafından başlatılmıştır. Erzurum Olayı, Kumkapı Gösterisi, Sasun İsyanı, Bâb-ı Âli Olayı ve Zeytûn İsyanı, Hınçakların organizasyonlarıydı.

Osmanlı Bankası Baskını, II. Sasun İsyanı ve Yıldız Suikasti de Taşnak Komitesi'nin marifetiydi. Bu iki partinin önderliğinde olaylar çıkmıştır.

3.4.3. İsyanlar Dönemi

Abdülhamit döneminde, Osmanlı Ermenileri İstanbul ve Anadolu'nun pek çok yerinde olay ve isyanlar çıkartmışlardır. Bu eylemlerin temel amacı Anadolu topraklarında bağımız bir Ermenistan'ın kurulmasıdır. İsyan pratiğini en geç öğrenen ve ayaklanmaya girişen Ermeniler, özellikle 19. yüzyılın son on yılında tarihe ve literatüre Ermeni isyanlar dönemi (1894 - 1896) olarak geçen bir dizi olayın sorumlusu olmuşlardır.

3.4.3.1. Zeytûn İsyanları

Tarihsel süreç içerisinde Zeytûn bölgesinde⁷¹ gerçekleşen isyanlar, Osmanlı Ermeni toplumu için örnek olmuştur. 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan Zeytûn isyanları Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemine kadar devam edecektir. 1780 ile 1857 yılları arasında söz konusu bölgede yaşanan isyanların nedenleri; vergilerin fazla oluşu, vergiyi toplama biçimi, misyoner faaliyetleridir. 1780 yılından başlamak üzere 1782, 1808, 1819, 1829, 1832, 1835, 1836, 1840, 1842, 1843-1844, 1850, 1852, 1853, 1854, 1857 yıllarında 15'e yakın ayaklanma yaşanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan şiddet olaylarının niteliği daha öncekilerden amaçsal olarak farklılaşmaya başlamıştır. 1860'lı yıllar daha önce de sözünü ettiğimiz gibi Osmanlı Ermeni toplumu için bir dönüm noktası niteliğindedir. 1860 - 1878 yılları arasında Zeytûn'daki isyanların nedenleri arasında öncelik Fransa'nın Çukurova ve Maraş Bölgelerine olan ilgisini arttırması ve Lübnan olaylarıdır. 19. yüzyılda Fransa'nın gözü Suriye ve Çukurova bölgesindedir. Aslında bölgedeki Fransa Elçisi'nin yüzyılın başından beri Yakın-Doğu Hristiyan kurumlarının koruyuculuğu unvanı, misyoner etkisi güçlendikçe daha iyi oturmuştur. Suriye ve Lübnan'da okullar açarak Katolik Fransız kültürü bölgede yayılmış ve bölgede dinî, kültürel ve ticari üstünlük ele geçirilmiştir (İlter, 1995: 92-100). 1860 yılında çıkan Dürzi ayaklanmasına karşı

⁷¹ Günümüzde Kahramanmaraş'a bağlı Süleymanlı nahiyesi olarak bilinen bölgedir. Zeytûn çayı üzerinde kurulmuş eski bir yerleşim merkezidir. Coğrafi koşullardan dolayı -dik yamaçlar- evler bölgeye dağınık bir şekilde dağılmıştır. Dağların etrafında bol miktarda zeytin ağacı yetiştiğinden buraya Zeytûn adı verilmiştir (İlter, 1995: 65).

Avrupa devletlerinin müdahalesi sonucunda 1861 tarihinde İstanbul'da Lübnan bölgesindeki yeni yönetim biçimini düzenleyen "Lübnan Nizamnamesi" imzalanmıştır. Lübnan'a güvenceli muhtariyet verilirken, mutasarrıflığına da Katolik Ermeni David Efendi getirilmiştir. (Karal, 1954: 37-42).

Lübnan'da yaşanan olaylar, Zeytûn bölgesinde yaşayan Ermeniler için bir örnek teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Zeytûn halkından vergi istemesi, kendisini Ermeni prensi olarak ilan eden Levon adındaki maceracının halkı isyana teşviki ile 1862 yılında Zeytûn'da ayaklanmanın başlamasına neden olur. Bu isyanın temelinde yatan gerçek nedenleri; Erdal İlter şöyle sıralamıştır: Birincisi, Ermeni aydınları tarafından desteklenen millîyetçiliğin sayıları artan Ermeni basın organları tarafından yayılmasıdır. Bu varsayımın geçerliliği için dönemin basın organlarının incelenmesi ve içeriğinin ortaya çıkarılması gerekir. İkinci gerekçe, Kırım Savaşı sonrası Ruslar'ın, Ermeni toplumunu kendi davalarına hizmete teşvik etmeleridir. Üçüncüsü, bölgede siyasi ve ticari menfaatleri olan Fransa'ya yapılan çağrılardır. Son olarak Zülkadirli beylerin, Hükümet'e karşı yapmış olduğu itaatsizlikle birlikte devletin bölge üzerinde hâkimiyet kuramamasıdır (İlter, 1995: 92-100).

Zeytûn bölgesi bu ilk isyandan sonra bölgenin muhtariyetle yönetilmesi için fırsat buldukça ayaklanmaya kalkışacaktır. Fransızların temelini attığı Ermeni millî hareket düşüncesi, 1880'lerden sonra İngiltere'de Liberal Parti'den William Ewart Gladstone'un, Başbakan olmasıyla İngilizlerin koruyuculuğunda devam etmiştir. İngiliz Başbakanı Gladstone, Lord Beaconsfield (Benjamin Disraeli) ve Lord Salisbury'den daha çok para harcayarak, Osmanlı Devleti'nin kara propagandasını yaparak Ermeni ıslahatının geniş ölçüde yapılması için uğraşacaktır (İlter, 1995: 125). Liberal Parti'nin başkanı Rusya'nın sıcak deniz politikalarına karşı Osmanlı hükümetinin ayakta kalmasını istiyordu ama Abdülhamit'in temsil ettiği ve desteklemiş olduğu her şeyden de nefret ediyordu (Sonyel, 2009: 104). 1878 - 1879 isyanından sonra Hınçak ve Taşnak örgütlerinin kurulmasından sonra Zeytûn bölgesi, Ermeni komitecilerin ilgisini çekecektir. 1895-96 yıllarında tarihe not düşecek düzeyde Hınçak cemiyetinin önderliğinde uluslararası kamuoyunun da ilgisini çekecek isyanlar başlayacaktır. 9 Ağustos 1892 tarihli Londra'da faaliyet gösteren Hınçak Partisi, Çukuruova bölgesinde çıkarılacak isyanlar hakkında Adana'daki bürosuna gönderdiği talimatına Zeytûn'da dağlı çetelerin teşkiline itina gösterilmesi gerektiği maddesi eklenir (İlter, 1995:

105-133). Ermeni sorununu İngiliz gündemine taşıyan Gladstone ile birlikte İngiliz basını da Anadolu'daki gelişmeleri takip etmek için bölgeye gönderdiği muhabirleri sayesinde yaşananları Ermeni kaynakların ağzından anlatıp Osmanlı devleti aleyhinde bir dil kullanarak bölgenin bir an önce Ermenilere bırakılmasını sağlayacak politikalar yürütüyorlardı. 1889'da *Forthnightly Review*'da yayımlanan bir makalede, Anadolu'da merkezi Zeytûn olacak biçimde Ermeni vilayetinin kurulmasını, bu vilayet sayesinde de bir Ermeni Krallığı'nın yaratılmasını tavsiye eden yazılar kaleme alınıyordu (Norman'dan aktaran İlter, 1995: 134). 19. yüzyılın ikinci yarısı bağımsız bir Ermenistan kurma amacıyla başlayan Zeytûn isyanları, isyan kültürünün vermiş olduğu bilinçle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni devletin kuruluşuna kadar aralıklarla sürmüştür. Ama tarihe geçen Zeytûn isyanları, Ermeni sorununun önemli bir parçası olarak kabul edilir ve büyük devletlerin Suriye ve Çukurova bölgesindeki çıkarlarını sürdürebilmesi için Osmanlı Ermeni cemaatini kullanmaktan geri kalmadıkları ortadadır.

Zeytûn bölgesi ile başlayan Ermeni isyan hareketi, 19. yüzyılın sonlarına doğru yaklaşırken Anadolu'nun başka bölgelerine de sıçrayacaktır. 1890 yılında Erzurum olayı ile başlayan ve 1896 tarihindeki Osmanlı Bankası B askını ile zirveye ulaşan bir dizi eylem, Avrupa devletlerinin dikkatini çekerek, Ermeni vilayetlerindeki ıslahatların bir an önce başlaması için Osmanlı'ya baskı yapılması amacıyla gerçekleştirilse de amaç kısa bir süre sonra Anadolu topraklarında bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması yönünde değişecektir.

1890 yılında Erzurum'da çıkan isyanın nedeni Erzurum Ermenilerinin Rusya'dan getirdikleri silahları Sansaryan Mektebi'nde ile Sanit Asalyan Kilisesi'nde sakladıkları ve burada silah ürettikleri haberinin dönemin valisi Samih Paşa'ya iletilmesi ve bunun üzerine Osmanlı Hükümeti'nce araştırmaların başlatılmasıdır (Osmanlı Devlet arşiv belgesi BOA, Y.A. Hus. Aktaran Yavuz, 2009: 63). Söz konusu okul ve kilisede silahların aranacağı haberinin Ermenilere gitmesi üzerine, Ermeniler kendi aralarında direnme kararı alıp, polis, asker ve jandarmaya ateş açmışlardır. 1927 yılında Amerika'da yayımlanan Hayrenik gazetesinden Erzurum olayının yıldönümünde yazılan makaleden eylem başladıktan sonra isyancıların "Ermeniler üç gündür hürdürler, bu hürriyetlerini silahla koruyacağız" diye bağırdıklarını yazar. Eylemciler, hükümetin vergileri hafifletmesini, askerî bedelin

kalkmasını, kutsallığı bozulmuş kilisenin yakılıp yeniden yapılmasını ve Berlin konferansının 61. maddesinin uygulamaya konmasını talep etmişlerdir (Uras, 1987: 458-459; Gürün, 2006: 203-204). Ermeni kaynaklarında ise, kilise ve okulda herhangi bir silah bulunmamasına rağmen olayın Türkler tarafından çıkartıldığı iddia edilmiştir (Hovannisian'dan aktaran Yavuz, 2009: 63). Hayrenik gazetesinde yazılanlara göre ise; kilisede ve okulda silah bulundurulduğu haberinin Katolik Ermeni papazları tarafından Osmanlı Hükümeti'ne bildirildiği bunun üzerine hükümetin arama yapacağı bilgisinin Ermenilere ulaşmasıyla derhal millî tarih kitapları, defterler, ilk başta ilgi çekecek şeylerin ortadan kaldırıldığı yazılır. Bu ilgi çekecek şeylerin net bir şekilde ifade edilmemesi oldukça önemlidir (Uras, 1987: 458). Bu isyan sonucunda kaç kişinin öldüğü ve yaralandığı üzerine de farklı bilgiler mevcuttur. Ama yaşanan olaylar, Avrupa'nın gündemine "katliam" başlığıyla düştü. İngiliz Konsolosu Clifford Lloyd, büyükelçiliğe yolladığı raporda 12 Ermeninin öldüğünden 250 kişinin yaralandığından söz ederken; Müslüman ahaliye dair bir bilgi mevcut değildir. Askerlerin üzerine ateş açan Ermeniler, mahkemeye sevk edilmişlerdi, ama kısa süre sonra büyük güçlerin temsilcilerinin yanlarında yer almasıyla serbest bırakıldılar. Bu ilk isyan, Ermeni isyanlar dönemini tam anlamıyla başlatmış oluyordu (Gürün, 2006: 205).

3.4.3.2. Kumkapı Gösterisi

Osmanlı başkenti İstanbul'da gerçekleşen ilk Ermeni hareketi ise, 1890 yılındaki Kumkapı Gösterisi'dir. Bu olay, İstanbul'un fethinden sonra başkentte ilk defa Müslüman olmayan bir grubun Osmanlı Hükümeti'ne muhalif bir eyleme girişmesidir (Şaşmaz, 2004). Gösterinin temel amacı, Ermeni halkının millî uyanışını sağlamak ve Ermenilerin sefaletini Bâb-ı Âli'ye duyurmaktır (Nalbandian, 1963: 118). Başkaldırıyı yönetmiş olan Harutyan Cangülyan, olayı anlatırken, İstanbul hareketinin misilleme bir hareket olduğunu aktarmıştır. Erzurum'da yaşanan olaylar, Musa Bey Olayı⁷² son eylemin nedenleri arasındaydı. Anadolu'da yaşanacak olaylar, doğrudan Avrupalı devletlerin ilgisini çekmeyebilirdi ama kendilerinin gözleri önünde gerçekleşecek olayları da duymazlıktan

⁷² İstanbul'da yaşanan Kumkapı Nümayişi'nden önce propaganda malzemesi olarak kullanılan Musa Bey olayı vardır. Bitlis ve çevresinde Musa Bey isimli bir kişinin Ermeni milletin can, mal ve namusuna zarar verdiği iddiasıyla Avrupa kamuoyunun dikkati çekilmiştir. Bu iddiaların üzerine İstanbul'a getirilerek yargılanan Musa Bey hiçbir cezaya çarptırılmaz (Uras, 1987: 1460-61).

gelemezlerdi. İstanbul merkezi bir yerdi ve diğer illerden gelen çalışmaya ihtiyacı olan Ermenilerin nüfusu 200 000 civarındaydı. İstanbul en sorunlu merkezdi, hareket eğer Saray'ın dibinde gerçekleşirse istedikleri etkiyi yaratabileceklerdi. İhtilal düşüncesini halkın arasında yaymak, ihtilal aracılığıyla uzun yıllardır esaret altında yaşadıklarını iddia ettikleri bir ülkeden kurtulmanın öncelikli yoluydu. Türk halkı ve Saray'a da bir gözdağı niteliğinde olan Kumkapı Gösterisi sayesinde Türkler ve Osmanlı Hükümeti daha ihtiyatlı Ermeni siyaseti yürüteceklerdi (Uras, 1987: 462).

Kumkapı Gösterisi, Kumkapı'daki Ermeni Kilisesi'nde başlamıştır. Dönemin patriği Horen Aşıkyan, kilisede haç yortusu için gelen Ermeni cemaatine hitap ediyordu. Ayın sırasında Hınçak Partisi üyesi Harutyun Cangülyan, ayın kürsüsüne geçerek cemaate Ermeni ıslahatını savunan ve padişahı muhatap alan bir bildiri okudu. Bildiriyi el ile çoğaltıp halka da dağıtmışlardır. Ayini gerçekleştiren patrik Aşıkyan olanlardan korktuğu için Patrikhane'ye sığınmıştır. Komitecilerle birlikte Abdülhamid'e gitmeyi göze alamamıştır. Bunun üzerine Hınçakçılar, Patrikhane'yi işgal edip, Patrik Aşıkyan'ı kandırarak zorla da olsa Saray'a gidilmesi konusunda ikna etmişlerdir. Yolda askerler tarafından durdurulan komiteciler, saldırıya geçmişlerdir. Çıkan çatışmada Müslümanlar ve Ermenilerden can kayıpları yaşanmıştır (Nalbandian, 1963: 188). Olaylar sırasında Zaptiye Nazırı Kamil Bey görevden alınmış yerine Beyoğlu Mutasarrıfı Nazım Bey getirilmiştir. Zaptiye ve askerler asayiş sağladıktan sonra Artin Cangülyan'ın da olduğu 200'den fazla Ermeni tutuklanıp hapse atılmıştır. Olayların yaşandığı günler, Müslümanların Kurban Bayramı'na denk gelmiş olsa da Bâb-ı Âli ve Sultan devreye girerek, Divan-ı Harp'in kurulması için çalışmışlardır. Bununla birlikte olayların yaşandığı sırada hem İstanbul basını hem de yabancı basın muhabirlerine olaylarla ilgili suskun kalmaları tavsiye olunmuştur. Yaşananların tekrarını önlemek amacıyla, Ermeni evlerine baskınlar yapılmış, silah, yasak yayın aramaları başlatılmıştır. Musa Şaşmaz, Kumkapı Gösterisi hakkında kaleme aldığı makalesinde, özellikle Doğu Anadolu'dan gelen Erzurum, Van, Muş, Bitlis kökenli Ermenilerin yaşadıkları yerlere ağırlık vermişlerdir. Osmanlı zaptiyesi, arama ve tutuklama faaliyetlerini olaydan sonra da sürdürmüştür. Dönemin 9 Ağustos 1980 tarihine ait Tan gazetesine göre; hapiste olanları sayısı 300-400 kişidir. Yine aramalarda ele geçen materyaller arasında Londra Ermeni Komitesi yayınlarına da ulaşılmış, Osmanlı topraklarına girişi yasak olan gazete parçaları ele geçirilmiştir. Musa Şaşmaz, makalesinde kullandığı Osmanlı belgeleriyle yaşananları daha

ayrıntılı bir biçimde ortaya koyar. Payitaht İstanbul'da tüm Ermenilerin de muhalif tayfadan olmayacağını düşünürsek, bu işlere bulaşmayan Osmanlı yanlısı Ermenilerin de canları Hükümet'e göre tehlikelidir. Bu Ermenileri suikastlardan korumak için Saray'da ve Hükümet dairelerinde çalışan 150 kadar Ermeni'ye izin verilmiştir. Bu izinlerin temel nedeni, Kumkapı Gösterisi sonrası gerçekleşen Ermeni hafiyelerin öldürülmesidir. Yine Şaşmaz'ın dikkat çektiği bir husus Divan-ı Harp'in bu dava için kullanılmasıdır. Bunun nedenini Şaşmaz, gürültülü bir nümayiş Patrik'e bir başkaldırı olarak görülmediği gibi daha çok siyasi ve organize olunmuş bir isyan kategorisinde değerlendirilmiştir. Bildiride, siyasi konuların ağırlıkta olması, kiliseye gelen cemaatte silahın bulunmayışı, ayine gelenler arasında da Ermeni kadının bulunmaması gibi küçük ayrıntılardan yola çıkarak Bâb-ı Âli, Divan-ı Harp kurarak isyancıları yargılamak istemiştir. Bu eyleme karışan pek çok kişinin Erzurumlu ya da Vanlı olması başkaldırının ihtilal komitecilerince düzenlenmiş olduğunun kanıtı kabul edilip Osmanlı Hükümeti'ni ciddi önlemler almaya itmiştir (Şaşmaz, 2004).

İstanbul'daki Alman Sefiri, İngiliz Sefiri William White ile yapmış olduğu görüşmeyi 28 Eylül 1890 tarihli raporu ile bakanlığına bildirmiştir. Raporda, İngilizlerin Ermeni sorununu nasıl gördüklerinin yanıtı gizlidir:

“Sir William White (İngiliz Sefiri) Ermenistan'da otonom bir idare düşüncesinin sadece yabancı ülkelerdeki ve özellikle İngiltere'deki komitelerin talepleri olduğunu ve ancak Mr. Gladstone nezdinde destek görüp, bugünkü hükümette akis uyandırmadığını söyledi. Kısa bir zaman önce Liberal Parti'den Mr. William Summer buraya gelmişti. Kendisi Ermeni sorununun takipçilerindendir. O İngiliz Sefirine, gerek Gladstone'un, gerek kendisinin Ermeni Sorunu ile ilgilenmelerinin yegane sebebinin Salisbury Hükümeti'ne zorluk çıkarmak olduğunu söylemiş” (66 ve 67 Die Grosse Politik Band 9, No. 2177 ve 2178'den aktaran Gürün, 2006: 209).

Olaylardan sonra Ermeni ileri gelenleri ve İngiliz Büyükelçisi White'ın suçlularla ilgili olarak Abdülhamit ile yapmış oldukları müzakereler olumlu geçtiğinden 25 Ağustos 1890 tarihli *The Daily News* ve *The Times*'da, Kumkapı olayları hakkında yeni bir haber yayımlanmıştır. Kumkapı nümayişi yüzünden zanlı olup idamlarına karar verilen ve daha sonra da cezaları hafifletilen üç dört kişiden başka diğer sanıkların cezalarında da iyi yönde düzenleme yapılırca Ermeni tebaa daha rahat bir nefes almıştır. (Şaşmaz, 2004).

3.4.3.3. Sasun İsyanı

Sasun İsyanı da, Hınçak Komitesi tarafından Kumkapı Nümayişi'nden sonra Avrupa'nın ilgisini Ermeni meselesine çekmek için çıkartılmış bir ayaklanmadır. Sasun olayı, Ermeni yazarlar tarafından da ilk büyük silahlı direniş olarak kabul edilmiştir (Hovvanisian'dan aktaran Yavuz, 2009: 64). Sasun bölgesi Siirt'e bağlı Muş'a yakın bir yerdedir. Müslüman nüfusun ağırlıklı olduğu bir bölgede ikinci kalabalık grup Ermeni cemaattir. V. Cuinet'e göre; Müslüman nüfus 10 370, Ermeni 8.389, Yezidi 970 ve de diğerleri 372 kişi olmak üzere toplamda 20 000 üzerinde insan yaşamaktadır. (Uras, 1987: 471).

İstanbul'da Kumkapı gösterilerinin düzenleyicilerinden olan Mihran Damadyan, Hınçak Komitesi adına propaganda faaliyetleri için İstanbul'dan Atina'ya gitmiştir. 1891 yılında Atina'da gerçekleşen gösteriden sonra Türkiye'ye dönen Damadyan, Sasun bölgesine geçip bir çete kurarak halkı isyana teşvik eylemlerine girişmiştir. Bölgede, Ermeni çetelerle diğer aşiret grupları arasında başlayan çatışmada Damadyan yaralı ele geçirilip İstanbul'a gönderilmiştir. Damadyan ile birlikte Kumkapı Gösterisi'nde aktif rol alan Haçin doğumlu Hampartsum Boyacıyan, Padişah'ın hafiyelerinden kurtulmak için şeyh kılığında Murat takma ismiyle Sasun'a gelir (Sonyel, 2009: 197-198). Boyacıyan, Damadyan'ın çete üyesidir. Boyacıyan, Damadyan'ın gidişiyle Ermeni halkını tek başına isyana teşvik hareketine kalkışır. Ermenileri, bölge aşiretlerine saldırtıp, ordunun müdahalesine açık hale gelecek olaylar yaratıp Avrupa'nın gündemine oturmak bu isyanın temel amacıdır. Boyacıyan, Şirik, Semai, Herenk, Taluri'deki Ermeni cemaatine Avrupa'dan geldiğini isyan ettikleri takdirde, Avrupa devletlerinin müdahale ederek bir Ermeni devleti kurabilecekleri fikrini aktarmıştır. Murad, Muş, Kulp ve Silvan'da 3000 kadar Ermeni'yi ayaklandırmıştır.

Kamuran Gürün, 1895 yılındaki Tahkik Heyeti'nin ve yabancı konsolosların düzenledikleri raporlarda, Damadyan ve Boyacıyan'ın bölgeye gizli politik amaçlar için bölgeye gelmiş olduklarını ve bilinçli bir biçimde Ermeni halkı ile bölgedeki diğer halk arasında çatışma çıkartmaya çalıştıklarını belirtmiştir (2006: 213). Bölgede bulunan Erzurum Konsolosu İngiliz Windham Graves ve Robert Koleji'nin kurucusu Cyrus Hamlin, Sasun İsyanı'na ilişkin daha gerçekçi açıklamalar yapmışlardır. Graves, Ermenilerin temel hedefinin bir isyan olmasa da

ona benzer bir ayaklanma yaratmak olduğunu yazmıştır. İsyanı düzenleyenler misilleme olabilmesi için Ermeni cemaatinin az olduğu yerleri tercih etmişler ücra jandarma merkezlerine, posta konvoylarına saldırılar düzenlemişler, telgraf tellerini kesip hükümet binalarına da bomba atmışlardır. Padişah'ın, bu eylemler karşısında hemen harekete geçip, paniğe kapılacaklarını böylece Ermenilerin, Berlin Antlaşması'na bağlı olarak devletleri müdahaleye çağırabilecekleri umuduyla hareket ediyorlardı. Cyrus Hamlin, 23 Aralık 1893 tarihli *Boston Congregationalist*'te yayınladığı mektupta, Ermeni Hınçak Partisi'ni eleştirerek hem Osmanlı topraklarında görev yapan misyoner faaliyetlerini tehlikeye sokmuş hem de Hristiyan halkın yaşamını tehdit edecek davranışlar geliştirmiş olduklarını söyler. İhtilal yanlısı bir Ermeninin kendisine açık açık Rusya'nın Anadolu'ya girerek işgal edebilmesi için zemin hazırladıklarını anlattığını belirtmiştir. "İmparatorluğun her köşesinde örgütlenmiş bu Hınçak çeteleri, Türklerle, Kürtleri öldürme, köyleri yakmak ve sonra da dağlara kaçmak için fırsat kollayacaklardı. Bu duruma öfkelenen Müslümanlar, hırsla korumasız Ermenilerin üstüne çullanıp onları barbarca katledeceklerdi ki, Rusya insanlık ve Hristiyan uygarlığı adına hemen müdahale ederek ülkeyi istila edecektir" (Sonyel, 2009: 199-200).

1894 yılında Boyacıyan çetesinin bölgedeki aşiretlere saldırılar düzenlemesi işleri oldukça sıkıntılı bir boyuta sokmuştur. Behran aşiretinin ileri gelenlerinden yaklaşık on kişinin hayatını kaybetmesi süreni aşiretlerle Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır. Olaylar durmayınca bölgeyi kontrol altına alabilmek amacıyla askeri destek bölgeye sevk edilmiştir. Antok Dağı'na çekilen Ermeniler silahla askere yanıt vermiştir. Ağustos'ta başlayan eylem Murad'ın 23 Ağustos tarihinde yakalanması ile son bulmuştur. Yaşanan gelişmeler, Avrupa'da Türklerin aleyhine çok ciddi tepkilerin doğmasına yol açmıştır. İsyanı ölen Ermeni sayısının abartılarak verilmesi daha sonra gerçekleşecek isyanlar için de bir örnek teşkil edecektir. Kamuran Gürün, A.W. Williams'ın ve Edwin Bliss'in çalışmalarında, en az 6 000 Ermeninin öldüğünü söylediklerini ama bölgedeki konsolos raporları incelendiğinde gerçek ölen kişi sayının 900 civarında olduğunu saptamıştır. Sasun İsyanı'nın ardından İngiltere bölgede ne olup bittiğini öğrenmek için İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Erzurum'daki konsolosları ve temsilcileri bölgeye gittiler. Gürün, 20 Temmuz 1895 tarihli ortaklaşa hazırlanan raporun Ermenileri masum ve katliama uğramış gösteremediğinin altını çizer (2006: 214-216).

3.4.3.4. Bâb-ı Âli Gösterisi (18 Eylül 1895)

Ermeniler, 1895 yılının Eylül ayı içerisinde Galata Ermeni Kilisesi'nde bir araya gelerek, beş yüz imzalı dilekçeyi Bâb-ı Âli'ye götürüp vermeyi kararlaştırmışlardır. Bu amaçla 18 Eylül günü bir araya gelen beş yüz kişi, Bâb-ı Âli'ye yürümek üzere patrikhane kilisesinde toplanmıştır. Bu sayı gün sonunda artarak yaklaşık 4 000 kişiye kadar ulaşmıştır. Zaptiye Nazırı Hüseyin Paşa, Kumkapı Patrikhanesi Kilisesi'nde toplanan kalabalığa hükümetin bildirisini okumakla görevlendirilmiştir. Zaptiye Nazırı, patrikhaneye gidip, silahlı kalabalığın arasından geçerek patrik ile görüşmek istediğini bildirmiştir. Nazır, Patrik yanına gelmeyince Cismani ve Ruhani meclislerden birer kişi yanına çağırması ve toplanan Ermeni cemaatine bildiri okumuştur:

Devleti aliyede toplantı yasaktır. Şimdi dağılınız, dağılmazsanız sorumluluk size ait olur. Kanunen ağır ceza görürsünüz. Herkesi haklı haksız, doğru yanlış şikâyet hükümetin kapısı açıktır. Fakat bunu kanun çerçevesinde yapmak lazımdır. Kanun çerçevesinde şikâyet için Patrik Efendi biri ruhani diğeri cismani meclis üyesinden iki kişi ile şimdi Bâb-ı Âli'ye gelmelidir” diyerek toplantıyı bitirmiş ve kalabalığın dağılmasını aksi takdirde zor kullanacağını belirtmiştir (Hocaoğlu, 1976: 218-219).

Gösteriden iki gün önce Hınçak Komitesi, altı yabancı devletin elçiliklerine bir bildiri göndererek, gürültüsüz bir gösteri düzenleyeceklerini, hiçbir şekilde kendilerine müdahale edilmemesini bildirmişlerdir. Hınçak Komitesi'nin büyük devletlere gönderdiği bildiri şöyledir:

İstanbul'un yerlilerinden ve Anadolu'nun bütün kasabalarındaki Ermenilerinden toplanmış olan bizler, memleketimizdeki hal ve duruma karşı toplu bir halde şikayette bulunma ve Bâb-ı Âli ile Avrupa'ya Ermeni halkının istediklerini bildirmek için bu gösteriyi düzenledik.

Özellikle son yıllarda Bâb-ı Âli tarafından Ermenileri asıl memleketlerinde yok etmek amacıyla sistemli bir şekilde ve bir hükümet prensibi olarak uygulanan hareketleri, zulüm ve haksızlıkları, sayılamaz derecedeki siyasi tutuklamaları, mahpuslara yapılan işkenceleri, Kürtlerin vahşetlerini, tahsildarların baskını,

Sasun'da hayatlarının, namuslarının, mallarının korunması amacıyla isyan eden ve Osmanlı askerleri tarafından merhametsizce öldürülen binlerce kardeşimizin, kızlarımızın durumunu,

Kürtlerin ve Türk askerlerinin her gün yapmakta oldukları barbarlıkları saldırıları,

Bu saldırıların tekrarlanmasını önleme için Sasun olaylarından sonra yapılan vaatlere rağmen şimdiye kadar hiçbir teminat verilmemesini şiddetle protesto ediyoruz.

Kanuni haklarımız konusunda şunların sağlanmasını isteriz:

Hayatımızı, malımızı kesin olarak temin ve garanti edecek namus ve şerefimizi koruyacak kanuni haklar,

Vicdan, söz, basın ve toplanma hürriyeti, kanun önünde eşitlik,

Keyfi hapis ve tutuklanmaların önlenmesi,

Kürtlerin silahlarının toplanması mümkün olmadığına göre, bize de silah taşıma izni verilmesi,

Milliyet hudutları çizgisi içinde olmak üzere, illerin yeniden bölünmesi

Altı Ermeni ili için Avrupalı genel bir vali tayini, oylama yapmak suretiyle ve bu genel valiyle işbirliği yapacak olan bir meclisin seçilmesi,

Ermenilerin önemli derecede yoğun oldukları Adana ve Halep illeri içinde de ıslahat yapılması,

Polis ve zabıtada ıslahat ve kadroda azaltmalar yapılması,

Yükümlülüklerin azaltılması, angaryanın kalkması, zorla işgallerin durdurulması, vergilerin aynı şekilde ve usulde tesisi, ondan sonra çalıştırma ve aşar usullerinin kaldırılması ve benzeri ıslahatlar yapılması,

Kürtlerin gezginciliklerinin yasaklanması, kendilerinin namusluca çalışmaya yönlendirilmesi, aşiret reisliklerinin kaldırılması, Hamidiye askerlerine yol verilmesi

Memleketin gelirlerinin mahalli ihtiyaçlara ayrılması

Büyük Ermeni siyasi mahpuslarının, sürgünlerinin, kaçaklarının affı.

Biz, tespit ettiğimiz bu isteklerin gerçekleşmesinin Ermenilerin güvenlik ve huzuru için ne kadar gerekliyse, bütün Osmanlı imparatorluğu için de o kadar gerekli olduğuna inanıyoruz (Uras, 1987: 479-480).

Bu istekleri sıralayan Hınçak Komitesi, İstanbul'da gösterilerin yasak olmasına rağmen izin almaya gerek duymadan, tebliğlerini dağıttıkları gibi müdahale halinde de üzücü olayların yaşanabileceğine dair ön haber vermişlerdir. "İstanbul Ermenileri, Ermeni vilayetlerinde yapılacak ıslahatla ilgili taleplerini bildirmek üzere tamamen barışçı bir nümayiş tertipleyeceklerinden ve bu hiçbir şekilde saldırgan bir hüviyet taşımayacağından polisin veya silahlı kuvvetlerin bunu önlemek müdahaleleri şayanı teessüf neticeler yaratabilir ve bunun mesuliyeti bize raci olmaz" deniyordu (Gürün, 2006: 217). 18 Eylül günü Kumkapı Kilisesi'nde toplanan Ermenilerin çoğu özellikle Vanlı, Bitlisli, Muşlu, erkek, kadın ve kız çocuğundan meydana geliyordu. Varantyan'ın *Taşnaksutyun Tarihi*'nden aktaran Esat Uras, ayinden sonra törenden çıkarken Patrik İzmirliyan'a, bir kadının Ermenilerin feci durumunu anlatıp, Ermenilerin baskı yönetiminden kurtulması için altı büyük devlete müracaat etmelerini tavsiye ediyordu. İzmirliyan da, kendisinin görevini

yerine getirmede kusurlu olmadığını devletlere müracaat edeceğini bildiriyordu. Başka bir Ermeni kız da, “Ermeniler ya ölüm veyahut hürriyet” diye bağırırmıştır. Yolda ilerlerken Erzurum olaylarına gönderme yaparak marşlar söylenmiş “yaşasın Ermenistan” naraları atılmıştır. Jandarma Binbaşı Servet Bey’in vurulması, Galata ve Üsküdar’dan Ermeni göstericilere yenilerinin katılmasıyla sayı giderek artmıştır. Polise ve jandarmaya ateş eden Ermenilerin, Bâb-ı Âli’ye saldırısı önlenmiştir (Uras, 1987: 480-481).

Dönemin Sadrazamı Sait Paşa⁷³, *Anılar* adlı eserinde Bâb-ı Âli İsyanı’nı ayrıntılarıyla aktarır. Bir ihbar ile pazar ya da pazartesi günü beş yüz kadar silahlı Ermeninin, Bâb-ı Âli’ye gelecekleri ve karşı konulacak olursa onların da şiddetle karşılık verileceği haberi bildiriliyordu. Sait Paşa, bu bilgi üzerine Dâhiliye Nazırı Rifat Paşa ile evinde görüşerek, Ermenilerin kilisede toplanmalarına karışmayacaklarını fakat daha ileri davranışlara izin verilmeyeceği konusunda anlaştıklarını aktarır. Sait Paşa, pazar günü herhangi bir eylem gerçekleşmediğinden yapılan ihbarın da doğru olmayacağını düşündüğünü belirtir. Pazartesi günü işler değişir. Sadrazam, Ermenilerin kalabalık bir halde Bâb-ı Âli’ye doğru yürümekte oldukları bilgisini alır. İlk işi Zaptiye Nazırı Hüseyin Kazım Paşa ile konuşmak olan Sait Paşa, Nazır’dan jandarma sayısının yetersiz olduğunu öğrenir. Serasker Paşa’dan asker talep etmiş olan Zaptiye Nazırı’nın isteği reddedilmiştir ve ısrarla da reddedilmektedir. Bâb-ı Âli’de 60 ya da 70 kadar karakol erleri olması ama onların fişek ve cephaneye sahip olmaması, Osmanlı Hükümeti’nin olayı çok da önemsemeyip, tedbirsiz davrandıklarının önemli bir kanıtıdır (Sait, 1977: 102-106). Sonuçta olayları çözmek konusunda Abdülhamit ile düştükleri görüş ayrılığı, Sait Paşa’nın Başbakanlık makamından ayrılmasıyla son bulmuştur. İsyanda 15 Jandarma, 60 Ermeni ölürken 100 kişi de yaralanmış ve yaklaşık olarak 500 Ermeni de tutuklanmıştır. Ermeniler toplantı yerinden kaçarken çok sayıda softanın ve öğrenci kılığına girmiş polis ajanlarının ortaya çıktığını iddia eder. Bulabildikleri Ermenileri sopalarla döven gruba polisin müdahale etmediği Müslümanlarla işbirliği içinde olduklarını belirtmişlerdir. Türkler ise, Ermeni komitelerinin bu gösteriyi yabancı elçilerinin gözü önünde gerçekleştirip Avrupa’nın Osmanlı ülkesine doğrudan müdahalesini sağlamak için yaptıklarını dile getirmişlerdir (Sonyel, 2009: 228). Yaşanan bu olaylardan sonra

⁷³ II. Abdülhamit döneminde yedi, İkinci Meşrutiyet döneminde olmak üzere toplam dokuz kere dokuz yıla yakın sadrazamlık yapmıştır. II. Abdülhamit döneminde Kamil Paşa ile birlikte dönemin simge iki isminden birisi olmuştur. Son iki sadrazamlığı İttihat Terakki grubunca desteklenmiş daha sonra İttihat Terakki’ye karşı verilen 1912 yılındaki askeri muhtıra ile sona ermiştir.

Avrupalı devletler, Mayıs 1895'deki ıslahat programının bir an önce uygulamaya konmasını Osmanlı Hükümeti'nden talep etmişler, 17 Ekim 1895'te II. Abdülhamit Ermeni Islahat Programı'nı yürürlüğe sokmak zorunda kalmıştır (Nalbandian, 1967: 125-126).

3.5. Osmanlı Bankası Baskını

3.5.1. Baskın Öncesindeki Gelişmeler

Sasun İsyanı'nın arkasından üç büyük devlet -İngiltere, Fransa ve Rusya-, Ermeni cemaati ve bu cemaatin yaşadığı vilayetlerle ilgili yapılması gereken reformlar konusunda Osmanlı Hükümeti'ni harekete geçirecek baskılarda bulunmaya başlamışlardır. Bu müdahalelerin farkında olan şiddeti kendilerine yöntem olarak seçmiş Hınçak ve Taşnak komiteleri, eylemlerinin sayısını ve şiddetini arttırarak, Anadolu halkını sıkıntılı bir hale sokmuşlardır. Bu eylemler sayesinde Avrupalı devletlerin müdahalesiyle Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurulabileceğine inanıyorlardı. İstanbul'daki İngiliz Sefareti, 18 Temmuz 1895 tarihli kendi bakanlığına gönderdiği raporda, "Ermeni komitelerinin yeni bir katliamı tahrik etmeye kararlı olduklarını ve çeşitli yerlerde isyan hareketleri hazırladıkları söylenmektedir" şeklinde bilgi veriyordu. Daha sonra Anadolu'da başlayan irili ufaklı çok sayıdaki eylemin varlığı bu bilgilerin yanlış olmadığına göstergesidir. İngiliz konsololar 1895 yılında Anadolu'da Temmuz ve Ağustos aylarında Divriği, Trabzon, Eğin, Develi, Akhisar, Erzincan, Gümüşahne, Bitlis, Bayburt, Maraş, Urfa, Erzurum, Diyarbakir, Malatya, Harput, Arapkir, Sivas, Merzifon, Antep, Maraş, Muş, Kayseri, Yozgat'ta pek çok nahiye ve köylerde ayaklanmaların olduğunu bildirmişlerdi. 1895 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından 1 828 Müslüman, 8 717 Gayrimüslim ölen kişi tespit edilmişti. (Gürün, 2006: 223-224-225). Hınçak Komitesi, Bâb-ı Âli Gösterisi'nden önce ve sonra İstanbul'da ve Anadolu'da da çeşitli sıkıntılara imza atmıştı. Komitelerin gerçekleştirdiği eylemlerden hoşlanmayan ve şiddete karşı çıkan Ermeni cemaati, özellikle bu cemaatin varlıklı kesimi, komitelere para yardımı yapıp onları desteklemek istemiyordu. Bu yüzdendir ki komite de, Ermeni cemaatinin zenginlerini sindirerek işe başlıyorlardı. Fikrettin Yavuz'un, İngiliz Arşivleri'nden bulunduğu belgede, Ermeni komitesi üyesi bir kişinin Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinden 200 Türk lirası talep ettiğini vermediği takdirde ölüm tehdidi ile kişiyi korkuttukları bilgisi yer alır. Bu tehdit karşısında da Ermeni cemaatinin ileri geleni çareyi 1 Şubat 1896 tarihinde

İngiliz Konsolosluğu'na şikayet etmede bulmuştur (FO, 424/86, No.177'den aktaran Yavuz, 2009: 74). Benzer tehditler Anadolu'da da yaygınlık kazanmıştır. 1 Temmuz 1895 tarihinde Merzifon'da Hınçak Komitesi'ne katılmak istemeyen varlıklı Garabet Kuyumcuyan öldürülmüştür (Gürün, 2006: 223). Osmanlı Bankası baskını öncesi de hükümet taraftarı olan Ermenilere, kendilerine para vermeyen Ermeni zenginlerine karşı komiteciler suikast düzenlemişlerdi. Avukat Haçik Efendi, Dacat Vartabet, Kumkapı Ana kilisesi Rahibi Der Sükyas komiteciler tarafından tehdit edilmişler, Haçik Efendi on beş yaşındaki bir çocuk tarafından öldürülmüş, diğerleri de yaralı olarak olaylardan kurtulmuşlardır. Hafiye oldukları düşünülen Mampre Vartabet, Mıgırdiç Tutuncief, polis memuru Markar, Hacı Dikran, kandilci Onnik, zenginlerden Karagözyan ve Uncuyan Apik efendiler de sokak ortasında suikaste kurban gitmişlerdi (Uras, 1987: 506-507).

Osmanlı Bankası ile birlikte saldırı düzenlenecek bir diğer banka da Credit Lyonnais Bankası'dır (Gürün, 2006: 236). Osmanlı ülkesindeki diğer stratejik yerler ile birlikte bu iki bankanın özellikle de Osmanlı Bankası'nın seçilmiş olması tesadüf değildir. Kırım Savaşı ile birlikte Osmanlı Devleti ilk defa 1854 yılında İngiltere ve Fransa'dan 5.5 milyon Osmanlı lirası borç almıştır. Artan dış ticaret ve bütçe açıklarının artması ve alınan borçların lüks tüketim eşyaları için kullanılması sonrasında Osmanlı Hükümeti mali iflasını açıklamak zorunda kalmıştır. 1863 yılında İngiliz sermayesine, Fransız sermayesinin eklenmesiyle büyüyen Osmanlı Bankası, Osmanlı Devleti'nin banknot çıkarma, dış borçlarının ödemesi gibi önemli pek çok konuda önemli yetkilere sahip olmuştur. Galata Bankerleri gibi Osmanlı Bankası da, Osmanlı Hükümeti'ne borç vermeye başlamıştır.

Osmanlı Hükümeti, 1875 yılında moratoryum ilan ederek dış borçlarını ödeyemeyeceğini ilan ettikten sonra 1879 yılında devlete iç borç sağlayan Galata Bankerleri ile alacaklıları arasında Rüsum-ı Sitte İdaresi'ni (Altı Dolaylı Vergi İdaresi) kurmuştur. Tütün, tuz, şeker, ispiro gibi temel maddelerden sağlanacak gelirlerle iç borçların ödenmesi için önemli bir adım atılmış olur. Bu proje, Avrupa finans merkezlerinde öfke ve protesto dalgaları yaratınca Osmanlı Hükümeti'ne borç veren büyük güçler, benzer bir uygulamayı kendileri için oluşturma çabasına girişmişlerdir. Alman ve Avusturyalı finans çevrelerinin işbirliği sayesinde 20 Aralık 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulma yoluna gidilmiştir. Bu uygulama sayesinde Osmanlı Devleti, 1877 yılından

beri alamadığı dış borçları yeniden alabilme şansını yakalamıştır. Osmanlı Devleti'ni kısa vadede rahatlatan bu uygulamanın anlamı Osmanlı Bankası için daha da önemlidir; çünkü Banka, Osmanlı Devleti'ni kısa vadeli avanslarla finanse etmek gibi kârlı ama hantal faaliyetlerden kurtulup enerji ve kaynaklarını yatırım projelerine ve ticari girişimlere yönlendirecektir (Eldem, 1999: 154-155).

1899 yılında genel müdür Morgan H. Foster'ın yerine atanan Sir Edgar Vincent, Banka'nın ticari faaliyetlerini daha da arttıracaktır. 1895 yılında toplam tedavül oranı 1885-86 yıllarının üç katına çıkmıştır. Osmanlı Bankası, Osmanlı piyasasına giren yeni bankaların artan rekabetine karşı imparatorlukta mali piyasaların üzerine 35 şubesiyle egemen güç olma konumunu kazanmıştır. Ekim 1895 yılında daha önceki mali krizlerin dışında kalmayı başaran Banka, müdürü Sir Edgar Vincent'ın da hatasıyla çok ciddi bir spekülasyon girdabının içinde kalacaktır. Güney Afrika'daki altın madenleri hisselerinin banka müdürü tarafından piyasaya tanıtılması ve hisselerin piyasa tarafından çok fazla rağbet görmesi işleri alt üst etmiştir. 1895 Ekim krizi Londra Borsası'nı vurduğu gibi Galata Borsası'nı da alt üst etmiştir. 30 Eylül 1895 tarihindeki Bâb-ı Âli Ermeni gösterileriyle İstanbul'daki mali kriz siyasi krizle bütünleşerek daha da gergin bir ortam yaratmıştır. Sir Vincent, durumunu sağlamlaştırmak için Banka imtiyazını 48 yıl daha uzatmaya hazır olduğunu hükümete bildirmiştir. Paris Komite Üyesi Theodore, Berger Sir Edgar Vincent'a yazmış olduğu mektuptan durumun ciddiyeti anlaşılır. Berger, kısa vadede de bankanın rezerv ve nakdi sorunlarla yetkin bir şekilde başa çıkması gerektiğini Vincent'a iletmıştır:

Bankanın bu geçici krizden fazlaca mutlak zarara uğramadan çıkacağını düşünmek isteriz. Ancak siz de kabul edersiniz ki etekleri böylesine tutuşturan bir alarmdan sonra Bankanın Paris ve Londra bürolarındaki dostlarınız, fiyatların değiştirilmesi ve mudilerimizin uğrayabileceği kazalar sonucunda ortaya çıkacak durum ile ilgili ayrıntılı bir rapor isteyecektir (....)

Hazinemizi de titiz bir şekilde yeniden gözden geçirmek gerekecektir. Şu anda aşırı derecede zayıf durumdadır ve bu kriz sırasında isteklerimizi karşılayamamıştır. (....)

Eğer imtiyazımızın uzatılmasını sağlayabilerseniz, bu mükemmel bir şey olacak ve hiç kuşkusuz piyasanın istikrara kavuşmasına katkıda bulunacaktır. (....)

Altın hisselerindeki düşüş Osmanlı Bankasına ve doğal olarak bizzat size karşı oldukça fazla kullanılmaktadır. Mevcut mukavelelerimizin bu nitelikte olanlarının sınırlarını çok kesin bir şekilde tanımlamak yerinde olacaktır ve halkın doğal çalışma alanımıza yabancı olan bu işlemlerin, faaliyetlerimizde ve portföyümüzde her zaman

ikincil bir yer tutacağını görmesini sağlamak akıllıca olacaktır. (OBA, LA 23998-1'den aktaran Eldem, 1999: 166).

Nakit rezervindeki Berger'ın yapmış olduğu uyarı oldukça önemliydi. Kısa süre içinde Osmanlı Bankası'nda yatırımı olanlar paraların çekmeye başlayacaklar ve durum giderek zorlaşacaktır. Borsada başlayan kriz tamamen Osmanlı Bankasına yönelecektir. Bu yaşanan sıkıntılı durum Ermeni komitecileri tarafından fırsat bilinecek Osmanlı Maliyesi'nin merkezi olan Osmanlı Bankası'nı yok etmek amacıyla bir kampanya düzenlenecektir. Edgar Vincent, 1 Kasım 1895 tarihinde Paris Komitesi'ne yazmış olduğu raporda, Ermenilerin mali kriz yaratma planları neticesinde büyük miktarlarda bankadan para çekildiğini bildirmiştir:

Ermeni Komitesinin ajanları uzak mahalleleri dolaşıp banknot hamillerini korkutmaya çalışıyor ve onları ellerindeki banknotları hiç gecikmeden altına çevirmeye teşvik ediyorlar" (OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'ten William Lander'a 2 Kasım 1895). "(...) Kapı kapı dolaşıp panik yaratan Ermeni ajitatörlerinin faaliyeti genel güvensizliğin en itibarlı müesseselerde bile yayılmasına yol açtı. Herkes bir ihtilal olacağı korkusuyla, yerli şirketlere yatırılmış paralarını geri çekme çabasına girdi" (OBA, LA 23998/1, Gaston Auboyneau'nun Charles Mallet'e ye verdiği raporun çevirisi, 9 Kasım 1895) (Eldem, 1999: 166-169).

Ekim-Kasım 1895 yılında yaşanan mali kriz yukarıda tartışıldığı gibi Ermeni komiteleri tarafından fırsata çevrilip, Osmanlı finans merkezini yok etme çabalarına girişilmiştir. 1895 yılındaki finans krizi, Ermeni komiteleri için öğretici olmuştur. Gerçek anlamda mali kriz yaratmanın ve yönetmenin zorluğu anlaşıncı bunun yerine doğrudan Banka'nın rezerv, banknot ve senetlerini dinamitlerle havaya uçurup mali pazarı sıkıntıya sokma yöntemleri araştırılmıştır. Ermeni komiteciler, tüm şehirde kargaşa ile birlikte mali sistemi de çökertip istediklerine daha hızlı kavuşmayı planlamışlardır.

3.5.1.1. Baskın Öncesi Komitenin Elçiliklere Gönderdiği Bildiriler

Ermeni komiteler, 1895 Bâb-ı Âli Gösterisi'nden iki gün önce ve sonrasında İstanbul'daki Avrupa devletlerin elçiliklerine bildiriler göndermeye başlamışlardı. 1895 yılında Eylül ayında ıslahatların bir an önce gerçekleşmesi için gösteri yapacaklarını öncelikle elçiliklere açıklayan Ermeni komiteleri eğer etkinliklerine jandarma, polis gibi kolluk kuvvetleriyle müdahale edilirse sorumluluğun Osmanlı Hükümeti'nde olduğunu dile getirmişlerdi (Sonyel, 2009: 226-228).

Üç ay önceden planladıkları banka baskını ile ilgili 8 Temmuz 1896 tarihinde İngiliz elçiliğine bir bildiri gönderirler. Bu bildiride kendilerini Türkiye Ermenileri olarak tanımlarlar ve Türk zorbalığından kurtulmakta kararlı olduklarını dile getirirler. Onlara göre yaşadıkları bu kötü olayların tek sorumlusu Osmanlı Hükümeti'dir. Fransız, Rus ve İtalyan elçiliklerine de gönderilen bu bildiride Ermenilerin istekleri yerine getirilmediği zaman çok ciddi tepkilerle karşılaşabilecekleri hatırlatılmıştır (Yavuz, 2009: 94).

27 Ağustos 1896 tarihine İstanbul'daki Amerikan Elçiliği'nden Washington Department State'e gönderilen "Ermeni İsyanı ve Katliamlar" konulu raporda, Ermeni komitelerinin elçiliklere göndermiş olduğu bildirilerden söz edilmektedir. Raporda "...Birkaç hafta önce elçiler, devrimcilerden çok korkunç bir şeyler yapacaklarına dair kırmızı mürekkeple mühürlenmiş bildiriler almışlardır. Dün sabah da İngiliz elçiliği bugün şehirde bir takım karışıklıklar yaşanabileceğine dair bir mektup almıştır. Bu tehditler elçilerce göz ardı edilmiştir..." denilmektedir (NARA, Volume:20, No. 964: 389-390).

Correspondence respecting the disturbances at Constantinople in August 1896 isimli İngilizlerin Blue Book adlı kitabında, Ermeni Devrimci Komite'nin (Taşnaksütyun), elçiliklere gönderdiği bildirilere de yer vermiştir. Türk Hükümeti'nin Ermenistan'daki Ermeni kardeşlerini katletmesine artık yeter diyen muhtıradan aynı zamanda Türk Hükümeti'nin başkentteki politik haklarına da acımasızca saldırdığını belirtmiştir. "Bâb-ı Âli tarafından tanınan Ermeni anayasasına göre gerçekleştirilen Patrik seçimi, Ermeni Millet Meclisi tarafından seçilen ruhani ve cismani meclis üyelerinden oluşan bir komite tarafından yapılır. Oldukça keyfi bir düzenlemeyle Türk hükümeti entrikalarla Patrik Mateos İzmirliyan'ı istifaya zorladıktan sonra son Meclis tarafından karma heyetin seçilmesini yasakladığı ve saray için çalışan papaz ve sivillerin yerleştirildiği, bu kişinin de Bartolomeos olduğunu dile getirmiştir. Ermeni halkı artık anayasal ve kadim haklarının ihlal edilmesini yüksek sesle protestoya girişmiştir. Ne Bartolomeos ne de Nuryan ve Abraham Paşa gibi değersiz gördükleri adamları tanımadıklarını belirtirler. Girit sorununa da yer verilen bildiride Ermenistan'da olduğu gibi Girit'te de Hristiyanların taleplerinin küçük görüldüğünü belirterek, haksızlığa uğrayan halkların da sabırlarının sınırları olduğunun uyarısı yapılmıştır. Ermeni kilise ve şapelleri yüzüne kapanmış olan papazın Ermeni milleti ile ilgili yaşanan son olayları dünyaya duyurmasına, 100 bin Ermeninin idam edilmesine izin verilmeyeceği

uyarısını yapmıştır. “Bir kere daha Ermenilerin büyük öfkesi salıverilmek üzere, sergilenecek harekâtın tüm sorumluluğunun sultan ve büyük devlet temsilcilerine ait olduğunu açıklamıştır (Blue Book: Turkey, 1987, No.1: 13-14).

İngiliz ve Amerikan arşivlerine göre; elçiliklere ikinci bildiri baskının olduğu gün gönderilmiştir. İkinci bildiride doğrudan Avrupa devletlerine büyük suçlamalar yapılmıştır. Türk tiranlığına karşı Avrupa’yı sürekli olarak protesto ettiklerini fakat sistematik bir biçimde yasal olan protestoların reddedildiğini vurgulayarak, Avrupa devletlerine sitemlerini açıklamışlardır. Sultan Hamid’in cevabının ise kanlı bir intikam olduğunu, Avrupa’nın da bu korkunç suçu görüp sessiz kaldığını belirtmişlerdir. Bildiride, Avrupa devletlerini cellatla birlikte hareket etmekle suçlayıp, Ermenileri yaşananlar karşısında sessiz kalmaya zorladıklarından yakınmışlardır. İnsan olarak sahip oldukları haklar reddedilerek Ermeniler aşağılanmıştır. Daha abartılı ifadelerle Ermeniler, protestolarının çığlıklarının kanları içinde boğulurken ulusal itibarları da yara almıştır. Kanlarıyla kutsanmış taleplerine şimdi karanlık bir hayalet gibi kutsal intikam fikri eklenmiştir. Avrupa ise ölüm getiren ilgisizliğiyle Ermenilere “Hak kuvvetlinindir” demiştir. İnsan haklarından yoksun, güçsüzler olan Ermeniler sultanın katlanamadıkları boyunduruğunu parçalamak için her türlü bilgi yollarına başvurmaya kararlı olduklarını dile getirmişlerdir. Diplomatik zamanın tükendiğinin söylendiği bildiride yüzbinlerce şehidin kanı Ermenileri özgürlük davasını açmaya zorlamıştır. Düşmanlarının çokluğuna bakmadan yerine getirilmesi gereken şartlar sırasıyla şöyledir:

1. Ermenistan bölgesi için Avrupalı bir büyük komiser seçilecek, bu kişi altı devlet tarafından belirlenecektir.
2. Seçilen komiser, mutasarrıfları, valileri ve kaymakamları seçecek ve onaylaması için padişaha sunacaktır.
3. Avrupalı subayların öncülüğünde yerli milletlerden gönüllü, jandarma ve polis teşkilatı kurulması.
4. Avrupa’daki sisteme uygun bir adli reformun gerçekleşmesi,

5. Din, öğretim, eğitim ve basın özgürlüğü,
6. Ülke gelirinin üçte birinin mahalli ihtiyaçlar karşılanması için ayrılması,
7. Geçmiş yıllara ait vergi kayıtlarının silinmesi,
8. Yaşanan olaylardan dolayı beş yıl vergi alınmaması ve gelecek beş yıl içinse hükümete ait vergilerin alınması,
9. Gasp edilen Ermeni mallarının derhal asıl sahiplerine verilmesi.
10. Tüm Ermeni göçmenlerin serbestçe yerlerine dönmesi.
11. Siyasi suçlu Ermenilerin genel affı.
12. Tüm maddelerin teminatı için bir Avrupalı devletlerin oluşumundan bir komisyon kurmak ve Ermenistan'ın merkezine götürmek (Yavuz,2009:96).

Tüm taleplerini sıraladıktan sonra bildiride, amaçlarına ulaşmak için hiçbir fedakarlıktan kaçınmayacaklarının altını çizmişlerdir. Bundan sonra kendilerini her türlü sorumluluktan hariç gördüklerini, genel tehlike sırasında kaderin kurbanları olabilecek yerli ve yabancı herkesin kayıplarına şimdiden yas tutuklarını belirterek, yaşanacaklar için üzgün olduklarını fakat bu evrensel yoksulluğun içinde kısmi bir yas tutmanın da anlamı olmadığını söylemişlerdir. Ve bildirilerini şöyle bitirmişlerdir: “Öleceğiz, bunu biliyoruz fakat Ermeni milletinin iliklerine kadar işlenmiş olan ihtilal, insani haklarımızı almadıkça tek bir Ermeni kaldığı sürece, Sultan'ın tahtını tehdit etmeye devam edecektir (Blue Book: Turkey. 1897, No.25: 15).

Ermeni komitesi üçüncü bir bildiriye de Türk ve Müslüman halka yazmıştır. Bu bildiride doğrudan Abdülhamit ve yönetim biçimi eleştirilmiş, Müslüman halkın da Hükümet'in oyununa geldiğini, hedeflerinin kendileri olmadığını ve hükümetin politikalarına karşı dikkatli olmaları gerektiğini söyleyerek dostunu ve düşmanını iyi bil uyarısını yapmışlardır:

İslam ahalisine davetname,

Ey İslam ahalisi, sana karşı hiçbir kötü niyetimiz olmadığını anlatmak için şu davetname ile yine sana başvuruyoruz. Bu başvuru senden korktuğumuzdan veya hususi bir gayeye hizmet ettiğimizden değil, hayır! Biz cesur nazarlarımızla ölüme doğru bakıyoruz; bunu da bize senin hükümetin öğretmiş ve zihnimize kazımıştır. Yüzyıllardır seninle beraber aynı vatanda barış ve uyum içinde yaşayageldiğimiz halde, şu son zamanlarda günah işleyen hükümetin, gerek seni ve gerek bizi boğmak için aramıza nifak tohumları saçmaya başladı. Sen ise ey İslam ahalisi, bu şeytani siyaset hilesini anlamayarak, ellerini kardeşlerimizin günahsız kanları ile buladın, bu büyük (tikindirici) cinayete iştirak ettin. Ey Türk kardeş, şurasını iyi anla ki tarafımızdan yapılagelmekte olan savaş sana karşı değil, zalim hükümete karşıdır. Onun şu anki sistemi nedeniyle senin de birçok akıllı ve aziz evlatların, haklı ve meşru olan hukukunu korumak için mücadele ediyorlar ve fakat yalnızca Boğaziçi'nin, Marmara'nın dalgalarına gömülüyorlar.

Dostunu, düşmanını bil, ey İslam ahalisi (Hüseyin Nazım Pasa,1988:357;2003:282-283 aktaran Yavuz, 2009: 97)⁷⁴

3.5.2. Banka Baskını Olayı

Ekim 1895 yılında Van'da başlayan ve 1896 yılında şiddetti giderek artan Van isyanı Ermeni komitelerinin istediği sonucu yaratmamıştı. Avrupa müdahalesi için daha ses getirici bir eylemin gerçekleşmesi büyük bir zorunluluktur. Ermeni Komitesi Taşnaksütyun, İstanbul'da büyük bir kargaşalık çıkarmaya karar verdiklerini Rusya'daki Osmanlı Konsolosluğu üzerinden Hariciye Nazırlığı'na bildirmişlerdi. Osmanlı Banka baskını, sadece Galata'daki Osmanlı Bankasını işgal etme girişimi ile sınırlı değildir. Finans merkezi olan Osmanlı Bankası'nı ele geçirme haberi sadece Osmanlı Hükümeti'nde değil, Banka'nın ortakları olan İngiltere ve Fransa üzerinde de sansasyonel bir etki yaratacak ve kısa süre olaylar İstanbul'un başka semtlerine de yayılacak, başkentteki büyük karışıklık gerçek anlamda Avrupa'nın olaylara müdahalesine yol açacaktı. Hocaoglu, bu planın Ermeni komitelerince Avrupa'da gerçekleştirdikleri toplantılarda kararlaştırdıklarının altını çiziyor. Bu planın Taşnak Komitesi'nin öncülüğünde gerçekleştirilmiş olmasından dolayı Ermenileri korumada Rus Elçiliği, İngiltere'den daha fazla rol oynamıştır (Hocaoglu, 1976: 354).

Taşnaksütyun öncülüğünde, Hınçak ve İstanbul'da kurulmuş Yıldırım ve Kurban adlı iki komitenin uzun tartışmalarından sonra Osmanlı Bankası'na bir saldırı düzenlenmesi ve

⁷⁴ Fikretin Yavuz, çalışmasında Ermeni kaynaklarında bu bildirinin kısmen verildiğini yazar (2009:97).

Ermenilerin ikamet ettikleri mahallelerde harekete geçilmesine karar verilmiştir. Komitelerin hazırlamış olduğu hareket planı kısaca şöyledir:

1. Beyoğlu Ağacamii'nden başlayarak İstanbul'un çeşitli bölgelerinde, köprünün iki başında, Galata Ermeni Büyük Merkez Okulu, Tepebaşı, Galatasaray Tüneli ve diğer önemli görülen yerlerde oda kiralanacak

2. Bu odalarda 8-10 kişilik ekipler halinde beklenecek, gerekli görüldüğünde bu komiteler halka bomba yağdıracaklar, hükümet merkezinin önemli yerleri işgal edilecek.

3. Altı komiteci Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa'ya saldırarak.

4. Beyoğlu'nun başlıca caddelerine siperler kazılacak, öküz arabalarında kum ve taş ile doldurulmuş torbalar bulundurulacak, gerekli görüldüğünde öküzler çıkartılıp bu arabalar bulundukları yerde siper olarak kullanılacak.

5. Planın en can alıcı noktası Osmanlı Bankası'nın işgali ve havaya uçurulmasıdır. Bu eylemin gerçekleşebilmesi için de bankada çalışan Ermeniler yardımıyla bankaya bomba ve dinamit yerleştirilecek. Gerekli görülen yerlerin anahtarları ele geçirilecek. Eylem için gerekli olan yüz tüfek Bulgaristan'daki komite merkezinden getirtilecektir.

Üsküdar, Samatya, Hasköy yerleşkeleri için hazırlıklar yapılmıştır. Bombaları, küçükler 10 kuruştan büyükleri 15 kuruştan olmak üzere Üsküdar'daki Arapkirli Serkez ve Mikael isimlerindeki iki kardeşe hazırlatmışlardır. Bu bombaların da Kağıthane semtinde tecrübeleri yapıp, Üsküdar'dan Kabataş'a oradan da öküz arabasıyla Beyoğlu'na taşınmıştır. Toplamda 753 bombadan oluşan cephanelik de on iki adet beşer yirmi beşer kiloluk bombalar vardı ve bombaları üzerinde Taşnaksütyun'un ilk harfleri yer alıyordu. Ayrıca mühimmat olarak 800 kadar Amerikan markalı silah da bulunuyordu (Uras, 1987: 507-508).

1896 yılının Temmuz ayının sonuna doğru Beyoğlu'nda Taşnaksütyun, Yıldırım ve Samatya komitesinin önde gelenleri bir araya geldiler. Toplantıyı, Varto, Boris ve Mar adında Rusya'dan gelen Ermeniler yönetmişlerdir. Samatya'da gerçekleşecek eylem,

Kurban Komitesi'ne bırakılarak kendilerine 200 bomba verilmiş, Üsküdar tarafı Taşnakçı Avo'ya, Hasköy bölgesi Hraç'a ayrılmıştır (Uras, 1987: 508).

Eylemi gerçekleştirecek olanlardan Karekin Pastırmacıyan⁷⁵ diğer adıyla Armen Garo, *Osmanlı Bankası Armen Garo'nun Anıları* isimli kitabında, "Osmanlı Bankası Arifesi" başlığı altında İstanbul'da banka baskınından önceki günlerin komite tarafından nasıl geçirildiğini aktarmıştır. Sekiz gün boyunca gizli dökümhanelerinden komite üyesi Hraç'ın sevgilisi Bayan İskuhi'nin, Pera'daki evine 400 bomba taşıdıklarını, bu bombaları planladığı biçimde İstanbul'daki diğer semtlere naklettiklerini öğreniriz. On – on iki kişiden oluşan ve üçünün de kız olduğu ekip yirmi ve yirmi beş yaşlarındaki öğrenciler ve öğretmenlerdir. Toplantılarda II. Abdülhamit'in hafiyeçilik sisteminin çok sıkı çalıştığından söz edip yakalandıkları takdirde kendilerini öldürmeleri için tabanca taşıma kararı almışlardır. Eylemden bir gün önce Bayan İskuhi Armen Garo ile birlikte Avrupalılar gibi giyinip çantalarla hazırlamış oldukları bombaları İngiliz okuluna taşımışlardır. İngiliz okulunda Ermeni komite üyesi Mushetzi Haness'in bulunduğunu anlatan Garo, büyük bir ustalıkla peşlerine takılan polis ve hafiye ekibini atlatma hikâyesini aktarmıştır (Garo, 2009: 106-111).

⁷⁵ Vaftiz adı Karekin Pastırmacıyan olan Armen Garo, 9 Şubat 1872 tarihinde Erzurum'da (Ermenice ismi Karin'dir.) varlıklı ve saygın bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. 1891 yılında Erzurum'da bulunan Sanasaryan Varjaran' dan mezun olmuştur. 1894 yılında Fransa/Nancy'deki l'Ecole d'Agriculture'a (Tarım Fakültesi) kayıt olmuştur. Bu okulu gitmesindeki temel amaç ailesinin sahip olduğu topraklarda eğitimli bir tarımcı olarak çalışabilmek ve verim alabilmektir. Anadolu'da çıkan isyanlar yüzünden okulu yarıda bırakan Garo, isyanlarda aktif rol almak için Taşnak partisine üye olur. Banka baskınında eylemin lideri olan Papken Suni'nin ölmesi üzerine eylemin liderliğini üstlenen Garo, Marsilya'dan sonra İsviçre'ye gitmeyi talep etmiş, 1900 yılında Cenevre Üniversitesi'nden fizik ve kimya doktorasıyla mezun olmuştur. Mezun olur olmaz soluğu Amerika'da alan Garo, 1901 yılında Kafkasya'ya gitmiştir. Önce Bakü'ye sonra Tiflis'e geçen Garo, Kafkasya bölgesinin maden kaynaklarını incelemiştir. Armen Garo, 1908 yılına kadar Kafkasya'da kalmış 1905-1906 yılları arasında Ermeni-Tatar mücadelesinde liderlik görevleri üstlenmiştir. 1908 II. Meşrutiyet ilanı ile birlikte Erzurum milletvekili olarak Osmanlı topraklarına geri dönmüştür. Görevi sırasında Garo, Erzurum ve Van'a demiryolu inşası etmek için, Avrupa ve Amerika sermayesi ile görüşmeler yaptı. Chester planı olarak bilinen Amerikan planı üzerine çalışıp, yolların hatlarını çizdirtti. Plan uzun süre sürüncemede kaldıktan sonra önemini yitirdi. 1912 Balkan savaşlarından sonra, Ermeni vilayetlerinde yeniden reform talebiyle büyük devletlere başvuran Ermenilere 1914 Şubat ayında istedikleri plana kavuştular. Van, Bitlis, Sivas, Harput ve Trabzon vilayetlerinin her birinde Avrupalı bir müfettişin denetiminde iç özerkliğe sahip iki yönetim birimine bölünmesini kabul etti. Islahat Planı imzalandıktan sonra Armen Garo Patrikhanenin tavsiyesiyle Avrupa'ya giden ekip arasında yer aldı. 1914 yılında Ermeni Gönüllü Birliği'ne katıldı. 1918 yılında da kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyetinin ABD elçisi oldu. *Why Armenia Should be Free* (1918), *Armenia and Her Claims to Freedom and National Independence* (1919), *Armenia a Leading Factor in the Winning of the War* (1919) isimli üç kitap kaleme aldı. 23 Mart 1923 tarihinde Cenevre'de ölmüştür (Garo, 2009:22-43; Dashnabedian, 1990: 204).

Armen Garo, Fransa'da Nancy kolejinde ziraat eğitimi alırken Taşnak komitesinin üyelerinden Trabzonlu Hayk Tiryakiyan⁷⁶ ile tanışmıştır. Hınçak ve Droşak/Troşag arasında anlamsız bir tartışma içerisinde olduğundan her iki örgütlenme ile de ilgilenmediğini söyleyen Garo, 1895 yıllarında Zeytûn'daki isyanlarla ilgili haberi gazetelerden öğrendiğinde olaylardan etkilendiğini söylemiştir:

(...) Ermenistan'daki her kentin ve köyün masum Ermenilerin kanıyla sulandığı 1895 Ekim ve Kasım aylarının kapkaranlık günleri geldi. Gazete haberlerine göre bu iki ayda 300 000 Ermeni katledilmiş Ermeni halkının Osmanlı kuvvetlerine silahlı direniş gösterdikleri Zeytûn dışında tek bir Türk ya da Kürt'ün burnu bile kanamamıştı. Fransız arkadaşlarımla önünde son derece utanç duyarken, işlenen suç karşısında tüm benliğim ile sarsılmıştım.

Üç ay boyunca evden haber alamadım. Türklerin aileme karşı beslediği nefretin derecesini gayet iyi biliyordum ve kendimi korkunç haberler almak ihtimaline karşı hazırlıklıydım.

Sonunda Aralık ayının başında Karın'deki Fransız konsolosluğu eliyle bir mektup aldım; ailem zarar görmemişti (Garo, 2009: 106-113).

Nacy'de eğitim gören altmışaltı Ermeni öğrenci ile bir araya gelip, Osmanlı topraklarında ne yapabileceklerini konuşup, kararlar aldıklarını anlatan Garo, gerçek anlamda harekete geçecek dört kişi kaldıklarını söyler. "Silahşor" adı altında Londra ve Cenevre'deki Hınçak ve Taşnak parti organlarının editörlerine mektup yazıp gönüllü olarak Zeytûn'a gitmeye ya da herhangi bir eyleme katılmak istediklerini belirtmişlerdir. Taşnak Komitesi, intikam eylemi için İstanbul'da örgütlenmeye karar verdiklerini bildirerek kendilerini görüşme için Cenevre'ye davet etmişlerdir. Önce Strentz, Levon'un sonra da Hayk ve Armen Garo yüreklerindeki intikam duygusu ile Aralık ayında zorlu bir yolculuktan sonra Cenevre'ye ulaşmışlardır. Cenevre'de Zeytûn'a yardım göndermek için Mısır ve Kıbrıs'taki silahlı grupları örgütlemek, bomba ve el bombası kullanarak İstanbul'da bir intikam eylemi gerçekleştirmek, çeşitli gaddarlıklara karışmış Kürt aşiretlerine karşılık

⁷⁶ Hayk Tiryakiyan, nam-ı diğer Hraç Andreasyan 1871 yılında Trabzon'da doğdu. 1893-95 yılları arasında Nancy'de Ziraat okuluna gitti. Armen Garo ile birlikte Cenevre'de Ermeni Devrimci Partisi'ne katılmak için okulu yarıda bıraktı. Osmanlı Bankası işgalinde önemli bir rol oynayan Hraç, Kıbrıs, Balkanlar ve Rusya'da parti içinde aktif roller üstlendi. İkinci Dünya Kongresi'nde Kilikya sorumlusu seçildi. Alexandria'da (Hatay) bir müddet kaldıktan sonra İzmir'e geçerek 1901 yılında Taşnakların isteği doğrultusunda Potoring isimli komiteyi kurarak, zengin Ermenilerden para yardımında bulunmalarını istedi. 1902 yılında kanunen arandığı için İzmir'de yakalandı, Bodrum'a sürüldü. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra serbest bırakılınca İstanbul'a yerleşti ve *Azadamard*'ın yöneticisi oldu. 1915 yılında tehcir sırasında öldü (Dashnabedian, 1990: 211).

vermek şeklinde üç farklı plan üzerine konuştuklarını anlatan Garo, Zeytûn için Kıbrıs'a ve Mısır'a gitmeyi tercih etmiştir. Armen Garo, 1896'nın Şubat ayında Zeytûn İsyanı, Osmanlı Hükümeti tarafından bastırılınca büyük bir eylemin planlandığı İstanbul'a çağrılır. Kıbrıs'tan ayrılan Garo, Ağustos ayının ilk haftasına kadar Yunanistan'ın Pire şehrine vakit geçirir. 7 Ağustos'ta İstanbul'a gelen Garo, Nancy kolejinden arkadaşı Hayk (Hraç) Tiryaqiyan'ın evinde, komitenin diğer üyeleri (Papken, Gnuni, Ardaşes, Hraç, Levon, Aşot, Misakyan, Vramyan, Amerikatzi, Vahan), Tiflis Doğu Şubesi'nden iki temsilci (Varto, Boris)⁷⁷, Kıbrıs'tan bir kişi (Marr) ile toplam 15 kişiden oluşan bir toplantı düzenlemişlerdir. Garo, Fransızca bildiği için Osmanlı Bankası Baskını ile görevlendirilmiştir. Garo'nun görevi karışıklık sırasında bankadan kimsenin kaçmamasını sağlamak, herkesi bir arada rehine olarak tutmaktır. Hraç ve Papken' in yönettiği eylemde Aşot cephaneden sorumludur. Perşembe gününden başlamak üzere Salı gününe kadar gece gündüz bombaları iki kadından da yardım alarak yedi-sekiz kişi bombaları hazırlayıp belirlenen yerlere götürmüşlerdir. Garo'nun ağzından banka baskını ile hedeflerinin ne olduğunu öğreniriz. Eylemleri başarılı olduğu takdirde İstanbul, Avrupalı silahlı güçlerce işgal edilip, Ermeni sorununun istedikleri şekilde çözüleceğini anlatır. 1896 Mayıs ayında İstanbul'da bir karışıklık olduğu takdirde düzeni korumak adına on iki savaş gemisindeki askerlerin karaya inerek asayişi sağlayacakları konusunda Abdülhamit'i uyarmışlardı. Bu mantıktan yola çıkarak, Osmanlı Bankasının işgalini büyükelçilerin tehditlerini yerine getirmek için örgütlemişlerdi. Avrupa işletmesi olan bankada, 150'ye yakın Avrupalı memurun çalıştığını ve bu kadar kişinin rehin alındığı takdirde büyükelçilerin de müdahalesinin kaçınılmaz olacağını düşünüyorlardı. Banka baskını öğle vakti 12:00'da 75 adam ve 200 bomba ile gerçekleşecekti. Eş anlı zamanda Samatya'daki Gnuni, Artasşes ve Misakyan liderliğinde, askerleri dışarı çıkmaya zorlamak için barakaları bombalayıp, bombaları önceden belirlenen yerden üzerlerine yağdıracaklardı. Edward ve dört kişi, Galata Köprüsü'nde bekleyecek ve Sadrazam geçerken üzerine 8 bomba atacaklardı. Pera Caddesi'nden Osmanlı Bankasına yönelen askerlere bomba atmak üzere dört noktaya adamlar yerleştirilecekti. Muş doğumlu iki genç askerler görünür görünmez hükümet binası olan Galatasaray'a büyük bir bomba atacaklardı. Banka işgal edilir edilmez de diğer komiteciler bildirileri bazı Avrupa elçiliklerine iletmek üzere harekete geçeceklerdi. Bu bildiriler Avrupa devletlerinin temsilcilerine hitaben yazılmış Vramyan,

⁷⁷ V. Vart Badrigyan, Varta'nın; Boris, Sembat Haçadriyan'ın takma isimleridir.

Boris ve Garo tarafından kaleme alınmış Taşnak'ın dört lideri tarafından imzalanmıştır (Garo, 2009:112-120).

14 Ağustos Çarşamba sabahı Papken Suhi ⁷⁸ ile birlikte düzenleme yaptıklarını anlatan Garo, öğlene doğru işgalde aktif rol oynayacak kişi sayısının ancak 18 olduğunu anlatır. Bu sayı beklentilerinin çok altında olduğundan planı değiştirip değiştirmeyeceklerini sorgularlar. Aynı zamanda Samatya'da kargaşa çıkarmakla görevli kişiler de Osmanlı askeri tarafından kuşatma altına alınmıştır. Sonunda kişi azlığından banka planından vazgeçip, Pera ve Galata'daki hükümet binalarını bombalamanın daha uygun olacağını düşünüp bombaları kendi aralarında ayırmaya başladılar. Garo, Galata'daki gümrük binasının bombalanmasını üstlenmiştir. Kıyafetlerini değiştirip hamal gibi giyindikten sonra yeni gelen haber üzerine 31 kişi olduklarını öğrenince banka baskını planına geri dönerler. Papken, bu işin başındaki kişi olarak arkadaşlarına yönelik şu konuşmayı yapar:

Arkadaşlar, burada olması gereken 75 kişiden sadece 31'i sözlerini tuttu; dönecekler utansın. Biz görevimizi ifa edeceğiz. Osmanlı Bankasına saldırarak, Avrupa devletleri taleplerimizi yerine getirene kadar içeridekileri rehine tutacağız. Binanın içindeyken memurlardan herhangi birine zarar gelmemesine dikkat edin; bina içinde ateş açılmayacak, sadece dışarıya, silahlı güçlere ve ayakta kimine ateş edebilirsiniz. Eğer kendinden emin olmayan varsa burada ve şimdi konuşsun; sonradan paniğe yol açacağına ve diğerlerine kötü örnek olacağına şimdiden çekilsin (Garo, 2009: 122).

Papken saldırı için altı uzman silahlı adama ikişer tane Amerikan revolveri vererek yüz mermi, kalan kişilere birer tabanca ve iki bomba verdi. Kalan bomba ve mermileri çantalara yerleştirip kendilerine parola olarak da "hürriyet" sözcüğünü seçmişlerdir. Saat bir civarında eylem başlamıştı. Hovannes isimli komite üyesi Arnavut nöbetçiye ateşiyle baskın başlamış oldu. Banka güvenliğini sağlayan zaptiyeler, askerler ve komiteciler karşılıklı birbirlerine ateş açtılar. 31 yerine 10 kişi olduklarını söyleyen Garo, Papken ile Hraç'ı aramaya koyulur. Her ikisini de yerde gören Garo, yalnız olduğunun farkına varıp,

⁷⁸ Papken Suni (Bedros Paryan), Eğin'e yakın Pingian bölgesinde, varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Çocuk yaşta ailesi ile İstanbul'a göç eden Suni, 1892-1893 yılında İstanbul Galata'da bulunan Getronagan Lisesinden mezun olmuştur. Getronagan 1892-1893 yılına ait / Mezunlar Listesine ismini yazdırmıştır (<http://www.getronagan.k12.tr/tr/mezunlarimiz/1893/187>) (Erişim tarihi 10.06.2016). Lise eğitiminden sonra 1895 yılında Taşnak Partisi'nin Merkez Komite üyesi olan Suni, Osmanlı Bankası'nın işgalini planlayan kişidir. Baskın sırasında bombanın patlaması sonucunda ölmüştür (Dasnabedian, 1990: 205).

çatışmanın liderliğini üstlenir. Osmanlı subayının saldırılarına dayanamayacak kadar az olduklarının farkına varır. Garo, eyleme katılanların çoğunun ilk defa tabanca kullandıklarını, amaçsızca yere tavana kurşun attıklarını görünce onlara bağırdığını, doğru dürüst savaşmazlarsa onları öldürmekle tehdit etmiştir. Çatışmalar sürerken, yere düşen eylemcilerin bellerindeki bombaları patladıklarını; Garo'nun camdan bomba atarak kendilerini korumaya çalıştıklarını öğreniriz. Bombaların patlamasıyla ağır kayıplarla geri çekilen Osmanlı askeri caddenin karşısından pencerelere ve kapılara ateş etmeye devam etmiştir. Saat dört gibi üç ölü, altı ağır yaralı, iki hafif yaralı ve 12 kişi de hiç yara almadan işgali sürdürüyorlardı. Garo yukarı çıkıp, rehinelerle görüşmeye çalıştığında, rehinelerin "her şeyi alın, lütfen canımızı bağışlayın" dediklerini duydu. Buna karşılık, Garo haydut olmadıklarını, Ermeni devrimciler olduklarını tekrarlayıp konuşmasını şöyle sürdürmüştür: "Sizi biçare korkaklar, işbirliği yapmanız sizin çıkarınıza, aksi takdirde bu binayı havaya uçurmak zorunda kalacağız ve hepimiz bir köpek gibi yok olacağız" demiştir. Bunun üzerine kendisini anlayan bir İrlanda'nın rehineleri sakinleştirmesiyle 150 kadar kişiyi büyük salonda toplayıp derdinî anlatmıştır. "Hiçbir Ermeninin öldürülmeyeceğine ve söz verilen reformların uygulanacağına dair teminat alınmadıkça bankadan çıkmayacaklarını" açıklamıştır. Garo, Avrupa'nın müdahalesini sağlamak için içlerinden birini büyükelçilere taleplerini aktarmak için temsilci seçmelerini önermesinden sonra banka müdür yardımcısı Bay Aubineau kendisinin bu işi yapabileceğini söylemiştir. Altı büyük devletin büyükelçilerine hitaben altı sekreter, Armen Garo'nun taleplerini kaleme almıştır.

"1. İstanbul'da gerçekleşmekte olan katliamın hemen durdurulması,

2. Osmanlı Bankasına yönelik silahlı saldırıya son verilmesi, komitecilerin cephanesi tükendiğinde binayı havaya uçuracaklarının bilinmesi,

3. Taşnaksütyun'un önerdiği düzeltmelerle Ermeni reformlarının gerçekleşmesi için yazılı teminat verilmesi,

4. Yaşanan olaylar sırasında tutuklanan Ermeni devrimcilerin serbest bırakılması."

Bu dört madde gerçekleşmezse binayı içindeki kişilerle birlikte havaya uçuracaklarını bildirmişlerdir. Saat altı sularında arabulucularla birlikte isteklerini içeren mektubu

göndermişlerdir. Gece yarısına doğru geri dönen arabulucular yanlarında Rusya Sefiri Maksimov, Banka Genel Müdürü Sir Edgar Vincent ve Pera Askeri Komutanı ile geri dönerler. Maksimov, Garo'ya Padişah'ın, kendisini Avrupa gemisine kadar Garo'yu götürmekle görevlendirdiğini ve yarın da İstanbul'dan ayrılabilceğini söylemiştir. Mektupla ilettikleri şartların yerine getirilip getirmediğini soran Garo, ilk iki maddenin an itibariyle gerçekleştiğini diğerleri için de ellerinden geleni yapacaklarını bildirmişlerdir. Garo'nun saldırıların yeniden başlamaması için sağlam teminatlara ihtiyaçları olduğunu söylemesi karşısında Rus Sefiri Maksimov, "Sevgili dostlar, Rusya'nın diplomatik bir temsilcisi olarak davanıza duyduğum kişisel sempatiye rağmen size hükümetimizin Türkiye'nin iç işlerine silahlı müdahaleye tamamen karşı olduğunu söylemeliyim. Dolayısıyla bu talebinize bir şey yapamayız" demiştir. Eylemden vazgeçmeyeceklerini söyleyen Garo ile konuşma bir saat kadar devam etmiştir. Konuşma sonunda Maksimov, bankayı gün doğarken boşaltmaları halinde, İstanbul'daki Ermenilere hiçbir zarar gelmeyecek ve tehditkâr tavır terkedilirse, ertesi gün Avrupa gemisinde reform programının altı ay içinde gerçekleşeceğine dair altı büyük devletçe imzalanmış belgenin ellerinde olacağını bildirmişti. Şartları kabul eden Garo ve ekibi saat gece dört civarında Banka Müdürü Sir Edgar Vincent'ın Moda koyundaki özel yatına ulaşmışlardır (Garo, 2009: 122-175).

Ertesi gün sabah saatlerinde, Moda Burnu'nda, olan biteni anlamaya çalışan büyük bir grup, İngiliz savaş gemisinin kıyıya doğru yanaştığını görünce kaçmaya başlar. Fransız ve Rus savaş gemilerinin de gelmesiyle birlikte üçe çıkan savaş gemisi Vincent'ın yatını kuşatma altına alırlar. Savaş gemisiyle çevrelenen yata akşam dörde doğru Maksimov ile birlikte Fransız baş tercüman Bay Roue ve bir İngiliz bürokrat biner. Eylemcilere, Messagerie Maritime'in *La Gironde* gemisiyle Marsilya'ya gideceklerini ve hazırlanmaları gerektiğini bildirirler. Fransız tercüman, olanların sorumlusu olarak Armen Garo'yu suçlamıştır. Tercümandan, olayların devam ettiğini öğrenen Garo, istedikleri teminat mektubunu da elde edemediklerini de öğrenince aldatılmış oldukları duygusuna kapıldı. Çeşitli sorgulamalardan geçen sanıklar, 17 gün Marsilya'da kalmışlar 15 kişi New York'a gitmek; Hraç ve Garo Cenevre'ye dönmek istemişlerdir. Fransız Hükümeti, Hraç ve Garo'nun Cenevre'ye gitmesine izin verirken diğer 15 kişiyi New York yerine beş parasız Güney Amerika'ya göndermiştir. Garo ve arkadaşları, Fransa Hükümeti'ne güvenmekle yanlış yaptıklarını düşünmüşlerdir (Garo, 2009: 122-175).

Esat Uras, M. Varantyan'ın *Taşnaksutyun Tarihi*'nden Garo'nun arkadaşı Hraç'ın olaylara ilişkin anlatımını ilk ağızdan aktarmıştır. Çarşamba sabah erkenden toplanıp, bomba ve tabancaları bölüşerek eylem için evden ayrıldıklarını Garo'ya göre, çok daha genel ifadelerle anlatmıştır. Rehinelerin yaşananlardan çok etkilendiklerini ama komitenin yaptıklarının hükümete karşı yapılmış bir hareket olduğunu görünce rahatladıklarını ama bombaların atılmaya başlanmasıyla tekrar olan biten karşısında ümitsizliğe kapıldıklarını anlatır. Sivil ve asker kalabalığının üzerine bombaları rahatlıkla atıp kaçışanlar hakkında bilgi veren Hraç, bombaların dokunduğunu hemen öldürmediğini; ama ellerini parçalayıp, azap içinde kıvrandığını aktarır. Çarpışan 17 kişi olduklarını 3 kişinin öldüğünü, 6 arkadaşın da yaralandığını belirtmiştir. Dört saat hücum ederken dokuz saat savunma durumunda olduklarını hem kendilerinin hem de hükümetin asker ve jandarmalarının çok büyük kayıplar verdiğinin altını çizmiştir. Hraç, sözlerine şunları da eklemiştir:

Tekrar ediyoruz: Gayemize varmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacağız. Bu konuda kendimizi her türlü sorumluluktan uzak tutuyoruz.

Bu karışıklıklar sırasında yerli ve yabancılardan kurban gideceklerin kaybına şimdiden acıyoruz. Bu felaket önüne üzgünüz. Ancak umutsuzluğun, yasın anlamı yoktur.

Biz öleceğiz, bunu biliyoruz. Fakat Ermenilerin kemiklerine kadar işlemiş olan ihtilal, insani haklarımızı almadıkça, son Ermeni hayatta kaldıkça, padişahların tahtını tehditte devam edecektir (Uras, 1987: 511-512).

Baskın olayı, Osmanlı Bankası Müdürü Sir Edgar Vincent'ın, 28 Ağustos 1896 tarihinde Londra Komitesi'ne göndermiş olduğu raporda da, ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştı:

Beyler,

Bu ayın 26'sı Çarşamba günü, öğle vakti birden biraz sonra, yaklaşık 25 kişilik bir Ermeni çetesi bankanın kapısına hücum ederek yollarını kesen muhafızlarımızdan iki Türk'ü vurdu, iki Karadağlı'yı da yaraladı.

Gruptakilerin bir kısmı hamal kılığına girmiş, sırtlarında gümüş taşımak için kullanılanlara benzer çuvallar taşımaktaydı. Ama çuvallarda aslında bombalar ve dinamit vardı. Anlaşıldığı kadarıyla, önce banka civarındaki dört ayrı sokakta dört grup halinde toplanmışlardı; grubun tamamı ancak saldırı sırasında bir araya gelmişti. Bankaya girince tabancalarıyla her tarafa ateş açıp bombaları fırlattılar. Bir kısmı, polisin girmesini ve bankada çalışanların dışarıya kaçmasını engellemek için hemen girişi kapayarak barikat kurdu. Bir başka grup hızla üst katlara çıkarak ana giriş dışındaki tek çıkış noktası olan çatıyı ele geçirdi. Hepsinin tabanca ve bombaları vardı. Bu silahlarla banka çalışanlarının merdivenlere ulaşmasını engelleyerek onları çeşitli odalara soktular. Bankanın önüne ulaşan polisi çatıdan attıkları bombalarla

uzaklaştırdılar. Bankanın içinde Ermeniler bomba ve dinamitleri, füyeleri ateşlenir ateşlenmez bütün binanın havaya uçmasını sağlayacak şekilde yerleştirmeye başladılar. Planları bankayı iki gün işgal altında tutmak ve bu sürenin sonuna kadar talepleri büyükelçiler tarafından yerine getirilmediği takdirde, bankayı içindekilerle birlikte havaya uçurmaktı.

Büyükelçilere bu ayın 25'inde bir ön mektup gönderdikleri ve ayın 26'sında saat 4'te hasır şapkalı bir adamın Tarabya ve Büyükdere'deki büyükelçiliklere tarihi bankada atılmış—fakat tabii daha önceden yazılmış—aşağı yukarı şu içerikte bir taşbaskı mektup bıraktığı anlaşılıyor: 'Bankayı ele geçirdik. Avrupa taleplerimize kulak vermediği takdirde binayı içindekilerle birlikte yarın akşam havaya uçuracağız. Bankaya, bu yolla Avrupa'ya darbe indirebileceğimiz için saldırdık. Büyük devletler "la force prime le droit" dediler, dolayısıyla Avrupa'ya Ermeni ulusunun nelere kadir olduğunu göstermeye kararlıyız.'

Saldırı gerçekleştiği sırada ben ikinci kattaydım. Yapılabilecek tek planın, Reji yoluyla dışarı çıkmak, polisi toplamak, ya arkadan sararak ya da polisi Reji yoluyla bankanın çatısına çıkararak saldırganları teslim almak olduğunu kısa sürede anladım. Önce Mr. Reeves'i gönderdim, peşinden de ben gittim. Rejiye girdiğim zaman tüm çıkışların kapatılmış olduğunu gördüm, ancak iki saat sonra—özellikle beni çıkartmaya çalışırken ayağından ağır yaralanan Galata zaptiye kumandanı Hüseyin Paşa sayesinde—kurtulabildim.

Saat öğleden sonra 3'ten 5'e kadar eski bankada polisin ve askeri birliklerin biraz beceri ve karalılıkla harekete geçmesini sağlamaya çalıştım fakat saraydan emir almadan hiçbir şey yapmadılar.

Çatışma öğle 1:15 'ten 3'e kadar devam etti; dışarıdan polis ve askerler banka pencerelerine görünen her kafaya ateş ediyorlar, Ermeniler de askerlere ateş açıp bomba atıyorlardı.

Saat 3 sularında ihtilalcilerin liderleriyle Mr. Auboyneau arasında Auboyneau'nun saraya gidip anlaşma koşullarını düzenlemesi konusunda anlaşmaya varıldı; o dönene kadar her iki taraf da ateşi kesecekti. Saldırı sırasında bankada bulunan bir saray kâtibinin durumu açıklayan bir mektubu pencereden zaptiye kumandanına atıldı. Üç mektup daha gidip geldikten, epey zaman geçtikten, bu arada da Mr. Auboyneau her iki taraftan da vurulma tehlikesi altında kaldıktan sonra Auboyneau ve saray kâtibi saraya gitmek üzere yola çıktılar.

Hükümet başlangıçta herhangi bir koşulu kabul etmeyi reddetti ve askeri birliklerin bankayı, havayı uçurulsun veya uçurulmasın, boşaltması gerektiğini söyledi. Saat 6 sularında saraya ulaştığımda işler bu noktadaydı. Bankanın en az 140 çalışanının bankada rehin tutulduğunu öğrenince, hükümete binanın bir saldırıyla ele geçirilmemesi gerektiğini, bunun binadaki herkesin ölümüne yol açacağını söyledim. Büyükelçiliklerin tercümanlarını çağırıp binayı kurtarmanın bir yolunu bulmalarını tavsiye ettim. Ermeniler Türk görevlileriyle görüşmeyeceklerini açıklamışlardı; verilecek sözlerin tutulmayacağını biliyorlardı.

Padişah Ermenilere affedileceklerini ve ülkeden serbestçe çıkmalarına izin verileceği vaadinî iletmemi istedi. Avrupa devletlerinin bir temsilcisi bana refakat etmediği için, bu görevi kabul etmedim. Böyle davranmanın sebebi büyük devletlerin garantisi

olmadan Türklerin verdikleri sözü tutmayacakları, halkın Ermeni bankadan limana ulaşana kadar linç etmesine izin verecekleri olmamdı. Softalar ve Müslüman kara yığınlar sokaklarda bulundukları bütün Ermenileri katletmeye başlamışlardı bile.

Tam da bu noktada Rus elçiliği birinci tercümanı—M. Maksimov—saraya geldi ve Ermenilere, daha fazla zarar vermemeleri koşuluyla padişahın af vaadinî iletmek üzere Türk görevli ve benimle birlikte bankaya gelmeyi kabul etti.

Gece 10 sıralarında arabayla saraydan bankaya gittik. Dolmabahçe ile Tophane arasındaki anayolda 40'tan fazla cesedin üstünden geçtik. Alınan ilk önlem banka civarındaki tüm sokakları boşalttırmak ve o bölgeye giden bütün yol çıkışlarına muhafızlar yerleştirmekti. Sonra bankanın önündeki sokağa gelerek, ikinci kat penceresinde bir ellerinde tabanca bir ellerinde bomba bulunan iki grup lideriyle koşulları görüşmeye başladık. Önce, 'Yarın akşama kadar burada bekleyeceğiz; büyükelçilikler tercümanlarını gönderebilirler; eğer taleplerimizi yerine getireceklerine söz verirlerse dışarı çıkarız. Yoksa her şeyi havaya uçururuz. Biz hayatımızı kaybetmeyi zaten göze aldık, canlı kaçış yolumuz olmadığını buraya geldiğimizde biliyorduk'' diyerek dışarı çıkmayı kesinlikle reddettiler.

Görüşme yaklaşık üç saat sürdü. Özellikle M Maksimov'un büyük becerisi sayesinde sonunda dışarı çıkmaya şu koşullarda ikna edildiler;

1. Doğrudan bir yata bindirilmeleri, fakat herhangi bir komploya meydan vermemek için bizim de onlarla birlikte limana kadar yürümemiz.
2. Büyükelçilik tercümanlarının ertesi gün gelerek talepleri konusunda kendileriyle görüşmeleri.
3. Tabancaların üstlerinde kalması, fakat tüm bomba ve patlayıcıları bırakmaları.

Bankada bırakılan bomba ve patlayıcılar şöyleydi: 45 bomba, 25 dinamit lokumu 1.400 kilo dinamit. Bütün patlayıcıları bırakma sözü vermiş olmalarına rağmen, ertesi gün 'Gülner' teknesine tabanca ve yüzlerce atımlık cephanenin yanı sıra büyük bir bomba getirdiklerini öğrendik. M. Maksimov ve ben onlara iki bahriye komutanlığı filikası içinde yata çıkana kadar eşlik ettik, sonra da ertesi gün düzeni korumak üzere askerlerin görevlendirilmesi konusunda ısrar etmek ve polisleri, sokak sokak dolaşıp karşılaştıkları bütün Ermenileri öldüren eli sopalı başıbozukların ve çapulcuların silahlarının toplanması emri verilmesi konusunda baskı yapmak üzere saraya döndük. Her iki taleple de ilgili olarak resmi ağızlardan söz verildi, fakat yerine getirilmedi. Perşembe sabahı saat 7'de Fransız ve İngiltere maslahatgüzarlarını ziyaret ederek 'Gülner'in yanında durup Ermenilerin softalar tarafından linç edilmesini önlemek için gemilerin Moda'ya gönderilmelerini istedim.

Saat 10'da büyükelçiler bir toplantı yaparak M. Maksimov tarafından verilen sözleri teyid ettiler ve Ermenilerin aynı gün saat 5'te Messageries [Maritimes şirketinin] S.S. 'Gironde' vapuru ile gönderilmesi için gerekli düzenlemeleri yaptılar. Bu program uygulamaya geçirildi. Rasgele katliam ve yağma dün gün boyu devam etti. İş hayatı tümüyle durdu, bütün dükkânlar kapandı. Bankaya düzenlenen saldırı, İstanbul'daki çeşitli önemli binaların ele geçirilmesi planının bir parçasıydı. Galatasaray'da ve Pera'da bombalar atıldı, bazı askerler öldürüldü. Bâbiâli'ye yapılması düşünülen saldırı gerçekleşmedi. Samatya'da, surların yanında ve Hasköy'de bombalar patlatıldı. Daha sonra da çeşitli yerlerde çok sayıda bomba ele geçirildi.

Ne kadar gözü kara bir saldırı yapılmış olduğu bankaya sokulan dinamit miktarından anlaşılabilir. Binayı havaya uçmaktan kurtardığımız ve banka çalışanlarının hayatını koruyabildiğimiz için kendimizi kutlayabiliriz.

Banka çalışanları ve hizmetlileri arasında toplam dört kişi öldü, sekiz kişi yaralandı; Ermeniler ise dört ölü, altı yaralı verdiler (OBA, 23999: 1-7 adlı belgeden çeviren Eldem, 1999: 231-234).⁷⁹

Banka baskını gerçekleştirilen kişi sayısında farklı bilgiler olmasına rağmen, son yapılan çalışmalarda 26 sayısı üzerinde uzlaşıya varılmıştır. Batı Avrupa kamuoyu olmak üzere tüm dünyaya yayın yapan The Times gazetesi de, 28 Ağustos 1896 tarihli *The Rioting in Constantinople* başlıklı haberinde otuz kişilik bir gruptan bahseder. Bu haberin kaynağı İngiliz haber ajansı Reuters'dir. Olayın ilk günlerinde dönemin haberleşme olanakları göz önünde tutulduğunda gazete haberinde sayının fazla ya da az söylenmesi çok büyük farklılıklar olmadığı sürece olağan kabul edilebilir. Çeşitli akademik çalışmalarda da otuzun üzerine çıkmayan sayı, Fikrettin Yavuz tarafından Osmanlı arşiv belgelerinde yirmi altı olarak bulunmuştur (BOA. HR. SYS.2802-4, 2749/25'ten aktaran Yavuz, 2009: 77). Edhem Eldem de, "26 Ağustos 1896 Banka Vakası" ve 1896 "Ermeni Olayları" isimli makalesinde, Banka'nın 26 kişilik bir Ermeni komandosu tarafından basıldığını söyler (Eldem, 2007: 113). R. Simonyan'nın *Ermeni Tarihi* isimli kitabında da banka baskının 26 kişi tarafından gerçekleştirildiği yazılıdır (Simonyan, 2000: 219). Baskın sonrası Marsilya'ya giden 17 kişinin kimler olduğu bilgisi Osmanlı Hükümeti tarafından Marsilya'daki tutukevindeki notlardan elde edilmiştir (Zarakolu'ndan aktaran Garo, 2009: 13-14).

⁷⁹ Osmanlı Bankası Arşivine ait bu belge Ethem Eldem tarafından kitabında çevrilmiştir.

Çizelge 3.1. Marsilya'ya giden 17 kişinin kimler olduğu bilgisi

Adı Soyadı	Ailesi	Mesleği	Yaşı	Yaşadığı yer	Özel bilgiler
Armen Garo	Etyranman ile Marie'nin oğlu	Öğretmen	23	İstanbul	Kumral bıyık, renkli çehre, oval surat
Andrasyan Hraçya	Stepan ile Marie'nin oğlu	Öğretmen	25	İstanbul	Esmer çehre, saçlar ve gözler siyah
Dakesyan Mıgırdiç	Dakes ile Anna'nın oğlu	Muhafız	37	İstanbul	Kır çehre, sarkık yüz, saç ve gözler siyah
Baronir Davit	Davith ile Marie'nin oğlu	Tamirci	25	İstanbul	Kıvrık siyah saçlı, gamzeli çeneli
Vartanyan Setrok	Vartanik ile Marianne'nin oğlu	İşçi	22	İstanbul	Açık çehre, kara biçiminde kıvrık burun,
Haçaduryan Zareh	Khaçhador ile Lucie'nin oğlu	İşçi	27	İstanbul	Kızıl sakal, çukur tip çehre (gamze)
Hozignyan Hagob	Thorose ile S. Marianne'nin oğlu	İşçi	28	İstanbul	Mat çehre, koyu renk saç
Harutunyan Arakel	Haroutoun ile Ksature'nin oğlu	İşçi	25	İstanbul	Yanlardan kelleşmiş, kül rengi gözler
Hamulyan Antranik	Sarkis ile Takouhie'nin oğlu	Dülger	18	İstanbul	Kemerli burun, geniş surat, mat çehre
Daniguyan Minas	Abrahame ile Eglisabete'nin oğlu	Yok	25	İstanbul	Çukur tip çene (gamze) mat çehre
Kapridyan Sarkis	Kapriel ile Dirouhi'nin oğlu	Bekçi	23	İstanbul	Esmer sakal, siyah saç
Kiziryan Arakel	Antin ile Techpkoun'un oğlu	Kahveci	28	İstanbul	Renkli çehre, kızıl saç
Kalleciyan Prupene	Manauke ile Horope'nin oğlu	Marangoz	28	İstanbul	Sağ kolun önünde yıldız yara izi, esmer
Karagavuryan Nerses	Mazdirof ile Antraresse'nin oğlu	Marangoz	22	İstanbul	Çıkık alın, koyu kahverengi gözler
Anuşyan Yenok	Simon ile Sarah'ın oğlu	Yontmacı	23	İstanbul	İri ağız, siyah saç, yarma sakal
Gregoryan Sahak	Grigor ile Soultan'ın oğlu	İşçi	25	İstanbul	Çok renkli çehre, siyah saçlar
Mıgırdiçyan Mehitar	Migirditch ile Armania'nın oğlu	İşçi	26	İstanbul	Kara biçiminde çene, renkli ve koyu çehre

Ermeni Halkı Tarihi kitabında M.K. Nersisyan, Osmanlı Bankası ile ilgili olan biteni şöyle yazmıştır:

1896 yazında İstanbul'da yeni bir katliam yaşandı. Bunu gerçekleştirmek için aşağıdaki olayı fırsat bildiler: Ağustos'un 14'ünde Taşnaksütyun Partisine ait bir grup silahlı genç, ansızın payitahtın merkezindeki Osmanlı bankasını ele geçirdiler ve

birtakım isteklerde bulundular. Buna göre, Sultan katliamlara son verecek, Doğu Ermenistan'da reformların gerçekleştirileceğine herkesin göz önünde söz verilmesini, aksi halde bankayı havaya uçuracaklarını ve böylece çok büyük bir servetin yok olacağını söylediler. Bu durum karşısında şehirde bir panik ve karışıklık başlar. Avrupa devletinin elçiliklerine başvurarak işlere müdahale etmeleri istenir. Sözler verilir, vaatler alınır tartışmalar yaşanır, teröristler mahkûm olur. Bankadan ayrılan teröristler Türkiye'den de uzaklaşır. Bu olay Abdülhamit tarafından bir fırsata dönüştürülür. İstanbul'da yeni katliamlar başlar. Hükümet askerleri ve çeşitli çeteler Ermenilerin yaşadığı yerlere saldırmaya başlarlar. Çok sayıda ev tahrip edilip yağmalanır. Birkaç bin insan ölür (Nersisyan: 1972: 374-374).

Osmanlı Bankası Müdürü Sir Edgard Vincent'in sekreteri F. A. Barker, Marsilya'ya gönderilmeden önce Sir Vincent'in yatında kaldıkları süre boyunca komitecilerin konuşmalarına tanık olmuş ve daha sonra buradaki görüşmeleri rapor halinde Fransız yetkililere bildirmiştir. Bu rapordan İstanbul Osmanlı Bankası'nın üç ay önce yabancı ülkelerdeki komiteciler tarafından düzenlenmiş olduğunu ve eylemi yönetecek olanların üç hafta öncesinde İstanbul'a geldiklerini öğreniriz. Planlarına göre, Osmanlı Bankası ile birlikte Bâb-ı Âli, Ermeni Patrikhanesi, İstanbul'un Bakırköy'e kadar olan kısmı, Credit Lyonnais Bankası, Voyvoda Karakolu, Galatasaray Polis Karakolu, Aya Tiryada Rum Kilisesi saldırı yapılacak yerler olarak tespit edilmiştir (Gürün, 2006: 236). Barker, özellikle iki bankanın işgal nedenini komiteciler tarafından şöyle tespit edildiğini söyler: İlki bu yabancı kuruluşlarda farklı milletlerin vatandaşlarının çalışıyor olmasından dolayı her devlet kendi vatandaşını korumak için seferber olup, Türk hükümetine baskı yapacaktır. İkincisi bankalar kuşatılması ve savunulması en kolay yerlerdir. Üçüncü olarak Avrupalı devletlerin çıkarlarından başka, dinamitlerin patlatılıp bankadaki tüm paraların ve varlıkların yok olmasıyla çeşitli finans piyasaları da çok ciddi ekonomik güçlüklerle karşı karşıya kalabileceklerdi. Son olarak da Osmanlı banka binası şehrin en ünlü binası olduğundan dolayı insanların ilgisini çekecek aynı zamanda Ermeni Sorunu en alt sınıfların da önüne getirilecek, bu konuda en çekişen güçsüz olanlara cesaret verilmiş olacak ve Türk korkusu hissedenler de heyecana getirilecekti (Blue Book, 1897: 16-17). Barker, raporunda, eylemi yürüten üç kişi hariç diğer gençlerin Türk tabiiyetindeki hamallar olduğuna dikkat çeker. Yukarıdaki tabloda, saldırıya katılan İstanbullu gençlerin meslekleri hakkında net bilgi verilmiştir. Liderleri olarak gördükleri kişiler Van Ermenilerindendir. Rusça, Fransızca, Türkçe ve Rumca bilen örgüt liderleri istedikleri ıslahatı elde edinceye kadar mücadeleye devam edeceklerini Türklere karşı kin ve öfke dolu olduklarını ve kısa bir süre sonra

İstanbul'a yeniden dönüp eylemlerinde başarıya ulaşacaklarını aktarmışlardır (Gürün, 2006: 236-237).

Fikrettin Yavuz, doktora çalışmasında, Gironde gemisiyle Marsilya'ya doğru hareket eden Ermeni komitecilerin yolculukları sırasında Osmanlı Hükümeti, Paris Elçiliği ve de Marsilya arasında yoğun bir haber alışverişi olduğuna dikkat çeker. 27 Ağustos 1896 tarihinde Marsilya'ya ulaşan 17 komitecinin beşli gruplar halinde tutuklanarak karaya çıkartıldığı hem Fransız sefiri Münir Bey hem de Marsilya Başşehbenderi tarafından Osmanlı hükümetine bildirilmiştir. Fransız polisi tarafından St. Piere Hapishanesi'ne götürülmüştür (Yavuz, 2009: 130-132). Armen Garo ve arkadaşları, serbest bırakılacaklarını ümit ederken, gece vakti geldikleri şehirde Fransız polisi tarafından arandıklarını silah, saat ve paralarına el konulduğunu dile getirir. Komitecilerin yarısı Garo ile diğer yarısı da Hraç ile birlikte başka bir odaya konmuştur (Garo, 2009: 168).

Osmanlı hükümeti Paris Elçisi Münir Bey aracılığıyla, yaşanan olaylarda Fransız hükümetinin yapmış olduğu yardım karşısında 4 Eylül 1896 tarihinde bir mektup yazarak Fransa Hariciye Nazırı Hanotaux'a şükranlarını bildirmiştir (Yavuz, 2009: 132).

Armen Garo'nun anılarından Fransız polisinin onları sorgulamak istemesi karşısında "İstanbul'daki bir temsilcisi yalancı, buradaki temsilcisinin de Abdülhamid'in bir ajanı olan Fransız hükümetine artık güvenmiyoruz" diyerek sorgulanmayı reddetmiştir. Polis şefinin daha yumuşak bir tonda soru sormasıyla Garo, Ağustos'un 14 ile 26'sı arasında yaşananları anlatarak, Türkiye'de her birinin ailesi olduğunu, adlarının ifşa edilmesi durumunda Osmanlı hükümetinin hepsini öldüreceğini söylemiştir (Garo, 2009: 170). Hapiste geçen 17 gün sonunda Fransız hükümeti tarafında komiteciler serbest bırakılmıştır. Sasun ve Zeytûn isyanlarında da yabancı devletlerin konsolosların devreye girmesi ve Osmanlı hükümetini sakinleştirmesiyle olayları gerçekleştiren eylemciler hiçbir ceza almadan yurt dışına kaçmayı başarmışlardır. Armen Garo, İsviçre'de öğrenimi tamamlayıp II. Meşrutiyet ile birlikte Erzurum'dan milletvekili olup, Osmanlı parlamentosuna girmiştir.

3.5.2.1. Banka Baskınının Yansımaları

Çok sayıda Ermeni ve Müslümanın hayatını kaybettiği olaylarda Osmanlı Bankası Baskını, büyük planın vitrini olarak tasarlanmıştır. Banka baskınından önce ilk karışıklıklar Samatya’da başlamış daha sonra Beyoğlu, Fındıklı, Galata’da Boğazkesen, Bahçekapısı, Tahtakale, Salmatomruk-Karagömrük, Eyüp, Fener, Şehzadebaşı, Şehremini, Kasımpaşa ve Hasköy semtlerinde sıçramış iki gün boyunca da olaylar devam etmiştir. Bu olaylarla kaç kişinin hayatını kaybettiği konusunda Osmanlı kaynakları ve Ermeni kaynaklarında farklı veriler bulunmaktadır. Ermeni kaynaklarında banka baskını sonrası civar semtlerde gelişen olaylarla ilgili bilgiler çok genel geçer değerlendirilmiştir (Yavuz, 2009: 145).

Ermeni kaynakları ya da daha doğrusu Ermenilerin tarafını tutan çalışmalarda, banka baskını ile birlikte bir katliamın tetiklendiği, olayların dehşet verici düzeylere ulaştığı ve kontrolden çıkarak çok bilinçli, planlı, örgütlü, sistematik bir kırımın gerçekleştiğine dair iddialar vardır. Bu varsayımı iddia eden çalışmaların başında, Vahakn Dadrian’ın *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* isimli çalışması gelir. Bu görüş, aynı zamanda elçilik ve konsolos raporları ve Osmanlı ülkesinde yaşayan yabancıların anıları ve de İngiltere ve Fransa’daki dergi ve gazetelerdeki Ermeni Sorunu, Doğu Sorunu, Osmanlı Bankası Baskını şeklindeki haber ve yorumlarla da desteklenmiştir. Ethem Eldem, 26 Ağustos 1896 “Banka Vakası” ve 1896 “Ermeni Olayları” (2007) ve “Banka Vakası” ve 1896 İstanbul Katliamı (2015) isimli iki makalesinde, Ermeni kaynaklarının olaya ilişkin değerlendirmelerini ayrıntılı olarak analiz etmiştir. Bu kaynaklar, yaşanan olayların arka planında II. Abdülhamit’in politikasının olduğunu iddia edip, katliam için bir bahane yaratıldığını öne sürmüşlerdir. Yine katliam olarak tanımladıkları olaylar, sivil nüfus tarafından sokakta rastlanan Ermenilerin sopalarla başlarına vurularak öldürülmeleriyle gerçekleştirilmiş, iddialara göre tek tip ve pek çok sayıda üretilmiş sopalar karakollar tarafından halka dağıtılmıştır. Katliamın başlaması için emir geldiği gibi bitmesi için de emir gelmiş halka dağıtılan sopalar toplanmış ve ikinci akşam olaylar sona ermiştir. Kadın ve çocuklar hariç yetişkin Ermeni delikanlıları hedef seçilmiştir.

Batı kaynaklarında ölen Ermeni sayısına ilişkin bilgilerde çok büyük ve abartılı rakamlar mevcuttur. Örneğin, Victor Bérard kitabında, 7 000 – 8 000 Ermeninin öldüğünü

söylerken; Rambert, rakamın bilinemeyeceğini belirtmekle beraber 6 000 – 8 000 arası bir sayıdan söz eder (Eldem, 2007). *British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830-1920* adlı çalışmada, Arman Kirakossian, katliam olarak nitelendirilen olaylarda herhangi bir sosyal statü ya da kriter gözetmeksizin herkesin öldürüldüğü ve kurbanların çoğunun da işçi ve çalışan sınıf olduğunu bununlar birlikte çok önemli sayıda entelektüelin, tüccarın, varlıklı Ermeninin ve de 100’e yakın Ermeni kadının da öldürüldüğünü iddia eder. Görgü tanıklarının verdiği bilgiden hareketle Rus Askeri Ataşesi Kolonel Peşkav ise 5 500 ‘den daha fazla Ermeninin iki gün içinde öldürüldüğünü söyler. Kirakossian, eserinde, 8 750 sayısından söz edenlerin olduğu gibi 10 000’den hatta 13 750 gibi çok fazla abartılı rakamlardan bahsedenlerin olduğunu da yazar (Kirakossian, 2003: 266-268). *The Armenian Massacres 1894-1896* adlı çalışmada yer alan 5 Eylül 1896 tarihli The Sepctator isimli derginin *The Massacres* başlıklı makalesinde, 5 000 Ermeninin İstanbul sokaklarında öldürüldüğünü iddia eder (2008: 454).

İngilizlerin Blue Book kitabında öldürülen kişi sayısı 5000-6000 arasında olduğuna dair bir saptama yapılmıştır (1897, No.1, 9-10). 27 Ağustos günü Amerika Birleşik Devletleri’nin Osmanlı Büyükelçisi Terell, İstanbul’da yaşanan Osmanlı Banka Baskını’nı Washington’da görev yapan Olney’e şöyle bildirmiştir:

Dün öğleden sonra Osmanlı bankası, 90 kişiyi aşkın banka çalışanını rehin alıp amaçlarının öldürmek olmadığını, reformların bir an önce yürürlüğe konmasını istediklerini söyleyen çok sayıda silahlı devrimci tarafından ele geçirildi. İstekleri üç gün içinde yerine getirilmediği takdirde bankayı ve rehinelerin yok edileceğini açıklamışlardır. Aynı zamanda Ermeniler tarafından dinamitler ve bombalar uzak bölgelerdeki sokaklarda patlatıldı ve 30 civarında Türk askeri öldürüldü. Dün gece birkaç yüz Ermeni öldürüldü ve şehirdeki tüm evler kapatıldı. Görüşmelerden sonra bankadaki devrimciler gemiyle yabancı bir limana götürüldü ve rehineler serbest bırakıldı. Bu olayların Küçük Asya’da olabilecek etkilerinden korkuyorum. Amerikalı kadınları ziyaret etmek için bu şehirde kalıyorum (NARA, Diplomatic Posts Turkey, Volume:70, No. 1078).

Terell dört gün sonra 31 Ağustos 1896 tarihinde Viyana’dan Olney’e yazdığı telgrafta ölen kişi sayısını 3 000 – 4 000 arasında telaffuz etmiştir. “Dünkü telgrafım korkarım ki gönderilmedi, bu mesajı Viyana’dan yolluyorum. İstanbul’daki katliam durduruldu fakat evler hala kapalı. Son iki gündür burada iki bin ile üç bin arası Ermeni ve pek çok da Türk

askeri katledildi. Misyonerler güvende; pek çoğu yazlık mekânları İsviçre’de (...) ” (NARA, Diplomatic Posts Turkey, Volume:70, No. 1085).

İstanbul’daki Alman Büyükelçisi Baran de Saurma, 1 Eylül tarihinde gönderdiği telgrafta, 8 000 günahsız Ermeni’den söz eder. Fransız Elçiliği de de benzer rakamlardan söz etmiştir. (La politique Extrerieure’dan ve Langer’dan aktaran Yavuz, 2009: 198) Robert Koleji’nin 1877-1903 yılları arasında yöneticiliğini yapan George Washburn, *Fifty Years in Constantinople* isimli çalışmasında, olayların yaşandığı günlere bizzat tanık olduğunu anlatır. Öğle sıralarında pek çoğu Rusya kökenli bir grup Ermeninin Osmanlı Bankasına silahla ve dinamitle girdiğini, çalışanları rehin alıp kapıya barikatlar kurduğunu ve Ermeni reformlarının gerçekleşmesi için Avrupa devletlerinin devreye girmesini istediklerini aksi takdirde binayı havaya uçuracaklarını söylemişlerdir. Washburn, Türk Hükümeti’nin günler öncesinden bu olayları bildiğini fakat gerekli önlemleri almadığını iddia eder. Sonrasında olayların katliama dönüştüğünü ve 10 000’in üzerinde Ermeninin öldürüldüğünü ve çok azının Osmanlı askerine direniş gösterdiğini söyler (Washburn, 2012: 211-213).

Türk kaynaklarında ise, durum ihtilal olarak nitelendirilip bomba ve dinamitlerle çok sayıda Müslüman-Türk’ün öldüğü belirtilmektedir. Ethem Eldem, her iki makalesinde de, II. Abdülhamid döneminin baskıcı rejiminden dolayı Osmanlı kaynaklarının içinde ciddi problemler taşıyabileceğini Batı kaynaklarını ise daha serbest olabileceği hissine kapıldığını söyler. Eldem, gerçeğin, Türk tarafının anlattığı hikâyelerden farklı olabileceği kanısını taşıdığını düşünmekle beraber batı kaynaklı bilgilerin de güvenilirliğinden şüphe duyar. Çünkü bu kaynaklarda anlatılanların pek çoğu ikinci el kaynaklara dayanmaktadır ve öznel değerlendirmeler ağır basmaktadır. Victor Bèrard’ın, *La Politique du Sultan* isimli eseri Türkler ve Abdülhamit aleyhinde kaleme alınmış bir propaganda kitabıdır. Fransız kamuoyu, Ermeni toplumuna uygulanan her türlü “vahşet” iddiasını bu kitap sayesinde öğrenmişlerdir. Ethem Eldem, Banka Baskını için iki önemli kaynaktan söz eder. Osmanlı Bankası Arşivi ve dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa’nın iki ciltten oluşan Ermeni Olayları Tarihi (Ermeni Fesadı ve Esbab ü Ledüniyatı). Eldem, yine de Batı kaynaklarında kullanılan raporların, yazışmaların Avrupalı kişilerin elinden çıkmış olduğu için güvenilirlik konusunda soru işaretleri yaratmış olsa da ticari ve mali çıkarların korunması dışında genel anlamda siyasi ve kültürel bir ideolojiyi sergilemediğinden bu belgeleri daha güvenilir

bulduğunu vurgular. Hüseyin Nazım Paşa'nın bulunduğu konum itibariyle tarafsızlığını koruması Eldem için pek mümkün görünmemektedir (Eldem, 2007; 2005).

Banka baskını ile beraber İstanbul'un diğer semtlerinde yaşanan olaylarla ilişkin bilgi azlığı, Osmanlı arşiv belgeleri üzerinde çalışan Fikrettin Yavuz'un doktora çalışmasında giderilmeye çalışılmıştır. Yavuz'un çalışmasının 3. bölümü "Banka Baskını Sonrası İstanbul'da Meydana Gelen Olaylar ve Sonuçları" başlığını taşır. Osmanlı Arşivleri Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM.) bölümüne ait Osmanlı Banka Baskını ve sonrasında İstanbul'da yaşananlarla ilgili resmi belgelerin tutulduğu dosyalardan oldukça ayrıntılı bilgilere kavuşulmuştur. Olayların araştırılması için Abdülhamit'in verdiği emirle önce dokuz daha sonra da bu ekipten dört farklı grup oluşturularak incelemeler yapılmıştır. Bu kişiler, olaylara tanık olan kişilerle, jandarma, polis ve belediyeden kişilerle görüşüp 27 Ekim 1896 tarihinde raporlarını tamamlamışlardır. Yavuz, askeri komisyonun hazırlamış olduğu bu raporda olayların, ölen kişi, asker ve jandarma sayısına ilişkin ayrıntılı bilgilerin verildiğinin altını çizer ve gelişmeleri tek tek anlatır. Beyoğlu'nda meydana gelen olaylar, Galata ve banka çevresinde meydana gelen olaylar, komitecilerin Galata'da yeniden kargaşa çıkarma girişimleri, Fındıklı, Boğazkesen, Samatya, Bahçekapısı, Salmatomruk, Karagümrük, Eyüp, Fener, Şehzadebaşı, Şehremi, Kasımpaşa, Hasköy'de çok ciddi olaylar yaşanmıştır. Osmanlı hükümeti yine belgelere dayanarak bu konuda Ermeni kaynaklarında ya da büyükelçilerin raporlarındakinin aksine titizlikle bu olayı çözmeye çalışmıştır (Yavuz, 2009: 145-182). Yıldız Sarayı'ndan Seraskerlik, Merkez Komutanlığı ve Zaptiye Nezareti'ne telgraflar gönderilerek askeri ve jandarma kolları oluşturularak, bu kolların dolaştırılması için son derece dikkatli davranılması gereğinin altı çizilmiştir (Y. PRK.BŞK. 47-34'den aktaran Fikrettin Yavuz, 2009: 182). Askeri kolların görevleri güvenlik ve asayişin sağlanması için zabıta kuvvetlerine yardımdan ibaret olduğu anlaşılan kolların görevleri şöyle belirtilmiştir:

1. Halkın birbirine silah ya da sopayla saldırılmasının derhal durdurulması, saldıranın yakalanıp, jurnaliyle birlikte zabıtaya gönderilmesi.
2. Hangi sınıftan olursa olsun halkın toplu bir biçimde sokaklarda gezmesine izin verilmemesi, toplanan halkın dağıtılması.
3. Ahaliden kimsenin kol işlerine karıştırılmaması.
4. Han, hamam gibi yerlerde toplu halde bulunan Ermenilerin hepsinin ihtilalci olamayacağından, bu kişilerin yakınlarında veya yanlarında silah, bomba, dinamit gibi patlayıcı maddelerin bulunup bulunmadığına dikkat etmek, kamusal alanlarda sorun geçinceye kadar bulundukları yerlerde kalmalarına izin

verilmişti. 5. Yağmacılığın önlenmesi, ön ayak olanların jurnalleriyle gönderilmesi. Ellerinde ele geçirilmiş bir eşya varsa bunu kimden ve nereden alındığının bilgisinin polise bildirilmesi. 6. Hangi sınıftan olursa olsun kimsenin silah taşımaya izin verilmemesi. 7. Hiçbir mekâna zorla girilmemesi. 8. Devriye kollarının birbiriyle sürekli iletişim halinde olması. 9. Yabancı tabiiyetinde olanların can, mal ve namuslarının korunması. Bir yabancıнын evinde arama yapılacaksa elçilik, konsolosluk ya da tercümanlar aracılığıyla aramaların gerçekleştirilmesi. 10. Bu kurallara aykırı davranışların, en küçük ihmalde bulunanların şiddetle cezalandırılacak olması (Hüseyin Nazım Paşa, 1998: 342-343).

27 Ağustos 1896 tarihinde Dışişleri Bakanlığı (Hariciye Nezareti) yabancı ülkelerde bulunan elçiliklerine yaptığı bir genelge etrafında olayı şöyle bildirmektedir:

Ermeni anarşistleri tarafından İstanbul'dan çıkarılan karışıklıklara dair dünkü genelgeye ek olarak şurasını bildiririm ki: İstanbul Ermeni Fesat komitesi bir hayal maksadını çabucak elde etmek için bir takım kargaşalık ve cinayet programını geniş bir şekilde tertiplemiştir.

Bu maksatla birçok fesatçı takım takım ayrılarak İstanbul'un değişik yerlerinde aynı zamanda başlattıkları bir saldırı ile tabanca ve kamalardan başka dinamitle ve demirden yapılmış birçok bomba kullanmışlar. Dün (26 Ağustos) öğleyin 31 kişi fasıllı olarak üçer, beşer Osmanlı Bankasına girmiş ve nöbetçi subayı, orada ne yaptıklarını ve ne için geldiklerini sorması üzerine hem o subayı hem de orada bulunan jandarmaları öldürerek, cesetlerini tramvay caddesi üzerine atmışlardır. Bu cinayetin doğurduğu telaştan yararlanarak bankanın kapılarını kapatıp sokağa ve halk üzerine ateş etmeye başlamışlar, birçok adam ölmüş ve o sırada araba ile oradan geçen dört Müslüman kadın atılan bombalarla paramparça olmuştur. Osmanlı Bankası memurlarından Fransız uyruklu M. George Grableski ile M. Mohred P. bir halata sarılarak pencereden kaçarken Ermeniler tarafından yaralanmış ve ancak askerlerin kendi vücutlarını siper etmeleri sayesinde kurtulmayı başarmışlardır. Bu şahısların yazılı verdikleri beyannameler (Zaptiye Nezareti) İç işleri Bakanlığında saklıdır. Ermeni anarşistler ayrıca Galata'da Celalbey Han'a da saldırmışlar, gelen geçeni yaralamışlardır. Hasköy'de karakola hücum etmişler nöbetçiyi öldürmüşler, Samatya'da Sulu Manastıra ve İngiliz okuluna giren Ermeni anarşistler polise bomba atmış ve ateş etmişlerdir. Böylece ahaliden birçok kişi ölmüştür. Ermenilerin sığındıkları yerde birçok bomba bulunduğu gibi, Beyoğlu'ndaki Balıkpazarı Ermeni Kilisesi'nde bu sabah yapılan aramada dinamit ve çok sayıda bomba bulunmuştur.

Zaptiye Nazırı bizzat sokaklarda dolaşarak ahaliyi sükûta davet etmiştir, sokaklarda nöbetçiler gezdirilmektedir.

Ermenilerin büyük bir kısmı hükümete sadıktır ve dindaşlarının bu hareketinden çok üzülmüşlerdir. Ermeni Patrik vekili dünkü karışıklıkları çıkaranları Hazreti İsa namına afroz etmiştir ve bunun gazetelerde yayınlanmasını istemiştir. Ermeni cemaatinin

ruhani başkanının bu tutumu ve davranışı, Avrupa medeniyetinin kınadığı ve nihilizm adıyla adlandırılan bir hıyanete alet olan bu suçluların lanetlenmesi için kâfidir” (Selahattin, 1985).

Avrupa devletleri, yaşanan olaylar karşısında ülkelerindeki Osmanlı Büyükelçilerine - Paris’te Salih Münir Paşa, Viyana’da Mahmut Nedim Paşa ve Berlin Büyükelçisi- yaşananlardan endişe duyduklarını sert bir dille dile getirip, tehditkâr bir üslup kullanmışlardır. Avrupa devletlerinin İstanbul’da bulunan büyükelçilikleri de, 27 Ağustos günü Bâb-ı Âli’ye ortak bir nota vermişlerdir. Notada, Hükümet’in olaylar karşısındaki tepkisini eleştirmiştir. Türk askerinin olaya geç müdahale ettiği, tecavüzcülere karşı kayıtsız kaldığı hatta polislerin olayları men edecek yere olaylara katıldığı iddialarına karşı Bâb-ı Âli, notaya cevap niteliğinde olan biteni 28 Ağustos’ta açıklar:

(...) Ermeni fesatçıların kötü düşünceleri polis tarafından önceden öğrenildiğinden şehrin asayişini muhafazaya memur edilen asker ve polis bir kat daha arttırılarak güvenliğin sağlanması temin edilmiştir. Fesatçılar bomba ve tabanca atarak Osmanlı Bankası civarında çıkarttıkları karışıklıklar önce orada ihtiyaten bulundurulmuş askerler ve polisi hedef almış olmaları genel asayişin muhafazası için tedbir alınmadığı hakkındaki beyanatı ortadan kaldırır. Geçen yıldaki olaylardan beri hükümet, İstanbul, Beyoğlu ve Galata civarında hazır duran piyade ve süvari kolları gezdirerek huzur ve asayiş temin hususunda alınan tedbirler herkesin gözü önündedir ve bilinmektedir. Osmanlı Bankasına saldıran fesatçılar, Beyoğlu ve Galata’nın muhtelif yerlerine ve Samatya tarafına gelen Ermeniler yaraladıkları takriben otuz kadar kişi Gümüşsuyu Hastanesi ile diğer askeri hastanelere taşınmıştır. Bu hususta Osmanlı memurlarınca hazırlanan bir defter bilgileri için Sefaretlere gönderilecektir. İşte Ermenilerin bu gaddar hareketleri Müslüman halka son vermek için hükümetçe derhal gerekli önlem alınarak askeri komutanlara ve polis memurlarına talimat verilmiş ve şuraya buraya sığınan fesatçılar itaate davet edilerek bunu dinlemedikleri ve silaha davrandıkları takdirde her yerde olduğu gibi haklarında misilleme yapmak isteyen ahali ile hangi sınıftan hangi din ve mezhepten olursa olsun hiç kimsenin hükümete ait göreve müdahale ettirilmemesi ve buna muhalif harekette bulunanların hemen tevkifi ve adliyeye teslim olunması talimatı dahi verilmiştir. Evlere sığınan ahali üzerine bomba kurşun yağdırmaktan geri kalmayan anarşistleri çıkarttıkları kargaşalığı bir an öce ortadan kaldırmak üzere askeri hareketin çabuklaştırılması için Genel Kurmaydan Mareşal Şakir Paşa memur kılınmış ve İçişleri Bakanı da alınan önlemleri yerinde tetkik etmek üzere görevlendirilmiştir.

Notada polis memurları ile askerlerin, Ermeni aramak bahanesiyle zorla yabancıların ev ve mağazalarına girildiği hakkındaki fıkrasına gelince böyle bir karışıklık hangi ülkede çıkmış olsa, suçluları yakalamak için takip tabiidir. Zaten bu sırada asker ve polisin ev ve mağazalara girmesi, Ermeni aramak için değil, yukarıda belirtildiği gibi içlerinde bomba ve tabanca atan fesatçıları yakalamak için olduğu muhakkaktır. Hatta bugün selamlık gösterisinden dönen askerler üzerine Galatasaray önünde bir evin

damından bomba atılıp patlamasına rağmen kimse ölmemiştir. Bu evin üçüncü katında saklanan iki Ermeni yakalanıp adliyeye teslim edilmiştir. Bundan başka Samatya Kız Okulu içinde yapılan aramada okul öğretmeni Agavni'nin dolabında 36 tane bomba ile 7 adet kapsül ve 4 kutu tabanca kurşunu ve bir paket dinamit kapsülü bulunmuştur. Mamafih hükümetçe alınan tedbirler sayesinde her tarafta kargaşalıkların önü alınıp, Ermeni fesatçıların bir daha böyle zararlar vermelerine imkan bırakmamak üzere ilerisi için çalışılmaktadır. Bu olaylar sırasında ele geçirilip tevkif edilen Müslüman ve Ermeni şahısların bir an önce sorguları yapılarak bunlardan suçlu görülenlerin mahkemeye verilmesi ve suçsuz oldukları ortaya çıkanların serbest bırakılmasını kararlaştırmak üzere Müslüman ve Hristiyanlardan teşekkül eden bir olağan üstü mahkeme kurularak ceza mahkemesine gönderilmiş ve muhakemenin süratle cereyanı hususu Padişah tarafından Harbiye Nazırına tebliğ edilmiştir.

Bâb-ı Âli yukarıdaki hususları Büyük Devletlerin Elçilerine bildirmekle beraber, hükümetimizin iyi niyetine ve kanunların hükümlerine uymak arzusuna bir delil olmak üzere addedeceğini ümit eder ve hakiki sebebi bir silah sesi üzerine toplanan halkı görüp telaşa düşen ve büyük tahriklere meyli olan kişilerin çıkardıkları rivayetlerde aranılmak lazım geleceğini beyan eder (Selahattin, 1985).

Osmanlı Hükümeti'ne yapılan baskı ve politik oyunlar mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa tarafından da kaleme alınmıştır. Ona göre İstanbul'daki Ermeni olaylarının en önemlisi Osmanlı Bankası işgal girişimidir. Avrupa'nın ortak bir elçiliği gibi olan banka Düyun-u Umumiye ile birlikte Osmanlı ülkesinin en prestijli kurumlarıydı. Bankaya yönelik her türlü saldırının bedeli Osmanlı hükümetine ödetilirdi. Sarayda sorunun nasıl çözüleceği üzerine konuşulurken Rus Elçisi Maximov'un, hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi Saray'a gelişi Tahsin Paşa'da, Rus Hükümeti'nin bu işte parmağı olduğu düşüncesini doğurmuştu. Tahsin Paşa'ya göre de olaylar da Rus Elçisi'nin devreye girmesiyle çözülmüştü. Bununla birlikte Ermeniler amaçlarına ulaşmak için dışardan elde ettikleri silahlarla bankayı işgal etmişlerken; Avrupalı ve Amerikalı tebaanın uğradığı zararlardan Osmanlı hükümeti sorumlu tutulmuş ve tazminat istemişlerdi. Başlangıçta Osmanlı Hükümeti bu istekleri geri çevirse de elçiliklerin özellikle Fransa ve Amerika'nın baskıcı tavrı yüzünden olayların da büyümemesi için bedelleri ödemeyi kabul etti (Hocaoğlu, 1976: 360-361).

Osmanlı arşivindeki belgeler, Avrupa devletlerinin bu talepleri hakkında bilgi vermektedir. Avrupa devletleri İstanbul'daki olaylardan dolayı maddi zarara uğramış vatandaşlarına tazminat ödenmesi için Osmanlı hükümetine taleplerini iletir. İngiltere de tazminat isteyen ülkelerden biridir. İngiliz Büyükelçisi, 26 Nisan 1897 tarihinde Dış İşleri Bakanlığına göndermiş olduğu telgrafta, 28 kişi ve kuruluş için talep ettiği zararı toplamda

17 186 £ olarak açıklar. Bu taleplerden bazıları şöyledir: W. A. Hunter 3 111 £, Macnamara Abel & Alleen Şirketi 3069 £, William Dawson 1098 £, A. Sofiano 2000 £, Lambros 2543 £, Constantinople Land Building Şirketi 114 £, Constantinople Mutual Benefit and Building Society 60 £, Robert Rowell 319 £, Henry Ridley ve ortakları 431 £. İngiliz Büyükelçisi bu listenin daha da uzatılabileceği konusunda da Osmanlı hükümetini uyarır (Y.PRK.KOM Dosya:14 Gömlek: 69).

Fransız Elçiliği de, Osmanlı hükümetinden vatandaşları için İngiliz hükümetinin tazminat taleplerine benzer isteklerde bulunmuştur. Aşağıda 24 Şubat 1897 tarihinde Pera'daki Fransız Elçiliği'nden Bâb-ı Âlî'ye yazılmış telgrafta Fransız hükümetinin ayrıntılı bir biçimde kaleme aldığı tazminat taleplerini görürüz:

Sayın Bakan

Sayın Bakan

Bu ayın 20'sinde gönderdiğim mektubumda dile getirdiğim isteklerin yerine getirilmemiş olması benim için kabul edilebilir bir durum değildir. Ağustos ayında İstanbul'un Müslüman halkının giriştiği katliam ve yağma karşısında polisin ve askeri birliklerin suç ortaklığını üzüntüyle saptadım. Konu bugün herkesin bildiği ve reddetmeyeceği kadar açıktır. Bâb-ı Âlî'nin Fransa'nın uğradığı zararlardan sorumluluğu saptırma çabaları ve 'Ermeni kışkırtıcıları' yağmalardan sorumlu gösterme gayretleri boşunadır. Yaklaşık 3 gün boyunca Müslüman çetelerin silahlanmasına göz yuman Bâb-ı Âlî Müslümanların yargı önüne çıkmasını reddederek sorumluluktan kaçınamaz. Yurttaşlarımızın uğradığı zararın karşılanması için hükümetinize başvuruyorum. Adaleti sağlamak Bâb-ı Âlî'nin görevidir. Zatiâlinizin belirttiği gibi mahkemelerde dava açılacak kişiler zararı yaratanlar değildir. Zatiâlinizin mektubunun sonuçlarını reddediyorum. Yurttaşlarımızın uğradığı zararın karşılanması için kararlılığım konusunda herhangi bir yanılgıya düşünülmessin istiyorum.

26 Ağustos 1896'da işleri yürütmekle görevli kişi size bir telgraf göndermişti. İstanbul'da yaşayan Fransızların korunması için önlemler alınması gerektiğini bildiren bir telgraf yollanmıştı. Aynı gün akşamı hükümetin yabancıların korunması için elinizden gelen her şeyin yapılacağı yanıtını almıştık. Konsolosluğun yaptığı araştırma sonucu uğranılan zarar belirlendi. Güvenliği sağlamak sizin görevinizdi. Fakat katliam ve yağmaların yayılıp uzaması konusunda güvenlik kuvvetleri ilgisiz kaldı ve suç ortaklığı yaptı. Hâlbuki bir tek sözcük silahlı çetelerin yaptıklarını durdurmak için yeterliydi.

Telgrafta Fransız vatandaşlarının taleplerinin dağılımı ve kayıpları ile ilgili sıkı bir rapor tutulmuştu. Raporlardan ve taleplerden örneklere baktığımızda;

- Mösyö Macri, Voyvoda caddesinde yaşamaktadır. Olaylar sırasında bir askerin açmış olduğu ateşle yaralanmıştır. Kira kaybı, ticari işlerine verilen zarar ve yaralanma ile beraber toplamda 40 000 franklık bir tazminat talep eder.
- Mösyö Julien Primont, Galata'da Küçük Millet Hanı'nda bir tüccardır. Para olarak 12765 frankı çalınmıştır. Mücevher ve gümüş takımları için 6 700 frank, senetleri için 10 500 frank, çalınan ipek malları için 9 300 frank, kullanılamaz hale getirilmiş masası için 1 500 frank, işlerin durmasının yarattığı kayıp içinse 75 000 frank ile toplamda 115 765 frank talepte bulunur.
- Mösyö Auguste ve Jean Blanchet'in 26 Ağustos 1896 tarihinde Galata'da Alexiadi Handaki bürosu Müslümanlar tarafından yağmalanmıştır. Kırılan kasa boşaltılmış, kitaplar, senetler dağıtılmış, mobilyalar kırılmıştır. Para ve senet 8658 lira, 3. şahıslara ait 1548 lira, ticaretin durması 1500 lira ve toplamda 11. 706 lira.
- Mösyö Vartan Boğosyan Pera'da yaşayan bir kuyumcudur. Galata'da bulunan saatçi mağazasına konmuş malların çalınması ve yağmalanması sonucunda 570 000 frank zarara uğramıştır (Y.PRK.KOM Dosya:14 Gömlek: 69).

4. OSMANLI ERMENİ BASINI ve OSMANLI BANKASI BASKINI

4.1. Osmanlı Bankası Baskını Arifesinde Osmanlı Ermeni Basını

26 Ağustos 1896 tarihinde Ermeni komiteleri tarafından gerçekleştirilen Osmanlı Bankası baskını sırasında istibdat koşullarının yaşandığı Osmanlı topraklarında, Osmanlı basınının bir parçası olan Ermeni basını önemli bir gelişim ve değişim evresindeydi. Özel olarak banka baskını olayının dönemin Ermeni basınında nasıl ele alındığının saptamasını yapmadan önce 19. yüzyılın son beş yılında, Osmanlı Ermeni toplumundaki basım-basın kültürü ve gazetecilik faaliyetleri hakkında değerlendirme yapılması konunun daha iyi anlaşılması için gereklidir.

1880'lerden sonra devlet teşvikiyle sayısı ve önemi giderek artan Ermeni matbaacılığı, yüzyılın son 15 yılında basımcılık sektörünün doğup gelişmesinde öncü rol oynamıştı (Birinci, 2014). Kitapçılarla birlikte onların hazırlamış olduğu kataloglar da yayıncılık piyasasında ilgi ile karşılanmıştı. Ermeni Arakel Tozlıyan, Türkçe kitap katalogları hazırlayarak, bu piyasada "Kitapçı Arakel" olarak adını duyurmuştu. 1884 yılında hazırlamış olduğu ilk katalogu başarılı olduğundan pek çok yazar, tarihçi, seyyah kendisini tarihe not düşmüştü. Arakel'i örnek alan İstanbul'daki diğer matbaacılar da kısa zamanda kendi kataloglarını hazırladılar. Basımevleri, aynı zamanda kitapçılar gibiydi, kalem erbabının buluşma mekânlarıydı (Strauss, 2014: 22-23). Yüzyılın sonuna doğru gerekli kadroyu oluşturup, devletten izin almayı başarabilen pek çok matbaa, kendi gazetelerini günlük, haftalık ya da haftada iki kez yayımlamaya başlamışlardı. Ağırlıklı olarak Bâb-ı Âli Hükümeti'nin yaptığı işleri anlatan haberlerin ön planda olduğu gazetelerde, "Azgayin" başlığı sütunlarıyla Osmanlı Ermeni toplumuna ait haberler paylaşıyor, dış dünya siyasetine yer veriliyor, haber-yorum dediğimiz türe çok da fazla yer ayrılmıyordu. Hiç kuşkusuz istibdat koşullarının yaratmış olduğu huzursuzluk, basın-yayın piyasasını, gazetecilik faaliyetlerini de çok derinden etkilemişti.

Kevorkyan ve Pabuçyan, Ermeni milletin siyasi hiyerarşisindeki değişmez mevkilerin sarsılması ve cemaat işlerinde demokrasi ve şeffaflığın sağlanması konularında, Ermeni basınının çok önemli katkısı olduğunu belirtirler. 19. yüzyılın başında Osmanlı

İmparatorluğu'nda dağınık halde yaşayan Ermenilerin kullandığı dil yöreden yöreye değişiklik göstermekteydi. Doğu'da Yüksek Plato'da Ermenice'nin farklı ağız ve şiveler kullanılırken; şehirlerde, iki dillilik hâkimdi: Türkçe- Ermenice kent merkezlerinde, kırsal bölgelerde Ermenice-Kürtçe kullanılırdı. Osmanlı topraklarının batısında ise, durum çok daha farklıydı, egemen iletişim dili Türkçe'ydi, Ankara, Konya ve Kastamonu, Kayseri gibi iç bölgelerdeki Ermeniler Türkçe konuşup Ermenice harfle Türkçe yazıyorlardı. İzmir, İzmit, Adapazarı, Bursa gibi Ermeni nüfusunun yoğun olarak bulunduğu yerlerde ise Ermenice'nin kullanıldığı ama Türkçenin ağırlığını koruduğu iki dillik söz konusuydu (Kevorkyan ve Paboudjyan, 2012: 85).

19. yüzyılın ikinci yarısının Ermeni toplumu için ciddi bir kırılma yüzyılı olduğundan söz etmiştik. Bu yüzyılı, Ermeniler, kendi toplumları için “kültürel rönesans”, “kültürel aydınlanma” dönemi olarak kabul ederler. Kültürel aydınlanmanın ilk durağı da Ermenice olmuştur. Klasik Ermenice olarak bilinen “Grabar”, 19. yüzyılda yerini “Aşharabar” (Dünya Dili) diline bırakmıştır. Batı Ermenice'nin yeterince gelişmiş olmaması ve Grabar dönemine fazla bağımlı kalınması nedeniyle pek çok çalışma, Batı Ermeni toplumunun aşına olduğu Ermeni harfli Türkçe basılmıştır. Dil bilim açısından bakıldığında; Eremya Çelebi Kömürcüyan, Rusya Ermenilerinden farklı olarak Osmanlı Ermenilerinin –Anadolu, Kırım ve Güney Rusya'daki Ermenilerin- Türkler ile çok yoğun bir iletişim haline girdiklerini, gündelik yaşamlarına Türkçe'den çok sayıda kelime aldıklarını ve zamanla Ermenice'nin yerini Türkçenin aldığını, ister istemez Ermeni harfli Türkçe gibi bir alanın Ermeni literatüründe yer edindiğinin altını çizerek (Eremya Çelebi Kömürcüyan'dan aktaran Sanjian ve Tietze, 1981: 9-11). Gazete ve dergilerin dışında basımcılık faaliyetlerinde de iyi olan Ermeniler, artan okullaşma oranının etkisiyle ihtiyaç duydukları okul kitaplarını, romanlarını, hikâyelerini, tiyatro oyunlarını Ermeni alfabesine sadık kalarak Türkçe yayımlamışlardır. Örneğin Hovsep Vartanyan'ın (üst düzey bürokrat, gazeteci, yazar) namı diğer Vartan Paşa'nın, *Akabi Hikâyesi*, 1851 yılında Ermeni harfli Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Günümüzde bu romanın Osmanlı toplumunun ilk romanı olup olmadığı üzerine tartışmalar yapılmaktadır. Devletin ilk resmi gazetesi olan *Takvim-i Vekâyi*, 1832 yılında Ermenice dilinde yayımlanır iken; Tanzimat Fermanı'ndan sonra 1840 yılında Ermeni cemaatine yönelik olarak sadece Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlanmaya başlanması da oldukça ilginç ve araştırılması gereken bir durumdur.

1840-1860 arasında Osmanlı Ermeni basınının ve yayıncılığının temellerinin atıldığı dönemde, eğitim alanında değişiklikler standart bir dil yaratılması konusunda Osmanlı Ermeni toplumu için bir zorunluluk olmuştur. (Kevorkian ve Pabuçyan, 2012: 85). Modern Ermenice'nin yerleşmesi için yüzyılın ikinci yarısından itibaren okullarda, basında ve basım alanında ciddi çabalar sarf edilmiş olsa da yüzyılın sonuna kadar günlük yaşam pratiklerinde Ermeni harfli Türkçe kitaplar, gazete ve dergiler önemini ve ağırlığını korumuştur. Hasmik A. Stepanyan, Ermeni harfli Türkçe basını, Batı Ermeni toplumunun içinde bulunduğu ortamı incelemek ve anlamak açısından olmazsa olmaz kaynaklar olarak görür. Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ekonomik durumu, imparatorluğa bağlı halkların kültürü, ulusal kurtuluş hareketleri hakkındaki en güvenilir araçlar gazete ve dergilerdir. Dönemin sosyo-politik ilkeleri, eğilimleri, yaklaşımları, farklı Ermeni cemaatler tarafından /Gregoryan, Katolik, Protestan/ ortak bir dilde Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlanması nedeniyle değerli kaynaklardır. Ermeni harfli Türkçe basının birçok organı Osmanlı'nın çeşitli bölgelerindeki muhabirleri aracılığıyla önemli ve ilginç haberleri, bilgileri kendi okurlarına aktarmışlardır. Stepanyan'a göre; Avrupa ve özellikle de Fransız basını örneğinde olduğu gibi Ermeni harfli Türkçe basın organları da ülkenin iç ve dış politikasına, ulusal sorunlarına ilişkin çok çeşitli makalelere sayfalarında yer vermişlerdir. Bu makaleler, okuyuculara, dinî, ticari, ilmi, kitap tanıtımı, tiyatro ve diğer başlıklar altında sunulmuştur (Stepanyan, 2005: 22). Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu 1839-1908* adlı kitabında tiyatro ile birlikte pek çok Batılılaşma girişimlerinin gelişmesinde basının özellikle de Ermeni basınının çok önemli katkısı olduğunu söyler. *Cerîde-i Havadis*'in eki olan *Ruzname-i Cerîde-i Havadis*, tiyatro duyurularına, haberlerine eleştirilerine ve özellikle de Avrupa'daki tiyatro yaşamı üzerine verdiği bilgilerle halkı tiyatro konusunda aydınlatan en önemli kaynaktır. Yabancı dilde çıkan gazeteler ile birlikte Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin çıkarmış olduğu yayınlarda da tiyatroya çok önemli yer ayrılmıştı. Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanan Ermeni süreli yayınları -*Ahâbîr-i Konstantinniyye*, *Ararad*, *Cerîde-i Şarkiye*, *Cihan*, *Manzûme-i Efkâr*, *Tercümân-ı Efkâr*- ve Ermenice yayımlanan *Meğu*, *Tadron*, *Mamul*'da zaman zaman Ermeni harfli Türkçe tiyatro yazıları yayımlıyordu. Metin And, Türk okuyucusunun da Ermeni harflerini öğrenip, bu tez çalışmasında incelenen dört gazeteden biri olan *Manzûme-i Efkâr*'ı takip ettiğine dikkat çeker (And, 1972: 35-36). Ermeni harfli Türkçe basının merkezi, İstanbul'dur. Bu gazetelerin İstanbul'da diğer şehirlerde ve

kazalarda hatta yabancı ülkelerde sürekli abonmanları vardır. Stepanyan, Ermeni harfli Türkçe yayınların ülkede büyük nüfuz sahibi olduğuna dikkat çekmiştir. Öyle ki sadece Ermeniler değil, yabancılar ve hatta Türkler bile bu yayınlara ilgi göstermiştir. Stepanyan, bu yayın organlarıyla yabancı ve Türklerin işbirliği içine girdiğini söylese de bu duruma dair bir açıklama yapmamıştır. Bu alana dair bilinenler oldukça azdır (Stepanyan, 2005: 22).

Kevorkyan ve Pabuçyan, Ermenice harfli Türkçenin yanında Ermenice'nin de modern anlamda basın ve okullaşma oranıyla birlikte Osmanlı Ermenileri için millet olarak kenetlenmenin en önemli aracı haline gelmiş olduğunu söylerler. Bu dönüşümün hemen gerçekleşmediğini, Küçük Asya Lehçesi'ne yakın olan İstanbul Lehçesi'nin imparatorlukta yaşayan tüm Ermeniler için kullanılacak standart bir dil statüsünü kazanmasının zaman aldığını ve gazetecilik faaliyetlerinin bu sürecin ilerlemesinde hayati rol oynadığını vurgularlar. Bu iki yazara göre; Ermeni toplumunun tüm katmanlarına ulaşan tek araç gazetelerdir ve eğitimle birlikte Türkçe konuşan veliler de, çocuklarına okullar sayesinde Ermenice öğretmişlerdir (Kevorkyan ve Pabuçyan, 2012: 85). Mattossyan ve Villa, Osmanlı otoritesi altında yaşayan Hristiyan Ermenilerin ayrımcılığa ve katıksız zulme katlanmak zorunda kaldıklarını iddia ederek durumu müsait olan bazı Ermenilerin tüccar, esnaf ve sarraf olduklarını söylerler. Bu yüzdendir ki Anadolu Ermenileri arasında da 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Adana, Kayseri, Antep, Tokat bölgelerinde Türkçe konuşulur olmuştur. Fakat Hristiyan misyonerler tarafından çok sayıda Ermeni Okulu kurulmasıyla atalarının dilini yeniden öğrenmişlerdir. Mattosian ve Villa, dışarıyla bağlantısı zayıf olan Haçin (Saimbeyli-Adana) ve Kesap (Suriye) gibi köylerde hem Ermenice hem de Ermenice'nin dilbilimsel açıdan direnen ağız ve şiveleri konuştuklarını belirtirler (Mattossian ve Villa, 2006: 19). Osmanlı Ermenileri'nin özellikle de Batı bölgesinde yaşayanların Türkoфон olmasının nedenini zulümle ve ayrımcılıkla açıklamanın abartılı ve yanlı tepkiler olduğu su götürmez bir gerçektir. Ticaretle uğraşan Ermeni cemaati işlerinin yürütebilmek için Osmanlı ülkesindeki hâkim dil olan Türkçe'yi benimseyip kullanmıştır.

Bu dönüşümde, halk dilinden çıkan yazı dilinin edebiyat dili statüsüne ulaşip basılı üretimin tümüne nüfuz ettiği söylenir. Yazı dili ile konuşma dili arasındaki fark kaybolup standart Ermenice'nin yerleşip kurumlaşmaya başladığı dönem olarak kabul edilir. Bununla birlikte Osmanlı Ermenileri'nin özellikle İstanbul ve tez konumuz kapsamında, Varna'daki

Ermenilerin hala Ermeni harfli Türkçe yazımına önem ve ağırlık verdiğini görürüz. Bu çalışmaların neler olduğunun tespitinin tek tek yapıp, yayın politikalarının saptanıp Osmanlı basın tarihi ve özel olarak Ermeni basın tarihi içindeki yerini belirlemek büyük resmin ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır.

Misyoner Krikor Basmacıyan 1890 yılında yayınladığı *Social and Religious Life in the Orient* adlı eserinde Osmanlı ülkesindeki Osmanlı ve Ermeni basını ile birlikte imparatorluğa özgü gazetecilik faaliyetleriyle ilgili ilginç gözlemlerde ve tespitlerde bulunmuştur. Türkiye’de ilk gazetenin ne zaman ortaya çıktığını saptamanın güç olduğunu belirten Basmacıyan, elli yıl önce ilk gazetenin Ermeniler tarafından İstanbul’da çıkartıldığının söylenebileceğini iddia eder. Ona göre, İstanbul gazetelerin kaynağıdır. İmparatorluk sınırları boyunca yayımlanan gazetelerden çok daha fazlası İstanbul’da yayımlanmıştır. Her ulus kendi gazetesine sahiptir. İstanbul’da, İngilizce, Fransızca, Rumca, Rumca-Ermenice, Ermenice, Ermenice-Türkçe, Türkçe, Bulgarca, Arapça, İbranice ve Farsça dillerinde gazetecilik faaliyetleri yürütülmektedir. Gazete tirajlarının oldukça düşük olduğuna dikkat çeken, 5000’den fazla abonesi olan gazetenin olmadığı söyler. Ona göre, Türkiye’de gazeteler ülke için çok gerekli görülmediği gibi ülke yönetiminde de tıpkı Amerika’da olduğu gibi çok önemli bir faktör değildir. Okuryazar olan pek çok insan, gazeteleri önemsemedikleri için ev gazetesinin de yaygın olmadığını belirtir. Basmacıyan’ın, 73 yaşındaki babasının okuma yazma bildiği halde bugüne kadar eline tek bir gazete almamış olduğundan hareketle Osmanlı halkı ve Amerikan halkı arasında benzerlikler kurmaya çalışması oldukça ilginçtir. Alt tabakanın insanların gazeteye ödeyecekleri parayı zor bulmaları, onları gazeteden soğutan çok önemli etmendir. Zenginlerinse okuma konusunda umarsız olduklarını ya da gazeteye para ödemeye alışkın olmadıklarından basılı kültürün yavaş yavaş gelişmeye başladığını söyler. Bununla birlikte Basmacıyan, gazeteyi okumak için arkadaşlarından ödünç alan ya da gazete okumak için gazinoya ya da berber dükkânına giden pek çok insan olduğuna da dikkat çeker (Basmajian, 1890: 106). Paul Fesh ise 20. yüzyılın başında kaleme aldığı kitabında, İstanbul’da oturan Ermenilerin sayısını yüzbinden fazla olarak açıklar. İstanbul Ermenileri, tirajları 11 000’den fazla olmayan beş günlük gazeteyi okurlar. Ama çarşıda bir tüccar gazetesini okuduktan sonra onu iki ya da üç komşuna daha verip, gazetenin daha çok okuyucuya ulaştığını hesaba katabiliriz. Toplamda

11 000 nüshaya sahip gazeteler, yüzyılın başında kaba hesaplara ortalama 30 000 kişiye ulaşmakta olduğu iddia edilebilir (Fesh, 1999: 66).

Osmanlı ülkesinde gazete dağıtımı konusunda bilgimiz çok azdır. Basmacıyan, gözlemlerinde 19. yüzyılın ikinci yarısında ülke çapında gazetelerin dağıtımının çok sınırlı olduğunu belirtir. Osmanlı topraklarında vilayet gazeteleri oldukça önemli haber kaynaklarıdır. Bu gazetelerin de önemini kavramış olan Basmacıyan, vilayetlerin yerel yönetimin gözetimi altında hazırlanan kendi yerel gazetelerine sahip olmakla birlikte, tek bir gazete bile yayımlanmamış pek çok büyük şehir bulunduğunu da belirtmeden geçemez. Basmacıyan'ın bir başka tespiti de hiç kuşkusuz çok önemlidir. Basmacıyan'a göre, tüm yıl boyunca tek bir gazete görmemiş köyler, kasabalar da bulunmaktadır (Basmacıyan, 1890: 106). Payitahtta ve vilayetlerde yayımlanan tüm gazetelere damga pulu bastırılması zorunludur. Bu yayın için ekstra bir ücret anlamına gelir ama hepsi hükümetin kurallarına uymak zorundadır. Gazete ücretleri üzerine de değerlendirme yapan misyoner, gazete fiyatlarını çok fazla bulunduğunu belirtir. Aynı büyüklükteki "Philadelphia Times" adlı bir gazete bir centeye satılırken; İstanbul'da aynı gazete 5 centeye satılmaktadır. Server İskit, Tanzimat ve İstibdat devirlerinde gazete fiyatları hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunur: İlk zamanlar gazetenin satışı çok az olduğundan gazete sahipleri de çareler aramaya başlamıştır. Her sınıfın ve halkın gazete denilen araçtan faydalanabilmesi için önce gazete dilini sadeleştirmeye girişmişler sonra da gazete fiyatlarını ucuzlatma yolunu tercih etmişlerdir. Şinasi, Şemseddin Sami, Ahmet Mithat ve Suavi dilin sadeleşmesi için en fazla uğraş veren gazeteci ve aydınlardır. Örnek olması için Takvim-i Vekâî'nin seneliği 120 kuruş iken; *Tercüman-ı Ahval* 3,5 kuruş daha sonra gazete küçülünce de 1 kuruşa inmiştir. *Cerîde-i Havadis* ile *Tasvir-i Efkâr* 60 paraya, *İbret*, *Devir*, *Bedir*, *İstiklal* 1 kuruşa ve *Basiret* 20 paraya satılırdı. *Vakit* 26 Mayıs 1875 tarihinde ücretini 30 para yaparken; 1875 yılının başında *Sabah* 10 para ederdi. Gazeteler ucuzlayıp, dilde sadeleşme heyecanı ile birlikte okuyucu sayısı da giderek artmaya başladı. Bununla birlikte gazeteye yatırılan 2 paralık pul da yapıştırılırdı. Bunun geliri Düyun-u Umumi'ye verilirdi. 26 yıl boyunca yürürlükte olan pul uygulaması 1316 tarihinde kaldırılmıştır (İskit, 1943: 57).

Basmacıyan, dönemin basınının özgür olmadığını, gazetelerin hükümetin sıkı kontrolü altında olduğunu, editörlerin gazetelerin bir kopyasını önce ya da sonra hükümete

göndermek zorunda kaldığını ve bu yüzden de gazetelerin oldukça muhafazakâr bir dille yazıldığının altını çizerek (Basmajian, 1890: 107). Ona göre, Ona göre, “...Basının özgür olmadığı yerde kamuoyu yoktur, kamuoyunun olmadığı yerde de kamusal adalet yoktur.” Çoğu kez gazeteler, son anda bir ya da iki boş kolonlarla yayımlanırlardı. Avrupa’nın önde gelen *Times*, *The Standard*, *Koelnische Zeitung*, *The Temps*, *The Debats* isimli yayın organlarının İstanbul’da muhabirleri vardı. Gazeteler genellikle siyasi ve ulusal nitelikteydi. Misyonerlerin yayınları dışında dinî ya da mezhepsel yayınlar bulunmuyordu. Ermeni gazeteleri ve süreli yayınlarına bakıldığında da, Kalküta’da *Aztarar* ismi ile başlayan Ermeni basını, Osmanlı ülkesinde de faaliyete geçmişti ve 1890’lı yıllarda İstanbul ve İzmir’de yirmiye yakın gazete ve dergi bulunmaktaydı. Basmacıyan’a göre, İmparatorluk sınırında Ermenilerden daha fazla yayın yapan başka bir ulus bulunmamaktadır (Krikor Basmajian, 1890: 109). İstanbul’daki gazete satıcıları ve dağıtıcıları hakkında da bilgi veren Basmacıyan, Haliç köprüsünün iki yanında da sürekli ağlayan ve gazete satmaya çalışan müezzinleri adeta resmeder. “Bunlardan bir tanesi Ermenice sattığı gazetenin de ismini vererek bağırır: “Aravelk!”, “Manzume!”. Başka biri Rumca “Neologos!” Bir diğeri Türkçe “Tarik”, “Hakikat”, “Saadet”. Bir başkası “Levant Herald” diye bağırırken Fransızca “Phare du Bosphore”. Dünyanın hiçbir yerinde böyle bir karmaşa görülmemiştir” (Krikor Basmajian, 1890: 110).

Kevorkyan ve Pabuçyan’a göre; 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu’nda çok sayıda Ermenice yayın çıkmıştır, fakat kamuoyunun habere ulaşmasını sağlayan yirmi altı günlük gazeteyi bu yayınlardan ayırmak gerekir. Garabed Panosyan ve Mıgırdiç Portukalyan’ın çıkarttıkları *Manzûme-i Efkâr* (1866-1917) uzun yıllar Ermeni toplumuna hizmet veren, manevi güce sahip olan bir gazeteydi. Püzant Keçyan, Krikor Zohrap ve Hrant Asadur’un yönettiği *Masis* (1852-1908)⁸⁰adlı yayına; dönemin Ermeni entellektüelleri -Krikor Odyan, Arpiar Arpiaryan, Dikran Gamsaragan, Arşag Çobanyan, Harutyun Mımiryan gibi isimler- yazılarıyla katkıda bulunmuşlardı. Hayrenik (1870-1896) isimli gazete, İstanbul’un önde gelen kalemli sayesinde -Arpiar Arpiaryan ve M. Kapamaciyan- Batı Ermenicesinin gelişmesine katkıda bulunmuştu. Aravelk gazetesi de, içeriği ve habercilik anlayışıyla Osmanlı Ermeni basın tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahipti (Kevorkian ve Paboudjian 2012: 86). Hayrenik gazetesi, Osmanlı Bankası Baskını’ndan önce,

⁸⁰ Bu gazete bir dönem kapanmış sonra farklı kişilerin yönetimi altında yeniden yayın hayatına başlamıştır.

Aravelk gazetesi de banka baskınından hemen sonra kapanmıştır. 1896 yılının Ekim ayında Püzant Keçyan, Püzantion isimli gazeteyi yayın hayatına kazandırmıştır. Kevorkyan ve Pabuçyan, Abdülhamid'in saltanatının ikinci yarısına damgasını vuran *Aravelk*'in, 1894-1896 isyanlarından sonra geçici bir süre Püzantion gazetesinin gölgesinde kaldığını belirtirler (Kevorkian ve Paboudjian 2012: 86).

Bu çalışma kapsamında değerlendirdiğimiz İstanbul'da yayımlanan Katolik Ermenilerin yayın organı olan *Mecmûa-i Ahbâr* (1884-1914); *Cerîde-i Şarkiye* (1885-1921); *Manzûme-i Efkâr* (1866-1917) ve Varna'da çıkan *İravunk* (1896-1911), Osmanlı Bankası Baskını sırasında ve sonrasındaki altı ay boyunca faaliyet gösteren dört ayrı gazetedir. Banka baskınından altı ay sonra II. Abdülhamit, banka baskınındaki suçlu Ermenileri, padişahın doğum günü olarak kabul edilen velâdet-i hümayûn (padişahın doğum günü) şerefine, 1897 yılının Ocak ayında affetmiştir. Tüm bu gelişmeler, bu gazeteler aracılığıyla yaklaşık altı aylık süreçte takip edilmeye çalışılmıştır.

4.2. *Mecmûa-i Ahbâr* (1884-1914) ve Osmanlı Bankası Baskını

4.2.1. *Mecmûa-i Ahbâr* 'ın Biçim ve İçerik Özellikleri

Osmanlı Ermeni basınının önde gelen yayın organı *Mecmûa-i Ahbâr* (ՄԵՃՄՈՒԼԱԻ ԱԽԲԱՐ / Haberler Mecmuası) gazetesi, İstanbul'da 1884 -1914 yılları arasında Katolik Ermeni cemaatine yönelik, Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlanır. Ermeni Katolik cemaati, 17. yüzyılda Fransız Cizvit ve Kapusen misyonerlerinin Osmanlı topraklarında faaliyet göstermesinin ardından var olmaya başlamıştır. Katolik Ermenileri, 19. yüzyılın ilk yarısında 2. Mahmut tarafından ayrı bir millet olarak kabul edilmiştir. Asıl resmi anlamda tanınma süreci, 1878 yılındaki Berlin Konferansı ile gerçekleşti. 1900'lerin başında İmparatorluk'taki Katolik Ermeni cemaatinin sayısı 100 bin kişiydi ve kilise sayıları da 67'ydi. Cemaat mensupları, özellikle İstanbul (10 000), Bursa (3000), Ankara (7000), Sivas (5000), Erzurum (8000), Muş (3000), Maraş (4000) bölgelerinde yaşıyorlardı.⁸¹ Nüfus bakımından sınırlı olsa da, İstanbul'daki cemaat, çok sayıda amira ailesini bünyesinde

⁸¹ 1906 yılına ait istatistik verilerine göre Katolik Ermeni cemaatinin sayısı, İstanbul'da 10 bin, Ankara'da 8 bindir. Markos N. Roussos-Milidonis, İstanbul'daki Ermeni Katoliklerin 19. yüzyıl boyunca aşağı yukarı 20 bin olduğunu ve 1900'lerin başında ise 26 bine ulaştığını söyler (Roussos-Milidonis, 2011: 92-96).

barındırması ve üyelerinin çoğunun üst düzey olması nedeniyle toplumsal örgütlenme ve okullaşma pratikleri bakımından ayrıcalıklı yere sahipti. Roma'nın ayrıcalığından her zaman yararlanan bu cemaat, Osmanlı nüfus sayımlarında bile Apostolik Ermenilerden ayrı tutulmuştur (Kevorkyan ve Pabuçyan, 2012: 87).

Mecmûa-i Ahbâr, 25 Haziran (Hunis) 1884 Pazartesi günü yayım hayatına başlar. 30 yıllık yayın hayatı boyunca bu yayın organının imtiyaz sahibi, gazeteci ve tercüman olan Hovhannes Tolayan'dır⁸². Yaklaşık 10 yıl, günlük periyotta yayımlanan gazete daha sonraları haftada 2 kez (çarşamba ve cumartesi günleri) 4 sayfa olarak, 43×28 cm boyutlarında basılmıştır. Bu gazete, İstanbul'daki Katolik Ermeni cemaatinin yanı sıra Anadolu'daki Katolik Ermeni cemaati ve Doğu'daki Ermeni Katolik Katolikosluğu'nun da haber ihtiyacını karşılayan önemli bir yayın organıdır. Gazete, Osmanlı topraklarındaki Ermeni Katolik cemaatini ilgilendiren haberleri, İmparatorluk sınırları dışındaki olayları ve gelişmeleri sütunlarına taşıırken, dinî tartışmalara ve Anadolu'da yaşayan Ermenilerin okuyucu mektuplarına da sayfalarında yer verir.

Mecmûa-i Ahbâr 'ın hedef kitlesi, İstanbul, Ankara, Bitlis, Erzurum, Adana ve Aydın gibi cemaat nüfusunun yoğun olduğu bölgelerdeki Ermeni okur-yazarlar ve habere ilgi duyan vatandaşlardır. Gazetenin okuyucusu, öncelikle Katolik Ermeniler, diğer mezheplere mensup Ermeni vatandaşlar ve Ermeni kültürüne ilgi duyan entelektüellerdir. Gazetenin, yayın hayatına başladığı tarihteki ücreti 40 paradır. *Mecmûa-i Ahbâr*'a senelik abone olmak isteyenlerden 200, altı aylık abone olmak isteyenlerden 110, üç aylık abone olmak isteyenlerden de 60 kuruş alınır. Gazetenin, taşra için posta ücreti 45 kuruş, şehir postası için ücreti 87 kuruş'tur. Gazetenin basım yeri Pera'dır. Galata - Pera bölgesi, İstanbul'da Katolik Ermenilerin yaşadığı başlıca semtlerdir. Gazete, İkinci Meşrutiyet'in ilanından

⁸² Hovhannes Tolayan, Ermeni Katolik cemaatine mensup bir gazetecidir. 1856 yılında İstanbul'da doğup, 1936 yılında vefat etmiştir. İlk tahsilini İstanbul'da yaptıktan sonra Venedik'te Mihitaristlerin manastırında eğitimini sürdürmüştür. İstanbul'a döndükten sonra Mekteb-i Tıbbiye'de de tahsiline devam etmiştir. 1877-78 yıllarında Bedros Mağakyan'ın tiyatro kumpanyasında kısa bir süre aktörlük yapmıştır. Garabed Panosyan'ın *Manzûme-i Efkar* gazetesinin yazı işlerinin müdürü olmuştur. Bu sıralarda, Ermeni Katolik Patriği ve Kardinal Andon Hasunyan'a karşı cephe alan Ermeni Katoliklerin partisine katılmıştır. Patrik Boğos Terziyan'ın döneminde Ermeni Katolik Patrikhanesi'nin müdürlüğüne atanmıştır. Hasunist ve Antihasunist Ermeni Katoliklerin mücadeleleri esnasında bir müddet hapsedilmişse de avukat olan Enfiyecian'ın etkin müdafaası sayesinde beraat etmiştir. İki oğlu olmuştur: Yervant Tolayan ile Krikor Tolayan. (Kevork Pamukciyan, 169-170).

yaklaşık bir ay önce 28 Haziran 1908 tarihinde “Gazetemizin 25 inci Sene-i Devriyesi” başlığıyla 25. yılını kutlar⁸³. Osmanlı İmparatorluğu’nda 30 yılı aşkın bir süre boyunca devam eden İstibdat döneminin tanığı olan bu yayın organı, kendi ifadesiyle “Matbuat Nizamnamesinin” kurallarına bağlı kaldığı için hiç kapatılmamış ve yürüttüğü yayın politikası ile de cemaat içerisinde kendisine birleştirici bir rol yüklemiştir:

(...) Gazetemizin tab’ı için istihsâl (elde edilen) olunan ruhsât ve müsâade-i seniyye dahi mahzar zât-ı maârif-perver-i Hazret-i Şehriyârînin matbuat hakkında ve teveccühâtın (sevgisinin) bir numûnesi olup, 1300 senesi Haziran 21 tarihiyle Nezâret-i Âliye-i ayidesinden (sevgisinden) (?) tevdî buyrulan ruhsâtnâme “hıdemât-ı sâbıkamıza mükâfat olmak üzere”, “*Mecmûa-i Ahbâr*” nâmıyla ve “Matbûât Nizâmname-i Hümâyûn” ahkâmına tevfiik-i hareket (uygun bir biçimde) etmek üzere bir gazetenin tab’ ve neşrine (basılıp ve yayılmasına) müsâade ve ruhsât i’tâ buyrulduğu iş’âr (haber verme) kılınmıştır. İşte o tarihten bu güne kadar geçen 24 uzun seneler zarfında, hamd olunan Matbûât-ı Irâde-i Âliyesinden asla tatile dûçar olmayacak sûrette mezkûr nizâmname-i hümâyûn ahkâm-ı celîline tevfiik-i hareketle, ancak bir taraftan hizmet-i müftehire (övünülecek hizmet) mülk ve millet yolunda ve diğer taraftan mensûbu olduğumuz Katolik kilisesinin ve Ermeni Katolik G. Patrikliğinin ve cemaatinin hukuk ve menâfi’ine (menfaatine) hâdim (hizmet eden, yarayan) sûrette, ve kendi iktisâdımızın ve gazetemiz vüs’atının (güç, kuvvet) müsâid olduğu mertebede intişâr-ı maârif ve havadis dairesinde ifâ-yi hizmet edilmiş, sebat olunmuş ve kariîn-i kirâmın (cömert okuyucuları) memnuniyetine çalışılmıştır (*Mecmûa-i Ahbâr*, 28 Haziran 1908).

Mecmûa-i Ahbâr gazetesi, yayım hayatına başladığı 25 Haziran 1884⁸⁴ tarihindeki ilk sayısındaki “İfâde-i Hâl” başlıklı yazısından gazete sahibi Tolayan’ın, daha önce bir suç işleyip o dönem çıkardığı gazetesinin de kapatılmış olduğunu öğreniyoruz. II. Abdülhamit, Hovhannes Tolayan ve gazetesini affedip tekrar matbuat âlemine dönmelerine izin vermiştir. Tanıtım yazısını yaşadığı olumsuz olaylara ayıran Tolayan, yazının devamında padişahına duymuş olduğu sevgiyi dile getirecektir:

(...) evet mecmûamız dahi ma’nen ve madden ölmüş ve mahvolmuş, ilgâ cezası ile mahkûm kılınmış, sâhib-i imtiyâzı cinâyetle ithâm edilmiş (suçlanmış), ve i’dâm cezâsına müdâvî (iyileştiren) ve belki bazı cihetle ondan beter olan nefy-i ebed (bir

⁸³ Gazetenin 28 Haziran 1908 tarihindeki fiyatlarına baktığımızda, İstanbul için seneliği 60 kuruşken, altı aylığı 35 kuruş; taşra için senelik 85 kuruşken, altı aylığı 45 kuruştur. Yurtdışına da yayınlarını gönderen gazete, Memalik-i Ecnebiye için de senelik 20 frank, altı aylık 10 frank talep etmektedir. (*Mecmua-i Ahbar*, 28 Haziran 1908).

⁸⁴ Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar* adlı kitabında *Mecmua-i Ahbar*’ın ilk sayısını 1 Haziran 1884 tarihli olarak vermiştir. Oysa elimizdeki gazetenin ilk nüshasında tarih miladi 25 Haziran 1884, Alafranga Hulis 6 1884, Alaturkiya 14 Ramazan 1401’dir.

daha dönmek üzere sürgün edilen) cezâsına müstahâk kâda (hak etmiş) olunmuş, ve şu yüzden hazır hâhân mukâdder (kaderini çekmeye istekli) ve bil-akis garaz (?) ve bedhâhân memnun ve mesrur (sevinmiş) bulunmuş iken mücerret sâye-i ihsân pâye-i cenâbî pâdişâhide ve bî lütfû merhamet-i Zill-ullahîde, bu günkü gün hem tertîp edilmiş olan şiddet-i cezalardan kurtulmuş, ve hem dahi varak-pâre-i acibanemin (gazetesi) be-tekrar tab' u neşrine bulunmuşuzdur (*Mecmûa-i Ahbâr*, 25 Haziran 1884).

4.2.2. *Mecmûa-i Ahbâr* ve Osmanlı Bankası Baskını

Banka baskını olayından bir gün sonra 15 Ağustos 1896⁸⁵ tarihinde gazete üç sütunluk ilk sayfasının ilk sütununa, “Dünkü Hâdise” başlığıyla devletin “Tebliğat-ı Resmiye” duyurusunu basmıştır. 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi’nin sekizinci maddesi, “resmi tebligatın meccanen (ücretsiz) neşrini âmirdir ki, bu tebligat İstanbul’da matbuat müdürlüğü ve vilayetlerde mahalli amirler tarafından yapılır”, der (İskit, 1939: 20)⁸⁶. Bu kanunla resmi ilanların ücretsiz olarak gazetelerde yayımlanması geçerli kılınmıştır. *Mecmûa-i Ahbâr*, Osmanlı Bankası Baskını hakkındaki resmi duyuruyu “Bugünkü Türkçe gazetelerde okunmuştur” ifadesiyle sütunlarına taşımıştır. Ermeni olaylarıyla ilgili bildiri (duyuru, ilan) yayımlayıp bunları gazeteler aracılığıyla halka iletme Osmanlı Hükümeti’nin siyasetinin bir parçası olmuştur. 1895 yılında meydana gelen Bâb-ı Âli olayları sırasında dönemin Sadrazamı Sait Paşa, meselenin kötüye doğru gittiğini, Ermenilerin işi enikonu azıttıklarını, Müslüman halkla aralarında vuruşmaların arttığını ve ölüm haberlerinin ardı ardına gelmeye başlamasının ardından ilk iş olarak bir bildiri hazırladıklarını işlek yol ve caddelere yapıştırdıklarını bununla beraber gazeteler aracılığıyla halka duyurduklarını söyler (Sadrazam Sait Paşa, 1977: 119-120). Osmanlı Bankası Baskını ile ilgili olarak yazılan ve yayımlanan ilk bildiri⁸⁷ şöyledir:

⁸⁵ Gazetenin süslü bir *Mecmûa-i Ahbâr* isminin çevresine Ermeni harfli Türkçe, Fransızca ve de Osmanlıca “Beyoğlu Taksim caddesi 65” olarak gazete adresi yazılmıştır. 10 paraya satılan gazetenin isminin altında “Gazeteye müteallik hususat için H. Tolayan’a müracaat olunur. İdarehanemiz Beyoğlunda Cadde-i Kebirede 65” ibaresi yer alır. Soldan 1. sütuna başlarken gazetenin fiyat politikasını içeren bir açıklama karşımıza çıkar. Asitane 15 Ağustos için Abonman Şartları şöyledir: Dersaadet seneliği için 70 kuruş, altı aylığı 40 kuruş, üç aylığı 20 kuruştur. Taşraya haftada bir ya iki defa gönderilmek üzere seneliği posta ücretiyle 100 kuruş, taşrada her nüsha ayrı ayrı gönderilecek mahaller için 150 kuruştur (*Mecmua-i Ahbar*, 15 Ağustos 1896).

⁸⁶ Server İskit’in *Türkiye’de Matbuat Rejimleri* isimli kitabın Tahlil ve Tarihçe bölümünün sayfa numarasıdır.

⁸⁷ Söz konusu ilk bildiri ve diğerleri bu konu ile ilgili çalışma yapan önemli kitaplarda yer alır. Hüseyin Nazım Paşa’nın *Ermeni Olayları Tarihi* 1 ve 2. cildinde bu olaylar ilişkin resmi bildiriler yer alır. Mehmed Hocaoglu’nun *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler* kitabında ve Esat Uras’ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni*

Sâye-i mekârim-vâye-i hazret-i pâdişâhîde sunûf-ı tebe'a-i mülûkâne min-küllil-l-vücûh nâ'il-i ni'met-i adâlet oldukları cihetle herkes her yerde işleriyle meşgûl bulunmakta iken Ermeni cemâatı miyânında (arasında) ba'zı sebûk-magzân (akılsız) bazı celb-i menfa'at (fayda sağlayıcı) ve hattâ kendi hemcinslerine dahi îsâl-i mazarrat (zarar vermek) maksadıyla bir müddetden beri serseriyâne (serserice) harekâta cür'et eylediklerinden şu gibi hâller Ermeni cemâatının ehl-i ırz (şerefli ve namuslu kimse) takımını da bîzâr (şikayet) etmekle mefsedete (fesatlık) teşebbüs eden o misillü eşhâs-ı mel'anet-ihstisâsın dûcâr-ı mücâzât-ı sedîde edilmeleri istidâsında bulunmuşlardır. İtiyâd-ı (alışkanlık) fesâd eden serserîler bi'd-defe'ât (defalaraca) tenkîlât (cezalandırmalar) uğramış oldukları hâlde mütenebbih (aklına başına toplamak) olmayıp işte bu kabilden (gibi) olarak dünkü Çarşamba günü Galata'da Bank-ı Osmânî dâiresine Ermeni şerirlerinden (kötülük yapan) ba'zı eşhâs iş bahânesiyle birer ikişer giderek bagetten (ansızın) arbede çıkarmış ve hâlbuki daha evvelce hükûmet canibinden (taraf) haber alınması üzerine asâkir-i şâhâne ve polis ve jandarma kolları tehyî'e (hazır) kılınmış olduğundan hemen mahall-i vak'aya şitâb (koşarak) olunduğu ve diğer taraflara da devriye kolları yetiştirilmiş bulunduğu hasebiyle (dolayısıyla) bankaya giden fesede (kötülük yapan) çıkarılmış ve sâir mahalde uygunsuzluğun tevessüüne (yayılmasına) meydan verilmemiş olduğuna mebnî sükûn (sessizliğin sağlanması) îade olunarak ikâ-ı fesâd (kötülük yapan) eden sebûk-magzân (akılsız) ahz u giriftle (ele geçirme) pençe-i kânuna (kanunun eline) teslim kılındığından keyfiyeten ilanına ibtidâr (hemen başlamak) olundu (*Mecmûa-i Ahbâr*, 15 Ağustos 1896).

Bu resmi bildiriği kısaca özetleyecek olursak, padişah hazretlerinin cömertçe lütufları sayesinde bütün Osmanlı milleti adli bir yönetim altında, rahat yaşamakta ve herkes her yerde işleriyle uğraşmakta iken; Ermeni cemaati arasından bazı akılsızlar, menfaat sebebiyle ve hattâ kendi milletlerine de zararlara yol açan bazı uygunsuzca hareketlere girişmişlerdir. Bu gibi haller, Ermeni cemaatinin namuslu kimselerini de bezdirdiğinden bozgunculuğa teşebbüs eden bu gibi şahısların şiddetle cezalandırması için başvuruda bulunmuşlardır. Fesatçılığı âdet edinen serseriler, defalarca cezalandırılmış oldukları halde uslanmayıp, dünkü Çarşamba günü Galata'da Osmanlı Bankasına, Ermeni çetecilerinden bazı kişiler, iş bahanesiyle birer, ikişer girerek, sonradan karışıklık çıkarmıştır. Daha önce hükûmet tarafından haber alınması üzerine asker, polis ve jandarma kolları hazırlanmış olduğundan, hemen olay yerine yollanmış ve diğer taraflara da devriye karakolları yetiştirilmiştir. Bankaya giren fesatçılar çıkarılmış ve diğer yerlerde uygunsuzluğun çıkmasına meydan verilmemiş olduğu için sükûn temin olunarak kötülük

yapan akılsızlar ele geçilerek kanunun eline teslim edilmiş olduğundan bu bildiri ilan edilmiştir.

Bu resmi bildiri, olan biten hakkında çok da fazla ayrıntılı bir açıklama içermeyen II. Abdülhamit'in basın politikalarına da uygun bir biçimde, devlet ağzıyla yaşananları halka duyurmak amacını taşır. Dönemin sadrazamı Sait Paşa nam-ı diğer İngiliz Sait, *Anılar* adlı eserinde Anadolu'da ve İstanbul'da Ermeni olayları başlamadan öncesine kadar bulunduğu konumun son derece sağlam olduğunu yazar. 1895 Eylül ayında İstanbul'daki Bâb-ı Âli gösterilerine ilişkin onun öncülüğünde devlet katında alınan önlemleri çok detaylı bir biçimde aktarmıştır. Ona göre olayların gelişmesi, askeriye tarafından yardım edilmemesi ve isteklerinin kötüye yorumlanması ortalıktaki huzur ve sükûnun kısa zamanda bozulmasına neden olmuştur. Ülkenin içindeki aynı uyrukta fakat ayrı din ve sınıftaki insanlar arasındaki çatışmaların artmasını tehlikeli olarak görür. Osmanlı Bankası Baskını, Sait Paşa'nın yukarıda aktardığı olaylardan sekiz, on ay sonra meydana gelmiştir ve O'nun tabiriyle İstanbul kana boyanmıştır. Sait Paşa olaydan sonra hemen yayımlanan bildiriye kaleme almıştır ve bitişine "Bu resmi bildirinin üslubu ve anlatış tarzının Müslümanlar üzerinde ne gibi tesirler yaratabileceğini açıklamaya bile lüzum yoktur" şeklinde bir ibare koymuştur. Sait Paşa'nın, Ermeni sorununun çözümü ile Abdülhamit ve çevresindekilerin çözümü arasında ve olayları ele alışında anlayış farkı vardır. Sait Paşa olaylar yaşanırken almaya çalıştığı önlemlerin bilinçli bir biçimde yanlış yorumlandığını dile getirir. Sait Paşa'nın Müslüman halkı, Ermeniler aleyhinde kışkırttığı ileri sürülürken; Müslüman halka da Sait Paşa'nın Ermenileri koruduğu yönünde bir bilgi paylaşılmıştır. Sait Paşa, bu dedikoduları, yabancı büyükelçilerden duyduğunda önce inanmamıştır. Yine de daha öncesinde almış olduğu tedbirler sayesinde Osmanlı Banka Baskını'nın daha da büyümeden bastırıldığını söyler:

Yukarıda anlatılan ve sayılan tedbirler alınmamış olsaydı, 1896 Ağustos ayındaki çok büyük ve elem verici olaylar, o günlerde benim zamanımda meydana gelmiş olacaktı. Hem de benim zamanımdaki ile oranlanamayacak ölçüde olacaktı. Kendi zamanımda meydana gelen olaylara karşı alınan tedbirler o olayların gücünü büyük ölçüde kırmış ve sınırlamıştı. Buna muvaffak olduğum ve böylelikle düşmanlarımın garazından uzak kaldığım için yüce Allaha sonsuz hamd ve şükürler ederim (Sadrazam Sait Paşa, 1977: 123-125).

Gazete seslendiği Katolik cemaatine devletin sesini duyurmuştur. Bu duyuruyla birlikte *Mecmûa-i AHBÂR*, ilk sayfada “Telgrafiye” başlığı altında dış dünyadan gelen -Zürih, Petersburg, Çetine⁸⁸, Paris, Viyana – telgrafları ve “Bulgaristan”, “Girit” isimli ayrı başlıklarda yazılmış haberleri okuyucularına ulaştırmıştır. Bulgaristan ayaklanması ile Girit’de yaşanan olaylar, Ermeni olayları için de bir örnek teşkil ettiğinden dönemin gazeteleri özellikle de Ermeni gazeteleri olan biteni Türkçe basından ya da ajanslardan takip edip yayımlarlar. Girit Sorunu, Osmanlı Devleti’nin gündemini işgal eden bir başka önemli konulardandır ve *Mecmûa-i AHBÂR* bu konu hakkındaki haberleri dönemin Türkçe gazetelerinden öğrenir.

Mecmûa-i AHBÂR, *Mecmûa-i AHBÂR*, ikinci sayfasında “Dâhiliye” başlığı altında Osmanlı Devleti’nin iç siyasetindeki gelişmeleri aktarır. Ülke genelindeki güvenlik haberleriyle ilgili resmi duyuru, dâhiliye sütununda ilk sırayı almıştır. “Sâye-i kûdret vâye-i hazret-i hilâfet penâhide Kastamonu, Diyarbekir, Musul, Hüdâvendigâr, Van, Adana, Halep, Ankara, Trabzon, Konya, Erzurum, Ma'mûret-ül Azîz, Sivas ve Bitlis vilayetlerinde dahi umûm-u âsâyişin ber-kemal olduğu, Ağustos 13 tarihiyle mahallerinden makâm-ı sadârete vârid olan telegrafnâmelerden anlaşılmıştır” (*Mecmûa-i AHBÂR*, 15 Ağustos 1896). 1890’dan sonra özellikle de 1894-96 yılları arasında sayısı giderek artan Anadolu’daki isyan hareketleri karşısında, devlet, dönemin gazetelerinde Ermeni halkın yaşadığı önde gelen illerde güvenliğin sağlandığı ve sorun çıkmadığı havasının yaratılması için benzer resmi ilan duyurularıyla kamuoyu bilgilendirilerek rahatlatılmak ve yönlendirilmek istenmiştir.

17/9 Cuma ve Cumartesi Ağustos 1896 tarihli *Mecmûa-i AHBÂR*, ilk sayfadan 16 Ağustos 1896 tarihinde duyurulmuş başka bir “Tebliğat-ı Resmiyye” yayımlar. Bu bildirinin de bir önceki güne ait Türkçe gazetelerde görüldüğü bilgisi paylaşılır:

“Dünkü gün bazı Ermeni sebük-magzânı (akılsız) bagteten (ansızın) ve alenen şurada burada icrâ-yı sekâvete (her çeşit kötülüğü yapmak) cür’et etmeleri üzerine Hükûmet-i Seniyyece derhâl tedâbîr-i kaviyye (güçlü tedbir) ve mü’essire-i inzibâtiyyeye (asayişe dair iz bırakan) teşebbüsle mütecâsirlerin (küstahların) pek çoğunu istîsâl (soruşturma, araştırma) ile emniyet-i umûmiyyenin (herkesin emniyeti) istihsâline müsâra’at (girişilmek) olunmuş ve Dersa’âdet ve mülhakatının (kazalarının) her cihetinde nizâmiye ve zabtiyeden kollar tertîb ile hıfz-ı âsâyişe

⁸⁸ Karadağ’da Cetinje adıyla bilinen şehirdir. Karadağ’ın başkentliğini de yapmıştır.

(güvenliği sağlamak) tamâmen ve kâmilin i'tinâ olunmakda bulunmuş olduğundan her sınıf ahâlînin iş ve güçleriyle iştigâl (uğraşmak) etmeleri lâzimedendir. Çünkü sâkî ve cânîlerin ahz ü girift (yakalama ve esir alma) ile mücâzâtlarının (cezalandırma) tertibi hakk-ı hükûmet olup, buna hiç bir kimsenin müdâhaleye hak ve selâhiyeti olmamasıyla her hangi sınıftan olur ise olsun, icrâ'ât-ı hükûmete karşı hod-serâne(dik başlılık) hareket, ya'nî sunûf-ı ahâlîden diğeri aleyhine tecâvüz ve ta'addîye(saldırma,düşmanlık) cüret eden bulunur ise hemen ahz ü giriftle hakkında kânûnun tayîn eylediği en sedîd (doğru) mücâzâtın icrâsı mukarrerdir. Bina'en-aleyh (aleyhinde gören) iş bu tenbîhât (bu tenbihler) hilâfına (tersine) hareket eden hangi cins ve mezhebe mensûb olur ise olsun, bilâ-fark (farketmez) ve temyîz ve bilâ-te'ennî (ihtiyatsız ve akılsızca) ve tehîr (geciktirme) ahz ve tenkili (uzaklaştırma, cezalandırma) ve kuvve-i askeriyye ve zâbitanın emr ve tenbîhine itâat etmeyip izhâr-ı muhâlefet (muhalefetin açığa çıkması) edenler hangi dîn ve mezhebden olur ise olsun, haklarında mukâbele-i bi'l-misl (o kimseye aynı mualemeyi yapamak) muâmelesinin icrâsı için memûrîn-i askeriyye ve zabtiyyeye emr-i kat'î (kesin emir) verildiği herkesçe malûm olmak ve sanat ve ticâretleriyle iştigâl edip hilâf-ı hareketten (karşı hareket) tevakkî (sakinme) edilmek üzere sûret-i mahsûsada (özel olarak) i'lân-ı keyfiyyet olunur (duyurulur) (*Mecmûa-i Ahbâr*, 17 Ağustos 1896).

Bu bildiride de kısaca, dünkü bazı Ermeni akılsızlarının, ansızın ve açıktan açığa şurada burada eşkıyalığa cüret etmiş oldukları açıklanır. Hükümet derhal tedbirler almış, saldırganların pek çoğu kökünden temizlenerek, umumi asayişin sağlanması için uğraşmışlardır. İstanbul ve çevresinde her taraftan asker ve zaptiyelerden kollar çıkarılarak emniyet ve asayiş iade edilmiştir. Ahalinin iş ve güçleriyle meşgul olmaları gerekmiştir. Eşkıya ve canilerin yakalanarak cezalarının verilmesi hükûmete ait bir hak olup buna hiç kimsenin karışmaya hak ve yetkisi yoktur. Hangi sınıftan olursa olsun hükümet icraatına karşı çıkanların yani ahali sınıflarından bir diğerinin aleyhine saldırıya kalkışanlar bulunursa, hemen yakalanarak haklarında kanunun gerektirdiği en ağır cezaların verileceği kesindir. Buna göre iş bu uyarmaya karşı hareket edenler, hangi din ve mezhepten olursa olsunlar ayırım yapılmadan, geciktirilmeden tutuklanacaklardır. Asker ve zabitanın emir ve uyarılarına itaat etmeyip karşı çıkanlar hangi din ve mezhepten olursa olsunlar haklarında misilleme yapılması için asker ve zaptiyeye kesin emirler verildiği herkesçe bilinmelidir. Halkın sanat ve ticaretle uğraşmaları, aksi davranışlardan şiddetle kaçınmaları gerektiği ilan olunur.

Ramazan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)* isimli çalışmasında, banka baskını sonrasında Ermeni Patrikhanesi'ndeki yaşanan gelişmeleri değerlendirir. 15 Ağustos 1896 tarihinde Ermeni Patrikhanesi'nin başına Mateos

İzmirliyan'ın yerine Bursa Murahhası Barthelameos Çamiçyan Efendi getirilmiştir. Mateos İzmirliyan 1895 yılının Şubat ayında Ermeni Patriği olarak atanmıştır. Ermeni komitecilere destek vermekle suçlanan İzmirliyan, Mısır ruhani önderliği görevinden de bu yüzden ayrılmıştır. Ermeni sorununun baş destekçisi olan İngiltere İzmirliyan'ın patrik seçilmesi süreciyle de yakından ilgilenmiştir. İngiliz sefareti bir önceki Osmanlı yanlısı Patrik Aşikyan'ın aksine milliyetçilik ve bağımsızlık fikirleriyle bilinen İzmirliyan'ı Ermeni toplumunun arzuladığı ama Osmanlı yönetiminin hoşlanmadığı bir patrik olarak görür. İngiliz İstanbul Sefiri Currie'ye göre, İzmirliyan, Osmanlı Ermenilerinin güvenliği için Avrupalı güçlerinin müdahalesinden başka bir fırsat bulunmadığını düşünen biridir. Currie ile yaptığı görüşmede İzmirliyan, doğu vilayetlerinde başından beri talep edilen ıslahatların uygulanmayacağını, bölgede görevlendirilen inceleme komisyonlarının da çalışmalarının hiçbir işe yaramayacağını bildirmiştir. İzmirliyan, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasının ancak ve ancak büyük devletlerin müdahalesi ile gerçekleşebileceğine inanan biridir. İzmirliyan, Şubat ayında kendisini destekleyen birçok Ermeninin katıldığı tören havasında bir etkinlik görevinin başına geçmiştir. Yaptığı konuşmada, birinci görevini hükümete, ikinci görevini millete sonra da kilisesine ve son olarak da nizamnameye olan sadakati olarak tanımlasa da kısa sürede yönetime olan sadakat tam tersi bir hal almaya başlamıştır. Göreve başlar başlamaz İzmirliyan, Doğu Anadolu bölgesindeki Ermenilerin zor durumda olduğunu, adaletsiz uygulamaların giderek yaygınlaştığı, Sasun'da yaşananlarla ilgili olarak bölgeye gidecek heyete yardımcı olmak üzere Muş'a bir murahhas verilmesi gerektiği şeklinde Adliye ve Mezahip Nezaretine dilekçeler vermiş ve kullandığı üslubundan dolayı istekleri reddedilip kendisine iade edilmiştir. O da isteklerini daha da genişleterek yeni bir takrir hazırlamış ve yönetime sunmuştur. İzmirliyan, karşılaşılan başlıca sıkıntıları kısaca şöyle özetlemiştir; Ermenilere ait vilayetlerde hukuksuzluğun ve asayişsizliğin kol gezdiği, Kürt ve Çerkezlerin yapmış olduğu talan ve yağmanın haddi hesabının belli olmadığı, Kürt ağaların nüfuzlarını kullanarak Ermenilere ait arazileri ele geçirdikleri, Ermenilere ait kilise ve manastırların ele geçirilip ahır olarak kullanıldığı, Hamidiye alaylarının sayılan sorunları azaltacağına daha da arttırdığı, Köyleri korumakla görevli zaptiyelerin papazlar dâhil tüm halkı darp ve gasp ettiği, Vergi toplamanın suiistimal edildiği, Ermeni kadınlarının kaçırılıp tecavüze uğradıkları, Ermenilere duyulan güvensizlikten dolayı evlerde birkaç kişi bir araya gelse komitecilik şüphesiyle tutuklanıp silahlarına el konduğu, zorla din değiştirildiği, hapishanede

mahkûmlara kötü davranıldığı, Eçmiyazin Katolikosluğu ile ilgili haberlerin sansüre uğradığı, Ermeni Nizamnamesin Ermenice ismine gazetelerde izin verilmediği gibi çok çeşitli sorunları Bâb-ı Âli'ye bildirmiştir. Patriğin üslubunun II. Abdülhamit'i kızdırması üzerine takrir iade edilmiş, İzmirliyan pes etmeyerek yeni takrirlerle II. Abdülhamit'e yanıt vermiştir. Hatta öyle ki Bâb-ı Âli yönetiminden habersiz Sasun hadisesi ile ilgili komisyona yardım için Vartan isimli bir papazı da görevlendirmiştir (Güllü, 2015: 217-232). Ermenilerin çıkardıkları pek çok ayaklanmanın başında Ermeni Patrikhanesi ve Patrik İzmirliyan'ın parmağı olduğu belirtilir. Anadolu'da başlayan isyanlar, Bâb-ı Âli baskını, tarihe iz bırakan Van isyanı ve en nihayetinde bu son olayda Patrik Mateos İzmirliyan suçlu bulunmuştur. Türkiye'deki pek çok kilisenin silah deposu haline geldiğini vurgulayan Hocoğlu, banka baskınından sonra Patrik İzmirliyan'ın Girit Vapuru ile Kudüs'e sürgün edildiğini belirtir (Hocoğlu, 1976: 370). Hükümetle çatışmaya girmekten kaçınmayan İzmirliyan, Ermeni bağımsızlık hareketini desteklemeyen dinî önderlerle de karşı karşıya gelmiştir. Bu önderlerden birisi de Osmanlı Ermeni Katolik Kilisesi'nin başındaki Azaryan Estafan Efendi idi. Çünkü Azaryan Efendi, daha önceden Ermeni komiteciler hakkında ihbarda bulunmuş, olay çıkarılmak istenen mahalleler ve silah depolarıyla ilgili hükümeti bilgilendirmişti. 1893 yılında Azaryan Efendi, Ermeni Katolikleri adına papaya hürmetlerini sunarken, Katolik mezhepdaşlarının Osmanlı ülkesinde bulunmaktan ve sultanın tebaası olmaktan duydukları mutlulukları dile getirmişti (Güllü, 2015: 233).

17 Ağustos gününe Katolik toplumuna ait *Mecmûa-i Ahbâr* 'ın ikinci sütunu ise Ermeni Patrikliğinin açıklamasına ayrılmıştır. Olayın hemen ertesi günü Gregoryan Ermenileri'ni temsil eden Patrik Kaymakamlığı tarafından olan bitenle ilgili bir açıklama yapılmıştır. Bu açıklama İzmirliyan'a ait değildir. Açıklama şu başlığı taşır: Ermeni Patrik Kaymakamlığı Tarafından Makâm-ı Sâmi-i Sadâret-i Uzmâya Arz ve Takdîm Olunan ve i'lân-ı Resmî ile Neşr Edilen Müzekkire Sûretidir:

Hayli müddetden beridir şurada burada ve husûsuyla pâ-yı taht-ı saltanat-ı seniyyede gûnâ-gûn (türlü türlü) efâl-i cinâiye'yi îkâ (cinayetleride vuku bulurdurmak, meydana getirmek) etmekte olan ve Ermeni cemiyet-i fesâdiyelerine mensûb oldukları melhûz bulunan bir takım cânîler dünkü çarşamba günü ihtilâl îkâ (ihtilal yapmak) maksadıyla ötede beride bazı vukûât-ı cinâiye'ye cûret etmiş olduklarından başka bunlardan bir cem-i gafîrin (muhafızların) dahi Bank-ı Osmânî'ye bi'l-hücûm muhâfazasına memûr olan zâbita neferâtını ve sâir bir takım

bî-günâh adamları itlâf ederek cinâyâtın en eşna'ini (kötü) irtikâb (kötü iş işlemek) etmiş oldukları cümlelerin kemâl-i esef (en yüksek gam,hüzün;) ve nefretle meşhûdu (bahtiyar) olmuş ve sâye-i kudret-vâye-i hazret-i zıll-ullâhîde âsâyış-i umûmîye hâlel (bozuklu,zarareksiklik) getirilmeksizin bu fenâlığın önü alınmıştır.

Bu şirket-i fesâdiyenin tavır ve hareket ve meslekleri ve irtikâb (kötü bir işe girişmek) etmekte oldukları cinâyât-ı senîanın (kötü cinayet) hukûk-ı umûmiyyeye ve hukûk-ı devlete ve hukûk-ı mukaddese-i saltanat-ı seniyyeye karşı ne derecede azîm mesûliyet-i kânûniyeyi dâî (çağırın sebep) ve cezâların en eseddinî (en sağlamını) müstelzim (gerekli) olduğu emri âşikâr bulunduğu gibi eğer Ermeni cemâati nâmına hareket ediyoruz süsünü veriyorlar ise bu iddiâları vezâif-i mukaddese-i sadâkatı tamâmıyla tanıyan cemâat-ı âcizânemizce mezhep ve millet ve vicdân ve nâmus ve'l-hâsıl dünyada mukaddes olan hissiyâtın kâffesi (cümle) nâmına olarak merdûd (kabul edilmemiş) ve nazar-ı âlemde dahi melun (lanetlenmiş) bulunduğu ve çünkü böyle eşhâs-ı cinâiye tarafından îkâ edilmiş olan sûriş ve fesâdâtın İslâm ve sâir sunûf-ı ahâlî (sınıf) nazarında güyâ vukûât-ı müteallimeye (acıyan, elemli, kederli) meydana açılacağı sevâbıkiyle müstedell (geçmişte işlenmiş suçları hakkında bir delil isbat etme,) olduğundan cürm-i meshûd eshâbından bulunan cânîlerin derdest edilmiş ve edilecek olanlarının dakîka fevt etmeyerek hemen cümlesinin mârrü'l-arz (marr=geçmiş) cezâ-yı sezâlarının icrâsı ve bu sûretle İslâm ve Hristiyan umûm ahâlî muvâcehesinde (huzurunda) Ermeni cemâat-ı sâdikasının leke ve ârdan muhâfaza ve İslâm karındaşlarımızla olan altı yüz senelik muhabbet ve merbûtiyet-i ebediyyemizin ve saltanat-ı seniyyeye ve zât-ı akdes-i hazret-i hilâfet-penâhiye olan ubûdiyet ve sadâkat-ı gayr-ı mütegayiremizin (değişen,bozuk,bozulmuş) halelden vikâye (koruma,sabip çıkma,kayırma) ve su hakâ'ik umûm mesâlik-i mahrûsatü'l-memâlik-i şâhânece malûm olmak üzere cemâat-ı âcizânemiz nâmına olarak iş bu arıza-i dâiyânemin (istirhamname,hedia dua) hemen resmen ilân ve şu arizamdaki müsted'iyâtımızın tamâmen icrâ ve bu bâbda vülât-ı izâm hazerâtına dahi bâ-telgraf teblîgât-ı serî'a-i mü'essirenin îfâ buyrulmasını kemâl-i ehemmiyet ve esk-i te'essür ile istirhâm ve niyâz eder ve abd-i sâdikları tarafından da Dersa'âdet'de ve memâlik-i şâhânenin her tarafında bulunan Ermeni kiliselerinde Hazret-i Îsâ aleyhisselâm nâmına olarak bu mel'ûn cânîler haklarında kilisece lâzım gelen muâmelenin icrâsı mukarrer bulunduğunu gerek abd-i âcizlere ve gerek Ermeni Patrikhânesi idâre-i hâzıra erkânı kulları umûm cemâ'at nâmına olarak kemal-i ubudiyet ve sadakatle arz eylemek babında ve kâffeyi ahvalde emir u ferman" (*Mecmûa-i Ahbâr* , 17 Ağustos 1896).

Ermeni Patrik Kaymakamlığı'nın sadaret makamına takdim etmiş olduğu resmi ilanla yayımlanan bu müzekkire (bir iş için üst makama yazılan resmi kâğıt) ile şunları demek ister: Uzun zamandan beri şurada burada özellikle payitahtta çeşitli kötülükler çıkarmakta olan Ermeni ihtilalcilerine mensup oldukları sanılan bir takım caniler dünkü Çarşamba günü ihtilal ve isyan çıkarmak amacıyla ötede beride bazı cinayetlere girişmişlerdir. Bunlardan çalgın bir topluluk Osmanlı Bankasına hücum etmişlerdir. Bankanın korunmasına memur, er, subay ve daha başka suçsuz adamları öldürmüşlerdir. Cinayetlerin en çirkinini

düzenlediklerini herkes nefret ve üzüntü ile görmüştür. Padişahımız sayesinde bu fenalığın önü alınmıştır. İş bu ihtilalcilerin tutum ve davranışları, işledikleri cinayetler umumi hukuka, devletler hukukuna, saltanat-ı seniyyenin haklarına karşı son derece büyük kanuni sorumluluklar taşıdığından ağırca cezalandırılmalarını gerektirmektedir. Eğer ecnebi cemaati adına hareket ediyoruz süsü veriyorlarsa bu iddiaları, mukaddes sadakat vazifesini taşıyan cemaatimizce mezhep, millet, vicdan, namus kısacası dünyada kutsal olan duyguların hepsi adına reddedilmiş ve lanetlenmiştir. Çünkü ihtilalciler tarafından çıkarılan karışıklıklar İslam ve diğer sınıf ahali arasında üzücü olaylara sebep olacağı aşikârdır. Bu suçları yapan canilerden yakalanmış ve yakalanacakların hepsi geciktirilmeden hak ettikleri cezalarla cezalandırılmalıdırlar. Böylece İslam ve Hristiyan ahali karşısında sadık Ermeni cemaati lekelenmemiş olacaktır. İslam kardeşlerimize 600 senelik sevgi bağlarımız büyük padişahımızla olan ilişkilerimiz, kulluk ve sadakatimiz bozulmadan korunmuş olacaktır. Bu hakikatlerin bütün memalik-i şahanece bilinmesi için aciz cemaatimiz namına iş bu arizenin resmen ilanı ile dileklerimiz yerine getirilmesi, bu bapta valilere telgrafla süratli ve etkili tebligatın yapılmasını önemle ve kederli gözyaşlarımızla istirham ve niyaz eyleriz. Sadık kulları tarafından Dersaadet'te ve memalik-i şahanesinin her yerinde bulunan Ermeni kiliselerinde Hz. İsa adına bu melun caniler hakkında kiliselerce lazım gelen işlemin yapılması kararlaştırılmıştır. Gerek aciz kulları ve gerek Ermeni Patrikhanesi yöneticileri kulları tüm Ermeni cemaati adına arz eylerim (*Mecmûa-i Ahbâr* , 17 Ağustos 1896).

Sadarat makamına sunulan yukarıdaki arz ile Ermeni Patrikliğinin İstanbul'daki olayların önünü almak ve bu olayların, isyanların Anadolu'ya sıçramasını Ermeni Müslüman dostluğu ve kardeşliği üzerine yapılan vurguyla engellemeye çalışılır. Bu müzekkire ile Osmanlı hükümeti Ermeni cemaatin başı/yönetici muhatabı olarak gördüğü kişiden İstanbul'daki akıl almaz olayların yatıştırılması için devreye girmesini istemiş olduğu iddia edilebilir.

17 Ağustos'taki Mecmûa-i Ahbâr gazetesinin ikinci sayfasındaki "Dâhiliye" haberlerinde Sultan Abdülhamid'in nasıl bir halkla ilişkiler kampanyası yürüttüğünü görürüz. "Selamlık resmi" töreni cuma günlerinin namazdan sonraki geleneksel rutindir. Abdülhamid, büyükelçiler, baş tercümanlar, generaller ve gazetecilerle bir araya gelerek ülke siyaseti hakkında fikir alışverişinde bulunur. Görüşmenin içeriğine dair herhangi bir

haber paylaşılmaz. Bu haberler sadece rapor niteliğinde bilgileri içerir. Selamlık resminin o günkü gündemi hiç kuşkusuz olaylardan sonra büyük devletleri temsil eden elçiler bir araya gelerek yaşananların değerlendirmesini II. Abdülhamit ile birlikte gerçekleştirmişler ve düşüncelerini padişaha iletmışlerdir. 16 Ağustos Cuma gününe ait selamlık resmi haberi şöyledir:

Dün Hamidiye câmi'sinde icrâ' buyrulan selamlık resmi âlisini temâşâ etmek üzere daire-i mahsûsede Rusya sefâreti baş tercümanı M. Maksimov ile sefâret-i müşârün-ileyh ikinci tercümânı ve Rusya generallerinden Çışakof ve Almanya devlet-i askerî zâbitânından M. Vasirof ve Rusya sefâreti tercümânlarından Prens Boris ve Newyork Herald gazetesi muharriri M. Şanid ve Bulgaristan Erkân-ı Harbiyye Mîralaylarından bir zât ve diğer bazı mu'tebarân (itibarlı kimseler) ile 18 kadar ecneb-i mu'tebere hazır bulunup icâb edenler nâil-i iltifât-ı şehr-yârî olmuştur (*Mecmûa-i Ahbâr*, 16 Ağustos 1896)

Mecmûa-i Ahbâr, baskın sonrası İstanbul'da çıkan kötü olaylarla ilgili de kısa haberler verir. “Evvelki gece Beyoğlu’nda Kumbaracı sokağında vukû bulan harîkte (yangın) yalnız boş bir hane yanmış ve doğramacı dükkânı dahi hasâr-dîde olmuştur (zarara uğramıştır). *Mecmûa-i Ahbâr*’ın 21 Ağustos 1896 tarihli sayısında Rusya İmparatoru ve İmparatoriçesinin Avrupa seyahati “Hâriciye” başlığı altında ön plana çıkarılmıştır. Gazetenin ikinci sayfasında ise II. Abdülhamit’in hafta başında pazartesi günü Ermeni Patrikliğine atanan Barthelameos Çamiçyan Efendi ve Ermeni Katolik Azaryan Efendi ile görüştüğüne dair bir haber yer alır. Azaryan Efendi ve Barthelameos Efendi arz-ı tebrikât ve ubûdiyet eylemek için mabeyn-i hümayûna gitmişlerdir. “Pazartesi günü Cülûs-u Hümayûn-u Hazeret-i Pâdişâhiye müsâdif yevmi mahsûs olmak münasebetiyle Katolikos Patrik Rutb. Azaryan Efendi Hazretleri ve Ermeni Patrik Makamı Rutb. Barthelameos Sırpazan Hazretleri mabeyn-i hümayûna bil-azîme arz-ı tebrîkât ve ubûdiyet eylemişlerdir (*Mecmûa-i Ahbâr*, 21 Ağustos 1896).

Ermeni Patrikliği’ne yeni atanan Rutb. Barthelameos Sırpazan Hazretleri, 15 Ağustos tarihli ihtarname ile yaşanan olaylar karşısında Padişahın tutumunun ne olduğu ve Ermeni cemaatinin nasıl davranması gerektiği ve buna karşı gelenlerin nasıl bir hareketle karşılaşacağı bilgisini cemaatine bildirmiştir. Gazete Ermeni patrikliği tarafından da cemaate seslemek için kullanılan önemli bir araçtır:

Sevgili Milletimiz

Dersa'âdette bazı taraflarda vukû gelen ahvâl üzerine Saray-ı Hümâyûn cânib-i âlisine şitabân olarak (acele ederek), Ermenilerin iskân etmekte bulundukları mahallât ve çarşıların muhâfazasını ve muhtâciyne lâzım gelen yiyeceklerin tevzîni temîn edecek tedâbîr-i serîa (hızlı tedbir) ve müessirenin (hükümünü yürüten) ittihâz buyrulması istirhâmâtını hakikât-ı meâl-i ihtiva-yı Cenâb-ı Şehinşâhilerine arz eyledim.

Sevgili Milletime ilân ederim ki, Pâdişâhımız Efendimiz Hazretleri bütün Makâmât-ı Âliyeye ve husûsâ Serasker, Dâhiliye ve Zaptiye nâzırları paşalar hazârâtına cümle ahâlînin istirhât-ı tâmmе (tam rahat ve huzur) ve can ve mallarının muhâfazası husûsunda tedâbîr-i müessirenin(tedbirli hüküm yürüten) ittihâzı ile maiyyetlerinde mikdar-ı kâfi asâkir-i Şâhâne ve jandarmalar bulunarak, takım takım her tarafa azimetle (gidiş), emr-i hükümete karşı harekete cür'et edenler hakkında her hangi millet ve mezhepten olur ise olsun, kuvve-i mania istimâl (kuvvet kullanmalarını) etmelerini emr u fermân buyurmuşlardır. İş bu irâdât-ı mekârim-kâr-ı hazret-i Şehriyârîye muvâfık (uygun) hareket olunması için bütün kiliseler karoziç (քարոզիչ) (misyoner) ve papaz ve Tağ. Horhutlarına (խորհուրդ) (kurul-meclis) bu meâlde ihbârât icrâ' edilmiştir ki, merhametli Pâdişahımız velî-nîmet efendimizin şefakat ve inâyet-i şâhânelerini işiterek, ona göre hareket etsinler ve tarîk-i istikamette bulunsunlar. 15 Agustos 1896 Ermeni Patrik Kaymakam Barthealameos Arkeb (*Mecmûa-i Ahbâr*, 21 Ağustos 1896).

Patrik Barthelameos, bu ihtarname ile banka baskını sonrası yaşananların önüne geçebilmenin yollarını aradığını kendi tebaasına göstermeye çalışır. İstanbul'da meydana gelen olaylar üzerine Ermenilerin yaşadıkları mahalle ve çarşıların koruması ve ihtiyaç sahipleri için yiyeceklerin sağlanıp hazırlanması için acil önlemler alınması gerektiğini padişaha bildirdiğini Ermeni cemaatine duyurur. Padişah efendi de bütün yüksek makamlara, Harbiye, Dâhiliye ve Zaptiye Nazırlarına herkesin rahat ve huzur içinde yaşaması, can ve mallarının korunması adına gerekli önlemlerin alınması için emirler vermiştir. Görevlerini yerine getirirken yanlarında gerekli asker ve jandarma bulundurmalarını, hükümetin emrine karşı gelenlere hangi mezhep ve milletten olursa olsun kuvvet uygulamalarını emretmiştir. Gerekli tedbirlerin alınıp işlerin istenilen şekilde yürümesi için bütün kiliseler ve orada görev yapan herkese bu durum bildirilmiş ve ona göre hareket etmeleri istenmiştir.

Gazetenin 3. sayfasında banka baskını ve sonrasındaki kargaşalar sırasında adam öldürme girişiminde bulunan kişilerin bir an önce ceza alması için padişahın iradesi

doğrultusunda Mahkeme-i Fevkalâde (Özel yetkili mahkeme) oluşturulduğu ve azalarının tayin olduğu haberi yer alır.⁸⁹ Bir hafta sonraki nüshada bu konuyla ilgili yeni gelişmelere ve yargılamalara yer verilir. Bu haber dönemin diğer gazetelerinden olan İkdâm gazetesinden alınmıştır. Habere göre, padişahın bilgisi ve emirleri doğrultusunda kurulan Mahkeme-i Fevkâlade’de yargılamalar devam etmektedir. Bu kişilerle ilgili gerekli kanunlar aynen uygulanacak ve işledikleri suçun cezasını çekeceklerdir. Bununla beraber İstanbul’da bulunan Osmanlı devletinin ve yabancı devletlerin vatandaşı olan işsiz, güçsüz, ailesiz serserilerin payitahttan dışarıya çıkarıldıkları haberi işitilmiştir (*Mecmûa-i Ahbâr*, 28 Ağustos 1896).

Osmanlı Bankası Baskını ve şehirde çıkan karışıklıklar Osmanlı hükümetini destekleyen Katolik Ermenilerinin gazetesi *Mecmûa-i Ahbâr*’da teblîgat-ı resmîyeler şeklinde yer alır. Bu ilanlarla sürekli var olan durum saptanıp, şehirde yeniden karışıklık çıkarmak isteyen kişilerin önüne geçileceği şeklinde uyarılar yer alır. 28 Ağustos 1896 tarihinde gazete yeni bir resmi ilan yayımlamıştır. Bu ilan bir öncekilerin benzeri niteliğindedir. Padişahımız sayesinde ülkede asayiş yeniden sağlanmış, fesadın önü kırılmıştır. Yeni çıkabilecek bir soruna karşı da gerekli önlemlerin alındığı, ama çıkabilecek en küçük bir olay karşısında bile idari ve askerî en küçük memurdan en büyüğüne kadar sorumluluk hissiyle hareket edeceklerinin bilinmesi gerektiği ve ansızın bir karışıklık çıkarsa da hükümetin elindeki tüm güçleri harekete geçireceği duyurulur. Ve karşılık veren her kim olursa olsun hakka tecavüzlerin yeniden başladığı kabul edilir ve durumun anlaşılması için herkesin anlayabileceği bir dilde beyannameler hazırlanıp basılarak dağıtılır ve daha başka ne önlemler gerekliyse alınacağı bildirilir.⁹⁰

⁸⁹ “Bu kere vukû bulan iğtişâşâtta (kargaşada) zimmethâl olarak ele geçirilen bil-cümle eşhâsın cinâyât taâruzâtı vakı’alarınca bil muhâkeme haklarında iktizâ’ edecek (gerekli olacak) mücâzât-ı kanûniyye ta’yîn etmek ve hükümleri istînâf ve temeyyüze tabi olmamak emr-i muhâkeme âlemi icrâ’ olunmak üzere Meclis-i Mahsûs-u Vükelâ kararıyla bil istizân (izin isteme) müntebiz ve şerefsûdûr buyrulan irâde-i seniyye-i Hazret-i Pâdişahî mûcibince teşkûl olunan Mahkeme-i Fevkalâdenin riyâset ve azalarına (başkan ve üyelerine) ta’yîn buyrulmuş olan zevâtın esâmesi zîrde ilan olunur”(*Mecmûa-i Ahbâr*, 21 Ağustos 1896).

⁹⁰ “...en küçük hâl ve hareketten pek ziyâde içtinâb (sakınma) ve müebbeden (daimi surette) edilmek üzere vesâit-i münâsebe (benzer araçlar) ile ahâlîye icra-i mevaiz (nasihat etmek) ve nesaih-i vakı’aya (olaya ilişkin öğütlere) itâat etmeyerek gerek öyle bir sûriş (kargaşa) zuhûrunda ve ahâlî tarafından hakk-ı hükümet olan vezâif-i tenkiliyye (etkisiz hale getirme, örnek bir ceza verme) müdâhale olunur ve yahûd müslim ve gayr-ı müslim her hangi sınıftan olur ise olsun yek diğeri aleyhine taarruz ve tecâvüz vukû bulunur ve o halde hükümetin vesâyâsı (öğütleri) isga edilmeyerek (kulak verip dinlenmeyerek) asâkir-i şâhâneye karşı teşhîr-i silah idiler ise, asâkir-i şâhâne tarafından o makule (çeşit) eşhâsın her kim olur ise olsun menn’i tecavüz ve

Patrik İzmirliyan'ın görevden alınmasından sonra yeni atanan Patrik Barthelameos, Osmanlı Hükümeti ile arayı iyi tutmaya çalışır ve gazete bu haberleri asla atlamaz. 28 Ağustos tarihli gazetede Ermeni Patrik kaymakamı Patrik Barthelameos Hazretlerinin evvelki gün Bâb-ı Âliye azîmetle Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı paşalar hazaratını ziyaret etmiş olduğu haberi yer alır. Bir sonraki hafta ise Adliye Nazırı ve Zaptiye Nazırı ile görüşen Patrik Ermeni cemaati açısından iyi bir halkla ilişkiler kampanyası yürütmektedir. Haberlerde patriğin, hükümetle yapmış olduğu görüşmelerin içeriği hakkında bir bilgi verilmemesi o dönemin habercilik anlayışı ile açıklanabilir. Dönemin gazetelerinde gelişmeler aktarılır ama olaya ilişkin bir yorum verilmez (*Mecmûa-i Ahbâr*, 30 Ağustos 1896). Ermeni Ruhban sınıfının Osmanlı hükümeti ile sıcak ilişkiler kurma çabası gösterdiği düşüncesi Van'dan gelen başka bir haberle pekişir. Yüzyıllardan beri Van'da bulunan Ermeni millet-i sadıkası, sahip oldukları nimet ve müsaadelerden dolayı duydukları memnuniyet ve minnettarlığı Akdamar Manastırı Katolikos vekili Rahip Arsen aracılığıyla Van Valisi'ne ulaştırmışlardır. Bununla birlikte Van'da tarım, sanayi ve ilim alanlarında yapılacak gelişmelerden de ümit dolu olduklarını vurgulamışlardır. Bu haberin altında da *Mecmûa-i Ahbâr* 'ın Türkçe gazetelerden bunu gördüğü bilgisi vardır (*Mecmûa-i Ahbâr*, 28 Ağustos 1896).

31 Ağustos 1896 tarihinde dâhiliye haberlerinin içinde artan güvenlik önlemlerinden dolayı hükümetin jandarma ve polis sayısında artışa gittiğini öğreniriz. “Dersa'âdet memûrini zâbitasına 150 süvâri polisi daha ilavesi mukarrer bulunduğu yazılmıştı. Jandarma efrâdına 200 neferin zammı kararlaştırılmış olduğunu *Moniteur* yazmıştır” (*Mecmûa-i Ahbâr*, 31 Ağustos). 6 Eylül 1896 tarihindeki haberden de polis, jandarma ve zâbitanlara birer maaş ikramiye dağıtılmış olduğunu öğreniriz. “Yazdığımız veçhile, dün hazîne-i maliyeden Polis ve Jandarma zâbitan ve efrâdına birer maaş verilmiştir” (*Mecmûa-i Ahbâr*, 6 Eylül 1896). Hükümet yaşananlar karşısında iktidarını sağlamlaştırmak ve komitecilere güç gösterisinde bulunabilmek için kolluk kuvvetlerini ödüllendirip sayısal olarak artış yapma yolunu tercih etmiştir. Güvenik güçlerine ilişkin gazetede paylaşılan bilgiler

müdâhalât-ı mukarrer ettiği muhakkak bilinmesi lüzûmunun dahi ilave-i vesaya edilmesi ve matbaa-i vilayetta (vilayet matbaasında) o yolda ve avâmın (halkın) anlayabileceği lisânda beyân-nâmeler tertib ve tab' ettirilerek kuraye (kasaba ve köyler) neşr ve tevzi (yayma ve dağıtma) ve'l-hâsıl (kısaca) sükûn u asayışı hazırların takrir ve edamesi halen ve mevziyen daha ne gibi tedâbîre mütevakkıf ise, bila ifade-i vakt ona dahi tevessül edilerek, hilâf-ı merdi ahval ve harakât vukû'na zinhâr meydan verilmemesi encûmen-i mahsûs-u vûkelâ kararıyla a'lâ irâde-i seniyye kat'iiyen tavsiye ve ihtâr olunur” (*Mecmua-i Ahbar*, 28 Ağustos 1896).

habercilik açısından incelendiğinde, *Mecmûa-i Ahbâr* farklı gazetelerde okuduğu ya da hükümetten elde ettiği gelişmeleri birer cümle ile okuyucularına aktarmaktadır. Paylaşılan bilgiler arasında da bütünlüklü bir anlatım tarzı tercih edilmez, günlük yaşanan olaylar sade bir biçimde okuyucuya sunulur. Haberler arasında bağlantı kurmadan yalın bir anlatım tercih edilir.

Dış dünyada olan biteni yakından gözlemleyen gazete 30 Ağustos 1896 tarihinde “Ahvâl-i Politika” başyazısında dış dünya basınında yer alan haberlerden derleme yapmıştır. Azgayin (Ազգային) (Millî) isimli sütunda Ermeni milletini doğrudan ilgilendiren haberler yer alır. Banka baskını ve sonrasında yaşanan olaylar sırasında pek çok kişi başıbozukluktan dolayı mağdur olmuştur. Mağdur olan kişilere yardım etmek için Ermeni ve Müslüman ahaliden oluşan bir komisyon oluşturulur. 30 Ağustos 1896 tarihli *Mecmûa-i Ahbâr*’dan bu komisyonun nasıl işlediğine dair örnek bir haber okuruz. “Hasköy muhtâcîni için ahîren ihsân buyrulan 1200 lira-i Osmanînin hüsnü tevzî ve idaresine nezâret etmek üzere, Ermeni Patrik Kaymakamı rutb. Barthelameos Sırpazan Hazretlerinin tensîbi (münasip görmesi) üzerine Vankyan Ker. Arisdakes Vardapetin riyâseti tahtında teşkîl olunmuş ve Beyoğlu alay beyi Hafız Sabri Bey ile Terziyan Krikor Efendi dahi bu komisyona a'zâ tayin kılınmışlardır. Komisyon talimât-ı mucibince mahallelerde ifâ-i vazîfeye başlamıştır” (30 Ağustos 1896).

II. Abdülhamit yaşanan olaylarda kimlerin parmağı olduğunu, kimlerin bu işlerde Ermeni komitelerine yardım ettiğini de merak etmektedir. Hükümet bu bilgiyi elde edebilmek için patrikhane ile iletişime geçmiştir. Ermeni Patrikliği devlet erkânıyla yaptığı 'çeşitli görüşmelerden sonra Ermeni cemaatinden kimlerin bu işlere karışmış olabileceğinin araştırılması için kiliselerine iki önemli ilan gönderir. *Mecmûa-i Ahbâr* gazetesi Ermeni Patrikliğinden kiliselere giden bu iki önemli ilanı okuyucularına duyurur. “Ermeni Patrikhanesi tarafından umûm Ermeni kiliselerine âtîde sûretleri derç olunan iki kıta ilan gönderilmiştir”(Mecmûa-i Ahbâr, 30 Ağustos 1896) Bu ilanların ilki, İstanbul, Bursa ve Edirne illerindeki Ermeni okullarında görev yapan öğretmenlerin isimlerinin ve nereli olduklarının patrikhaneye bildirilmesi zorunluluğunu içeren duyurudur. “ Der-saâdet ve bilâd-ı selâsede (İstanbul, Bursa, Edirne) kâin (olan) mekâtib (mektepler) muallimînin esâmîsi ile nereli olduklarının ve hal u şânlarının bilinmesine komisyonca lüzûm göründü. ... bir kît'a defterin serîan tanzîm ve irsâlî (düzenlenmesi ve gönderilmesi) ve içlerinde şüpheli

takımından olmak üzere Patrikhanece taht-ı zannda bulunanların esâmîsi işaret edilmesi husûsuna (?) emr ve irâde efendim hazretleridir”. Bu bilgiler yardım komisyonu tarafından değerlendirilecektir. Şüpheli görünen kişilerin de isimlerinin Patrikhaneye özellikle bildirilmesi istenmektedir. İkinci ilan ise yerliden olup şüphe taşıyan Ermenilerin komisyonca isimlerinin bilinmesini lüzum görmektedir. Bu kişilerin isimlerinin kilise isarelerinden alınarak komisyona takdim edilmesi gerektiği haberi vardır (*Mecmûa-i Ahbâr*, 30 Ağustos 1896).

Olayların yankılarının devam etmesiyle birlikte Osmanlı Hükümeti, 4 Eylül 1896 tarihinde İstanbul’daki kargaşanın son bulup insanların eski sosyal hayatına dönmesini isteyen bir ilan⁹¹ yayınladı. Bildiriye göre; başkentte yeniden ahalinin huzurunu bozup, güvenliği engellemek isteyenler olduğu, bunun karşısında ahalinin telaş ve endişeye düşerek günlük yaşantılarına dönmeğe çekindiklerine dair bilgi alınmıştır. Özellikle dükkânların kapalı tutulması ekonomik hayata sekte vurmuştur. Duyuruda Osmanlı hükümetinin, genel güvenliğin sürmesi ve korunması için her türlü jandarma ve polis gücünü devre soktuğu ve her türlü olay için hazır tutup gerek gördükleri yerde devreye

⁹¹ Şu aralık bazı esbâb-ı agrâz (garazlar nedeniyle) ve fesâd taraflarından pâ-yı taht-ı saltanat-ı seniyye sekenesinin (sakinlerinin) huzûr ve rahatlarını selb (bozma) ve asâyiş-i beldeyi ihlâl kastıyla bir takım erâcîf (yalan sözler) ve ekâzib (uydurma laflar) neşr ve tertîb edilmekte olması ahâlînin ve ez-cümle ahz u itâ (alışveriş) ile meşgûl olanların telâş ve endişeye düşerek bir hal-i ihtirâzda (çekinme) bulunmalarına ve dükkânlarını kapatmalarına sebep olduğu tahkîk ve istihbâr edilmiştir. Sâye-i meâlivâye-i hazreti mülûkânede âsâyiş-i umûmînin muhâfaza ve edâmesi için tekâyüdât-ı ihtiyâtiye ve mükemmele (hilelere karşı tedbirli ve noksansız) ittihaz olunarak, Der-saâdet ve mülhakatının (İstanbul’a bağlı yerler) her tarafında asâkir-i şâhâne jandarma ile polis sınıfından kuvve-i kâfiye bulunduğu, ve gece gündüz esvâk ve mahallâtın taht-ı tarassudât (gözlemler) bulundurulduğu cümlelerin meşhûd (şahidi) ve malûmu olduğundan, ve muhâfazaya memur kuvve-i askeriye ve zâbitanın kumandanlarına her gûne (çeşit) ahvâl-i meluzeye göre açık ve etraflı emirler verildiğinden zâbitaca daima takip edilmekte bulunan müsellâhen tutulanların kanunen terettüb edecek ahkâmın en ağırız ile icrâ-i mürâcaatları tebaa-i ecnebiyeden mefâsette fiilen iştirâk edenler mesûliyet-i kanûniyyeden kurtulamayacakları gibi, hükümetin emniyet etmediği ecânibin (yabancıların) dahi mensûp oldukları sefâret vasıtasıyla memleketlerine def-i tabii mukarrerdir. Şu halde en küçük bir hareket zuhûr itse kuvve-i askeriye ve jandarma ve polis efrâdının hemen vezâif-i kanûniyyelerini icra' ve emniyet-i ammeyi mükemmelin vikâye muktedir bulunacaklarından, ahalinin telâş etmelerine ve dükkânlarını kapatarak kendilerini ikrâr eylemelerini hâlel olmadığı cihetle, herkesin işiyle ve alışverişiyle meşgul olarak, müsterihim(içi rahat olmak, kaygısız olmak) imrâr-ı evkât (vakit geçirmek) eylemeleri lazım gelir. Çünkü muhâfaza-i umûm-u âsâyiş-i memleket vazifesi esâsen ve münhasıran hükümete ait olup buna âhalinin ne münferitten (tek başına) ve ne müctemiyen (toplucu) müdâhalesi caiz olamayacağı ve kat'en yerli ecnebi halkın ictimâları memnuniyet-i cedide-i kanûniyye tahtında bulunduğu cihetlerle o gibi müdahalat ve ictimâda tasaddi (başlayanlar) edenler her kim olursa olsun ahkâm-ı kanûniyye itaat etmemiş add olunarak, ana göre haklarında terettüb edecek (gerekli olacak) mesûliyet-i kanûniyyenin hükmü icra edileceği cümlelerin malûmu olmak üzere meclis-i vükela kararıyla iş bu ilannâme-i resmi neşr olundu (*Mecmûa-i Ahbâr*, 4 Eylül 1896).

girmeleri için emirler verildiği belirtilir. Banka baskını ve sonrasında pek çok akıl almaz bozgunculuğa karışanlar kanunun pençesinden kurtulamayacaklardır. Aynı zamanda hükümetin güvenmediği tüm yabancıların da mensupları oldukları sefaret vasıtalarıyla memleketlerine dönmelerine karar verilmiştir. Şu anda en küçük bir olay çıksa güvenlik güçlerini oluşturan askeriye, jandarma ve polisin anında olaya müdahale etmeye hazır olduğu, ahalinin telaş etmesine gerek olmadığı aynı zamanda kapalı dükkânların artık açılarak eski hayata geri dönülüp insanların işleriyle, alışverişleriyle meşgul olması gerektiği duyurusu yapılır. Genel asayişin sağlanması görevinin hükümete ait olduğu vurgusu yapılarak ahaliden hiç kimsenin olaylara müdahale etmesinin caiz olamayacağı, aksi davrananların kanuna itaat etmemiş olduğu varsayılarak geçerli kanunlar çerçevesinde işlediği suçtan sorumlu olacağı belirtilmiştir (*Mecmûa-i Ahbâr*, 4 Eylül 1896).

Mecmûa-i Ahbâr gazetesi, 23 gün sonra olan bitenle ilgili rapor ve bildiri niteliğini taşıyan haberlerin dışında kendi görüşlerini yazar. Bu yazı ile birlikte gazetenin Osmanlı hükümeti ve Ermenileri hakkında neler düşündüğü netleşir. “Mütâlaamız” ismiyle yayımlanan yazıda Osmanlı Bankası baskını ve sonrasında yaşananlardan dolayı aklı başında, iyiyi ve kötüyü ayırt edebilen her sadık Ermeninin üzüntü duyacağı vurgulanır. Yüzyıllardan beri Ermeni cemaati Osmanlı topraklarında sadık ve itaatkâr bir millet olarak yaşamış ve mezhebini de koruyabilmiştir. Kendisine 500-600 seneden beri pek çok ayrıcalıklar ve izinler sağlanmış ve devletin en önemli, en itibarlı, en nazik memurluk görevleri verilmiştir. Osmanlı ülkesinin başkentinden memleketinin her köşesine kadar Osmanlının ekmek ve nimetiyle asırlardır yaşamıştır. Son birkaç yıldır cahil zihinlere fesat tohumu ekilerek, Ermeni milleti kışkırtılmakta ve tahrik edilmektedir. Yaşananlar karşısında milletçe binlerce kez üzüntü duymamak elde değildir:

Hâdis-e-i malûmdan dolayı izhâr-ı teessüfü âzim (niyet) etmeyen aklı başında ve hayrı ve şerri lâıkiyla tefrîke mûktedir hiçbir sâdık Ermeni yoktur. Asırlardan beri Ermeni cemâati taht-ı tâbiyyet-i Devleti Aliye’yi Osmaniye’de kemâl-i sadâkat ve itâatle yaşayarak, milletini, mezhebini muhâfaza etmiş, ve selâtîn-i azâm tarafından ihsân buyrulmuş olan Ferâmîn-i Hümâyûn ile nice nice imtiyâzât ve müsâadât-ı âliye mahzûr (engel) buyrulmuş ve bunlardan kat-ı nazâr 5-600 senelerinden beri hükümdârân-ı zişân-ı Osmâniyye’nin ve vükelâ ve ricâl-i İslâmiyenin mazhâr-ı emniyeti olarak devletin en mühîm en muteber en nâzik memuriyetleri bunca Ermeni asdika-yi bende-gân (sadık kullar) yanına tevdi kılınmış, elhâsıl yüzlerce senelerden beri gerek nefis-i pâ-yi taht-ı saltanat-ı seniyye ve gerek memâlik-i mahrûse-i

şâhânenin her belde ve memleketinde mütemekkin bunca tebaa-i Ermeniyân devlet-i ebed müddet-i Osmâniyye'nin nân u nimetiyle yaşamakta bulunmuş olduğu halde, şu birkaç senelerden beri her nasılsa bazılarının ezhân-ı cahilânelerine bir tohum fesâd girerek, hiçbir akl u hikmete hiçbir esâs-ı ciddiyyeye mübtenî (dayanmaktan) olmadıktan başka, bir bendenin (kulunun) bir tabiinin efendiyesine, pâdişâhına medyun (bağlı) bulunduğunu vazîfe-i mukâddes-i sadâkat ve ubûdiyyete dahi külliyyen mugâyir olarak, husûle getirilen teşvîkat ve tahrîkyât-ı bedhâhâneneden (kötülüğe teşvik ve tahrik etmeden) dolayı milletçe hezâran teessüfleri edilmemesi kabil midir? (Mütalâamız, *Mecmûa-i Ahbâr*, 6 Eylül 1896).

Başyazıda bir milletin refah ve saadatinin yolunun aklın, mantığın, konum ve görevin, sadakat ve kulluğun dışında delice hayaller ile gerçekleşemeyeceği, istenilen saadatin ve refahın sadece ve sadece eğitimle, her tarafa yeni okullar açılmasıyla sağlanabileceğinin altı çizilir. Bu okullarda da öğrencilere güzel ahlak, terbiye, padişaha sadakat ve hükümete itaat vazifelerinin güzelce öğretilmesi ve bu kişilerin mesleklerine uygun istihdam ettirilerek sanayide, ticaret ve ziraat alanlarında ilerleme sağlanması gerekir. Fakat okullar bu minvalde kurulmaz, öğrenciler, Ermeni çocuklarının fikir ve zihinleri belirtilen şekillerde terbiye edilmezse, milletin refah ve saadeti için yaşadığı vatanın kurallarına uyulmazsa aslında kendi zararına çalışmış olur ve yüzyıllardan beri İslam dünyasının içinde yaşayan Ermeniler, milletini, mezhebini ve dahası onurunu kaybetme noktasına geleceği ortadadır:

Bir milletin, bir cemâatin refâh u saâdet-i hakikiyesi öyle bir takım aklın mantığın, mevkî ve vaziyetin ve başlıca sadâkat ve ubûdiyyetin haricinde tahayyülât-ı mecnûnâne ile kabile istihsâl olamayacağı her aklı selim sahibinin taht-ı tasdîkinde olup, ârzû olunan refâh u saâdet-i hakikiye ancak ve ancak her tarafta mektepler ihdâs (oluşturma) ve küşâdı (açma) ile, bunlarda şâkirdâna, evlâd-ı cemâata hüsn-i ahlâk ve ta'lîm ve terbiye (öğretim ve eğitim) ciddiye ile beraber, tâbi olduğumuz pâdişâhımıza sadâkat, ve kavânîn ve kavâid-i hükümet-i seniyye itâat vazîfelerinin güzelce ta'lîm ettirilmesi ve bu meslekî müstakîme üss-ül harekât ittihâz eyleyerek sanâyi, ticâret, zirâat vesâirenin terakki olunabilip eğer ki mekteplerimiz bu yolda teessüs etmez (kurulmaz), eğer ki şâkirdân ve evlâd-ı cemâatin efkâr u ezhânı işâr ettiğimiz sûrette terbiye edilmez, eğer ki umûm-u efrâd-ı ahâlî, kendi hakiki saâdet ve refâhiyetini derûninde (gönlünde) yaşattığı vatanın menâfi-i sahîhesi (gerçek çıkarları) ve tâbi bulunduğu devletin nizâmât u kavâid-i mevzuai meşrûası haricinde ve istikâmet u halîset hilâfında hareketle elde etmek cinnetine dûcâr ise tekrar be tekrar söyleriz ki doğrudan doğruya kendi zararına çalışmış olduğundan başka yüzlerce senelerden beri, mahzâ (tek) devlet-i Âli Osmân'ın müselleme âlem olan müsaâdekarlığı ve ulûv-u cenâbı sayesinde bazı kalabilmiş olan değil yalnız Ermeni milleti ve mezhebini hatta haysiyetini dahi kaybedeceği emri aşikârdır (Mütalâamız, *Mecmûa-i Ahbâr*, 6 Eylül 1896).

Yazıda bununla birlikte her meslekten, yaştan, cinsiyetten Ermeninin rahip, öğretmen, banker, sarraf, tüccar, amele, sanatkâr, kadın, erkek, genç, yaşlı herkesin saadet ve refahı deli divane araçlarla ve tedbirler değil, padişahın merhametine sığınarak mutluluğunu ve rahatını yakalayabileceği vurgulanır. Ve gazetecilik mesleğinin bir zorunluluğu da tüm bu uyarıları Ermeni halkına yapmasıdır:

Binâen aleyh, buralarını, rahip, muallim, banker, sarrâf, tüccâr, esnâf, sanatkâr, amele, el-hâsıl erkek, kadın, zengin, fakir, büyük, küçük, her sınıf-ı ahâlî, cümlemiz (?) (?) bilerek ve bu sahihliğe aklen, mantıken ve vicdânen iskât olarak cemâatçe selâmeti, refâh u saâdet-i harâbîyeti mucîp bir takım mecnûnane vâsıtalar ve tedbîrler ile değil, illâ tabiiyeti ile müftehîr olmaya diyânet ve insaniyet kavâidince borçlu bulunduğumuz Pâdişâhımızın âguş u merhametine sığınmaktan başka bir yerde aramamalıyız. Vak'a ikrâr ve itirâf etmeliyiz ki, bir takım Ermeni bedhâhân ve cühelâsı tarafından zuhûra gelen son vaka-ı mukâddere, bunca asırlardan beri nân u nîmetiyle perverde olduğumuz ve nice nice lûtf u ihsânlarına mazhâr olageldiğimiz devlet-i mufahham-ı âliyye'nin pek ziyâde teessûf ve teessürüne batı olmuş, ve bu cihetle Ermenilikten Ermeni nâmından ne kadar yüz çevrilse câiz ve haklı bulunmuştur, lâkin şurasını da pek iyi biliriz ki, şevketli, kudretli mehâbetli Pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin, âbâ u ecdâd-ı a'zamları bulunan Selâtin-i Osmâniyye'den irsen (babadan oğla miras yoluyla geçen) ve daha doğrusu hilkaten (doğuştan) muttasıf (nitelikli) oldukları merhâmet, rikkât (yufka yürekli), şefakât ve hissiyât-ı ulüvv-i cenâbâne-i cemileleri ol derece vasî ol mertebe âli ve ol kadar bi hadd u beyândır ki, vaka-ı mukâddereden dolayı Ermeni cemâatı hakkında husûle gelen fena tesârin az vakitte zâil ve ber-taraf olacağına asla ve kat'a iştibâh (şüphe) edilemez. Şu kadar ki, ol merhâmet u şefakat-ı pederâne-i nâiliyyetle (murada erme) yeni baştan ihyâ olabilmek için evvel emirde muhtâç-ı mağfiret olan evlâdın, bila ifade-i vakit ve kemâl-i sıdk u hâlisetle huzur ı pedere şitâbân olarak, arz-ı nedâmet ve taktim-i ferize-i ubûdiyyet ile istirhâm-ı merhâmet eylemesi ferâiz-i tâbiyyeye (tabi olunan kurallar) ve kavâid-i dine (dini kurallara) mükteziyyâtındandır.

Binâen aleyh, hâiz olduğumuz gazetecilik vazîfesi iktizasınca (gazetecilik görevi gereği), iş bu ferîze-i sadâkat kari'nin ifâsını, şunun bunun iğfâlâtlarını (aldatmalarını) ve tahrikât-ı bedhâhâneleri (kötücül tahrikler) ile tarik-i müstâkim ve sadâkat şuariden şaşmış olanlara hâlisane tavsiye ve peder-i müşfik-i muazzam ve mufahhamımız bulunan Pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin şefakat u merhametlerini istirhâm u istihsâle müsâraatlarını (acele etme) ihbar eyleriz (Mütâlâamız, *Mecmûa-i Ahbâr*, 6 Eylül 1896).

16 Eylül 1896 tarihli *Mecmûa-i Ahbâr* 'ın, İkdâm gazetesinden alıntıladığı haber oldukça önemlidir. Banka baskını ve sonraki olaylarda polis ve jandarmanın ele geçirmiş olduğu bombalar, silahlar, dinamitler Tophane'de sergilenerek gazeteciler başta olmak üzere tüm halkın gezip görmesine sunulmuştur. Fotoğrafın yeni yeni kullanılmaya başlandığı ama hala gazetelerin pek çoğunun resimsiz yayım yaptıkları dönemde görselliğin

ne kadar önemli olduğunu kavrayan hükümet çareyi sergi açmakta bulmuştur. Oysa dönemin Avrupa basınında Abdülhamit ve Osmanlı hükümeti ile aleyhinde pek çok karikatür çizilip görsel olarak negatif bir Abdülhamit ve Osmanlı bürokrasisinin imajı çizilmekteydi. Vanessa R. Schwartz, *Spectacular Realities* adlı çalışmasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçek yaşamın bir görüntü olarak temsili ve kavranışının görüngü olarak yaygınlık kazanmasındaki patlamayı inceler. Gerçeğin temsil edildiği mecralar bulvarlar, kitle iletişim araçları yani gazeteler, morgdaki cesetlerin kamuya gösterimi, mum heykeller müzesi, panoramalar ve erken filmlerdir. Modern toplumun biçimlenmesinde görüntü gerçekliği temsili ayrıcalıklı bir yere sahip olmaya başlayacaktır (Schwartz, 1998: 1-12). İkdam gazetesinden alınan haber şöyledir:

Ermeni erbâb-ı mefâsidin yedlerinden alınıp ve hâne ve meskenlerinde zuhûr edip canib-i zâbitadan Tophâne-i Âmireye teslim edilmiş olan kumbara ve revolver ve tüfek ve kama vesâire gibi alet ve esliha ile bazı elbisenin müfredâtını mübeyyîn (meydana koyan, beyan eden) elde edilen defter sûreti zirde derç ve bunların Tophâne-i Âmirece vaz' olundukları mahalli mahsûsa ecânib ve müteberân ile gazetecilerden onar onar gelecekleri irâdesi mukarrer bulunmuş olduğu istihbâr kılınmıştır (*Mecmûa-i Ahbâr*, 16 Eylül 1896).

4.3. *Cerîde-i Şarkîye* (1885-1921) ve Osmanlı Bankası Baskını

4.3.1. *Cerîde-i Şarkîye*'nin Biçim ve İçerik Özellikleri

Cerîde-i Şarkîye, 1 Haziran 1885'te İstanbul'da günlük gazete olarak yayın hayatına başlar. İsminin altında gazetenin kimliği "politikiye, millîyye, ticârîyye, sarrâfiyye ve ilmiyye" kelimeleri ile açıklanmıştır. Gazetenin sahibi Dikran Civelekyan'dır.⁹² İdaresi, Bâb-ı Âli'de Civelekyan matbaasındadır. Gazetenin editörleri Hagop Varjabedyan, Apig Mübahacıyan,

⁹² Dikran Civelekyan'ın doğduğu yer ve tarihi hakkında iki ayrı bilgi mevcuttur. İlki, Yedikule Ermeni Hastanesi salnamesine göre, 1848 yılında Kayseri'de doğmuştur. Diğeri ise Teotoros Lapçincian'a göre, Kayserili anne ve babadan 1852 yılında İstanbul'da doğmuştur. 13 Şubat 1907 tarihinde de İstanbul'da hayata veda etmiştir. Viyana Mihitarist tarikatının İstanbul'daki şubesi Pangaltı Lisesi'nden mezun olmuştur. Sarraflık işiyle ilgilenen Civelekyan, muharrirliğe *Mimos* gazetesinde başlamıştır. Bunun ardından İstanbul'da çıkan Fransızca bir gazetenin yayın dairesinde çalışmıştır. Vartan Paşa'nın yayın müdürü olduğu *Tercüman-ı Efkâr*'ın muhasipliği ile uğraşıp birkaç ay sonra gazetenin müdürü olmuştur. 1877-85 yılları arasında bu gazeteyi çıkardıktan sonra *Cerîde-i Şarkîye* için gerekli imtiyazı alıp bu yayına başlamıştır. Yine 1889 yılında yayımlanan ve 1908 tarihinde kapanan *Surhantag* adlı Ermenice günlük gazetenin de imtiyaz sahibi olmuştur. Basına olan katkıları nedeniyle mütemayiz rütbesi ve dördüncü sınıf Osmani ve Mecidi nişanlarıyla taltif edilmiştir. 1881 yılından itibaren Civelekyan matbaasında pek çok Ermenice eser basmıştır (Pamukciyan, 2003: 150-151).

Onnig Balıkçıyandır (Mildanoğlu, 2014: 394). Gazetenin yayın hayatına başladığı dönemdeki fiyatı 40 paradır. Abone fiyatlarına baktığımızda İstanbul için 12 aylığı, 200 kuruş; 6 aylık 105 kuruş; 3 aylık 55 kuruştur. Taşrada ise 12 aylık 240 kuruş; 6 aylık 125 kuruştur ancak 3 aylık abonelik bulunmamaktadır. Şehir ve taşra arasındaki ücret farkının nedeni posta ücretidir. Gazetede verilecek ilanların da ücret politikası belirlenmiştir. 1'nci, 2'nci ve 3'cü sahife 6 kuruş; 4'ncü sahife 5 kuruştur. 4 sayfa olan gazetenin ilk yayımlandığı yıllardaki boyutu 45,5×57,5cm'dir. 8-9 yıldır Tercümân-ı Efkâr isimli gazeteyi çıkaran Dikran Efendi, asıl kendisinin imtiyaz sahibi olduğu yeni bir gazete çıkarmak istediğini ilk sayısındaki "İfâde-i Mahsûsa" başlıklı tanıtım yazısında açıklar. Bu yazıyla başta padişah II. Abdülhamid olmak üzere dönemin Dâhiliye Nazırı ve Ethem Paşa hazretlerine teşekkürlerini sunar. Dikran Efendi'nin güzel dileklerinden matbuat müdürü Mehmet Efendi hazretleri de payına düşeni almıştır:

Kâriîn-i kirâm (şerefli okuyucuların) hazârâtına (huzurlarına) zâhir olduğu (göründüğü) vech ile, sekiz dokuz seneden beri Tercümân-ı Efkâr gazetesini her cihetçe taht-ı idâre-i âciz-ânemde (alçak gönüllülükle) neşr edegelmekte olup, lakin doğrudan doğruya nâm-ı âciz ile mahsûs bir gazete imtiyâzına mazhar (nail olma) ve malîk olmak (sahip olmak) arzusuna mebnî vâki olan mürâcaat-ı âciz-ânem üzerine, âlem-i matbûâtta sebkât eden (ilerleyen) hidemât-ı kesire-i çâker-âneme (kölecesine) mükâfaten taraf-ı hükümet-i seniyyeden CERÎDE-İ ŞARKÎYE ser-levhası tahtında bir gazete imtiyâzı i'tâ ve ihsân buyrulmuş olmakla, bu günden itibaren *Tasvir-i Efkâr'* ı bitta-ati-i (?) yerine âfî hakla (bağışlanma hakkıyla) *Cerîde-i Şarkîye* meydân-ı intişâre vaz' eylediğimi vesile ittihakıyla hükümet-i seniyyenin hak-ı nâmûsta hak-ı kem-terânemde (acızce) izhâr-ı emniyet-i kâmile eylemesinden dolayı beyânı teşekkür ederek evvela pâdişâhi maârif-perver Sultan Hamid Han-ı Sani Efendimiz hazretlerinin (?) ömrü ve şevket ve iclâlleri duâ-i vâcib-ül edasıyla tezyîn-i lisânı ubûdiyyet eder, ve ba'dehû ve bil-cümle vûkelâ-i fihâm hazârâtıyla Dahiliye Nazırı ... übhettü (?) devletlü Ethem Paşa Hazretlerine bu babda beyân-ı şûkr u mahmidetle (övme) temçiret-i (?) umûru mihâm-ı devlette her an ve zaman muvaffakiyetlerini temenni eylerim.

Kezalik matbûât müdürü pürdetpirî saâdetli Mehmet Efendi Hazretleri dahi imtiyâz-ı âciz-ânemin ahz u istihsâli husûsunda hakkı bende kanemde ibrâz-ı emniyet-i kâmile eylemiş olduğundan efendi-i müşarünileyh hazretlerine dahi vâcibe-i zimmetim olan teşekkür ve mâhmidetimi alenen arz u beyân ederim.

Kezâ millet ve kâriîn ve sâir zevât-ı hamiyet kar'an hazârâtı bunca senelerde beri hakk-ı âciz-ânemde ibrâz-ı teveccühât-ı fevkalâde ederek, iktamât u hidemâtı bendekânemi tazâir buyrulmuş ve hüsnü nazar ve rağbetlerini asla diriz etmemiş olduklarından bu babda umûm millete dahi arz-ı şükran ve minnettârı ile bundan böyle teveccüh ve rağbeti millîyenin devam edeceği ümidi kavisine mebni iş bu

Cerîde-i Şarkîye'nin neşrine bu günden bed ve mübâşeret ettiğimi beyân u ilan ederim (1 Haziran 1887, *Cerîde-i Şarkîye*).

O dönemin gazetelerinin satılmasına aracılık eden yazılardan birisi de tefrikalardır. Civelekyan bir önceki gazetesindeki yayınlara aynı şekilde devam edeceği bilgisini okuyucularıyla paylaşır.

“Dünkü son *Tercüman-ı Efkâr*'da ihtâr ettiğim veçhile işbu *Cerîde-i Şarkîye*'de Kızıl Sihirbaz romanın dercine devam olunacağı gibi Limonçyan Perovre Efendinin elân kaleme almakta olduğu nefis bir tiyatro dramı dahi yakında tefrika makamında derç u neşir edileceğini ilân eder, ve Limonçyan Efendinin asâr-ı sairesi gibi iş bu eseri cedîdi dahi mazhâr-ı rağbeti umâmiyle olacağında şüphem olmadığından bu münasebetle beyan eylerim” (*Cerîde-i Şarkîye*, 1 Haziran 1885).

Dört sayfadan oluşan gazetede pek çok konu ile ilgili bilgi vardır. Genel bir kural olmamakla beraber haber türlerinin dağılımına baktığımızda; ilk sayfasında günlük havadisler, telgraflar, Azgayin başlığıyla hemen hemen tüm Ermeni gazetelerinde olan cemaat haberlerinin yer aldığı sütun, ikinci sayfasında ahvâl-i hariciye, son posta bölümü, üçüncü sayfa ve dördüncü sayfada ilanlar ve çeşitli haberler yer almaktadır. Bu haberlerin içerisinde de bir tasnif henüz görülmez. Anadolu'dan da Rumeli'den de gelen haberler yer alır; yangın, hastalık, deprem, hırsızlık gibi konuları ard arda okuyabilirsiniz. İlanlar bu gazete için oldukça önemli olmuştur. Üçüncü ve dördüncü sayfalarda ilanlar yer alır.

Osmanlı Bankası Baskını, gerçekleştiğinde gazetenin fiyatı 20 paradır. On yıl sonra gazete yarı fiyatına düşmüştür. Bu durum gazetenin daha çok kişi tarafından okunması için olumlu bir gelişme olarak görülebilir. Gazetenin abonelik fiyat koşulları da değişmiştir. Abone fiyatları İstanbul için, 12 aylık 140 kuruş; 6 aylık 70 kuruş ve 3 aylık 40 kuruştur. Taşra için abonmanlık ya 1 yıl ya da en az 6 aylıktır. 1 yıl için 200 kuruş; 6 ay için 100 kuruş ödenir. Paul Fesh, *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul* isimli eserinde bu gazetenin tirajı için 1200 rakamını verir (Fesh, 1999:66). Dış haberlere oldukça fazla yer veren gazete ecnebi haber ajanslarından bilgileri alır. 19. yüzyılda 3 büyük önemli haber ajansı vardı: Havas, Reuters ve Wolff/Continental. Bu haber ajanslarının üçü de bağımsız olmasına karşın kendi ulusal hükümetleriyle çok güçlü ilişkileri söz konusuydu. Bismark hükümeti gücünü yitirdiğinde Alman haber ajansı Wolff/Continental, kendisini İngiliz haber ajansı Reuters'ın egemenlik alanından korumaya çalıştı. Reuters haber ajansının etkinlik alanı İngiltere ve

Uzak Doğu iken Havas'ın Fransa, İtalya, İspanya ve Portekiz; Wolff'un ise Almanya, Avusturya, İskandinavya ve Rusya'ydı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar da bu üç ajans dünyadaki haber akışını etkili bir şekilde yönlendirmiş ve yönetmiştir. Pek çok önemli bilgi/haber ulusal hükümetlerce bu ajanslardan elde edildi (White, 2005:32). *Cerîde-i Şarkıye*, haber ajansları arasında Avusturya'nın Furniye'sini kullanır. Rusya dış işleri bakanı Lobanov'un ölüm haberi bu ajanstan alınarak okuyucularla paylaşılmıştır. "Ajans Furniye nâm telgraf acentesinin dün akşam gazetelere tebliği ettiği bir kıtâ' telgraftan anlaşıldığına göre; Rusya hâriciye nâzırı Prens Lobanov Çar Hazretleri mahiyetinde olarak Viyana'dan Kieşe giderken şimendifer katarı içinde vefât etmiştir" (*Cerîde-i Şarkıye*, 20 Ağustos 1896).

4.3.2. *Cerîde-i Şarkıye* ve Osmanlı Bankası Baskını

Cerîde-i Şarkıye gazetesi banka baskınının gerçekleştiği 14 Ağustos günü 3377'nci⁹³ sayısını çıkartmıştır. Hasmik Stepanyan, *Cerîde-i Şarkıye*'nin baskısının akşam yapıldığını yazar (Stepanyan, 2005: 588). Baskın olayının yaşandığı gün gazetenin akşam baskısı yaptığını varsaysak da olaya dair herhangi bir bilgiye rastlamayız. Altı sütuna ayrılmış ilk sayfanın sağ köşesinde "Osmanlı Bankası" isimli küçük bir haber yer alır. Bu habere göre, Rum cemaatinin yortusu nedeniyle Osmanlı Bankası'nın Galata, Beyoğlu ve İstanbul idarehaneleri perşembe günü kapalı olacaktır. Bunun nedeni bu şubelerde çalışan Rum nüfusunun fazla olması şeklinde tahmin edilebilir.

Günlük yayın yapan *Cerîde-i Şarkıye*, İstanbul'da yaşanan olaylardan dolayı yayımına üç gün ara verecektir. 12. senesinde olan gazetenin 3378 numaralı sayısı iki günlük, 18-19 Pazar-Pazartesi olarak çıkar. İlk sayfada da "İhtar" başlığının altında "Perşembe, Cuma, Cumartesi günleri gazetemiz neşir olunmamıştır" uyarısında bulunur. Ama gazetenin neden yayımlanmadığına ilişkin en ufak bilgi yer almaz. Banka baskını sonrasında İstanbul halkı evlerden dışarı çıkmamış, uzunca bir süre dükkânlar kapalı tutululmuştur. Bu durumun hiç

⁹³ Gazete, ilk sayfasını **günlük havadis, dahiliye, sarrafiye, azgayın** sütunlarına ayırırken; ikinci sayfasını **İtalya ve Habeş**, havadisat-ı hariciye ve politika yazılarına, **haydararutyun sansaryan varjaran** ilanına, **meşhur bir eser-i sanayi** yazısına, ödüllendirme haberleri olan **tevçihat ve nişan** bölümüne, **tefrikaya**; üçüncü sayfasını ahvâl-i sihiye ve kolera, **Girit ve Makedonya** haberlerine; S. Pırğıç Hastanesi ilanına, **müteferrika** bölümüne, **azgayın varjaran** ilanına; **tiyatro, tefrika, vergi** (ilan) bölümlerine; son sayfasını da tamamen ilanlara ayırmıştır. Bu gazetenin ilan politikası ayrıca ele alınması gereken bir çalışma konusudur (*Cerîde-i Şarkıye*, 14 Ağustos 1896).

kuşkusuz gazetecilik faaliyetlerini de etkilemiş olabileceği düşünülmelidir. Osmanlı Bankasının bulunduğu Galata ve çevresi aynı zamanda pek çok gazetenin de çıkarıldığı yerdir. Yaşanan olaylar göz önüne alındığında editörler ve dizgicilerin matbaalarına ulaşmada zorluk çektiği, ulaşanbilenlerin ise olan biteni haberleştirebilecek düzeyde bir bilgiye sahip olmadığı düşünülebilir.

Bu sayıda II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yıl dönümü olduğu için "Cülûs-u Hümâyûn Hazreti Pâdişâhi" yazısı ve Abdülhamit'in süslü tuğrası ile gazete rutin görüntüsünün dışına çıkmıştır. Abdülhamit, tahta oturma merasiminde bağışlayıcı olduğunu göstermek adına hapisanedeki bir kısım tutukluyu serbest bırakmıştır. "Cülûs-u hümayûn münasebetiyle hapisânâ-i umûmide müddet-i cezalarının 3'te 2 kısmını ikmâl eden 20 erkek ve bir kadın dün salıverilmiştir" (*Cerîde-i Şarkîye*, 18-19 Ağustos). Cülûs-u hümayûn nedeniyle şehirde gerçekleştirilen etkinlikler ve kutlamalarla ilgili haberler bir gün sonra 20 Ağustos Salı günü gazetede yer almıştır. Cülûs-i Hümâyûn haberi, Abdülhamit karışıklığının çok net okunduğu Varna'da çıkan İravunk gazetesinde alaycı bir üslupla ele alınacaktır. Ancak *Cerîde-i Şarkîye*'de ise, şehir yaşantısının olağan haline döndüğü imajı verilmeye çalışılmaktadır:

Cülûs-u Hümâyûn-u Hazreti Pâdişâhi münasebetiyle, dün gece Der-saâdet' te her tarafa şeh-i âyin icra olunmuştur. Yıldız Sarayı Hümâyûnu civarı, binlerce fener ve kandillerle donatıldığı gibi vükelâ-i fihâm hazâratı ile hususi haneler, devâir-i resmiye (resmi daireler), ticaretgâhlar, bankalar, ve müessesât-ı umumiye, kandiller, bayraklar ve levhalar ile donatılmıştır.

Dün Osmanlı Karakol sefinesi (gemi) donatıldığı gibi, limanda bulunan ecnebi sefâret mayet vapurları ve Osmanlı ve sâir tüccar sefineleri bayraklarla donatılmış idi. Öyle vakit mu'tâddan olan yerlerden birer nöbet top atılmıştır. Bil-cümle ruhani reisler ile ecnebi sefâret tercümânları ve Osmanlı Bankası ve Düyûn-u Umûmiye müdürü Mâbeyn-i Hümâyûna azîmetle arz-ı tebrîkât eylemiştir (*Cerîde-i Şarkîye*, 20 Ağustos 1896).

Cuma günü Hamidiye camiinde gerçekleşen selamlık görüşmeleri, bu gazetede daha ayrıntılı bir biçimde yer alır. Görüşmeye Rusya ve Almanya'nın temsilcilerinden başka 111 Romanyalı seyyah da katılmıştır.

"Selamlık alayı Cuma günü Hamidiye camisinde icra buyrulmuştur. Resmi mezkûr-u temâşâ etmek için daire-i mahsûsede Rusya sefâreti baş tercümânı M. Maksimov ile sefâret ikinci tercümânı Rusyalı General Zicazov, Almanya zabitanından M. Vayhiprov, Romanya

sefâretinden tavsiye ile gelen 111 Romanyalı seyyâhlar ve sefârat-ı sâireden 18 ziyaretçi hazır bulunup, haklarında bil-vâsıta iltifât-ı şâhâne erkân buyrulmuştur” (*Cerîde-i Şarkıye*, 20 Ağustos 1896).

Her hafta cuma namazından sonra farklı ülke temsilcileriyle bir araya gelen Abdülhamit, olaylar yatıştıktan yaklaşık bir ay sonra pek çok kişiyi Hamidiye Camisi’nde bir araya getirmiştir. Bu toplantıya sefaret görevlileri ağırlıklı olmakla birlikte muhabirler, tercümanlar, müsteşarlar da katılmıştır. Öyle ki Osmanlı Bankası Müdür Yardımcısı Abuano’nun da ülkeye döndüğünü bu görüşmeden öğreniriz:

Selamlık alayı dün Hamidiye camisinde icra buyrulmuştur. Resmi mezkûru temâşâ etmek üzere, daire-i mahsûsede Papa Hazretlerinin vekili Monşer Bonetti ve refiki, Bank-ı Osmâni ikinci direktörü M. Auboyneua ve baş tercümânı Saad. Panciri Bey Efendi Hazretleri, Karadağ Maslahat-güzârı M. Bakiş, İngiltere sefaret-i ateşe militeri ve Ruyalı Prens ve Prenses Zagotçvari ve Rusya sefaret-i ikinci tercümânıyla bir refiki Fransa General konsolosu M. Gayet ve Bâb-ı Fransa muteberini, Almanya sefaret-i Mayet vapuru kaptanı ve Rusya ile İtalya sefaret-i Mayet vapurları komutaları ile zabitanı, Belçika, Şued Norvegiya ve Amerika zabitanından 5 zat Figaro gazetesi muhbiri M. Sarisandis ve biraderi ve sefâretlerinden tavsiye ile gelen 24 kadar ziyaretçiler hazır bulunup, bunlardan lâzım gelenler Mahyet-i Seniyye erkânı Harbiye Müşiri dev. Şakir Paşa Hazretleri vasıtasıyla iltifat-ı şâhâneye nail olmuşlardır (*Cerîde-i Şarkıye*, 21 Eylül 1896).

Girit meselesi ile ilgili haberler *Cerîde-i Şarkıye*’nin gündemini uzunca bir süre meşgul eder. Banka baskınından sonra Girit meselesi ile ilgili ilk haber, bölgede sükûnetin sağlandığı ve karışıklıktan eser kalmadığına dair bir bilgidir. Avrupa’dan gelen telgraflardan elde edilen haber, önce İkdam gazetesinde okunmuştur. Bu haberle bölgede artık sorunun kalkmış olduğu şeklinde bir hava yaratılır. “Girit’te efkâr-ı umûmiyenin tamamıyla kesb-i sükûnet eylediği ve karışıklıktan hiçbir eser kalmadığı Avrupa gazetelerine çekilen bir telgrafta okunmuş olduğunu İkdam gazetesi yazdıktan sonra, şu halde Girit ahvâline artık katiyen terbiye pezîr olmuş nazarıyla bakılabileceğini beyân ediyor” (*Cerîde-i Şarkıye*, 20 Ağustos 1896). İlerleyen günlerde Girit ve Makedonya’daki huzursuzluklar, dönemin Osmanlıca gazeteleriyle birlikte *Cerîde-i Şarkıye*’de de yer almaya başlayacaktır. Banka baskınına ve sonrasında yaşanan İstanbul’daki olaylara ilişkin doğrudan bir haber yayımlamayan bu gazete başıbozukluğun görüldüğü başka yerlerdeki haberleri sütunlarına taşımakta bir sıkıntı görmez. Bu haberlerin de kaynağı çoğunlukla İstanbul’da yayımlanan

İkdam, Saadet, Tercümân-ı Hakikât gazeteleridir. 1-2 Eylül 1896 tarihli gazetenin dâhiliye haberleri kısmında Girit adasında kargaşa çıkaran fesatçıların Atina’da idam edilerek cezalandırıldığı haberi yer alır:

Girit’in son karışıklıklar sırasında Yunanistan’dan mezkûr adaya kaçıp fesâtçılar ile birlikte bazı fazâhat (alçaklık) ve cinâyetlere iştirâk ettiklerinde dolayı, Atina divân-ı harp huzûrunda muhâkemeleri bi-l-icra idâmlarına hüküm olunan ve hükümleri kral tarafından tasdik olunan 16 Yunan zâbitinin 15’i idâm olup, birinin dahi son dakikada telef-i nefs ettiği Atina’dan September 12 tarihiyle matbaamıza çekilen bir telgraftan anlaşılmıştır. Bunlardan mâ-adâ, ahîren vârid (erişen) olan Avrupa gazetelerinde okunduğuna göre, diğer bir takım Yunan zâbitası askeri olmayıp başıbozuk adamlar ile cinâyet iz’ânına sebebiyet vermiş olduklarından, muhâkemeleri umûmi mahkemelere tevdi olunmuştur (*Cerîde-i Şarkîye*, 1-2 Eylül 1896).

Cerîde-i Şarkîye, “Resmî” başlığı altında hükümetten gelen farklı konulardaki duyuruları okuyucularına iletir. Osmanlı Bankası Baskını ve sonrasındaki olaylarla ilgili *Mecmûa-i Ahbâr*’daki “teblîgat-ı resmîye” şeklindeki açıklamalar, *Cerîde-i Şarkîye* gazetesinde “Telgrafnâme Sûreti”⁹⁴ ismiyle sütunlarda yer almıştır. Konumuzla ilgili bildiriler, *Mecmûa-i Ahbâr* gazetesinde okuyucunun ilgisini çekecek şekilde çoğunlukla ilk sayfadan ve ilk sütundan verilmiştir. *Cerîde-i Şarkîye* gazetesi ise resmi bildirileri, birinci sayfasından ziyade ikinci ya da üçüncü sayfasına taşımıştır. Söz konusu gazetenin gündeminde Osmanlı toplumunda yaşanan gelişmeler dâhiliye köşesinden verilmekle birlikte, ağırlıklı haberler dış dünyada yaşananlar olaylardır. Havâdisat-ı hariciye ve siyaset üzerine pek çok gelişme, dünya siyaseti, ülkelerarası yürütülen politikalar *Cerîde-i Şarkîye* tarafından çok yakından takip edilir. Gazetenin yürüttüğü bu yayın politikası, sansür mekanizmasından dolayı iç politikayla ilgili hükümetin resmi bildirilerinin dışında yazılacakların sınırlı olmasıyla ve uluslararası bir konu olan Ermeni meselesinin çözümü için dünyadaki gelişmelerin önemli bulunmasıyla açıklanabilir.

⁹⁴ Bu resmi duyurular *Cerîde-i Şarkîye* gazetesinde de *Mecmûa-i Ahbâr* gazetesindeki kadar düzenli olmasa da yer almıştır. *Mecmûa-i Ahbâr*’ın haftanın belli günlerinde çıkmasından dolayı resmi ilanların yayımlandığı günler arasında her iki gazete arasında senkronizasyonu yakalamak mümkün değildir. Resmi bildirimlere ilk gazetemiz olan *Mecmûa-i Ahbâr*’da ayrıntılı bir şekilde yer verildiği ve bu metinler birbirinin aynısı olduğu için *Cerîde-i Şarkîye* üzerinden tekrar edilmeyecektir.

Banka baskını olayına karışan kişilerin yargılanması için kurulan Mahkeme-i Fevkalâde ile ilgili bilgiler gazete için önemlidir. Bu haberlerin pek çoğu hükümet kaynaklı haberler olduğu için gazetelerdeki metinler, birkaç sözcük dışında birbirinin aynısıdır. 25-26 Ağustos 1896 tarihli sayıdan banka baskını ve sonrasındaki olaylara karışanların Mahkeme-i Fevkalâde’de yargılanmaya başladıklarını okuruz:

Âhiren vukû bulan karışıklıkta zimethâl olarak ele geçirilen eşhâsın muhâkemesini icrâ edecek olan ve ba irâde-i seniyye teşekkül eden mahkeme-i fevkalâde baş mu’tâ-i umûmi Atuf Lebib Efendi hazretlerinin taht-ı riyâsetine olmak üzere evvelki gün içtima ederek icrâ-i muhâkemeye başlamıştır. Mahkeme-i mezkûre mu’tâ-i umâmiliği vazîfesini Der-saâdet istinâf baş mu’tâ-i umûmi saad. Cemal Bey Hazretleri ifa eyleyeceklerdir (*Cerîde-i Şarkıye*, 25-26 Ağustos 1896).

29 Ağustos Perşembe günkü gazetede “Ahz-ü Girift Nizâmnâmesi Sûretidir” (Yakalama Nizamnamesi Suretidir) başlıklı bildiride, şöyle denilmektedir:

Erbâb-ı mefsedetten oldukları iddiasıyla maznûn aleyhim (zanlı hakkında) olup, gayr-i mevkûf (tutuksuz) bulunan Kumkapı’da Fırıncı sokağında sakine Gabriel kızı 20 yaşında Zabel, ve Sarıyer’de Yeni Mahalle caddesinde garaz olhane sırasında Hacı Melik Efendi 2 numaralı hanesinde müste’ciren (kiracı olarak) sâkine 21 yaşında Nikogos kızı Yuliyane ve Rumeli Hisarında kilise sokağında müsteciren sakine 22 yaşında Ovsanna binti Mardiros Ayvazyanın usûl-i muhâkemât-ı ceza kanûnun mevâd-ı mahsûsesi ahkâmınca tevfiiken Der-saâdet Cinâyet Mahkeme-i Âliyyesinde muhâkemeleri icrâ kılınmak üzere Kanûn-ı Cezanın 54’ncü maddesi keyfi mucibince cinâyete ithâmlarına karar verildiğinden müttehim-i merkumun (kendisinden şüphelenilen) her nerede görülür ise tutulup, mahkeme-i mezkûre tevkîfhânesine teslim lazım geleceği bil cümle Zâbita-i Adliyye memûrlarının malûmu olmak üzere iş bu ahz u adalet heyeti ithâmiyesinden bittanzim takdim kılındı (*Cerîde-i Şarkıye*, 29 Ağustos 1896).

Osmanlı Bankası, önemli bir kurum olduğu için en az elçiler kadar banka müdürü ve müdür yardımcısı ile ilgili bilgiler de gazetede haber olma değeri taşır. Osmanlı Bankası Genel Müdür Yardımcısı M. Gaston Auboyneua’nun, Şark Sürat Katarı’yla bir önceki gün Dersaâdet’ten ayrılarak Paris’e hareket ettiği bilgisi verilir. Osmanlı Bankası Genel Müdürü Sir Edgard Vincent, diğer yardımcı müdür yardımcıları M. Gustav Wüfung ile M. Rives Kont. Arno ve bankanın büyük memurları Auboyneua’yı yolculamak için Sirkeci iskelesine

gitmişlerdir. Auboyneau'nun, 20 gün orada kalacağı bildirilmiştir (*Cerîde-i Şarkîye*, 31 Ağustos 1896).

Ağustos'un son haftası gazeteler Rusya Hariciye Nazırı Prens Lobanov'un ölüm haberiyle çalkalanır. Lobanov, Ermeni meselesiyle ilgili olarak 1895 yılının yaz aylarında İngiltere'nin ıslahatların gerçekleştirilmesi için Bâb-ı Âli'ye baskı yapılması teklifini reddeden kişidir. Padişaha sunulan ıslahat projesi, bir ültimatom niteliği taşımadığı için Rusya'nın hiçbir şekilde zorlayıcı tedbirin uygulamalarına müdahil olmayacağını bildirmiştir (Douglas, 1976: 121). Rusya'nın hedefi Doğu Anadolu'da bağımsız Ermeni Devleti kurmaktan ziyade, doğrudan doğruya bu bölgeyi topraklarına dâhil etmektir. Hariciye Nazırı Prens Lobanov- Rostovski, aynı zamanda 1895-96 yıllarında Rusya'nın sınırında "Ermenisiz bir Ermenistan" istediğini belirten bir Rus yöneticisidir (Kuran, 1994: 228). *Cerîde-i Şarkîye* gazetesi Prens Lobanov'un ölümüyle ilgili haberi birinci sayfadan Günlük Havadis köşesine taşıdığı gibi, ikinci sayfasında da "Prens De Lobanov'un Vefatı" başlıklı bir yorum yazısına yer vermiştir. İlk sayfadaki ölüm haberine ilişkin bilgiler Viyana gazetelerinden derlenmiştir. Kalp hastası olan Lobanov, Rus İmparatoru ve İmparatoriçesi'nin Ağustos ayındaki Avrupa gezisinde onlara eşlik etmiştir. Lobanov'un seyahat esnasında geçirdiği kalp krizinden dolayı Viyana'da öldüğü ve yerine kimlerin geleceğine dair tartışmaların yapıldığı haberde yer almıştır. Yorum yazısında ise, *Cerîde-i Şarkîye* gazetesi, Lobanov ile birlikte Rus dış siyasetinin değişiminden söz etmiş, Prens'in önemini belirtmiş ve Avrupa siyasetinin bu durumdan nasıl etkileneceğine dair değerlendirmeler yapmıştır:

(...) Prens de Lobanov ki Viyana'da, yani Balkan işlerince politika merkezi olan diğer bir noktada bulunmasıyla, mesâil-i câriyeyi (var olan sorunları) çok yakından görmüştü. Mevkî-i iktidâra geçmesiyle beraber, bu mesleği biraz tadîl etmeyi lüzûm gördü.

(...) Her halde herkesin gördüğü bir husûstur ki, Prens de Lobanov selefi M. De Giyersin iddialarını biraz lastikli bir sûrette tefsîr etmesiyle, Bulgaristan meselesinin ahitnâmeler dâiresi dâhilinde hallini teshil etti. Ve bu sûret-i hâl menâfi-i esâsiye nokta-i nazarından Rusya için hiçbir kararı mucib olmayıp, devlet-i müşârün-ileyhinin kendi politikasınca câiz gördüğü tebeddül (değişim) yalnız sûver-i icrâiyyeye inhisâr etti.

Prens Lobanov'un politikası bu imkânsızlığı mümkün etti. Bu sâyede Rusya diğer işlerde kendi serbesti-i hareketine manî olan bir müşkülâtı meydandan kaldırmış oldu. Ve şimdi umûmen anlaşılmış bir husûstur ki bu neticeye vâsıl olmak için Petersburg kabinesinin ihtiyar ettiği fedakârlıklar her nazariyede ait şeyler olup,

kendi menâfi-i hakikâsıyla nokta-i nazarından hiçbir şey kayıp etmemiştir. Hatta bu politikanın devlet-i müşârün-ileyhânın hakikî menâfi-i nokta-i nazarından daha müsâit neticeler hâsıl olmuş olduğu ispât edilebilir.

Bu ilk muvaffâkiyet Prens de Lobanov'un siyasi şerefine temsili oldu.

Müşârün-ileyh bu muvaffâkiyetini hâsıl ettiğinden beri Rusya'nın politikaca nüfûzunun dâiresini tevsîye (genişletmek) çalışmakta idi, ve husûsiyle şu son zamanlara Avrupa'nın politikaca muvâzenesi meselesinden İtalya ile Habeşistan'ın barışması meselesine varıncaya kadar, hiçbir politika işi zuhûr etmemiştir ki onda Rusya diplomasisi mühim bir mevki tutmuş olmasın.

Şu son zamanlarda Prens de Lobanov'un Rusya politikasının dâire-i tesîrini daha ziyâde tevsî eylemek ve yeni muvaffâkiyetler hazırlamak için metbûr (zengin) mufâhhamı (itibar sahibi) ikinci Nikola Hazretlerinin Avrupa pâyitahtlarının ziyaret eylemesinden istifade etmekte idi.

Zaten seyâhatinin kararlaştırılması ve ba husûsu Paris'i ziyaret eylemeklik de bu seyâhatin programına ithâl edilmesi müşârün-ileyhin tavsiyelerinin neticesi olup, bu teşrifât vizitalarının zîrinde bir politika programını muvaffakiyete îsâl etmek (ulaştırmak) arzusu bulunduğu hissedilmektedir.

Bu program acaba ne idi?

Bunu keşif etmek şimdilik olsun mümkün değildir.

Fakat her halde şurası anlaşılıyor ki Prens Gorçakof bir taraftan Avrupa'nın merkez devletleri ile Rusya'nın münâsebetini takviyeye çalışması ile beraber, diğer taraftan da Fransa'ya şimdiye kadar misli görülmedik ve gayet kıymettâr bir dostluk eseri vermekteydi. Ve iki taraflı olan bu politikaya nazaran Rusya'nın politikaca şimdi mevcûd olan müşkülâtların bir kısmını hâl eylemek için bir programı olduğu, ve eğer o programı umûmen kabul ettirebilir ise ne alâ hoş, ettirmediği takdirde kendi ümidinî yine Fransa ve Rusya itilâfına istinâd eylemekte olduğu anlaşılmakta idi.

Teessüfe şâyân bir husûstur ki, politikaca fevkalâde mühim müzâkerât cereyan etmekte olduğu böyle bir zamanda Prens de Lobanov'un vefâtı işlerin tabii cereyanı önüne ufak bir duvar çekmektedir.

Husûsi Fransızların bu vefâttan dolayı pek ziyâde teessüf eyleyecekleri şüphesizdir. Zîrâ Paris mülâkatı esnasında bu mülâkatı hazırlamış olan Rus diplomasisinin de hazır bulunması Fransızların mülâkattan bekledikleri faydaların husulünü pek ziyade teshil eyleyeceği aşikâr idi.

Prens de Lobanov insan hayatında oldukça hatırı sayılır bir derecesine vâsıl olmuştu. Yetmiş iki yaşında şânının henüz gençliğinde vefât etmekte olduğu iddia edilebilir. Bundan sonra idi iki müşârün-ileyh Prens umûmi politikayı idare etmek nokta-i nazarından kendi iktidârının tek mil ölçüsünü verecek idi. Ve tam bu zaman vefât eylemsi ile hazırlamak üzere bulunduğu muvaffâkiyetleri görmeksizin bu dünyayı bırakmak gibi bir politika hatası işlemiş oldu.

Şimdi politika âlemi Prens Lobanov'un mirasının kime tevdi edileceğini beklemektedir (*Cerîde-i Şarkîye*, 23 Ağustos 1896).

Cerîde-i Şarkîye gazetesi, Osmanlı Bankası Baskını ile ilgili olarak Rusya İmparatoru ikinci Nikola'nın Avrupa seyahati sırasında yapmış olduğu açıklamaları *İkdam*'dan⁹⁵ alıntılanarak aktarmıştır. *İkdam* gazetesi de, bu haberi Avusturya gazetesi Neue Freie Presse⁹⁶ten öğrenmiştir:

Neue Freie Presse'ten naklen bu günkü *İkdam*'da ber-vech-i âti okunmuştur:

Rusya İmparatoru ikinci Nikola Hazretleri geçende Der-saâdet'de bir takım Ermeni Fesâdçılar tarafından vukû bulan lâıysız harekât-ı Viyana'da bulunduğu sırada işittiğinden kendilerine Avusturya İmparatoru Fransuva Josef Hazretleri tarafından takdim edilmiş olan Viyana'daki Osmanlı sefiri Atuf Mahmud Nedim Bey Hazretleriyle mülâkat ettikleri esnada, Zat-ı Hazret-i Pâdişâhi ve Devlet-i Âliyyeleri hakkında his eyledikleri dostluğu tebliğ ve ifâde ile beraber, Ermenilerin âhiren cüret eyledikleri nâ-lâyık harekâtı Avrupa'nın nefretini mucib olup, bunlar hakkındaki teveccühünün kâmilan zâil olduğunu ve bu gibi nâ becâ (uygunsuz) haller Kafkasya'da dahi görülmüş idiğünü ilaveten der-miyân eylemiştir (*Cerîde-i Şarkîye*, 1-2 Eylül 1896).

1878 yılından itibaren Osmanlı hükümeti, resmi olarak doğu topraklarında yaşayan Ermenilerin yaşam koşullarında iyileştirmeler yapacağına dair Avrupa devletlerine sözler vermişti. Avrupalı devletler de -özellikle İngiltere- dış siyasetlerinin gerektirdiği koşullarda Osmanlı devletinin iç işlerine müdahale edebilmek için bu vaatlerin takipçisi oldular. Ermeni sorununa dair çok ciddi yazılar kaleme almayan gazete, ıslahat uygulamalarına yönelik olarak da dönemin Türkçe/Osmanlıca yayın organlarında yer alan haberleri birebir aktarma yoluna gitmiştir: "Anadolu Vilâyet-i Şâhâne'de icrâsı mutasavver olan (ileride yapılması düşünülmüş olan) ıslahâtın sûret-i icrâsına nezâret etmek üzere, ba irâde-i seniyye Bâb-ı Âli'de teşkîl olunan teftiş komisyonu baş kitâbetine ilâve-i memuriyet olarak şûrâ-yı devlet muâvinlerinden İzzet Mümtaz Bey'in tayin kılındığı Türkçe gazetelerde okunmuştur" (*Ceride-i Şarkîye*, 1-2 Eylül 1896). Ertesi gün de Anadolu Islahat müfettişi Şakir Paşa'nın, geçen Çarşamba günü Van'dan Harput'a doğru yola çıktığı haberini öğreniriz: "Anadolu Islahât müfettişi devletlü Şakir Paşa Hazretleriyle erkân-ı maiyetleri geçen

⁹⁵ Cerîde-i Şarkîye gazetesi ülkede ve dış dünyada meydana gelen pek çok olayı sütunlarından okuyucusuna aktarırken haber kaynağı olarak Türkçe gazeteleri referans gösterir. Özellikle de dönemin önde gazetelerinden olan *İkdam* gazetesi, *Cerîde-Şarkîye*'nin sıklıkla haberlerini kullandığı yayın organıdır. 1896 yılında yayım hayatına başlayan *İkdam*'ın sahibi Ahmet Cevdet'tir. Cevdet, 34 yaşında *İkdam* gazetesini çıkararak Sabah gazetesi ile rekabete başlamıştır. Ahmet Cevdet, *İkdam*'ı çıkarırken saray ile yakın ilişkiler kurarak gazetenin uzun ömürlü olmasını sağlamıştır (Topuz, 1996: 47).

⁹⁶ Neue Freie Presse gazetesi, Avusturya'nın Viyana şehrinde 1864-1938 yılları arasında yayımlanır. Dönemin önde gelen yayın organları arasındadır.

Çarşamba günü Palu tarîkiyle Van vilayetine mütevvicihen (bir yere doğru yönelmek) Harput’ dan hareket etmişlerdir” (*Cerîde-i Şarkiye*, 3 Eylül 1896). 19 Eylül tarihli gazete, Anadolu’daki ıslahat çalışmaları için kurulan tahkikat komisyonlarının azalarının Müslüman ve Hristiyan üyelerden oluşacağı haberini yazar. Bitlis’te kurulan komisyonlara kimlerin atandığı da belirtilmiştir:

Anadolu Islâhat Lâyihası mûcibince Anadolu’da sancaklara teşkîl olunan tahkikât komisyonları İslam ve Hristiyan azâlardan mürekkep olacaktır. Mezkûr komisyonlar Bitlis vilayetinde ber-vech-i âti sûrette teşkil olmuşlar. Bitlis sancağında Meclis-i İrâde a’zâsından Fethullah ve Ağacan Efendiler ile Mahkeme-i İstinâf baş kâtibi Şakir Efendi.

Ağerd Sancağından memureynden Fehmi ve Mustafa Efendiler ile Ubaşyan Efendi.

Gince Sancağından vergi tahsildârı Ethem Efendi, Bidâyet Mahkemesi katibi Akif Efendi, ve Sancak Meclisi katibi Akif Efendi ve Sancak Meclisi İdare a’zâsından Hoş Efendi (*Cerîde-i Şarkiye*, 19 Eylül 1896).

Cerîde-i Şarkiye gazetesi, yaşanan olaylardan yaklaşık yirmi gün sonra Ermeni cemaatine hitaben Osmanlı Hükûmeti’ne karşı sadakatin önemini vurgulayan yazılar kaleme almaya başlar. Liberal niteliğiyle ön plana çıkan gazete günlük haberlerinde suya sabuna dokunmadan hükûmetin bildirilerine ve dış dünyada Amerika’dan Filipinler’e kadar çok geniş bir yelpazede dünya siyasetini gündemine taşır. Abdülhamit’in basın politikalarıyla ters düşecek bir hamleden kaçınır. 3 Eylül 1896 tarihinde ikinci sayfasındaki “Necât Sadâkattir” (Kurtuluş Sadakattir) yazısıyla kurtuluşu sadık olmada bulan Cerîde-i Şarkiye gazetesi, ilk defa İstanbul’daki olaylarla ilgili olarak haber haricinde düşüncelerini açıklamaya başlar. Yazının girişinde insan ve onun sadakatine ilişkin genel değerlendirmeler yapılır. Akıl ve zekâ sayesinde insanın diğer canlılardan ayrıldığı, dik başlılığın hâkim olup sadakatin olmadığı yerde refahtan söz edilemeyeceğinin altı çizilerek, konu Ermeni milletinin temel uğraşı olan ticarete getirilir. Yazıda ticarete sözüne sadık birinin kolaylıkla sermayesini artırabileceğine dikkat çekilir. Vefa göstermenin genel siyasetteki önemine değinen Cerîde-i Şarkiye gazetesi emir sahibine, devlet büyüklerine ve hükûmete saygı gösterilmesi konusunda Ermeni toplumunu uyarır. Tarihsel süreç içerisinde Ermeni milleti, uzun yıllar Osmanlı hükûmetine bağlılığını sunarak geleceğini temin etmiş ve Osmanlı’nın koruyuculuğuna sığınmıştır. Bu huzurlu ortamı çekemeyen bazı hayal düşkünleri aldanıp haysiyetsizlik ederek Ermeni milletinin aleyhine akla hayale gelmeyecek kötülükler düzenlemişler ve Ermeni halkını maddi ve manevi zarara uğratıp hasta etmişlerdir. Osmanlı

hükümetinin Ermeni milletine duyduğu sevgi ve güven sayesinde her bir ferdine huzurlu bir ortam sağlarken fesatçılar o güveni tamamıyla yok edip, Ermeni milletini perişan etmeye başlamışlardır. Osmanlı sultanları, devlet nazırları ve Müslüman ahali, Ermeni milletine itibar edip saygı göstermişler ve asırlardan beri devam eden bu ilişkiye Ermeniler de en ufak bir leke sürmeden karşılık vermişlerdir. Ancak, bir grup cahil ve kötü niyetli Ermeni isyana kalkışmıştır. Çok uzak asırlara gitmeden Abdülhamit'in, Ermeni milleti için yaptığı iyiliklere karşı bazı cahiller nankörlük edip kötü işlere girişmişlerdir:

İnsan akıl ve zekâyâ mâlik (sahip) olduğundan, bu sayede mahlûkat-ı sâireden tefrik (ayrılıp) olunup faziletler ile tezyîn-i nefis (kendisini süslemiştir) etmiştir.

Herkes kâffe-i fezâ (bütün evrene) ile mâlik olamaz ise de, bir fazilet vardır ki, ona mâlik olmak ve bu sayede temin-i refâh ve saâdet-i hâl etmek cümlelerin yed-i ihtiyarındadır (iradesindedir).

Sadâkat olmayan bir hanede bahtiyârlık tasavvûr olunamaz, zira efrâd-ı aile serkeşâne (dik başlılık) ve yekdiğerine sadâkatsiz harekette bulunurlar ise, refâh-ı hal küllîyen zâil (tümünden sona erer) olur.

Ticârette dahi ticâret elzem olup, teahüddüne (sözleşmesine) sâdık olan bir tâcir mutlaka şeref ve itibâr kazanarak, sermayesinin birkaç misli kadar paralar kendisine emniyet ve tevdî olunur.

Fakat sadâkatin en mühim kısmı umîr-u siyasiye de cârî olur, bunun en mühim olmasının sebebi dâhi heyet-i ictimâiyyenin intizâmına ve saâdet ve servet-i umûmiyeye hizmet etmesidir. Binaen-âleyh kütüb-i dinîye bu gaziye nazar-ı dikkate alınarak, emniyet ve saâdet-i umûmiyeyi himâye ve muhâfaza eylemekte olan hükûmete sadâkat ve evliya-i umûra, yani emir sahiplerine ve büyüklere itâat olunması tembih olunmuştur.

Ermeni milleti dâhi min-el kadîm (eskiden beri) şîâr-ı sadâkat ve istikâmetle me'lûf (alışılmış) olarak, bu sayede asırlarca temîn refâh ve sadâkat eylemiş, ve bir çok zaman memuriyet-i hali

Hayıf ki: bu refâhiyetini çekemeyenler bir takım hayâl perverâne her nasılsa iğfal (gaflete düşme, aldanma) ve ızlâl (haysiyetsizlik) ederek, millet aleyhine hatr-ı hayele gelmeyen bir fesâdı azim tertip etmişlerdir.

Ermeni milleti Devlet-i Âliyye-i Osmâniyyenin tahtı tebaiyetinde yaşayarak, kendisinin bakasını temîn eylemiş olmağla, 600 seneden beri bu sayede mustazill-i umn u refâh (Osmanlı devletinin koruyuculuğunda) olmuştur.

İşte bu saâdet-i âli çekemeyenler tesvilât-ı (aldatmalar) ebleh-firîbâneleriyle (aptal aldatırcasına) zikîr olunan fesâdı meydana çıkarıp, bu milleti manen ve maddeten bir çok mütezarrır (zarara uğramış) ve müsâb (hasta) eylemişlerdir.

Devlet-i Âliyye'nin Ermeni milleti hakkında olan hüsn-i teveccühü (sevgi ile karışık beğenme) ve emniyeti dünyalar deyip, o sayede her bir ferdi temîn-i refâh

eylemekte iken, erbâb-ı fesâda evvel ve evvel o emniyeti külliyyen izâle (yok etmek) ile milleti perişân etmeğe tasaddî (başlamak, girişmek) eylemişlerdir.

Çünkü Selâtin-i A'zam-ı Osmâniyye ve vükelâ-i devlet ile umûm ahâl-i İslâmiye Ermenileri tebaa-i sadıka add (itibar) u şümâr (sevgi, saygı) edip, onlar dâhi hakikâten bir hayli asırlardan beri bu husûsta zerre kadar lekedâr olmamışlar iken, bedbahtlar bir takım cahiller ve nifâka kıyam eylemişlerdir.

Uzak vakitlere atf-ı nigâh etmeye (göz atma) ne hâcet, Zât-ı Hazreti Pâdişâhi dâhi ibtida-î cülûs-i (tahta çıktığı vakit) meyâmin menus-i hümayûnlarından beri Ermeni milletini emsâli hemen gayr-i mesbûk derecede naîl-i enâm ve eltâf-ı kesire eylemişler ve afetzedegâne hemîşe bezli inâyet ve patrikhâneye ve hastaneye âtiye ve tayinât ihsân ve erbâb-ı liyâkâtı dâhi daima değerlerinden ziyâde taltif ve rütbe-i samiye-i vezârete kadar tevcîh buyurmuşlardır. İşte bu eltâf-ı celîle-i Hazreti Pâdişâhi güneş gibi ortada durur iken bir takım cahillerin küfrân-ı (nankörlük) niyet-i irtikâb etmeleri hezaran (binlerce) teessüfe sezadır (...) (*Cerîde-i Şarkîye*, 3 Eylül 1896).

Cerîde-i Şarkîye, yazının devamında bu kötücül fesat takımının küçük bir grup olduğuna vurgu yaptıktan sonra Ermenilerin büyük çoğunluğunun devletine sadık olup ırz ve namusuyla yaşama derdinde olduğunu söyler. Sadakat, gazeteye göre bir kurtuluştur. Bağlılık ve basiretle, yaşananlar birer birer unutulacaktır. İyi niyet gösterilip, sadık olduktan sonra ikiyüzlülerin ve aptalların hiçbir etkisi kalmayacaktır. Gazeteye göre; fesatçılar aklı başında olan Ermenileri değil sadece bir grup cahil insanı yoldan çıkarmışlardır. Ermeni milletinin kendisi de bu yoldan çıkan Ermenilerin yaptıkları yanlıştan dönmeleri için onlara öğütler vermeli, Osmanlı hükümetinin güvenliği sağlamak, durumları düzeltmek için gösterdiği çabada hükümete yardım etmesi gerekir. Herkes kurallara uyduğu sürece var olan düzen bozulmayacaktır, bununla birlikte toplumsal huzuru bozmanın da maddi ve manevi cezası kaçınılmaz olacaktır. Ermeni milleti, tıpkı Müslümanlar gibi farklı mezheplere sahip oldukça dindar bir cemaattir. Yazıda Allahtan korkmanın gerekliliğini vurgulayan cümleler paylaşılmıştır. İstanbul'da hapisanede "Hikmetin başlangıcı Allah'tan korkmaktır" şeklinde bir yazı, Ermeni dilinde de bu manada bir söz vardır. Tesavros isimli bir Ermeninin Venedik'te basılan bir ahlak kitabında, "(...) cenab-ı Hakka riayet eden tebaa hükümdara dahi hürmet ve itaat eder, çünkü icra-i hükümet cenab-ı Hakk tarafından insana tevdi olunan bir vazifedir" şeklinde bir cümle yer alır ve bu cümle olan biteni açıklar. Yaşanan acı olaylar, Avrupa genelinde de hoş karşılanmıştır. Rusya'da yayımlanan Novae Vremya gazetesi olaylardaki sorumluları Ermeni milletinin başıbozukları olarak tanımlar. *Cerîde-i Şarkîye* gazetesi, Avrupa matbuatının da benzer görüşlerde olduğunun altını çizer.

Asırlarca Ermeni toplumu itidal ve sadakat kelimeleriyle anılmışlardır. Cani, mahkûm ve mahpus bulunmaları çok nadirken şimdilerde bu hale gelmeleri kabul edilemez bir durumdur. Bu lekenin bir an önce silinmesi ve kendi toplumunun güvenliğinin sağlanması için tüm Ermeni halkının bu konuda özen göstermesi gerekir:

Ma'mafîh bu takımın ekseriyyâ hariçte sâkin yahut firarilerden ibaret bir şerzim-i kalile (küçük bir grup) olduğu şekk (zan) u şüpheden vâreste (kurtulmuş) olmayla, milletin kısmî a'zamî, meslekî sıdk u istikâmetten inhirâf (dönmek) etmeyip, ırz u nâmûsuyla yaşamak arzû kavisinde bulunduğundan, cahillere nasihâtla tashih-i efkâra çalışmaları ve islâh-ı ahval ve temîn-i âsâyiş zımında Hükümet-i Seniyye'nin gayret ve mesai -i tebaa perverisine muaveneti lâzımede kutup etmemeleri olduğu farîza-i zimmet (yapılması gereken) der-kârdır.

Sadâkat bâhis necâtıdır, bir vakitten beri teessüf-ü azimle görülen ahvâl-i garibe ancak meslek-i sadâkat ve emr-i basiretle bertaraf olup, peyderpey unutulur.

Hüsn-i niyet ve sadâkat olduktan sonra erbâb-ı nifâkın (düşmanlık sokmak isteyenlerin) neşriyât-ı ebleh-firibânelerinin (aptalca fikirler yaymanın) hiçbir tesîri dâhi olamaz.

Zaten bunların tesîri bazı cühelâ gürûhundan öteye varmamıştır. Akli başında olan bir adam bir takım yalanlara inanır mı? Yahûd mâlik hülyalara kapılır mı?

Müellif-i meşhûr Lafonten'in meseleleri aynı hikmet olup, hele cümleye malûm olan bir mesele pek çok ibret-âmiz olmakla, umûr-u husûsiyye ve umûmiyyede nazar-ı dikkate almaya şâyândır.

İnsanın iktidârı fevkinde olan işlere teşebbüs etmesinin netice-i vahimesini Lafonten kurbağ meselesiyle enzâr-ı ulviye (yüce görüşler) (?) Pek güzel tasvir eylemiştir.

Herkes kendi iktidarı ve vazîfesi dâiresinde hareket ettiği halde, intizâm-ı âlem hiçbir vakitte halelpezîr (bozuk, eksik) olamaz. Hâlbuki haddi tecavüz etmenin manen ve maddeten mücâzâtı maâz-Allah pek çok vahimdir.

Der-saâdet' de hapishâne-i umûminin kapısı üzerindeki levhâda muharrir olan bir ibâre-i celile cümlelerin hatırnişanı olmaya sezâvardır. O ibârenin mânası "Hikmetin başlangıcı Allahtan korkmaktır" mealinde olup, Ermeni lisânında dâhi Soğomon İmasdun'un bu sözü ber-vechi âtide beyan edilmiştir.

Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեառն:

Hakikâten Allahtan korkmak her hikmetin başıdır. İşte bunu tefsîren eyâdi-i itibaren mütedâvil olup mekteplerimizde dâhi tedrîs olunmasından nâşi (dolayı), Venedik'te birkaç defa tab olunan Tesavros nâm hikmeti ahlâkiye kitabında denilmiştir ki Հայաստանն որ պատուէ Աստուած պատուէ զիշխանն զի որովհետեւ թագաւորելն է գործ Աստուածային հաղորդեալ մահկաացոյի:

Yâni cenâb-ı Hakka riayet eden tebaa hükümdâra dâhi hürmet ve itaât eder, çünkü icrâ-i hükümet cenâb-ı Hakk tarafından insana tevdi olunan bir vazîfedir.

Diyânet bâhisi necât-ı uhrevîyye (öteki dünyaya ait kurtuluş) olduğu gibi hükümdâra ve hükümete itaât ve sadâkat dâhi hem uhrevî ve hem dünyevî bâhisi bais fevz u fezah olduğundan, bu meslekten çıkanların dûcâr-ı hazelât (adiler) olacakları pek çok emsâli ile müsbettir.

Hele yukarıda arz u beyân olduğu vech ile, bu hayâl-perestân bir şerzime-i kalîle (küçük bir grup) olup, onların dâhi hâb-ı gafletten (gaflet rüyası) didâr olmaları ümit ve eltâfı hakkında temennî olunur. İhtimâl ki, bunların birçokları hata; (?) bütün bütün (?) olmadıklarından ve bazı ekâzip (yalan sözler) ve hayâlâta kapılmış olduklarından tedricen (?) olarak tarîk i sıdk u istikâmete rücû ederler. Bu sayede milletimiz dahi tezkîye-i hal ederek enzâr-ı yâr u ağarda haysiyeti sâbıkasını iâde eyler. Hükümet-i seniyye muhâfaza-i âsâyîşi himmetle, bu husûsa evâmîr ve tenbihât-ı kat'îye dâhi neşr eylemiş olduğundan, herkesin müsterîh-ül bâl (gönül rahatlığı) olarak kâr u kisbiyle (kazanç) meşgâl olması ve hükümet memurlarına manen ve madden muavenet ve hizmet eylemeleri muktezâ-i hamiyet (gerekli gayret) ve akıl u hikmettir.

Memâlik-i dâirede nice nice fenâlıklar görülmüş olduğundan, bizde vukûa gelen şeyler gayr-i mesbûk olmasıyla enzâr-ı hayreti calip (çekici) olmuş ise de onlara nisbetle dâire-i vehâmeti tevessü edememesi yine hükümet-i seniyyenin müyesser (kolay) ve husûl-pezîr (hasıl) olmuştur.

Ahvâl-i müessüfe-i zaile (geçen acı olaylar) Avrupa enzâr-ı umûmiyesinde (genel bakış) dâhi pek çirkin görülmüştür. Ez-cümle Petersburg'ta neşr olunan meşhûr Novoe Vremya gazetesi İstanbul'da olan karışıklıkların Ermeni erbâb-ı şûrişi tarafından ika edildiğini telgrafnâmelere istinâden beyân ve bunların cüret-i cinâyet karinelerini (ip uçları) şediden (şiddet) muâheze (sorgulama) ve takbih eylediği (çirkin görmek) gibi, sair Avrupa matbûâtı dahi bu mütalâyı teyit ve tasdik eylemiştir.

Bir vakit Ermeni ismi âdetâ hilm ü itidâl ve sadâkat ve itaât lâfızlarına müterâdif (birbirinin ardınca giden) olup, Ermeni milletinden câni ve mahkûm ve mahbûs bulunması enderken el-yevm mühim bir ecnebî ihtilali gibi tâbirler görmekle erbâb-ı hamiyet ve hakikaten milletperver olan Ermenilerin (?) teessüf olmamaları kabil midir?

İşte bu lekenin bir an evvel silinmesi ehem ve elzem ve akdem-i vezâif (önemli görev) olduğundan, cidden milletlerini seven ve dilleriyle kendilerinin emniyet u âsâyîşlerini ve menâfi-i maddiyetlerinin temin olunmasını arzu eden kâffe-i efrâdı (bütün ferter) millet buna teşmîr sakı ihtimam etmelidirler (*Ceride-i Şarkîye*, 3 Eylül 1896).

Gazete, 6 Eylül Cuma günü ikinci bir yazı daha kaleme alır ve bu yazının başlığı "Asıl Vazîfe Tâbiyyet ve Sadâkat"tır. Bu yazıda Osmanlı vatandaşlarının kendi aralarında çıkabilecek sorunlara karşı dışarıdan bir müdahalenin olmaması için birlikte hareket etmesi gerektiği vurgusu yapılır. Dönemin Avrupa devletleri Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya ve Rusya, çıkan karışıklıklardan sonra, Osmanlı Hükümeti'ne Ermeni halkının haklarının korunması için ciddi müdahalelerde bulunmuşlar, Osmanlı Devleti'ni gerektiğinde savaş

gemileriyle de tehdit etmekten kaçınmamışlardır. Osmanlı Ermenileri'nin ihtilalci kanadı, bağımsız Ermenistan'ın kurulabilmesi için Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne müdahalesini haklı ve gerekli görmüştür. Cerîde-i Şarkiye gazetesi ise, bu yazısında Avrupa müdahalesi karşıtlığını ele almıştır. Osmanlı toplumunun ve özel olarak da Ermeni milletinin olası bir dış müdahaleye karşı ortak hareket etmesi gerektiğini vurgular. Yazıya göre; Osmanlı topraklarında herhangi bir karışıklık çıktığında Batılı devletler, Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etme fırsatını kaçırmamışlar, zorla bazı düzenlemeleri kabul ettirmişlerdir. Bu olaylar yaşandığında Osmanlı Hükümeti, Batı'nın müdahalesini engellemek için güvenlik ve asayiş hemen devreye sokmuşlardır. Ülke içinde çok ciddi sorunlar çıksa, çeşitli sınıflar arasında fikir ayrılıkları ve soğukluk yaşansa da, dışardan bir müdahale olduğu takdirde bütün vatandaşların tek dil ve tek taraf olup dış müdahalelere karşı fedakârca ve kahramanca birlikte hareket ettikleri belirtilmiştir. Osmanlı ülkesinde birbirine benzeyen ahalinin hepsinin arasında fikir ayrılıklarının görülebileceği ama bu ayrılığa Fransa, Almanya ve de Rusya'nın müdahale edemeyeceği vurgulanmıştır. Bazı hayalperestler, kimi zaman öyle olaylar meydana getirmişlerdir ki ecnebler karşısında durumun rengi tamamen farklı bir hal almış ve hükümeti de zor durumda bırakmışlardır. Gazete asıl üzüntü duyulması gereken noktanın bu olduğuna dikkat çeker:

Hükümet-i sâbika ve rahzenin (eşkiya) tevârihi (tarihleri) nazar-ı tetkik ve mütalâadan geçirildiği halde, iğtişâât (kargaşıklık) zuhûra gelmiş olduğu ve iğtişâât-ı vakıanın def u izâlesi maksadıyla usûl-i idâreyi dâhiliye düvelce (devletlerce) bazı icraât ittihâzına (kabul etmek) mecbûriyet hâsıl olmuş ettiği anlaşıyor. Şurası da tahakkûk ve tezâhür eder ki, her hükümette sahârayı husûs olan vakıayı ve hadisât aynı hükümetin tedâbir-i sahibesi semeresiyle (sonucuyla) münâfî (zıt, uymaz) olmuş ve âsâyîş ve emniyet dâhili derhal tekerrür etmiştir.

Hiçbir hükümetin tebaasının mesâil-i dâhiliyeye (iç sorunlara) müdahale etmesi başkalarına salâhiyet vermemiştir. Ahvâl-i dâhiliye her ne kadar vahim bir hâl kesp etmiş olsa, ve sunûf-u muhtelifiye tebaa arasında her ne kadar muhâlefeti efkâr ve bürûdet (soğukluk) husûle gelmiş bulunsa, hariçten bir müdahale eseri görülmesi akabinde her türlü muhâlefet ve bürûdet muvakkaten olsun bir tarafa bırakılarak, umûm tebaa yekdil ve yekcîhet evvel be evvel müdahâle-i hariciyenin def ve izâlesi için müttefikken ve müttehîden fedakârane ve kahramanane uğraşmıştır. Çünkü tebaadan olan her bir fert vazîfe-i tâabiyetini tanıdığı ve bildiği cihetle metbû-i aleyhinde cüz'î ve küllî müdahâleyi tervîç etmeyip, bürûdet ve muhâlefeti tevliât eden ahvâlin ve eğer ki usûl-ü idâreden dolayı bir şikâyet var ise bu şikâyetin metbû-i vasıtasıyla islâh ve def edilmesi arzu ve iddiasında bulunmuştur.

Zaman-ı hazırın memâlik-i mütemeddesinde (medeni) mütevâtîn (birbirine benzeyen) ahâlânın ekserisi beyinde bulunan ihtilâf-ı efkâr görüldüğü derkârdır.

Mâmafih ne Fransa'da ve ne Almanya ve Rusya ve memâlik-i sâirede, sunûf-u ahâlîden biri mütalebat-ı vakıalarını hariçten şuna buna arz etmeği irtikâp etmeyip, tâbi oldukları hükümetlerin rey ve kararlarına ihtizar (uymak) edegelmektedirler. Ve şâyet hariçten bir müdâhale eseri gördükleri anda kendi meramlarını bir tarafa bırakarak ve derhâl hükümete iltica ederek, müdâhale-i vakıanın ref ve imhâsına kalkışırlar. Hükümet ile ahâlî bir aileye müşâbîh olduğundan, valideyn ile evlâd beyinde (arasında) veyahut karındaşlar arasında usûl-ü irâdeyi beytiyeye dair olan şeylerin kendi aralarında fasıl u hasem edilmesi hayırlı olur, yoksa bir yabancıнын müdâhalesine müracaat olunması asla tecvîz olunamaz.

Müdâhale ederek (?) Taraftan kendisine bir menfaat tarîki bularak efrâd-ı ailenin istirahatına hâlel gelir ise o zâif tarafın sonu ne olur?

Efrâd-ı ahâlî mahsûl-i (?) neşet eden bazı fenalıkların çaresi metbûnun mürüvvet ve âtîfetinden intizâr etmeli ve harice serrişte (ip ucu) vermemelidir ki, mevcûdundan bir şey eksilmesin; çünkü bir devlet tebaası her ne maksada mebni olur ise olsun, harice müracaat edecek olsa terviç-i merama muvâffak olamayacağı şöyle dursun, mevcûdundan da üste bir şey vermek tehlikesinden âzade olmayacağı bi iştibâhtır. (şüphesizdir)

Kemâl-i hüznü dil ile beyâne mecbûriyet hâsıl oluyor ki, memâlik-i mahrûse-i şâhâne'de bazı hayâlperverân tarafından vukûa getirilen ahvâli gayr-i marziyeye bazı ecânip nazarında politika rengi veriliyor.

Ecânip ise menâfa-i mahsûselerini terviç edegelmekte olduğuna şüphe edilemez.

Bir takım yaşasın cehâlet ve tedbirsizliği yüzünden husûle gelmiş ve gelmekte olan fenâ neticeler inkâr edilemez. İşte asıl teessüf edilecek cihet burasıdır (Asıl Vazîfe Tâbiyet ve Sadâkat, *Ceride-i Şarkîye*, 6 Eylül 1896).

Ermeni vilayetlerinde gerçekleşecek reform hareketleri, 1878 yılından beri hem Osmanlı'nın hem de Avrupa devletlerinin gündeminden çıkmayan bir sorundur. Gazete bu ıslahat uygulamalarıyla ilgili olarak Avrupa'nın müdahalesine karşı olduğunu, Osmanlı hükümetinin üzerine düşen görevi yerine getirdiğini satırlarında doğrudan dile getirmiştir:

“Hükümet-i seniyye ahvâlî idâre-i dâhiliyesince ıslâhat-ı lazımede kusur etmediğini âleme ibrâz buyrulmuş olduğu gibi, bu babda tedâbir-i mukteziye (gerekli olan tedbirler) peyderpey (biri birer) ittihâz edilmekte bulunmuş ve hatta şimdiye kadar usûl ve nizâm dâiresinde nazargâh-ı âliye arz edilegelen ahvâl-i nâ-merziyenin (arzu edilmeyen) pek çoğunun refi' hususunda diriğ (men edilmek) himmet buyrulmamış olduğu da görülmüştür. Teessüf olunur ki, bazı cühelâ gürûhu kendi menfaatleri aleyhinde dahi bulunmuşlardır. Her ne zaman ki, hariçten müdâhale vukû bulmuş

ise, ahvâlî tebaa-i şâhâne bâderleşmiştir” (Asıl Vazîfe Tâbiyet ve Sadâkat, *Ceride-i Şarkiye*, 6 Eylül 1896).

Cerîde-i Şarkiye gazetesi, tabi olma ve sadakat hissini ve ona yapılabilecek ihaneti anlatmak için, padişah ile tebaası arasındaki ilişkiyi anne ve babanın evlatlarıyla olan ilişkisine benzeterek aktarır. Gazeteye göre, nasıl bir baba oğlunun kendisini dışarıya şikâyet etmesini kabul etmezse, bir padişah da tebaasının kendisini ve ülkesini ecnebilere şikâyet edip onlardan yardım beklemesini kabul edemez ve o tebaayı artık kendisine sadık bir millet olarak göremez. O yüzdendir ki *Ceride-i Şarkiye*’ye göre; padişahın tebaası tabiiyet ve sadakat görevini layığıyla yerine getirmesini bilmelidir:

“Bir peder ve ya motherın evlâdı hakkında me’lûf (alışmış) olduğu hiss-i şefkâtî hariçten bir kimsede ihtisâs ve evlâdın hârice mürâcaat irtikâbını hiçbir pederin tervîc edemeyeceği (kabul etmeyeceği) misilli (benzer gibi) bir hükümdâr-ı rahim ve adilin de tebaası hakkındaki niyet-i hayriyyet ayat-ı pederhânesine ecnebilere hem-pa (yoldaş) olamayacağı der kâr, ve ecânipte ilticagâh arayan tebaaya da sâdık nazarıyla bakılmayacağı aşikârdır. Alel-umûm tebaa-ı sâdıkayı şâhânenin mebd-i vazîfeyi tabiiyet ve sadââkat bilmesi lazım geldiği madde işte bu maddedir” (Asıl Vazîfe Tâbiyet ve Sadâkat, *Ceride-i Şarkiye*, 6 Eylül 1896).

Yaşanan olaylardan dolayı siyaset alanında meydana gelen sorunlar, ticaret alanında da kendinî göstermiştir. Mali konularda kimi işler ciddi anlamda gecikmiştir. Dükkânların uzun süredir kapalı oluşu, hükümetin gazetelerden halka duyurduğu bildiriler aracılığıyla artık herkesin yavaş yavaş işine gücüne dönmesi çağrıları Cerîde-i Şarkiye gazetesinin de konuyu gündeme getirmesine neden olacaktır. Gazete, halka özellikle de Ermeni halkına Avrupalı devletlerin müdahalesine karşı duran bir tavır sergilemeleriyle işlerin yoluna gireceğine dair bir kamuoyu oluşturmaya çalışır. Yazının son paragrafında yaşanan olaylarda suçlu olanların ülkeye dönüp, af diledikten sonra genel güvenliğin sağlanması için herkesin elinden geleni yapması isteğinde bulunur. Herkesin birbirine kardeşçe sarılıp ecnebilere mahcup, hükümeti de memnun edecek bir politika çizilirse işlerin yoluna gireceği yolunda bir hava estirilir:

Bir müddetten beri ser-zede-i zuhûr olan ahvâlî müteessifinin (bayağ) esbâbı neden ibâret olduğu anlaşıldı. Her tarafta münâsebet-siz ahval ve hilâf-ı rıza-i âli vukuât işitildi. Siyaseten ârız olan tesîr yüzünden ticaret kısmen durdu. İttihâz-ı mukârrer olan bir takım tedâbiri maliyenin ittihâzı (?) etti. Tâbii olduğum hükümette elhamdülillâh memâlik-i sâirenin cümlesinden ziyâde Ermeni milleti serbestiyete nâil

olmuştur. Her sınıf tebaa-i şâhânedan muntâzır olan vazife-i sadâkat mahzâ bundan ibâret olup, dâire-i itâat ve inkiyâttan zerre kadar inhıraf edilmeyerek bu yolda hareket ettiler. Ve ecnebilerin müdâhalesinin refi maddesini hükümete bırakmayarak tebaa hareketi âkılânesiyle hod be hod (kendi başına) ref u def eder ise, o zaman ebvâb-ı saâdet (saadet kapıları) mütesâviyen (birbirine eş değerde) herkes için açılır. Ve tebaa-i Şahane bir (?) refâh u âsâyış daha pa-nihâde duhûl olur.

Binâen-aleyh, hükümet-i seniyye'nin agûş pederhânesine ilticâ ederek, kabahatlılar, kabahatlerinin affını istirham eyledikten sonra, âsâyış-i umûminin bekâsı zımında her fert elinden geleni diriğ etmemeye, hükümeti seniyyece icrâ edilegelmekte olan ıslahâtta ve peyderpey mevki-i icrâyâ konula gelmekte olan tedâbir-i âsâyış perverânedan bilistifade, yekdiğerine nazar-ı bürûdetle bakmaktan ihtirâz ederek, (kaçınarak) biri birine kemal-i muhalesetle kardaşça sarılıp ecanib-i mahcup ve hükümeti seniyyeyi memnûn etmeye gayret edilmeleri ki, bu ana kadar nân u nimetiyle perverde olduğumuz şu mülke cenâb-ı halkı mutlağın bilâ-istisna ihsân buyrulmuş olduğu semerât-ı adideye (birçok fayda) hissemend (pay alan) menfaat olarak ila-nihaye nâili emn ü refâh olunsun (Asıl Vazîfe Tâbiyet ve Sadâkat, *Ceride-i Şarkîye*, 6 Eylül 1896).

Cerîde-i Şarkîye gazetesinin “sadakat” kavramından yola çıkarak, kaleme aldığı üçüncü yazısının ismi “Vazîfe-i Sadâkat”tır. 18 Eylül 1896 tarihli bu makalede de Ermeni toplumunun Osmanlı Hükümeti ile ilişkilerini düzeltmesi yolunda tavsiyelerde bulunur. İstanbul’da meydana gelen karışıklıkların, herkesin refahının önünde engel ve çıkarına aykırı olduğu vurgusu yapılır. Doğu’yu ziyaret eden seyyahlar eserlerinde Ermeni milletini akıllı ve sükunet sahibi kişiler olarak tanıtmışlardır. İstanbul’daki olayların hiçbir şekilde ahlaken kabul edilemez olduğuna dikkat çekilen yazıda, meydana getirilen karışıklığa karşı çıkılarak, bu duruma sebebiyet verenlerin emellerine ulaşmada hiçbir şekilde alet olunulmaması ve yaşanan olayların bir an önce tadil edilmesi gerektiğinin altı çizilir. Ermeni halkı yaşanan son karışıklıklardan önce hoşnutluk duyup hayallere kapılsalar da kısa süre içerisinde yaptıkları hatanın farkına varıp onu düzeltme yoluna gideceklerdir. İyi ile kötüyü ayırt edemeyen, farklı rüyalarla aldatılmış olan saf kişiler, aslında Ermeni halkının en büyük düşmanlarıdır. Bu olaylara karışan ve onları destekleyenlerin pek çoğu kendinî bilmez takımından olup, daha sonraki karışıklıkların çıkışında da rol oynamışlardır. Acı veren sonuçlarla karşılaştıklarında pişman olma potansiyeli olan bu kişiler, nice temiz kalpli insanları da planlarına alet etmişlerdir. Cerîde-i Şarkîye gazetesinde, birkaç cahilin kendinî bilmeden yaptığı davranışın tüm Ermeni cemaati ile ilişkilere zarar getirmeyeceği vurgusu da yapılır:

“Devlet-i Âliyye’nin icrât-ı seniyyesi’ni suhûletle (kolaylıkla) başa çıkarabilmesi her gûna (çeşit) kavâilden (kuraldan) âzâde bulunmasında mütevâkkıf olup, binaen-âleyh

şurada burada iğtişâşât (karışıklık) zuhûru umûminin refâhına mani ve mülkin menâfisine (çıkarına) münâfidir (aykırıdır). Ermeni milletinin öteden beri hulm (akıl) u sükânet ile müştahîr (meşhur) olup, Şark'ı ziyaret etmiş olan umûm ecnebi seyyâhini dahi bu husûsu itirâf etmişlerdir. Binâen-aleyh ahlâk-ı millîye ile hiçbir vecihle kâbil-i imtizâc (hiçbir şekilde kabul edilemez) olmaya iğtişâşın umûmen reddedilmesi lâzım gelir ki, bu da o gibi ahvâle sebebiyet veren hayâlperverane alet olmamak ve fenalığı mucip ahvâlî ırde edip, çare-i tesviye aramak ile mümkündür.

Şu hale göre evvelce avâm-pesendânede (halk tarafından beğenilecek olan) hayâlâta kapılmış olanlar bulunsa bile, bunlar şimdi artık menâfi- i hakikiye hangi cihette bulunduğunu anlamış olacağından, ona göre tashih-ı efkâr eylemeleri zarûrîdir.

Nik u bedi' (iyi ve güzel olan) tefrîke muktedir olmayan sade dilleri hayâlât ile aldatılmış olanlar ahâlînin en büyük düşmanlarıdır. Bunların büyük kısmı kendileri de ne yaptıklarının bilmez takımdan olup, iğtişâşât-ı âhirede (sonraki karışıklıklarda) tezâhür ettiği vecihle teşebbüsât-ı vakıalarının hâsıl eylediği müellim (acı veren) netâic (sonuçlar) üzerine pişman olmuş olacakları şüphesiz ise de ne çare ki iş işten geçmiş ve nice sadediller onların nâm-ı iğfâlâtına (gafletine, dalgınlığına) düşüp, meramlarına alet olmuşlardır.

Vukuât kadar müessir ders tasavvûr edilemeyeceğini ahlâkıyyun (ahlak ilmi ile uğraşanlar) pek çok defa yazılmıştır. Gözümüzün önünde bulunan müellim ibret üzerine, artık herkes menâfi-i hakikiyeyi, selamet ve refâhı hangi cihette aramak lazım geldiğini takdir eylemelidir. Selâmet-i sükûnette kavanin u nizâmata riayette, ahâlînin her bir sınıfının yekdiğeri ile kardeşçe yaşamasında aramalıdır.

Şu son vukuâtlara kadar kürre-i arz (yeryüzü) üzerinde hiçbir kıta gösterilemez idi ki, ahâlîsi anasırı muhteliften müteşekkîl olsun da beyinlerinde (aralarında) –Memâlik-i Osmâniyye ahâlîsi arasında cârî olan münâsebeti meveddet-kârane (dostça) derecesinde- muhâbbet ve meveddet (sevgi) cârî bulunsun. Hele birkaç cahilin îka ettikleri hadisâtı müessefenin bu meveddeti zerrece ihlâl edemeyeceği şüphesizdir.

Bu husûsu herkes anlamıştır ki, Cenâb-ı Hakkın fevkalâde bir kuvve-i inbatıyeye ve her gûna menabi-i tâabiye-i servete nâil buyurmuş olduğu bu mülk dahilinde yaşayan akvâm-ı muhtelif için yegâne tarîk-i selâmet miyânelerindeki münâsebâtı vatandâşaneyi teyid u takviye etmek, ve el ele verip esbâb-ı refâhı (?) çalışmak hususundadır.

Hüsn-i muâşerete mugâyir-ı muzırrenin millet içinde yer bulabilmeleri nasıl fenalıklara kapı açacağını herkes de re'y-ül ayn (kendi gözüyle görerek) olduğundan, artık kendilerini def u ret ile, yalnız şime-i basiretin (basiret huyu) verdiği nasihâtlara havale sem-i itibâr (itibar duymak) eylemelidir.

Umûm-u sarrafiyye ve tüccariyye büyük bir buhranın hükümferman (hüküm sürme) olduğu zamanda, bir de bazı harekâtı sebük-mâğzân (akılsız) bir çok aileyi dûçar-ı müzâyeka (parasızlığa ulaşmış) itmektedir.

Menâfi-i umûmiye bir toprağın evlâdı olan anasırın el ele verip vukuâtın tevli'd ettiği müşkülâta ibrâz-ı mukâvemet edilmesine lüzûm gösterir.

Birkaç eblehin irtikâp ettikleri harekâtı gayr-i-marziye ekser cemâat-i hükümet-i seniyye'nin teveccühü adilâne-i tebaa perver-ânesinden mahrûm edemeyeceği şüphesizdir. (Yaşananları ermeni cemaatinin hepsine yükleyemezsiniz)

Binâen-aleyh sükûnetin istikrarına gayret edip, bu suretle Ermeni milleti hakkında teveccühâtı cihanderecât-ı Pâdişâhiye isticâba gayret eylemek umûm için en mukaddes vazifelerindendir (Vazîfe-i Sadâkat, *Ceride-i Şarkıye*, 18 Eylül 1896).

22-23 Eylül 1896 tarihli gazetede de İkdâm gazetesinden okunmuş ama Osmanlı Ermeni cemaatini ilgilendiren bir haber geçilir. Rusya'daki Eçmiadzin Katolikosluğu, Ermeni cemaatini sağduyuya davet ederek, yaşananların kötü şeyler olduğunu ifade eder:

İkdâm gazetesinde ber vech-i âti okunmuştur.

Rusya Eçmiadzin Katoğigos Hırimyan Efendi âhiren fesâda ve karışıklığa cüret edenleri takiben ve Ermenilere hitaben "Menâfiinizi (çıkarlarınızı) muhâfaza etmek ister iseniz Osmanlılara bağlı kalınız, harekâtınızın sonunda Osmanlılardan ziyade mazârrat size olacaktır. Rahat yaşamak için hükümeti Osmaniye'nin idaresinden daha iyi bir idare bulamayacağınız da tabii ve aşikârdır" demiştir (*Ceride-i Şarkıye*, 22-23 Eylül 1896).

Ceride-i Şarkıye gazetesi, Eylül ayının sonuna doğru dönemin bir diğer Osmanlıca gazetesi olan *Tercümân-ı Hakikât*' den nakil aldığı bir fıkrayı yayımlar. Bu fıkrada dönemin matbuat âlemindeki gazetecilerinin kimi konularda kendilerini filozof gibi görmeleri eleştirilir. Bu yazıya göre, cahilce açıklama yapan kişiler küçük düşmeye mahkûmdurlar ve kendilerini gazeteci olarak gören kimi kişiler ellerine kalem alır almaz siyaset ve eğitim konusunda düşüncelerini dile getirmeye başlarlar ki bilip bilmeden pek çok hata yapıp insanları ve kamuoyunu yanlış bilinçlendirirler:

Muharrirlikte feylesof mertebesini hâiz olan erbâb-ı kalemin âlemi insaniyette kazandıkları mevkî-i mümtaz her şeyin hakikatine ve mevcûdâtın künhine (horr) lâıyk-ı vech üzre kesb-i vukûf etmeleri ile hâsıl olagelmiş olduğu yeni malûm olmuş bir şey değildir, illa eskiden beri bu husûsta umûm tarafından tasdik olunmuştur.

Binâen-aleyh bilmeyerek cahilâne beyânâtta bulunanlar daima tahkire dûcâr olmuşlardır.

Halbuki maatteessüf görülüyor ki muharrir süsünü takınan bir takım adamlar ellerine kalemi almak iktidârını hâiz olmaksızın yüksek politikadan ve esrâr-ı mektebi ilâhiden dem vurmaya başlarlar ki, biri bilmez bir çok hatalar ederler ve bir hayli hissiyatın bozulmasına sebep olurlar (Malumat gazetesi, *Tercümân-ı Hakikât*'ten aktaran *Ceride-i Şarkıye*, 22-23 Eylül 1896).

Bu eleştirilerin muhatabı olan gazete Filipe'de yayımlanan *Malûmat* isimli yayın organıdır. Bu gazete Ermeni meselesini özellikle de isyanları ve İstanbul'da yaşanan son olaylarla ilgili olarak Fransa ve Rusya'nın yürüttüğü Osmanlı yanlısı politikaları ciddi bir biçimde iki – üç makale ile eleştirmiştir. *Tercümân-ı Hakikât* de, bu yorumlardan hoşnut kalmayarak gazetenin Ermeni eylemcileri koruyan tavrını sorgulamıştır:

(...) İşte bu cümleden olmak üzere, bu kere birden bire Filipe'de Malûmat nâm resimli gazete Rusya ve Fransa devletleri hakkında ve hele Rusya'nın Der-saâdet sefareti baş tercümânı M. Maksimov aleyhinde pek cahilâne 2-3 makale neşir etmiştir. Ermeni fesatçıların birkaç seneden beri metbû-ı mufâhhamlarına (büyüklük kazanmış hükümdara) karşı ilân ettikleri isyânın ne gibi ârzûya müstesâ olduğunu bilmedik öğrenmedik kimse kalmamıştır zannederiz. Bu hazelenin (alçaklığın) en büyük ârzûları Osmânlıların kanlarıyla kazanılmış olan bir memleketin şekli idaresini tebdîl ve (?) usûlüne vâz etmek ve anâsır-ı İslâmiyyenin hukûk-u hakimiyetine iştirâk eylemek hissinden ibâret olup, bu bâtil hayâlete ve şu fasid ârzûya (bozuk istek) birinci derecede nâmi olan Rusya devleti olduğu saltanat-ı seniyye'nin hukûk-u hükümrânisini vakaya, ve menâfi-i devlet-i âliyyeyi muhâfaza yolunda devlet-i müşârün-ileyhin geçenlerde vefât eden Hâriciye Nazırı Prens Lobanov'un yazmış ve İngiltere hükümetinin mavi kitabına getirmiş olduğu katl-i müfad (?) (sözün bittiği yer) noktalarla sabit olduğu gibi bu defa' dâhi haşmetli Rusya İmpârâtoru Hazretlerinin Avusturya ve Almanya hükümdârına zî-şanlarıyla mülâkat edip hukûk-ı saltanatı seniyye lehine olarak istimâl eylediği matbûât-ı âlem ile neşr olunan lisân-ı hakkaniyet beyân ile ispât olunmuştur ki, İmparator müşârün-ileyhin Ermenilerin takip etmekte oldukları makâsıd-ı hukukçu (?) hiçbir vakit tervîc etmemek husûsunun Rusya devletince kat'iyen mukarrer olduğunu, ve Rusya memleketine firâr eden Ermeni hazineleleri hakları da tabibât-ı kanûniyye ve adliyyeye tâbi olunması hakkında kat'i emirler verildiğini sarahâten (açıklık) dermiyân etmesi bu devlet-i mufâhhamın (büyük devletin) ne dereceye kadar adâlet-i iltizâm ve devlet-i âliyye hakkında ne mertebeye kadar dostâne hareket eylediği meydanda olduğu gibi, hezele-i merkûmeden Fransa'ya irticâ edenler hakkında edilecek tatbikât-ı taraftan bir nizâmnâme lâyhâsı kaleme alındığı Paris gazetelerinin ekseriyelerinde derç olunmuştur (Malumat gazetesi, *Tercümân-ı Hakikât*'ten aktaran *Ceride-i Şarkıye*, 22-23 Eylül 1896).

Malumat gazetesi, Osmanlı Bankası Baskını sırasında olayların büyümesini engellemek için devreye giren Rusya baş tercümanı M. Maksimov'un aleyhinde de yorumlar yapmıştır. *Tercümân-ı Hakikât*'e göre, Malûmat gazetesi, Osmanlı'nın Avrupalı devletlerle arasını iyi tutmak istediği bir dönemde yapmış olduğu yayın politikasıyla uluslararası camiada devletler arasında bir soğukluk yaratmak istediği ortadadır:

(...) M. Maksimov bâhsine gelince Ermeni eşkiyâsının Osmanlı Bankasına hücum ve duhûl eylediklerini müteâkip, dâvet olunmamış olduğu halde, mahzâ (yalnız) hukûku hem civârîye riâyetten mezkûr banka müdürleriyle birleşerek, o kadar tüccâr ve sâirenin alâkadâr oldukları mezkûr banka ebniyesiyle (binalar) ve mevcûdat-ı sâiresine bir gûna zarar dokunmasına meydân bırakmaksızın, her tehlikeyi göze alarak merkûm eşkiyayı bankadan çıkarmaya şitâb etmiş olması âsâyîş-i memleketin idâme ve istikrârına ne dereceye kadar hâhişger (istekli) olduğunu meydâna çıkaran umûrdandır. Bu halde M. Maksimov mezkûr Malûmat gazetesinin zü (?) gibi Ermeni olmayıp, bilâkis Ermeni fesâdiyesinin aleyhinde ve menâfi-i devlet-i âliyye lehinde hakkı şinas bir zât olduğuna şüphe yoktur.

Binâen-aleyh balade bast u temhîd ettiğimiz mukâddeme vehc ile câhilâne dermiyân-ı fikir etmek tehlike ve hatadan sâlim olmayacağı şöyle dursun, devlet-i âliyyenin bilâ istisna her devlet ile münâsebeti hasene ve dostane bulunmak arzusunda bulunduğu bir zamanda, dost kavimleri birbirinden soğutmak ve nâhâk (haksız) yere birbirinden nefret edip ayrılmaktan başka bir şeye hizmet edemeyeceğinden bu gibi câhilâne neşriyâtın ret ve tekzîbine ve hakâyık-i ahvâlîn neşr ve izâhına mükteza-i hamiyetten add eyleriz (Malumat gazetesi, *Tercümân-ı Hakikât*’ten aktaran *Ceride-i Şarkiye*, 22-23 Eylül 1896).

Filipe’de Malûmat gazetesinin dışında çıkarılan Gayret gazetesinin içeriğinde muzır yayınların bulunmasından dolayı Osmanlı ülkesine girişi yasaklanmıştır. “Filipe’de çıkan Gayret gazetesinin bazı münderecâtı muzırresine Binâen Memâlik-i sâire-i şâhâne’ye duhûlu men olunmuştur” (*Ceride-i Şarkiye*, 18 Eylül 1896). Filipe’de Osmanlı devletinin izlemiş olduğu politikayı eleştiren gazete sayıları artmaya başlayınca Osmanlı Hükûmeti de, tek tek bu gazeteleri takip edip ülkeye sokulmasını yasaklar. 22-23 Eylül 1896 tarihli *Ceride-i Şarkiye*’de; Filipe’de yeni yayımlanmaya başlayan *Maliamar*’ın memâlik-i mahrûseye girişinin yasaklandığı haberi yer alır. “Bu defa Filipe’de neşr olunmağa başlamış olan Maliamar gazetesi nüshâlarının Memâlik-i Şâhâne’ye cihât-ı dairesine (çeşitli dairelere) duhûlü men edilmiştir.”

Osmanlı Bankası baskını ve sonrasındaki olaylarda ele geçirilen cephanelerin Tophâne-i Âmire’de teşhir edildiği haberini daha önceden Mecnûa-i Ahbâr gazetesinde okumuştuk. *Ceride-i Şarkiye* de, bu haberi, Türkçe gazetelerden *Mecnûa-i Ahbâr* ’a göre daha ayrıntılı bir biçimde naklen sayfalarına taşımıştır. Ermeni eylemcilerin ellerinden alınan ve kimi meskenlerde ve hanelerde ele geçirilen humbara, revolver, tüfek, kama gibi alet, silah ve bir takım elbiseler müfredat defteri ile birlikte Tophâne-i Âmire’ye teslim edilmiştir. Ele geçirilen malzemeler, Osmanlı Hükûmeti tarafından Tophâne-i Âmire’de

Marongazhane bölgesindeki bir daireye konulmuş ve 9 Eylül Pazartesi akşamı halka, yabancılara ve gazetecilere teşhir edilmeye başlanmıştır. Tophâne-i Âmire yaverlerinden Kolağası İsmail Hakkı ve Mümtaz ve Topçu Yüzbaşlarından Mehmet Vehbi ve Ali Galip Bey Efendiler ziyarete gelenlere gerektiğinde Osmanlıca, Fransızca ve Almanca çeviriler yapmışlardır. Banka baskını ve sonrasındaki olaylardan elde edilen cephaneler onar kişilik ekiplerle yabancılara ve gazetecilere gösterilmiştir. Söz konusu defterde, İstanbul ve ilçelerinde ele geçirilen cephanenin gün gün raporu tutulmuştur:

Ağustos'un 15'inci Perşembe günü Bank-ı Osmâniyye'den alınan dinamit barutu 11, kıyye 400 gram, kapsüllü humbara (kumbara) 48 adet, dinamit fişeği 25 adet, kapsül 5 buçuk deste, revolver fişeği 100 adet, humbara kapsülü 1 kutu, boş çanta 1 adet, dinamit fitili 4 metre, âdi revolver kapsülü 10 kutu, uzun kutu derûninde çamalı kibrit 1 adet.

Bank-ı Osmâni'den muahharen vürut (sonradan gelen) eden humbara 7 adet,

Ağustos 15 Perşembe günü tarihiyle Samatya Polis merkezi ile bazı Ermeni hânelerinden alınan ve Samatya Ermeni mektebinden evvelce alınıp merkezde bulunan:

Humbara 1 adet, sabun kalıbı şeklinde 16 kapsüllü humbara, 2 adet müdevver (yuvarlak) 1 i 20 ve diğeri 30 kadar kapsüllü.

Kuyumcu tellâlî Misak'ın hânesinden alınan humbara 5 sabun kalıbı şeklinde kapsülsüz.

Yaymacı Simon'un hânesinden alınan humbara 2 sabun kalıbı şeklinden 16 kapsüllü, dinamit ile dolu 5 adet Yuvarlak şeklinde ve 25 er kapsüllü kurşun dolu 2 adet altı patlar.

Ağustos 16 Cuma günü tarihli Samatya polis merkezinden alınan:

Pik demirinden yapılmış dinamit dolu yuvarlak şeklinde beherinde 20-25 kadar memeli ve bilâ kapsül humbara 36 adet, dinamit kapsüllü paket 1, kapsül küçük kutu 6 adet.

Ağustos 17 Cumartesi günü tarihiyle Beyoğlu mutasârrıflığı vâsıtasıyla tecrübe dâiresine gönderilen:

Dolap Deresi'nde Ermeni Milletinden Yakup'un üzerinde bulunan derdest edilen humbara 1 adet yuvarlak şekilde.

Ağustos 20 Salı günü alınan Samatya'da Sulu Manastır'da dökmeçi Dikran'ın bahçesiyle, Yazmacı Haç'ın hanesinde zuhûr eden:

Humbara adet 2, biri kapsüllü diğeri kapsülsüz.

Ağustos 21, Çarşamba günü ikinci defa olarak, merkûm Dikran'ın bahçesindeki piliç kümesinde zuhûr eden: 1 adet kapsülsüz kumbara.

Ağustos 23, Cuma günü altıncı dâire-i belediye tulumbacılarından Muşlu Bilal'in Kule kapısı caddesinde bulunup, Beyoğlu Mutasarrıflığı vasıtasıyla gelen humbara 1 adet.

Ağustos 30, Cuma günü tarihiyle Hasköy Ermeni Kilisesinde zuhûr eden dinamit kumbara:

Lağımdan zuhûr eden 5 adet kilisenin müzakere odası döşemesi altından zuhûr eden 1 adet.

Ağustos 30, Cuma günü Samatya civarında Mirahor Caddesinde Rum kilisesi ittisâlindeki hali arsa derûnunda ve çalılar içerisinde zuhûr eden:

Dinamit dolu, humbara 1 adet sabun kalıbı şeklinde 16 memeli ve kapsüllü

September 5, Perşembe günü tarihiyle Üsküdar'da İcadiye'de Kuzguncuk tepesinde Terlikçi Stephan'ın hanesinde zuhûr eden:

Dinamitle dolu memeli kapsülsüz humbara, 11 adet kürevvi üç şekil, 5 adet sabun kalıbı şeklinde, yekûn 16 adet.

September 7, Cumartesi tarihiyle merkûm Stepan'ın ikinci defa olarak hanesinde ve Nerdiven sahanlığında zuhûr eden:

Dinamit dolu memeli kapsülsüz 5 adet kumbara, sabun kalıbı şeklinde ve 10 adet humbara kürre şeklinde, yekûn 15, dinamit kapsülü 41, adi kapsül kutu 4, humbaralara mahsus meme 90, klorat dı potas 150 gram, dinamit sucuğu 4.

September 7, Cumartesi tarihiyle Üsküdar'da Bülbül deresinde Coçaya sokağında Beruker Frangülün hânesi ittisâlindeki arsa derûnunda zuhûr eden:

Dinamit dolu humbara 8 adet, sabun şeklinde memeli kapsülsüz 6 adet kürre şeklinde aynı.

September 7, Cumartesi tarihiyle Beyoğlu'nda tepebaşı civarında Kırnavula sokağında Ermeni milletinden İsguhi kadının hanesindeki mahalli derûnunda zuhûr eden:

Dinamit dolu humbara 5 adet kürre şeklinde 25 santim, adet sabun kalıbı şeklinde meme kapsülsüz, 12 kürrevvi üç şekl memeli kapsüllü. Humbaralara mahsûs 11 paket tahminen 1500 adet kadardır.

Dinamit kapsüllü kutu 3 adet Klorat de posta 50 gram, adi kapsül kutu 1 adet:

Lağım fitili 20 metre pamuklu, 20 metre katranlı, Nitrogliserin ile dolu ince şişe 28 adet, matbaa hurufatı paket 1 adet, revolver fişegi be her pakette 50 adet vardır. Kutu adet 12, 9 santimetre çapında ceman yekûn humbara adet 183 (*Cerîde-i Şarkîye*, 10 Eylül 1896).

Cerîde-i Şarkîye cephanelerin teşhir edilmesi ile ilgili haberleri Türkçe gazetelerden takip ederek yeni gelişmeleri okuyucularıyla paylaşır. Bu haberlerden birisi de Beyoğlu Ermeni Kilisesi'nde ele geçirilen yedi adet humbaranın bilgisinin sağlam delillere dayanan bir bilgi olduğudur. İstanbul'daki bazı kiliseler, Ermeni ihtilalcilerin ve bu kişilere ait silah,

tüfek, bomba gibi malzemelerin saklanması da rol oynamışlardır. Aşağıdaki haber de bu bilgiyi doğrular niteliktedir:

Ermeni fesâdının ellerinde ve hânelerinde zuhûr edip, Tophâne-i Âmire’de teşhîr edilen humbara, revolver, fişek ve sâirenin cins ve miktarına dair evvelce gazetelerde yazılan defterlerin birinde Osmanlı Bankasından âhiren geldiği yazılan 7 adet humbaranın Beyoğlu Ermeni kiliseninde zuhûr etmiş olduğunun mevsûkan (sağlam delile inanılır şekilde) haber alınmış olduğu Türkçe gazetelerin Pazar günü nüshalarında okunmuştur” (*Cerîde-i Şarkîye*, 22-23 Eylül 1896).

Osmanlı ülkesinde yaşanan olaylar çoğunlukla Avrupa’ya ve oradan da tüm dünyaya misyonerler aracılığıyla taşınıyordu. Misyonerlerin tutmuş olduğu raporlar konsolosluklara oradan da İstanbul’daki büyükelçiliğe ulaştırılıyor ve büyükelçilikten de basın aracılığıyla kamuoyunun bilgisine sunuluyordu. Amerikan misyoner raporları, dönemin neredeyse tek haber kaynakları haline gelmişti ve ayrıntılı olarak tutulan raporlar da çoğunlukla Ermeni tanıklıklarının bilgisine dayanılıyordu (Salt, 2015:145).

Abdülhamit tasvirleri ve Osmanlı Hükümeti hakkında negatif haber metinleri dönemin dünya basınında özellikle de İngiliz basınında sıklıkla yer aldı. Abdülhamit’le ilgili kişisel değerlendirmelerin dışında saraydaki yakın çevresinin kafasını çok karıştırdığı hakkında bilgiler de yapılan dedikodular arasındaydı. 1890’lardan sonra özellikle Ermeni meselesinin giderek daha büyük bir sorun haline geldiği yıllarda Abdülhamit’in fiziksel görünüşündeki yorgun hali, işlerle olan yoğunluğu, çevresindekilerin de gözünden kaçmamıştı. Avrupalı gezginlerin Doğu illerine yaptıkları gezilerde, Kürt aşiretlerinin çıkarmış olduğu sorunlardan, memurların rüşvetçiliğine, halkın eğitimsizliğinden dinî muhafazakârlığa ve modernleşmeye yatkın olmama haline kadar pek çok tespit yapıldı. Doğu vilayetlerinde yaşananlar hakkında başta İngiltere basını olmak üzere Avrupalı basın, habercilik açısından oldukça sorunluydu. 1895 yılında Sadrazam olan Kamil Paşa’ya göre “Kadınları öldürmek, kiliselere saygısızlık etmek, namusunun kirletilmesinden kaçınmak için uçurumdan atlatılmaya zorlanan kadınlar, öldürülen mahkûmlarla dolu çukurlar, vs. vahşet şimdiye kadar ne görüldü ne gösterildi. Hristiyan basını dolduran dehşet öyküleri Ermeni anarşistler tarafından uyduruldu ve Ermenilere özerklik sağlama planı çerçevesinde Hristiyan basını tarafından yayıldı” (Salt, 2015: 183-184).

Vambéry, İngiliz basınında çıkan Ermeni Sorunu ve Abdülhamit hakkındaki haberlerle ilgili olarak şunları kaydeder: “(...) gerçekten en acımasız hayâl (...) *The Times*’ın ve genel olarak belli başlı gazetelerin sergilediği büyük yalancılık bütün tariflerin ötesinde idi ve sanırım kamuoyu hiçbir zaman İngiltere’deki gibi böyle iğrenç bir şekilde yanlış yönlendirilmedi” (Vambéry’den Sanderson’a 1 Kasım 1895 aktaran Salt, 2015: 185). Abdülhamit’in, dış basına verdiği önemi Yıldız Sarayı’nın mabeyn başkâtibi olan Tahin Paşa şöyle anlatmaktadır:

Sultan Hamid basına çok önem verirdi. Dış basını yakından izletir, bunların yayınlarına cevap verirdi. Yabancı gazeteler içinde en çok önem verdiği şunlardı: *Times*, *Temps*, *Kölnische Zeitung*, *Tribuna* ve *Standart*. Bu gazetelerin siyasal makale ve yorumları günü gününe Türkçe’ye çevrilir ve padişaha sunulurdu. Bunların içinde düzeltilmesi gereken yazılara yabancı basın müdürü, saray mütercimleri ve bazı ünlü yazarların aracılığı ile cevapları hazırlatır ve bunları yayınlatırdı (Topuz, 1996: 55).

24 ve 26 Eylül 1896 tarihli *Cerîde-i Şarkîye* gazetesi, Türkçe gazetelerde -İkdam, Tercümân-ı Hakikât, Saadet- okuduğu yalancı muharrir ve yalancı Avrupa basını hakkındaki haberlere yer verir. İkdam gazetesinin, Neue Freie Presse gazetesinden aktardığına göre; yalancı gazetecilerden birisi Sivas’ın Pinkyan köyünde karışıklık yaşandığına dair bir bilgiyi okuyucularıyla paylaşmıştır. Bu haber Avrupa devleti konsoloslarınca yalanlanmış ve tekzip edilmiştir:

Yalancı muharrirlerden birisi tarafından bu kere şayi (işitilmiş) olup Sivas vilayeti dâhilinde Pinkyan köyünde bir karışıklık vukuuna dair olan havadis muahharen düvel-i muazzama konsoloslarının çektikleri telgraflarda ret ve tekzip olduğunu *Neue Freie Presse* gazetesinden naklen *İkdam* gazetesi yazıyor. (*Ceride-i Şarkîye*, 24 Eylül 1896).

26 Eylül’deki nüshada ise Avrupa basınında Osmanlı devleti aleyhinde çıkan yalan haberlerin Tercümân-ı Hakikât gazetesi tarafından yapılmış eleştirisi yer alır. Habere göre, Avrupa basını Osmanlı ve Müslüman halkla ilgili çeşitli yalanlar uydurmakta ve bu haberleri birtakım resimlerle birlikte basıp okuyucularını kandırmaktadır. Avrupa’nın çeşitli yerlerinde meydana gelen tüm olaylar sanki Türkiye’deki olaylarmış gibi sunulup, resimlerle de Avrupa ahalisi Türkler aleyhinde kışkırtılmaktadır. Örnek olarak da iki ay önce Paris’de yayımlanan Fide Journal gazetesinin yayımladığı bir resim gösterilir. Bu resimde Müslümanlar, çocukların katili olarak gösterilmektedir. Neyse ki Müslümanların giymiş

olduğu kıyafetlerin o yörenin kıyafeti olmayıp başka yöreye ait olduğu anlaşılınca gerçekler ortaya çıkmıştır. Yine İllustrasyon İtalyana gazetesi de Dersaadet’de yaşanan karışıklıklarla ilgili olarak yayımladığı resimlerde Müslüman karşıtlığı tavrını sürdürmüştür:

Tercümân-ı Hakikât gazetesi bu resimlerde İslâmların güya umûmen silâhlanarak sokaklara yayılıp, ellerine geçirdikleri Ermenileri katl eyledikleri ve her Müslümanın elinde bir revolver bir tabanca olduğu gösterilmiş ve hâlbuki İslâm ahâlîsinin zâil olan karışıklıklar esnasında revolver ve tabanca gibi silâhlar kullanmaları ve fesâdçıların attıkları humbara ve kurşunlara silahsız müdâfaada bulundukları cümlelerin malûmu olduğundan, İtalyan gazetesinin mübağlâ-kârâne tasvirleri mahzâ (yalnız) İslâm ahâlîsine kabâhat bırakmak gibi zarar-kârâne bir ârzûya mübteni bulunduğu meydâna çıkmıştır diyor.

Saâdet ve *İkdam* gazeteleri dâhi bu meâlde makaleler neşir ederek, İtalyan gazetelerinin neşriyât-ı muzırrasını mukâbele ediyorlar” (*Cerîde-i Şarkîye*, 26 Eylül 1896).

27 Eylül 1896 tarihli nüshada da Avrupa gazetelerinin bazılarında İstanbul’da güvenliği tehdit eden olaylar olduğuna dair uydurma haberlerin okunduğunu ve bu haberlerin asılsız olduğu İstanbul’un her bölgesinde asayişin sağlandığı bilgisi Saadet gazetesi aracılığıyla aktarılır. “Vilayette bazı mahallerde âsâyîşi ihlâl eden fiil ve hareketler vukû bulduğuna dair Avrupa gazetelerinden bazılarının yazmakta oldukları bazı erâcif (uydurma, yalan sözler) katiyen biesas olup, sâye-i mekârim vâye-i Hazreti Pâdişâhide, memâlik-i Osmâniyye’nin her cihetinde emniyet ve âsâyîşin ber-kemâl bulunduğu mevkûten işitilmiştir.” (*Saadet*’ten aktaran *Ceride-i Şarkîye*, 27 Eylül 1896).

İstanbul’da yaşanan olaylardan sonra pek çok Ermeninin ailesi ile birlikte başkentten ayrılıp yabancı memleketlere göç etmeye başladığını dönemin gazetelerinden öğreniriz. Bu haberler arasında resmi nitelikli, devletin göç edenlere yapmış olduğu duyurular ve uyarılar kadar gazetenin kendi Ermeni halkına gitmeyin çağrısını yaptığı makaleler de yer almaktadır. *Cerîde-i Şarkîye* gazetesi, İstanbul Ermenilerinin şehirden ayrılıp yabancı memleketlere özellikle Avrupa’ya gitmemesi için ciddi bir yayın politikası belirler. 26 Eylül 1896 tarihinde resmi bildirilerin ve Türkçe gazetelerdeki haberlerin dışında kendisinin de göçlerle ilgili düşüncelerini dile getirdiği “Hakikât-i Hâl” başlıklı bir makale yayımlar. Bu makaleye göre, İstanbul’da yaşayan Ermeniler bireysel olarak ya da aileleri ile çekmeye başladıkları görülmüş ve de duyulmuştur. Bazı kendini bilmez Ermeninin yaratmış olduğu

durumdan dolayı maddi ve manevi zarara uğrayan Ermeni halkının göçle birlikte sefaleti daha da artmıştır. Dönemin Patriği Barthelameos Hazretleri de kiliselerden halka İstanbul'da kalın çağrısı yapmaktadır. Gazeteye göre, İstanbul Ermenilerinin uzun yıllar çalışarak meydana getirdikleri işlerini, ticaretlerini bir dakikada dağıtıp hiç bilmedikleri yerlere gitmeleri kabul edilecek bir durum değildir. *Ceride-i Şarkiye*, meslek sahibi olan Ermenilerin Rusya'ya veya Bulgaristan'a gidip kazançlarını elde etmek yerine işlerini yıllardır yaşadıkları ülkede gerçekleştirmelerinin daha doğru olacağı yönünde bir kamuoyu yaratmaya çalışır. Makalede Bulgaristan'a göç eden Ermeni cemaati arasında mezhep farklılığından dolayı sıkıntı yaşayanların olduğu ve bu kişilere mezheplerini değiştirmeleri için baskı uygulandığına dair bilgiler de yer alır. *Cerîde-i Şarkiye*, Osmanlı ülkesinde Ermeni milletine sağlanan mezhep özgürlüğünün bu cemaat için ne kadar önemli olduğunun da farkındadır ve bu hassas konunun Ermeni halkının göç etmek kararı üzerinde belirleyici bir etkisi olacağını düşünerek bu bilgiyi okuyucularıyla paylaşmıştır. Osmanlı hükümeti göç edenlere, geri dönmeleri için belli bir süre tanımıştır. Söz konusu süre içerisinde Ermeni ailelerin akıllarını başlarına toplayıp dönmeleri için *Cerîde-i Şarkiye* gazetesi satırlarından halka çağrıda bulunulur:

(...) Bir iki haftadan beri Der-saâdet'de mütemekkîn (ikamet eden) Ermenilerden bazıları münferitten ve bazıları familyaları ile beraber olarak memâlik-i sâireye gidenler zuhûra gelip, bu yüzden gerek burada ve gerek gittikleri mahalde dûcâr-ı sefâlet oldukları görülmekte ve işitilmektedir.

Bazı erbâb-ı fesâdın eseri olarak âhiren şehrimizde zuhûra gelen karışıklık bir hayli kesenin maddi ve manevi zararına mucîp olduğu meydanda iken ve şu hicret yüzünden husûle gelen sefâlet hakikaten mucîbi teessüftür.

Patrik Barthelameos Sırpazan Hazretleri gerek Beyoğlu ve gerek Samatya kiliselerine azimetle ahâlîye bu husûsta lâzım gelen nasihâtlerde bulunduğunu evvelki günkü nüshamızda yazmış idik.

Filhakika meydanda hiçbir sebab-i makûl bulunmadığı ve âsâyış husûsunda hükümet-i seniyyece sarf-ı iktamı tüm olunduğu bir sırada kimsenin bir hayli seneler zarfında emek sarfıyla meydana getirdiği bir işi ve ticareti bir dakika zarfında dağıtıp, bilmediği ve tanımadığı bir mahâle gitmesi ve kimimin de evini barkını terk edip bu sûrette terk-i diyâr etmesi şâyân-ı teessûf ve istikrâbtır (perişan olma).

Bunlardan sarf-ı nazar (vazgeçme) böyle bir hicretten beklenen faide-i biz göremiyoruz. Erbâb-ı hıref (meslek erbabı) ve sanayi Bulgaristan'da, Rusya'da çalışıp çabalayıp temîn-i maişet (maaş alacak) edecek ise, aynı şeyi kendi doğup, büyümüş olduğu mahâlde edemez mi? Ve şimdiye kadar ol sûretle olagelmemiş midir?

Alel-husûs bazı gazetelerin beyânına göre, buradan Varna'ya giden bir hayli familyalara Ortodoks mezhebini kabul ettirmek için ceb-i vukû bulmakta imiş ki, bu hal memâlik-i mahrûse-i şâhânenin hiçbir cihetinde görülmemiş ve edân-ı (?) muhtelif müntesîbini serbesti (farklı dinlere inanma özgürlüğü) dünden istifâde etmişlerdir.

Hâl böyle iken artık bir takım bedhâhların (kötücülerin) beyânatına (açıklamalarına) ve safsatalarına kapılarak, dükkân ve evlerini tarûmar edeceğine teşebbüsâta bulunulması hiçbir sûretle tervîc olunamaz.

Bir kimsenin kahve ve gazinolarda tasnî edilen (uydurulan) sözleri havale-i sem u itibâr ederek, sefâlet girdabına düşercesine ve cebinde ancak bir hafta geçinilebilecek kadar bir para bulunduğu hâlde, çoluk çocukla hîcret kalkışması her sahâb-ı vicdanca (vicdan sahibince) makbûl görülmediğinden ve bu hîcret edenlerin tekrar Der-saâdet'e ve memâlik-i Osmâniyye'nin cihât-ı dâiresine avdetleri muhâl (imkansız) kabilinden olduğunu mevsûken (sağlam) haber aldığımızdan, cemâat efrâdının sefâletten vikayeden (koruyuculuk) ve vazîfemiz iktizasınca (gereği) şu bir iki satırı yazmayı münâsip addettik (Hakikât-i Hâl, *Ceride-i Şarkiye*, 26 Eylül 1896).

Gazete, aynı gün "Hicret Edenlere Tavsiye" başlığıyla Tercümân-ı Hakikât ve İkdam gazetelerindeki haberleri de yayımlar. Bu gazetelerdeki göçle ilgili yorumlar da benzer niteliktedir. 600 yıldan beri Osmanlı Devleti'nin, Ermeni milletinin canını, malını, rızkını, namusunu koruduğu ve bundan sonra da korumaya devam edeceği vurgulanan yazıda kimsenin işini gücünü dağıtıp, başka memleketlere gitmesi için bir sebep olmadığı belirtilir. Osmanlı ülkesindeki din ve mezhep özgürlüğünün başka memleketlerde sağlanmayacağına dikkat çekilerek herkesin yerli yerinde oturması uyarısı yapılır:

Bugünkü nüshamızda derç olun makale-i mahsûsada Der-saâdet' den hicret etmek emelinde bulunanlara nesâyih (öğütler) lazım geldiği itaât kılındığı gibi, Tercümân-ı Hakikât ve İkdam gazetelerinin bu günkü nüshalarında bu mahalde bentler münderîc bulunduğunu görmüşüzdür. Mezkûr gazeteler herkesin işini gücünü dağıtıp diyâr-ı ahire (başka ülkelere) gitmesine bir sebep olmadığını ve emniyet-i dâhiliyenin ber-kemâl bulunduğunu zikr u beyânla bu gibilerin ecnebî yerlerde sefâlete dûçâr ve bir daha Türkiye'ye dönemeyeceklerini ve kanûnen memnû olan karışıklığa irtikâp etmeyen bir kimseyi hükümet-i seniyye'nin rencinde ettiği işitilmemiş olduğu gibi bu ana kadar nâmûs sahibi bulunan ve fenâlık icrâ etmeyen tebaanın rızkını, nâmûsunu, canını, malını velhâsıl bilcümle hukûkunu 600 senelik uzun bir müddetten beri muhâfaza ettiği gibi bundan böyle dahi muhâfaza edeceği ecnebî memâlikte dinlerine serbestçe icrâ-i âyin edemeyeceklerini ve millet ile mezheplerini kayıp edeceklerini yazdıktan sonra, herkesin yerli yerine oturmalarını tavsiye ve ihtâr ediyorlar (*İkdam ve Tercümân-ı Hakikât'ten Ceride-i Şarkiye*, 26 Eylül 1896).

Banka baskını ve sonrasında yaşanan kargaşa karşısında İstanbul Ermeni toplumu çözümü “göç” etmede bulmuştur. Toplumsal olgu olarak son derece önemli olan göç kavramı bu kez toplumsal huzurun kaçması sonucunda ortaya çıkmıştır. Canının ve malının güvenliğinden şüphe duyan ve ticaretin bel kemiğini oluşturan Ermeni toplumunun şehirden ayrılması Osmanlı hükümetini de telaşa düşürmüştür. Osmanlı hükümeti kentten ayrılmaya başlayan Ermeni halkı için dönün çağrısı yapar ve bunu gazeteler aracılığıyla Ermeni vatandaşlara duyurmaya çalışır. Osmanlı hükümeti, İstanbul’dan hicret edenleri ikna etmek için önce korkutma yolunu tercih etmiştir. Ülkeden ayrılanların vatandaşlıktan çıkartılıp tekrar ülkeye alınmayacağı bildirilerle açıklanmıştır. “Türkiye’den ecnebî memleketlere hîcret edenler hakkında dünkü nüshâmızda mütedâir fıkralar derç olunmuş ve bu sırada hîcret edenlerin bir daha Türkiye avdet etmeyecekleri tarafımıza verilen mevsûk habere Binâen bildirilmiştir” (*Ceride-i Şarkıye*, 27 Eylül 1896). Aynı gün gazete, hükümetin resmi bildirisini de sütunlarına koymuştur. Bildiride son yaşanan karışıklıklara göndermede bulunularak sadece yurt dışına göç edenlerin değil, birtakım serserilerin de Anadolu’ya doğru göç ettiği bilgisine sahip oldukları açıklanmıştır. Duyuruda ülkede emniyet ve asayiş sorunu varmış şeklinde yaratılan havanın doğru olmadığına dikkat çekilmiştir. Devletin kurulduğu andan beri tebaasının canını, malını, ırzını koruduğu ve bundan sonra da koruyacağını altının çizildiği bildiride endişeye sebep verecek bir durumun yaşanmadığı vurgulanarak, gidenlerin bir daha ülkeye dönmeyeceğine dair kefilli ve patrikhaneden onaylı senet ve iki fotoğraf istendiği açıklanır:

Son defa vuku bulan hâdiseden sonra, Der-saâdette bulunan Ermeni cemâatinden familyası olan ve olmayan ve işli işsiz bir takım adamların öteye beriye hîcret etmekte ve bir takım serserilerin de bir yol ile Anadolu Vilâyet-i Şâhânesine gitmekte oldukları öğreniliyor ve garazkâr ve fesatçıların bu cüreti güya memlekette emniyet ve âsâyîş kalmamış olduğuna atıf ile bir takım isnât ihtâra ve neşrinden geri durmadıkları anlaşılıyor.

Hâlbuki Devlet-i Âliyye’nin teşkîl olduğu tarihten beri, sunûf-ı tebaasının ırz u can ve mallarının temîni aslında ittihâz eylediği adâletkârane meslekî asayîşi her an ve zaman muhâfaza ederek, sâye-i vâye-i hazret-i mülûkânede hayıf ve endişe edecek ve hîcreti sebep olacak hiçbir hâl vukûuna meydân bırakmağa hükümet-i seniyye gayret etmekte olduğundan behemehâl (mutlaka) hîcret etmek isteyenler bir daha memâlik-i mahrûse-i şâhâneye avdet etmeyeceklerine dâir kefilli ve patrikhaneden tasdîkli senet ile beraber fotoğraflarından ikişer nüshâsını komisyon mahsûsuna vermeğe mecbûr olacaklardır (Resmi, *Ceride-i Şarkıye*, 27 Eylül 1896).

Cerîde-i Şarkîye gazetesi, Osmanlı Banka Baskını'nı organize eden Armen Garo ve Hıraç'ın Marsilya'dan ayrıldıktan sonra başlarına ne geldiğine dair bilgiyi Tercümân-ı Hakikât gazetesindeki şekliyle Ermeni halkına iletmiştir. Bu fıkrada İstanbul'da yaşanan olaya ilişkin ilk defa haber niteliğinde bir bilgi, *Cerîde-i Şarkîye* tarafından okuyucularıyla paylaşılmıştır. Habere göre İstanbul'da gerçekleşen banka baskını sırasında bankaya giren Armen Garo ve Hıraç isimli iki fesatçı Marsilya'ya ulaştıklarında Fransa tarafından alıkonulmayıp, İsviçre'nin Cenevre şehrine gönderildiği haberi daha önce iletilmiştir:

Tercümân-ı Hakikât' de âtideki fıkra okunmuştur.

Der-saâdet'te vuku bulan son vaka'-ı müteâssife (doğru yoldan sapma olayı) esnasında Osmânî Bankasına giren fesâtçılardan olup, Marsilya'ya muvâsalatlarında (ulaşmalarında) Fransa toprağında dahi alıkonulmayarak hemen ecnebî memâlike (ülkeye) tard (sürülmüş) edilmiş bulunan melûn fesâtçılardan Armen Garo ile habîs refîki Hıraç nâm fenâ eşhâsın İsviçre'nin kenti Cenevre şehrine gittikleri evvelce yazılmış idi (*Tercümân-ı Hakikât*'ten aktaran *Cerîde-i Şarkîye*, 25 Eylül 1896).

Habere göre, Cenevre'deki gazetelerden bir muharrir, *Tercümân-ı Hakikât*'in insanlık düşmanları, huzur bozucular ve canavarlar olarak nitelediği Armen Garo ve Hıraç ile görüşüp banka baskını ile ilgili olarak asıl amaçlarının ne olduğunu sorgulamaya çalışmıştır. Fransa, Rusya ve İngiltere'nin Dersaadet sefirlerinden şikâyetçi olduklarını dile getiren Garo ve Hıraç'ın röportajlarının içeriği hakkında *Tercümân-ı Hakikât* gazetesi pek fazla bilgi vermez. Bu iki şahsın tüyler ürpertecek bir dilde dertlerini anlatmaları gazeteye göre tüm dünyanın kendilerine lanet okumasına yeterli olacak bir açıklamadır. *Cerîde-i Şarkîye* gazetesinin bu kişiler hakkında doğrudan bir yorum yapmaktansa Türkçe gazetelerde yer aldığı şekliyle haberleri yayımlaması dikkat çekicidir. Ermeni toplumunu Osmanlı Devleti'ne sadık olmaya davet ederken ve olayla ilgili gelişmeleri aktarırken dikkatli bir denge politikası yürüttüğünü söylemek yanlış olmayacaktır:

Şehri mezkûrda neşr olunan (?) gazetesi besbelli bu gibi insanîyet düşmanlarının ve râhat-ı umûmiyeyi mahvedenlerin efkârlarına kesb-i vukuf (haberi olma) ile bunların nasıl cânî olduklarını dünyaya ilân etmek bulunduğu için olmalıdır ki, bir muhbirini göndererek melûn maksatlarının esâsı ne olduğunu bunlardan sordurmuştur.

Dünyânın râhat ve sükûnunu ihlâl etmek ve cemiyet-i beşerîye ile karar vermek her türlü melânet ve rezâleti irtikâp eylemek niyetinde bulunan ve her bir hükümet nazarında menfâr (nefret edilme) olmaklığından kurtulamayan bu rezil eşhâs kendi

fasîh (bozguncu) zulümlerine göre güya kendilerine sû-i muâmele etmiş olan Fransa, Rusya ve İngiltere'nin Der-saâdet sefirlerinden şikâyet eyledikleri gibi Fransa'da bir an bile durmaya meydân vermemiş olan Fransa Hariciye Nâzırı ile Marsilya vâlisine velhâsıl her yerde cemiyet-i beşerîyenin râhat ve selâmetine muhâfaza mecbûriyetinde bulunan insanîyet muhâfızlarının umûmuna âdâvet (düşmanlık) gösteren canavarlar olup, Der-saâdet'te îka ve icrâ etmek istedikleri melûn maksatları hakkında izâhât vermişlerdir.

Bil-umûm ahâlîsi kemâl-i râhat ve sükûn içinde kendi işlerinde meşgûl olan Der-saâdet gibi büyük bir şehirde fesât ateşi yakmak ve bigûnâh adamları telef etmek için ne sûrette tertîbatta bulunmuş olduklarını cânîlerin bile tüylerini ürpertecek bir lisân-ı vahşiyâne ile dermiyân eylemişlerdir. Bu gibi insaniyeti harâp edenlerin ve cihân-ı medeniyetin her yerinden def edilmeye lâzım olan cânîlerin kendi lisânlarıyla melûn ârzûlarını beyân edişleri, mahîyet-i cinâyet karînelerine ve maksâtlarını cihânı insanîyet ve medeniyet ahâlîsine tanıtmaya kifâyet ederek cümlelerin lisânından haklarında lânet okumağa sebep olacağı aşikârdır (*Tercümân-ı Hakikât*'ten aktaran *Cerîde-i Şarkîye*, 25 Eylül 1896).

4.4. *Manzûme-i Efkâr* (1866-1917) ve Osmanlı Bankası Baskını

4.4.1. *Manzûme-i Efkâr*'ın Biçim ve İçerik Özellikleri

Manzûme-i Efkâr (Fikirler Manzumesi) gazetesi, 1866-1917 yılları arasında elli yılı aşkın bir süre İstanbul'da aralıksız yayımlanan siyaset, bilim, iktisat ve edebiyat gazetesidir. Gazetenin kurucusu olan Garabet H. Panosyan⁹⁷ uzun yıllar, bu yayının hem müdürlüğünü hem de editörlüğünü üstlenmiştir. Osmanlı Ermeni basın tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahip olan bu gazete, kurulduğu yıllarda daha ölçülü yayın politikası izlemiştir. Zakarya Mildanoğlu, *Manzûme-i Efkâr*'ın 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı Hükûmeti'nin siyasetini eleştirdiğini söyler. Mildanoğlu'na göre, gazete taşrada yaşayan Ermeni cemaatinin ekonomik, siyasi ve kültürel sorunlarını ele alarak Türk görevlilerinin eziyet ve soygunlarını protesto etmiş; ama 1880'li yıllarda sansürün ağırlığını hissettirmesiyle birlikte yumuşak bir yayın politikasına doğru geçiş yapmıştır (Mildanoğlu, 2014: 392). R. Kevorkyan ve P. Pabuçyan, gazetenin ayakta kaldığı süre içerisinde büyük bir manevi güce sahip olduğunu yazarlar. Gazete önce Ermeni harfli Türkçe, sonra bir süre

⁹⁷ Garabet Panosyan (1826/1828-1905) Kayseri'de doğmuştur. 1869 yılında Samatya'da Akabyan Mektebi'ni kurmuştur. 1859-1863 yıllarında *Münadi-i Erciyes* isimli haftalık gazeteyi, 1866-1898 yılları arasında *Manzûme-i Efkâr*'ı yayımlamıştır (Pamukciyan, 2003: 333). Kevork Pamukciyan, Panosyan'ın, *Manzûme-i Efkâr* gazetesini 1896 yılına kadar çıkardığını söylese de yapmış olduğum araştırmalar sonucunda, Panosyan'ın 1898 yılına kadar gazeteyi yayımlamış olduğunu tespit ettim.

Ermeni harfli Türkçe ve Ermenice olarak iki dilli daha sonra da Ermenice yayımlamıştır. Gazetenin dilindeki farklılaşmaların ne zaman olduğuna ilişkin bilgiler arasında bir netlik yoktur. Kevorkyan ve Pabuçyan, gazetenin ilk yıllarında Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlanırken, 1875 yılında iki dilli ve kısa bir süre sonra Ermenice yayımlandığını iddia ederlerken (Kevorkyan ve Pabuçyan, 2012: 86); Mildanoğlu, gazetenin 1901-1917 yılları arasında iki dilli bir şekilde yayın hayatına devam ettiğini belirtir (Mildanoğlu, 2014: 392). Tez konumuzu oluşturan banka baskınının gerçekleştiği 1896 yılındaki gazete nüshalarında ağırlıklı dil Ermeni harfli Türkçe'dir. Kimi ilanlarda ve patrikhane açıklamalarında da Ermenice kullanılmıştır. Yani gazetenin dil politikası her üç araştırmacının da iddia ettiği bir biçimde gerçekleşmemiştir. Kevorkyan ve Pabuçyan, gazetenin 1907-1908 yıllarında bağımsız bir günlük gazete olmaktan çıkıp, popülist çevrelerin yayın organı haline geldiğini ileri sürerler (Kevorkyan ve Pabuçyan, 2012: 86). Paul Fesh, *Manzûme-i Efkâr*'ın Ermeni gazetelerinin en eskilerinden biri olduğunu belirtir. Sabah ve akşam iki ayrı baskısı olan gazete, okuyucularına çarşamba günleri ticari, cumartesi günleri edebi ekler verir. Gazetenin tirajı da Fesh tarafından 3000 olarak belirtimiştir (Fesh, 1999: 66).

Manzûme-i Efkâr'ın ilk sayısı, 22 Şubat 1866 tarihinde yayımlanır. İsmi'nin altında büyük harflerle yazdığı "Münâfi-i Umûr-u Politika ve Mevâdd-ı Saire" ifadesiyle siyasete ve çeşitli konulara "karşı" bir yayın politikası yürüteceği mesajını okuyucularına iletir. Gazetenin ücret politikasına baktığımızda haftada beş gün çıkacak gazete senede 260 nüsha yayımlayıp, senelik ücret olarak 200 kuruş, altı aylık olarak 100 kuruş ve nüsha başına da 50 paraya satılacaktır. İlan vermek isteyenler de her satır için ilk seferinde 5, ikinci seferinde 2, üçüncü ve sonrasında 1 kuruş ödeyeceklerdir. Gazete, ilk sayısında okuyucularına "Teşekkür" başlığıyla seslenir. Kalem meydana olarak nitelendirdiği matbuat dünyasına yeniden dönüşlerinin haberini verir. *Manzûme-i Efkâr* ismine gazetenin ruhsatının verilmesiyle birlikte yayın hayatına başladığını duyurur ve gazetenin çıkmasında emeği geçen herkese teşekkürlerini sunar. Sadece teşekkürle borçlarını ödeyemeyeceklerini çok iyi bildiklerini dile getiren Panosyan, pek çok görev ve sorumluluğun kendilerini beklediğinin de bilincinde olduklarını vurgular:

(...)Her ne kadar, kalem meydânından bütün bütün çekilmiş idik ise de, bazı küçük yürekli zâtlar tarafından aralık aralık zuhûra gelmekte olan elfâz-ı tahzîramiz

(hazırladığımız sözler) bizlere dost için ölmeli, fakat düşman için dirilmeli darb-i meselini (atasözü) der-hatır ettirdiğinden ve binaen âleyh şevk u gayretimiz artıp, ve umûmen ahâlîmiz tarafından izhâr olunan hüsn-i teveccüh ve ârzûnun günde güne iktiyât (götürülmekte) bulmakta olduğunu gördüğümüzden alel husûs meydân-ı mezbûrda daha ziyâde serbestiyet ve cesâret üzere görünerek, bir taraftan dostlarımızın batî-i mahzûziyeti (yavaş yavaş hoş gitme) olduğumuz halde diğer taraftan dâhi (?) mahcûbiyetini müveddi olmak niyetiyle, saltan-ı seniyye lûtûf u keremini istidâyâ (rica etmek), bundan çend mah (birkaç ay) mukaddem (önce) ictisâr (cesaret etmek) eylemiştik.

Kanûn-u Nizâmın hüküm ettiği yerde, hakk u adâlet güneş gibi parlamaya başlayacağından, sâye-i maârif vâye-i hazreti hilâfet penâhî de nasıl ki bundan akdem varâkada dahi bildirilmiş idik. İş bu MANZÛME-İ EFKÂR nâm gazetenin ruhsât-ı seniyyesine mazhâra buyrulmuşuzdur.

Hukûk-u şâhiye ve bazı esbâb-ı sâire nazarıyla bakıldıkta, hukûkumuzda bu bir mürvet (kahramanlık) sayılıp, ve hakk katında ise bir nimet-i azîm ettiği şüpheden müstağni (lüzumlu olmayan) bulunacağından, SALTANAT-İ SENİYYEYİ merâhimâde (merahmetler) hakkında şükrâniyet-i âzimeyi acîz-ânemiz izhârına müsâraat eyledikten başka, şu niyete nâiliyetimizce bazı zâtlar tarafından zuhûra gelmiş olan himmet u hamîyet hakkında dahi teşekkürümüzü beyân ederiz.

Mademki teşekkür borcumuzu eda etmekteyiz, gazetemiz bâlâsında (yüceliğinde) bâhş-ı zînet (süs verme) eylemekte olan Manzûme-i Efkâr yazılarını ancak hatır-ı nâçizimiz (küçük hatrımız) için, en müstâcel (acil) işlerine takaddüm (ileri olma) ettirerek, âlettacil (acil nedenle) hakk ile yadigâr eyleyen ol zât-ı ehli hüner ve mârifet sıfat hakkında dahi izhâr-ı teşekkür ederiz.

Eğer şu babda borcumuz, yalnız izhâr-ı teşekkürlerimizle bitse idi, kendimizi çok mesût addederdik. Hâlbuki bundan sonra edâsına borçlu olduğumuz nice vazîfe ve vâcibe-i zimmetlerimiz de vardır.

Evet, işte resmen kalem meydanına dâhil olmaktadır, demektir ki, devletçe, milletçe ve umûmen nevî âdemce hayır ve menfaati mucîp olmak hizmetini îfâ ve icrâ eylemeliyiz (Teşekkür, *Manzûme-i Efkâr*, 22 Şubat 1866).

Gazetecilik mesleği; Panosyan’a göre, zor ve sıkıntılı bir sanat, kutsal bir borç, bir taraftan iftihar ve iyiliklerle doluyken diğer taraftan da kötülüğü dillere düşüren yıkıcı, nazik bir hizmettir. Gazetecilik pratiklerinin yeni gelişmeye başladığı bir dönemde Panosyan, gazetecilik mesleğinin layıkıyla yerine getirilebilmesi için gerekli olan kuralları da ilk yazısında dile getirir. Ona göre, bir gazete üzerine düşen görevleri yerine getirebilmek için ikiyüzlülükten ve dalkavuktan uzak durmalıdır. Aksi takdirde ikiyüzlülük ve dalkavukluğu iş yapma pratiği haline getirmiş gazete, halkın çıkarını bir grup zalim, gaddar ve hain despotlara kurban edeceği şüphesizdir. Manzume yani gazete; fukara, mazlum ve mağdurun yanında yer alıp onların dua ve teşekkürlerine sahip olacaktır:

Ne kadar müşkül ve muazzeb (sıkıntılı) bir sanat, ne kadar mukaddes bir borç, ve ne kadar ya bayi-i şeref ve iftihâr ve sevâp, veyâhut bayi-i bednâmı (kötülüğü dile düşüren) ve şer u harâp olucu nâzik bir hizmet.

Bir gazete kendi vazîfe ve vacîbe-i zimmetini eda edebilmek için, her şeyden ziyâde riyâ ve müdâheneden (dalkavukluktan) ârî olmalıdır, çünkü mugâyiri olarak, riya ve müdâheneyi irtikâb eden gazetenin umûmun menfaatini, bir takım zâlim ve hâin ve gaddar despotlara kurban ettirmeğe bir âlet olacağı bi iştibâhtır (şüphesizdir).

Manzûme büyük va'dler etmeyip, illa başlıca bir va'd ile meydana çıkmaktadır, şöyle ki, gerek devletine, gerek milletine ve gerek umûma halisâne hizmet etmek, ve vazîfe-i mukaddemesini icrâ eylemek niyetiyle, dâimâ, serbestçe söyleyip, hakkâniyetlere, ve alel husûsa fukarâ, mazlûmun ve mağdûrun hukûkuna (?) edecektir.

Manzûme bu gidişle acaba yanılmış olacak mıdır? Hâşâ, zîrâ, en meşhûr kalem sahiplerinden ibret ve nasihât almaktadır.

Manzûme acaba bir takım despotları ve zâlimleri gücendirerek, dûçâr-ı zarûret olup, niyet ve maksadı huşûndan mahrûm kalacak mıdır? Hâşâ, zîrâ umûmen hakkâniyet şînâsların, kendi gayretini çekecekleri şöyle dursun, Fukarâ, mazlûmun ve mağdûrinin her taraftan duâ ve teşekkürlerinin yağmur gibi yağacak, ve tarihlerin kendiyile bir ölmez mükâfât hazırlayacağı dahi şüpheden müstağnidir (Teşekkür, *Manzume-i Efkâr*, 22 Şubat 1866).

Manzûme-i Efkâr, 1/13 Nisan 1896 tarihindeki nüshasında 37. yılına kalem bastığını yine bir “Teşekkür” yazısıyla okuyucularına iletir. Daha önceleri haftada altı gün çıkan gazete son yıllarda özellikle de 1896 yılında haftada bir çıkmaya başlamıştır:

Hamd u senâlar olsun (şükürler olsun) yek tâne çoklarla berâber bu sene dahi kışı geçirdiğimiz gibi sonradan kesb-i şiddet (şiddetli soğukla geçen) eden Mart ayı soğuklarını, boralarını ve karalarını dahi geçirerek bu günkü dil-güşa (gönül açan) April birinin güneşini ve bâd-ı sabâsını (seher yeli) görmeklik ikbaline nail (şansına sahip) olduk.

Bu gün Manzûmemizin otuz yedinci senesi kademesine kalem basmaktadır. İnşallâh birkaç sene daha bu günü görmeklik ikbâl u şerefine nâil oluruz. Ve inşallâh artık havalar güzelce devam eder ve sıhhatimiz müsâade eyler de artık bir haftadan gazetemizi sırasına koyabiliriz.

Milletçe yeni ve mutenâ bir havâdisimiz olmayıp yalnız şu kadarını biliriz ki Zadik münâsebetiyle mutâtta olduğu üzere Patrikhanemizce tebrik merâsimleri icra edilmiştir (Teşekkür, *Manzûme-i Efkâr*, 1-13 Nisan 1896).

Manzûme-i Efkâr, sahibi ve editörü G. Panosyan'ın sağlık sorunları, basıldığı matbaanın bulunduğu yerin soğuk olması ve taşradan abone ücretlerinin zamanında gelmemesi gibi sorunlar yüzünden son yıllarda düzenli bir periyoda sahip olamamıştır. 1896

yılının kış ve bahar mevsiminde bu problemlerin daha da sıklaşmasından dolayı gazete okuyucularından özür dilemek zorunda kalmıştır. 11 Mayıs 1896 tarihinde “İhtâr-ı Mahsûs” başlığı altında gazetenin yaşanan gecikmelerle ilgili özür yazısını ve açıklamalarını okuruz:

Mayıs ayı gelmiş olduğu halde Manzûmemizin nizamında çıkmaya başlamamasından dolayı teşekkiyer (kötü ahvalini ihbar ile şikâyet etme) edilmektedir. Gerçi şu teşekkiyer (şikâyet) kendilerince haklıdır. Lâkin bizimde haklı özürlerimiz ve sebeplerimiz bulunduğundan af dileyerek bir iki hafta daha sabır eylemelerini rica ederiz. Birinci özür ve sebebimiz sıhhatimiz yerinde olmadığı ve bu sene hâlâ bu güne kadar havaların bozuk ve soğuk olması olduğu gibi, ikinci sebep taşradan para gelmemesidir. Ve Gayrihüm ve gayrihüm (*Manzûme-i Efkâr*, 11 Mayıs 1896).

11 Mayıs tarihinden sonra *Manzûme-i Efkâr* 30 Temmuz tarihine kadar iki nüsha daha yayımlanır. Gazetenin uzunca bir süre yayımlanmayışı okuyucuların tepki göstermesine neden olmuştur. Bu süre zarfında gazetenin adres değişikliğine gittiğini görürüz. Gazete sahibi, okuyucularından yaşanan aksaklıklar için özür diler:

Bazı sâir sebeplerden başka matbaamızın tahliyesinde ve sâir bir mahalle nakline de mecbûriyet hâsıl olduğundan bir aydan beri gazetemiz çıkarılmamıştır. Ve yalnız birkaç nüsha eksik gazete alanlardan çokların derhâl sitem mektupları yazarak kendi haklarını ve artan paralarını talep eylediklerini gördüğümüz halde matlubumuz (alacaklarımız) bulunanlardan ise hiç birinin iki satır bile yazısını görmeklik ikbâlîne nâil olmamıştır. Zaten ahâlîmizin âli-cenâplığının derecesini bilmekte olduğumuzdan gerçi esef etmemişizdir, lâkin bizde mezkûr faziletin gölgesi bile bulmadığı takdirde bir de her yabancidan âlî-cenâplık beklemeğe kalkışmamızdan dolayı ziyâdesiyle taaccübler (hayretler) eylemişizdir.

İkametgâhımız İstanbul’a bir saat mesâfede vâki Şişli nâm havadâr bir mahâlde olup ve sıhhatimizde haftada bir iki defa bile matbaaya inmekliğe müsâde edemeyeceğinden matbaamızı dahi Şişliye ikametgâhımız karşısına kaldırmaya mecbûr olmuşuzdur ve işte bu günden bet ile bir nüshâ çıkarmaya başlamışızdır. Ne yolda devam edebileceğimizi beyân edecek isek de şu kadarını şimdiden haber verimiz ki zaten der kâr olan mesleğimizde daima sebât ve metânet üzere bulunup sadâkâte dair nâsihât îtasından ise asla dur olmayacağından zevât-ı mekâtip şinâsların hâmiyet ve teşvîkâtlarına ümit eylediğimiz gibi gazetemiz bedelini peşinen edâya himmet etmeklik niyetinde olmayanların da şimdiden gönderilmesini haber vermelerini ve eskiden kalan matlûplarımızı tamamen vermek istemeyenlerin veyâhût veremeyenlerin dahi yüzde 25 ve 30 tenzîle (indirim) ile irsâl eylemelerini ve gazeteleri eksik giden zâtların da derhâl zahmet çekip af ederek 20 paralık açık bir mektup kaydıyla bildirmelerini rica ederiz (*Manzûme-i Efkâr*, 30 Temmuz 1896).

Manzûme-i Efkâr, dönemin Ermeni gazeteleriyle karşılaştırıldığında günlük ve ucuz olan gazetelerle rekabet edemeyecek bir yayındır. Periyodundaki düzensizlik yüzünden

gazetede günlük rutin haberin yerini, yorum/makale/fikir yazıları almıştır. Garabed Panosyan okuyucuların *Manzûme-i Efkâr*'ı tercih etmesinin nedenini gazetecilik mesleğine duyulan saygı ile açıklar:

Zâten artık bizim kudretimiz haricinde bulunduktan başka haftada bir ya iki nüshâ çıkan bir gazetede havâdisçe hiçbir güne rekâbet mümkün olmayacağından başlıca münderecâtımız nasîhat müfîde ve mütalâatı mühimmeden ibâret bulunacaktır ve her gün çıkan havâdis gazeteleri çok ve ucuz olup herkes okuyarak istifâde edebilecekken Manzûmemizi okuyan zâtlar mahzâ (yalnız) kendi mebdemiz (başlangıç) ve kendi mesleğimiz hatırı için okumaya râğbet birle teşvikâta himmet eylemelerini rica ederiz (*Manzûme-i Efkâr*, 30 Temmuz 1896).

4.4.2. Manzûme-i Efkâr ve Osmanlı Bankası Baskını

Manzûme-i Efkâr gazetesi, Osmanlı Bankası Baskını'nın gerçekleşmiş olduğu 15 Ağustos Çarşamba gününden sonra ilk sayısını 21 Ağustos 1896 tarihinde yayımlanmıştır. Gazetenin bu sayısındaki ilk sütun, II. Abdülhamit'in tahta çıkış günü olarak kutlanan Cülûs-u Hümâyûn'a ayrılmıştır. Osmanlı nişanı ile süslenen sütunda padişaha duyulan derin sevgi, övgü dolu sözlerle ve güzel cümlelerle dile getirilmiştir. Ayrıca bu sayıda göze çarpan en önemli nokta gazete ile birlikte dönemin Patriği Barthelameos'un, banka baskını sonrası 15 Ağustos 1896 tarihinde yayımlanmış olunan ilan-ı sûretin dört sayfalı gazeteden bağımsız bir biçimde dağıtılmasıdır. *Manzûme-i Efkâr* dönemin diğer Ermeni gazetelerinde okunduğu gibi rutin bir biçimde Osmanlı Hükümeti'nin duyulmasını istediği resmi bildiriye ve onunla birlikte Patrik tarafından Cumartesi günü neşir olunan ilan-ı sûreti son sayfasında yayımlanmıştır.

Manzûme-i Efkâr gazetesi, haftada bir kere yayımlandığından yedi günlük süre boyunca önemli görmüş olduğu konular arasında seçme yaparak bu bilgileri okuyucularına haber ve yorum olarak sunmaktadır. O yüzdendir ki *Mecmûa-i Ahbâr*'da ya da *Cerîde-i Şarkîye*'de görülen çok çeşitli resmi bildiriler bu gazetede daha nadir yer almaktadır. Bu gazeteyi diğer Ermeni gazetelerinden ayıran en temel özellik gazetenin fikir yazılarına ağırlık vermesidir. Gazete sahibi ve editörü Garabed Panosyan, Osmanlı Ermeni cemaatini hedef aldığı yazılarında hükümet yanlısı bir tavır sergilemektedir. 1895 yılından beri "Cevap" başlığı altında Panosyan'ın, Azizim Sirun Efendi'nin sorularına hitaben yazmış olduğu

yanıtlar üzerinden Osmanlı Ermeni toplumunun toplumsal, siyasal, kültürel, ekonomik problemlerini anlatmaya ve kendine göre çözümler üreterek Ermeni halkına öğütler vermeye çalışmaktadır. Panosyan, kendi ifadesiyle Manzumesi'nde günlük rutin haberin dışında bir yayın politikası yürütmektedir. Sirun Efendi'ye yazmış olduğu cevaplar, bu gazetenin banka baskını ve sonrasında yaşananlardan kimin sorumlu tutulabileceğini, İstanbul Ermeni cemaatinin nasıl bir görünüme sahip olduğunu anlamamız için oldukça yol gösterici olacaktır. Baskın ve sonrasındaki kargaşalardan sonra 4 Eylül 1896 tarihinde *Manzûme-i Efkâr*'ın, "Misli Na-mesbuk Bir Cinayet (Benzersiz Bir Cinayet)" başlıklı yazısı İstanbul'da yaşanan olayların derinlikli bir analizini içerir. Gazeteye göre, son yaşanan cinayet ve cahilliklerin bir benzeri, Ermeni toplumunun dünya tarihinde görülmemiştir. Panosyan'a göre, yaşananların suçlusu Ermenilerdir ve Ermeni milleti ve özellikle de Gregoryan Ermeniler kendilerine en büyük düşmanlığı yapmıştır. Bu kişiler, milleti için iyilik yapma sevdasıyla yola çıkmışlar fakat maddi, manevi Ermeni toplumunun yok olması için uğraş vermişler ve vermeye de devam etmektedirler. Ermeni milleti en önemsiz bir işi yaparken bile o konuyu bütün yönleriyle düşünüp, hesap eden bir millettir. Hiçbir mantığa ve akla sığmayan son olaylarda Ermeni toplumunun kandırılmış olması çok gariptir. Daha da garibi sadece sıradan insanların değil, Ermeni toplumunun ruhani önderlerinin de – episkoposlar, vardapetler- bu kişilere inanıp, hayranlık duyması, onlara cesaret verip, kolaylık sağlamasıdır:

Dünya tarihinde gerçi pek çok dehşetâmez cinâyetler ve echellikler (cahillikler) okunmaktadır, lakin defa milletimiz için irtikâp olunan cinâyetin ve echelliğin (cahilliğin) emsali yedi bin senelik tarihlerinin hiçbirinde görülmemiştir. Ve belki bundan sonra dahi görülmeyecektir.

Eğer milletimiz şu son vakitlerde gördüğü fenâlıkları hariçten bir düşmân tarafından görmüş olsa idi bu mertebe şâyân-ı teessüf addolunmazdı. Çünkü hârici düşmândan her fenalık beklenebilir hâlbuki bize hâriçten kimse bir fenalık yapmayıp, illâ bizzât kendi milletdâşlarımız ve kendi mezhepdâşlarımız yapmışlardır. Ve bundan da ziyâde şâyân-ı esef bir nokta şudur ki bunlar güyâ umûmen milletimize bir iyilik yapmaklık mürayilîği (ikiyüzlülüğü) ile yola çıkarak, mâddî ve manevî mahvımıza sebep olmaya çalışmışlardır ve hâlen de çalışmaktadırlar.

Ve garip ve hadden ziyâde garip yeri şurasıdır ki, bizi ahâlîmiz zâten pek hisâbî (cimri, hesabını bilen), pek korkak ve pek de müvesvis (vesveseli) bir ahâlî olup, beş paralık bir demet maydanoz bile alsa, birçok düşünüp hesâp etmeye ve ol bahçıvanın kârını, zararını anlamaya çıkışmaklığa alışmış olduğu halde bu defâki ol hiçbir akıl ve fikir ve hiçbir mantık ve hesâbı zerre miktarı kabûl edemeyeceği

kadar cömertliğinde olan binlerce yalânlara asla şüphe, dikkat hesâp ve mütalâğa eylemeksizin inanmış ve aldanmıştır. Ve bundan daha garibi vardır şöyle ki, umûmen halkımızı çoban misilli kurtlardan sakınmaklık vazife-i mukâddesiyesiyle mükellef bulunan episkoposlarımızdan, vardapetlerimizden ve alel husûs vardapetlerimizden hadi demeyelim çoklar, bazıları câhil halkımızdan evvel utanmayarak inandıktan ve aldandıktan başka hatta öyle câhillere hayran da olarak daha ziyâde gayret, cesaret ve kolaylık vermişlerdir (*Manzûme-i Efkâr*, 4 Eylül 1896).

Bu olay, Ermeni milleti için bir bahtsızlık örneğidir; çünkü işiyle, gücüyle meşgul olan; itaat edip, sorun çıkarmayan Ermeni milleti cinayet rüzgârına kapılmış ve pek çok kişinin ölümüne sebebiyet vermiştir. Panosyan, bu cinayetin sorumlularının kimler olduğunu yazısında sorgular. Ona göre cinayet rüzgârı, nihilistler, sosyalistler, komünistler ve anarşistler tarafından estirilmiştir. Parası olmayıp, hırslı olan bu kişiler, dünyanın pek çok yerinde -İskenderun ve Tiflis'ten giderek, Amerika ve Avrupa'nın pek çok yerinde toplantılar düzenleyip, cinayeti planlamışlardır:

Bizce, milletimizce bu hâle bir “bedbâhtlık” ismi verilse sezâdır. Çünkü kuzu gibi susarak ve itâat üzere yaşayarak iş ve gücüyle meşgûl olmaktadır birden bire bir âfât-ı semaviye (Allah tarafından insanları ikaz ve ceza için verilen belâ ve musibetler) misillî bir cinâyet rüzgârıdır eserek, çokları vurup harâb etmiş ve umûmun da dehşetine mucîp olmuştur.

Mezkûr cinnet rüzgârı hangi taraftan esmiştir ve yahût bu cinâyetin müellifleri kimlerdir?

Mezkûr rüzgâr nihilistler, sosyalistler, komünistler ve anarşistler bulunan taraflardan toplanarak esmiştir. Şöyle ki, bir takım echeller (cahiller) ve cebi delik fakat hırslı tamar büyük mecnûnlar çalışıp, geçinmeye zânaat etmek istemediklerinden ve mugâyiri olarak birden bire zengin ve cinâyet sayesinde birer parlak mevkî tutmaklığı kurmak ârzû eylediklerinden “serhoş serhoşu meyhanede bulur” fehvâsınca (doğru) kimi burada kimi İskenderun'dan ve kimi de Tiflis'ten giderek Avrupa'nın ve Amerika'nın bazı mahallerinde toplanmışlar ve velev tek mil milletimiz mahvolursa bile kendi kârları için kendi niyet-i fâsidelerini (bozgunculuk niyetlerini) icra etmekliği düşünmüşler ve din ve mezhep ve millîyet farkını ve hatta asıl din ve mezhep ve ahlâk-ı hasena (güzel ahlak) ve edebi ber taraf ederek bil ittifak çalışmaya karar vermişlerdir ve câhil ahâlîmizi kendi cinâyetlerine sermaye etmekliği kurdukları gibi bazı zenginleri de kandırıp para koparmak ve mezkûr para ile dahi birer âlet almak niyetiyle bir takım da ve sefil ve çayı şekerden tefrike (ayırt etmeye) muteber (güvenilir) olmayan delikanlıları ve çocukları gizli gizli başlarına toplamaya ve bol bol zenginlik ve (?) ümidiyle (?) ahâlîyi iğfâl (gaflete düşürmek, aldatmak) edebilmek için hadden ziyâde sahte bir azkaserlik (ազգասեր):

vatansever) ve bir fedâilik (canını esirgemeyen) maskesi takınarak her tarafa yalanlar yaymışlar ve mezkûr yalanları nutûkları bilmek için dahi Avrupa'da ve Amerika'da zuhûra gelmiş olan fesât şirketlerinin yani gizli şirketlerin şeytânî nizâmları ile ahlâk bozukluğu romanlarında bulunan şeytanlıkları toplayıp mütâlaa etmişler ve birer birer mevkî-i icrâya vâz etmecliğe cüret eylemişlerdir (Cevap, *Manzûme-i Efkar*, 4 Eylül 1896).

Yazısının devamında Panosyan, Ermeni milletin ruhani liderlerini hedef alır, neden cemaat başı olarak kendilerinin bu cinayetleri işleyip, olay çıkaranların kimler olduğu konusunda araştırma yapılmadığını sorgular. Hınçak örgütünü desteklemeyi bozgunculuk olarak tanımlar. Panosyan, başka memleketlerde komiteler kurup gazeteler yayımlayan bu örgütleri sorgulamadan, kapılıp aldanmayı cinnet rüzgarına kapılmakla açıklar:

Biz bunlara aslâ taaccüp (hayret) etmeyiz, çünkü her kanlı, her katil, her hırsız, her haydût velhâsıl her cânî kendi kârı ve kendi niyet-i fasidesi (bozgunculuk niyeti) için her gaddârlık ve her alçaklığı irtikâb eder biliriz. İllâ şuna taaccüp (şaşırmak) ve pek çok taaccüp ve teessüf ederiz ki ne umûm ahâlîmizden ve ne de akli başında olan ruhânîve cismânî zâtlarımızdan hiç ileri çıkıp da ve cesâret edip de bunlar kimdirler ve kendileri kim ve yâhût hangi meclis seçmiş ve hangi Patrik ve yâhût hangi Katoğigos tasdik etmiştir. Kim rey ve rûhsat vermiştir. Bu azkaserlik (ազգասեր: vatansever) dedikleri câniliğin salâhiyelerini kimden almışlardır? İsimleri nedir? İşleri ve sanatları ve mevkîleri nedir? Nerelidirler? Ve hangi familyadandırılar? Hınçakyanlık ve emsali müfsityanlık (fesaçılık) ne demektir? Diye sûal eylememiştir?

Filan filan memlekette filan filan isimde birer komite teşekkül etmişmiş, ve birkaç gazeteler çıkarmakta ve birçok da lâkırdılar yazmakta ve bulutlar üzerinde dahi köşkler yazmakta imişler bunları işitip de sorup, araştırmaksızın kapılıp aldanmak ne demektir, meğer ki, azıcık düşünen adam bunu tahsîs edebilir mi? Bizce hiç şüphe câiz değildir ki, tahsîs edemez, nasıl ki yukardaki 34 semtin Tağ. Horhurdları, adenabetleri bu hafta yekdil (tekdil) ve yekzeban (ağız birliği) umûm ahâlî nâmına olarak ikrâr eylediler demektir ki, söylediğimiz gibi milletimiz bedbahtlıktan (kötülükten) nâşi (dolayı) öyle bir cinnet rüzgârına tesâdüf eylemiştir, zirâ başka türlü olmaz bir şeydir bu (*Manzûme-i Efkar*, 4 Eylül 1896).

Manzûme-i Efkar, yaşananlarla ilgili olarak Avrupa gazetelerindeki haberleri toplayıp, çevirerek Avusturya ve Fransa'nın önde gelen gazetelerinin olaylar hakkında ne düşündüğünü okuyucularıyla paylaşmıştır. "Ermeni Fesatçıları Hakkında" başlıklı haberde Avusturya'dan Neue Freie Presse gazetesi, olayın Hınçak Komitesi üyelerince gerçekleştirildiğini ve 1895 yılında Eylül ayında İstanbul'da yaşanan Bâb-ı Âli gösterisi ile benzerlik taşıdığını vurgulamış ve olaylarla ilgili olarak Hınçak komitesinin rolünü

sorgulamıştır. Bu karışıklığa yol açanların Osmanlı ve Avrupa hükümetiyle ilişkilerini yok etmek amacıyla yola çıktıklarının altını çizmiştir:

Bunlardan Neue Freie Presse nâm Viyana gazetesi bir bendi mahsûsunda “Der-saâdette âhiren zuhûr eden vukuât 1895 Eylül’ün 30’unda vuku bulan hadisâtın aynısı olup, iğtişâşâta (karışıklıklara) yine bir takım Ermeni fesâtçılar tarafından sebebiyet verilmiştir.

Harekât-ı âhire-i fesâdiyenin (son karşılık hareketinin) memâlik-i ecnebiyede (yabancı memleketlerde) bulunan Hınçak Komiteleri tarafından tertip edildiği (düzenlendiği) âzâde-i kayıt ve istibâhtır (kayıtsız ve şüphesizdir). Mezkûr komiteler (adı geçen komiteler) a'zası (üyesi) devlet-i âliyye'nin zir-i cenah-ı (Osmanlı devletinin alt tarafında) müstevcip'ül felahında (layık olduğu kurtuluş ve geleceği) müstezili (değersiz, önemsizliği) emin ve aman (kesin) olan mezhepdâşlarını bir takım memâlike (başka ülkelere) sevk ve amale ediyorlar (gönderip, çalıştırıyorlar), bu sebepten nâşî (bundan dolayı) hâdisât-ı âhirenin mesuliyeti (son olayın sorumluluğu) a'za-i merkûmeye (sözü edilen üyelere) tahmîl (yüklenmelidir) edilmelidir. Erbâb-ı mefsedet (fenalık yapan kimselerinin) irtikâp ettiği (gerçekleştirdiği) harekât-ı melânet kârhaneden (kötücül hareketten) maksatları gerek hükümet-i seniyyenin (Osmanlı hükümetinin) ve gerekse Avrupa devletlerinin mezhepdâşlarına karşı mevcûd olan hissiyât-ı muhâlesekâranelerini (dost geçinme hislerini) mahv u izâle etmek (yok etmek) ise, bu maksatları (amaçları) tamamiyle husûl-pezir (meydana gelmiştir) olmuştur. Hâdisât-ı vakaa tafsilâtı (olaylara ilişkin açıklamalar) her kimin samiaresi (?) teessüf (üzüntüsü) oldu ise derhal kalbinde bu müfsitlere (bozgunculara) karşı bir hiss-i nefret (nefret hissi) uyanmıştır.

Binâberin (bundan dolayı) vukuât-ı âhireye sebebiyet vermiş olan Şer'an (şariat kanuna göre) şediden (şiddetli) dûcâr-ı mücâzât (ceza almış) olmaları her tarafça ârzû olunur mevâddandır” demiştir (*Manzûme-i Efkâr*, 4 Eylül 1896).

“Diğer” başlığıyla yayımladığı haberlerin altında da Pariste çıkan Nimresmi Tan adlı yayın organının olaylar hakkında yapmış olduğu yorumu İstanbul halkına duyurur. Yapılan bu delice eylemden dolayı hem Avrupa devletleri hem de tüm dünya eylemcilerin aleylerinde bir bakış açısına sahip olmuşlardır (Ermeni Fesatçıları Hakkında, *Manzûme-i Efkâr*, 4 Eylül 1896).

Paris'te çıkan Nimresmi Tan gazetesi dahi diyor ki, “Çarşamba günü Der-saâdette vuku bulan hâdisât hakkında vürûd eden (gelen, ulaşan) tafsilât muhrîklerinin (yakıcı) ne derece cürretkârane ve melanetkârane bir harekete tasaddî (girişmek) ettiklerini bir kat daha mertbe-i bedahete isâl etmektedir. Erbâb-ı fitretin bu hareketleri o derece tıfîlânedir ki, insan merkûmunun divanelikerine hüküm etmekte tereddüt etmiyor. Girit meselesinin bir suret-i müsâlemetciyâne (barışçıl) hidâm (hizmetler) bulmakta olduğunu görerek me'yûs (ümitsiz) oldukları aşikâr olan

fesede-i merkûmenin ef'al (işleri) ve hareketleri kendilerini Avrupa hükümetlerin nezdinde gözden düşürüldüğü gibi, bütün âlem-i medeniyetin efkârını dahi aleyhlerine sevk u amale etmiştir (Diğer, *Manzûme-i Efkâr*, 4 Eylül 1896).

11 Eylül 1896 tarihli *Manzûme-i Efkâr* başyazısını yine bu konuya ayırır. Garabed Panosyan, “Kim Aldattı?” başlıklı yazısında Ermeni milletinin şimdiki halini gören herkesin üzüntü duyduğunu ama kimsenin Ermenilerin bu duruma nasıl düştükleri konusunda herhangi bir sorgulama yapmadığına dikkat çeker. Yabancıların Ermenileri aldattığı beyanıyla insanların sorumluluktan kurtulmaya çalıştığını söyleyen Panosyan, bu bahanenin hiçbir geçerli yanı olmadığını da iddia eder:

Milletimizin sefil hâlini şimdi herkes görmekte ve esef eylemekte (pişmanlık duymakta) ise de mezkûr hâlin asıl sebebini anlayan ve anlamak isteyen ve lânetler okuyan, hâlâ nâdiren görülmektedir, çünkü çoklar evhama (kuruntu) ve hayâlâta (hayallere) inanmaklık cinnetine uğramış oldukları gibi doğru muhâkeme etmeklikten ve hakikât-i hâli tanıyıp ikrâr eylemeklikten kaçınarak her kabâhâti hâriçten düşmânlar üzerine bırakmaklık dahi mezkûr takım için ikinci bir cinnet olmuştur.

Hayâlât illetiyle mecnûn olanların şimdi ekserîsi tebriyeyi (suçsuzluğu ortaya çıkarmak) zimmet etmek (korumak) ve vicdânlarını rahatlatmak için “Alâh belâsını versin ol yabancıların ki bizi aldattılar...” demektedirler ve güyâ bununla mesûliyetten kurtulmaktadırlar. Vakı'a hâriçten bizim müfsitleri iğfâl ve tahrîk eden hiç bulunmamıştır diyemeyiz, lâkin aldananları da çıkaramayız. Tevrat-ı Şerifte aşikâr suûrette okunmaktadır ki, Hazret-i Havvayı yılan aldatmış olduğu için, cezâdan kurtulamadığı gibi Hazret-i Âdemi de Havva aldatmış olduğu için kezâlık o dahi cezâdan âzâde kalmamıştır, demektir ki, aldatmak ne derecede hedâ ve günâh ise aldanmak dahi aynı mertebe hedâ ve günâhtır.

Hâriçten çıkıp da müfsitleri (bozguncuları) veyâhût evhâmcıları (kuruntucu) aldananlar acaba ne demişlerdir, besbelli birçok ümitler vermişlerdir ve onlar da aldanmak istemişlerdir, düşün ki işittikleri boş lâkırdılar kulaklarına hoş gelmiştir ve demektir ki işittikleri lâkırdıların akla ve hesâba muvâfık olup olmadığını kât'an aramak ve bilmek istememişlerdir ve kendi cehâletlerinede zavallı milletimizi kurban eylemişlerdir. Bir âdem tanımadığı hiç tanımadığı bir yâbâncının söylediklerini derhâl kapılıp aldanmak kadar hiçbir hâmâkât (ahmaklık) olamaz, eğer kendileri iğfâl edip aldananlar her kim oldular ise olsunlar öyle kulaklarına hoş gelecek söyleyip büyük büyük ümitler verip de mugâyiri olarak, - Eğer Allâha ve insana makbûl bir amel ve harekette bulunmak ister iseniz derhâl malınızı mülkünüzü satarak fukarâya ihdâ (armağan etmek) ve temzî (hediye etmek) eylemelisiniz” demiş olsalar idi ol vakit dahi iğfâl edilerek inanıp icrâ edecekler miydi? Hiç şüphe câiz değildir ki zerre kadar ehemmiyet verip de icrâ etmeyeceklerdi. Binâen-aleyh demektir ki ancak kendi kârları için inanıp aldanmışlardır. Ve masalcı Ezop'un köpeğinin meselini (sözünü) tasdîk eylemişlerdir. Et parçasını suyun içinde büyük gördüklerinden ağızlarındaki eti dahi bırakarak kayıp

eylemişlerdir. Merzûman mecnûnlar bu âlemde her şey karşılıklıdır. Hâriçten biri gelip de kendilerini yerden etmeğe kalkışmasının akla mugâyir olmasını ve ancak bir menfaa niyet ve maksadıyla yâlân söylemekte bulunmasını asla düşünmemişlerdir. Ve kezâlık merkûman mecnûnlar bu yolda bir aldanışın zararını cesâmetini hiç düşünmedikleri gibi ol kara yalnız kendileri ait olmayıp illâ tekmil bir milletin hârâbını mucîp olacağını dahi hiç düşünmemişlerdir. Kendileri iğfâl edip aldanalar sahihen var mıdır? Yoksa yok mudur? Ve bunlar kimlerdir? Hadi oralarını karıştırıp sormayalım, fakat şunu sorarız ki sahihen aldanmış olduklarını kabul etmeye biz borçlu muyuz? Belki kendileri öyle bir yâlân uydurup da bizi aldatmaktadırlar, bu noktaya kim dikkat ederek taht-ı nazara almıştır, kim tahkîk ve tecessüs eylemiştir acaba yâlân bir adam çıkıp da bu husâsta bize müskit (verilenecek yeni bir sözü olmamak) bir cevap verebilir mi? (Kim Aldattı, *Manzûme-i Efkâr*, 11 Eylöl 1896).

Panosyan, Ermeni milletin geleceğine ilişkin olmadık hayaller üreten ve bunları yayan merkezin patrikhane olduğunu düşünmektedir. Kutsal bir mekân olan ve insanların yaşam biçiminin şekillendirilmesinde yol gösterici rol oynayan patrikhane içinde ve yakınında pek çok şarlatanı ve yalancıyı barındırmaktadır. Patrikhane, Panosyan Efendi'ye göre, Ermeni milletine zarar veren bu yalancıların ortaya çıkıp, fikirlerini yaymalarına aracılık etmiştir:

Hayâlâta dair yâlânların biz pekâlâ biliriz ki yüzde doksan dokuz buçuk Patrikhanemiz rüzgârıyla umûm milletimize yayılmıştır. Ve kezâlık pekâlâ biliriz ki, Patrikhane yakınında ve Patrikhaneye mensûp bir çok nâmdar şarlâtanlar ve yâlâncılar bulunmaktadır. İmdi mezkûr yâlâncıların mucîtları ve tercümânları onlar olmadıklarını kim bize ispat edip inandırabilir? Eğer hâriçten bir düşmân var idi ise, öyle bir düşmânın bir hammâl bir çöpçü olmayıp bittâbi itibâra ve emniyete şâyân bir şahıs olması iktizâ ederdi (...) (Kim Aldattı, *Manzûme-i Efkâr*, 11 Eylöl 1896).

Garabed Panosyan, 1896 yılının Şubat ayında Sirun Efendi'ye yazmış olduğu bir cevapta, 1890'lardan sona Osmanlı topraklarında yaşanan siyasi cinnetin tohumlarının, Avrupa dilinde sisteme karşıt yazılmış kitapları okuyanlar tarafından atıldığını söyler. Bu kişilerin başında da dönemin Patriği Nerses Sırpazan gelmektedir. Fikir ve gayretleriyle Patrik Nerses, Ermeni toplumunun yanlış yöne doğru gitmesinde en aktif rolü oynayan kişidir. Ermeni milleti Patrik Nerses'in oynadığı kötücül rolü anlamayıp kendisine üstün sıfatlar yüklemişlerdir:

(...) Azizim Sirun Efendi bizde bu politika cinnetinin mühlik (öldürücü) tohumu Avrupa lisanında mugayir kitaplar okuyan kişiler (imasdaklar) marifetiyle ekilmeye başlamış ve peyderpey takviyet verip de timar (destek) edenler eksik olmamış ve

nihayet müteveffa Nerses Sırpazan aklı ve gayretiyle filizlenip ser göstermiştir. Ve işte mezkûr sebebe mebnidir ki Nerses Sırpazan ol yarattığı meyveyi görmeksizin vefat eylediği için kendi aklında ve kendi efkârında bulunanlar hadden ziyade yani onun şahsi ehliyet ve liyakatından çok ziyade esef ederek “okratzyal” sıfatıyla yâd etmişlerdir ve hiçbir Patrik için emsali görülmediği surette her sene hokehakisa ziyneti icrasıyla güya milletimize büyük bir hizmeti sebkat etmiştir gibi zikrini ebedi kılmaya çalışmakta bulunmuşlardır. Ve hatta bazıları bir aralık azizler sırasına geçirerek tapınıp ziyaret etmeğe bile kalkışmışlardır. Hâlbuki bizce şu şimdiki fenalıkların ilk sebebi müşarünileyh olmuş ve hayatta bulunan hem efkârları da mezkûr evhamcılığı bazı saklayarak kesbi şeref etmeklik budalalığıyla avan güzar olmuştur (...) (Cevap, *Manzûme-i Efkâr*, 19 Şubat 1896).

Panosyan, Sirun Efendi'nin mektuplarına cevaben yazdığı metinlerde Ermeni toplumunun hal ve gidişatına ilişkin yaptığı ciddi eleştirilerin -haklı/haksız- cemaat tarafından pek de hoş karşılanmadığını dile getirir. Hatta yazdıkları yüzünden pek çok kez de cemaat tarafından uyarılır. Panosyan'ın yapmış olduğu ikazlar kendisine göre Ermeni toplumuna yol gösterici nasihatlerdir. Son yaşanan olaylarda da aldatılmış ve kandırılmış oldukları bahanesine başvuran Ermeniler ecnebi gazeteleri okuyarak kendilerine bir yol haritası çizmişlerdir. Panosyan Efendi uzunca bir zamandan beri durumların bu hale gelebileceği korkusunu yazılarında ifade etmiş ve halkını uyarmıştır. Ama pek çok Ermeni, *Manzûme-i Efkâr*'ın görüşlerini değil, yabancı gazetelerin düşüncelerine değer verip inanmışlardır:

(...) Güyâ müfsitler ecnebî gazetelerde yazılan hâvâdislere inanarak ecnebiler ecnebileri teşvîk etmişlerdir... iyi ama mezkûr gazetelerin mesleklerini ve ahlâklarını bilirler mi imiş? Hâliyle bilmezlerdi. Ve husûsiyle bizim mesleğimizi ahlâkımızı ve aslımızı ne olduğumuzu bilmekte idiler... Mâdem ki öyle idi niçin yabancılara inandıkları halde bize inanmak istememişlerdir, meğer ki biz milletimizin hâlini onlar kadar da bilmekte değil miyiz ve meğer ki biz milletimizin hâyır ve menfaatini onlardan az mı düşünmekte ve ârzulamaktaydık, onların bizlerce yalanlarına inandıkları takdirde hiç değil ise yalnız bir defa' da bizim doğru sözlerimize inanıp ve nasihâtlerimize akıllarını başlarına almalı ve ol gaflet uykusundan uyanmalı ve tekmîl bir milleti acımalı değil mi idiler ve bundan da kat'-i nazar ol komite a'zâları denilen aç ve çıplak eçhellerin (cahillerin) bari bir kere hâllerine, amellerine ve dünyâlarına olsun bakarak utanıp arlanmalı değil midirler? (...) (Cevap, *Manzûme-i Efkâr*, 11 Eylül 1896).

Ermeni komitelerinin, Anadolu'da ve İstanbul'da ayakta kalabilmek için Patrikler dâhil dönemin ileri gelen varlıklı Ermeni ailelerinden hatta orta sınıfa mensup kişilerden bile zorla para aldıklarına dair bilgiler tarih kitaplarında yazılıdır. Panosyan Efendi, *Manzûme-i*

Efkâr'da önce Ermeni milletinin birbirini çekememezlik huyundan dem vurup daha sonra da komitecilerin insanların paralarına nasıl el koydukları ve toplumsal düzenle nasıl oynadıklarını anlatmıştır:

(...) binlerce senelik tecrübelerde göstermiştir ki hiçbir hâmîmiz (koruyucumuz) olmayarak kendi kendimizi idâreye kalkıştığımızda ise hasetçilik (kıskançlık) sebebiden birbirimizin mahvına çalışıp bu söylediklerimizin tecrübesini Hay⁹⁸ (հայ) kendi üzerinde bizce bilâ-şekk (lüzumsuz) görmüş olduğundan iskât olup (susturmak) hak vermek ve teslim etmeklik için bir kere vicdân üzere düşünmeleri iktizâ eder (gerekir) her şehirde her kasabada ve hatta her köyde zuhûra gelen kilisece ve mektepçe millî her muârazaların (kavgaların), zararların ve sefilliklerin ilk ve son sebebi birbirimizi çekememezlik illetidir. Biz böyle bir mahlûkuz ki, gerçi milel-i sâireye (çeşitli uluslara) kendimizi birer kuzu gibi göstermekteyiz. Lâkin kendi işimizde birer kurd kesilmekteyiz, nasıl ki bunun çiçeği burnunda ispatları da burada gözlerimiz önünde görülmüştür ve görülmektedir. “Ahâlîmiz filan filan kavim ve millet yüzünden zulüm ve teâdî (düşmanlık) çekmektedir. Ve sefil perişân olmaktadır. Ve biz de onu kurtarıp selâmete çıkaracağız, bâdî-i saâdet-i hâlî ve serbestiyeti olacağız. Ve düşmanlar pençesinden kurtaracağız” diyen “azkaserler...” (vatanseverler) bilir misiniz? Ne yazmaktadırlar, çalışıp, çabalayarak ortalığı yaygaraya ve velveleye verdikten sonra eğer yalancı ve yâhût fâsid (bozguncu) değil iseler gidip de ol söyledikleri zâlimler her kimle iseler onlar ile tepişecek. Ve ol acıyoruz dedikleri Hay'ları kurtaracakları yerde bırak bırakalım taşralarda yaptıkları cânîlikleri burada nefs-i pâyitaht içinde bile kurşun ve kama ile evet evet kurşun ve kama ile oynayarak ruhânî pederleri ve muteber (itibar sahibi) zâtları korkutmakta ve öldürmektedirler. Bu vahşiliği ise İzmir dağları haydutlarından Katırcı yani ve İznimîa dağlarında (?) Lefter ve Manul bile yapmamıştır. Evet, bunlar kendi kahramânlıklarını ancak ve ancak 10-12 Hay'ların (Ermenilerin) ömürlerine kast etmekte göstermişlerdir. Bunlar hiçbir hükümet hakkında iyi söylemedikleri ve güyâ kendileri dünyâda memâlikçe bir hükümet icrâsına kalkıştıkları takdirde evden eve ve mağazadan mağazaya geçerek ve “Ya şu kadar lirayı şimdi verir misiniz ve de yahût ya şu kurşunu ya şu kamaı yersiniz diyerek rast getirdiklerine kamalar ve kurşunlar göstermektedirler. Ve bunlar bu tehditleri yaptıkları ve kendileri böylece “azkaser”(vatansever) gösterdikleri ve zavallı dükkâncıları ve mağazacıları da korkutup titreterek ya liraları vermekliğe ve de yahût yalvarıp yakarak diğer bir gün için va'd etmeye mecbûr ettikleri vakitlerde kimseye zerre kadar bir fenâlık olmasın kimse kimsenin beş parasını gasp eylesin (zorla alı koymak) için hükümet-seniiyenin emir ve fermân-ı pederhânesi üzere karlarda yağmurlarda atlı ve piyâde ve gece gündüz yüzlerce askerler ve zâbitler sokak sokak gezip dolaşmaktadır (...) (Cevap, *Manzume-i Efkar*, 19 Şubat 1896).

Ermeni milletinin, ulusseverler, siviller tarafından aldatıldığını söyleyen Garabet Panosyan, komitecilerin ahaliyi ikna etmek için “կեցցե ազատութիւն կեցցե ազգ

⁹⁸ “Hay”, Ermenice’de Ermeni sözcüğüne karşılık gelmektedir

ասիրութիւն կեցցե փրկութիւն / Yaşasın Özgürlük, Yaşasın Millet Aşkı, Yaşasın Kurtuluş” diye bağırdıkları halde, diğer taraftan halkın parasını gasp ettiklerini söylemiştir. Ermenileri kendilerine itaat ettirmişler, dükkânlarını istedikleri gün açtırmışlar, istedikleri gün kapattırmışlardı. Kendilerine yardımcı olmayan patrikleri bile hizaya getirmek için onları ölümle tehdit etmişlerdir:

(...) Ve güyâ Allâh her akı ve her fikri ancak kendilerine vermiştir gibi kendi yaptıklarını beğenmeyenlere ve yahût kendileri gibi düşünmeyenlere kan renginde yazılar ile kurşun ve kama tehditleri göndermişlerdir. Ve güyâ tekmi Ermeni ahâlîsi kendileri esirdirler. Ve güyâ din ve iman; kilise ve papaz; patrik ve Gatoğigos, hem kendileridirler ve hem de her Ermeni kendilerine itaat etmeklikte borçludur gibi istedikleri gün Hay'lara (Ermenilere) dükkânlarını kapattırmışlar ve keyifleri istediği günde açtırmışlardır ve hatta kendi efkâr-ı fâsidelerine (bozgunculuk fikirlerine) iştirâk ve itâat etmeyen rahipleri kiliselerde tehdîde bile cûret etmişlerdir. Ve hadden ziyâde esef olunur ki, gerek ahâlîmiz ve gerek Patrikhanemiz bu hâlleri gözleri ile gördükleri takdirde, kuru bir seyircilikten öteye geçmedikten başka hatta merkulardan (adı geçen bozgunculardan) bir kerâmette beklemekte ve söylediklerine inanıp emniyet eylemekte bulunmuşlardır. Ve gerçi pek çok inanmayanlar ve nefret getirenler de bulunmaktadır, lâkin onların da ekseriyesi korkmakta olduklarından ne hükûmete hâber verebilmişler ve ne de kurşuna karşı kurşun ve kamaya karşı kama gösterebilmişlerdir (...) (Cevap, *Manzûme-i Efkâr*, 19 Şubat 1896).

Bununla birlikte bozguncu Ermeniler gibi düşünmeyen Ermenilerin de olduğunu örneklerle açıklayan Panosyan yazısında, bu kişilerin komitecilerin davranışlarına karşı nasıl çözüm ürettiklerini aktarır. Panosyan, cevabında dünyada ön plana çıkan Karbonari örgütlenmesinin bile para işine karışmadığının altını çizmiştir:

(...) Fakat yalnız kuyumcu başı Babayan Garabet Efendi'nin mertlik ederek lira yerine kurşun gösterdiği ve bâde'hû (bundan sonra) gidip vuku-u hali Patrik Sırpazan Hayra nakil ve beyân ile bunlara karşı kiliselerde hiç değil de va'zlar ve nasîhatler verilmesinin elzemiyetini talep eylediği hâber alınmıştır.

Babayan Efendi hiçbir para vermeyerek merkuları (bozguncuları) kovmuş ve kaçırmış olduğu hâlde onlar ise sâireler de aynı tarîki (yolu) tutarlar diye korkup şüphe ettiklerinden “Yalıdır, aldık, ondan da birkaç yüz lira kopardık” demekteymişler.

Hâlbuki hâlen bu güne kadar hiçbir kilisede hiçbir minberden ol yolda bir va'z ve nasîhat verilerek, hiç değil ise titreyen ahâlîye mânevî bir cesâret verildiği bile görülmemiştir.

Azizim, biz çok kitaplar ve hatta isyân ve iğtişâş tarikleri (bozgunculuk yolları) ve fesâtçılık hikâyeleri okumuşuzdur. Hâlbuki hiç birinde ne Nihilistler ne Karbonariler

(gizli fesât cemiyetleri) taraflarından “bize para lazımdır” diyerek vermeyenleri, kurşun ve kama ile öldürdüklerinin emsâlini okumamışızdır. Anlaşılan iş bu bizim Hınçakçı, Droşakçı, Abdakçı, Dimaksyancı ve Anglo-Armeniyenci ve gayrihüm ve gayrihüm azkaserler (?) Değil başka bir maksat ve başka bir mâarifet ile illa kuzu gibi bir ahâlîye kurşun ve kama ile korkutarak para kazanmaklığı ellerinde ve dillerinde bir sermâye ve bir sanat ederek yola çıkmışlardır. Çünkü eserleri meydândadır. (Cevap, *Manzûme-i Efkâr*, 19 Şubat 1896).

Garabet Efendi, banka baskınından sonra yukarıda anlattığımız olayın önünün alınmamasından dolayı benzer bir olayın nasıl Pangaltı’da cinayete yol açtığını anlatır. Komiteciler, her zamanki gibi varlıklı bir aileden para talep ederler, parayı vermek yerine polise haber veren aile komitecilerin hışmına uğrar. Komitecilerle çatışmaya giren iki polisten birisi ölürken, diğeri de ağır yaralanır:

“Küçük Pangaltı caddesinde sâkin da'vâ vekillerinden Kololyan Avedis Efendinin hânesinde bulunduğu bir sırada Ermeni cemâatinden bir şâhs-ı şerir (kötülük yapan kişi) gelerek kapıyı çalmış ve kapıyı açan mûmâ-ileyhin (ismi geçen) mahdûmuna (oğlu ya da hizmet eden kişi) “Avedis Efendi burada mıdır?” diye sormuş ve bâdehû (bundan sonra) bir mektup vermiş ise de, mûmâ-ileyhin (ismi geçen) mahdûmu, mektubun ma' hûd (sözü geçen) Ermeni Komiteleri tarafından gönderildiğini şüphe etmekle, gelen şâhsa mektûbu red ve herifi târd (kovma) eylemiştir. Fakat ertesi akşam iş tekrar eyler, şöyle ki, sokak kapısı arasından bir zarf atılmış, ve zarf açıldığında komite tarafından talep olunan paraların seriân (hızlıca) itâsı (verilmesi), ve aksi hâlde Kololyan Efendinin hayatının tahtı tehlikede bulunduğu tehdidinden ibâret olmasıyla mûmâ-ileyh Beyoğlu mutasarrıflığına mürâaatla iş bu tehditnâmeyle takdîm etmiştir.

Mutasarrıflıkca mûmâ-ileyhin nezâret (göz önünde) ve himâyet (korunması) edilmesi zimmında mutasarrıflık polis memûrlarından Mahmut ve Nuri Efendiler tayîn kılınmışlardır.

Memûriyn-i mûmâ-ileyhümâ (sözü geçen memurlar) Pazar akşamı Kololyan Efendinin hânesinde bulundukları sırada sâat bir ile iki arasında kapı çalmış ve kapı açıldığı sırada Ermeni genç bir şâhs ile diğeri bir Ermeni bir de refîki kapıdan içeriye girerler Kololyan Efendinin mahdûmu, hânelerine girenlere ne için geldiklerini kemâli hevî (endişe) ve heyecân ile sûâl ettiği sırada polis Mahmut ve Nuri Efendiler de sokak kapısının önüne gelmişler ve o sırada onlar da ne istediklerini sormuşlardır.

Bu sırada içlerinden genç olan Ermeni, polis efendilerin arasında bulunduğu cihetle girdiklerinin sebebini istizâa (aydınlanma) ettikleri sırada cümlesi kama ve revolverini çekerek polisleri bir çok yerlerinden yaralamışlardır.

Eşhûs-ı merkûme (?) (sözü geçen kişiler, bozguncular) irtikâb eylediklerinden (kötü eylemlerini gerçekleştirdikten) sonra sokak kapısından çıkıp kaçmışlardır.

Polis Efendiler Pera-i tedâvî hastahâneye îzâm (gönderilmişler) kılınmışlardır.

Polislerden Nuri Efendi vefât etmiş ve Mahmut Efendinin yarası tehlikeliymiş. Cinâyeti ilgâ eden eşhâs-ı şerrîrenin yakında derdest edilecekleri şüphesizdir (Pangaltı Cinayeti, *Manzûme-i Efkâr*, 12 Ekim 1896).

Garabed Panosyan, Sirun Efendiye dönemin Ermeni basını hakkında kısa bir genel değerlendirme de yapar. Panosyan'a göre; Ermeni fesatçılardan korkan Osmanlı Ermeni basını uzun bir süre yaşanan olaylar karşısında sessiz kalmayı tercih etmiştir. Olaylar yatışıp, hayat eski olağan haline dönmeye başlayınca kalem meydanında da yeni gelişmeler yaşanmıştır. Matbuat kurallarına uymadığı gerekçesiyle Aravelk gazetesi kapatılmış, Keçiyan Püzand Efendi tarafından Püzantiyon adında yeni ve günlük bir gazete çıkartılmaya başlanmıştır. Bu gazetenin satış fiyatı 20 para olarak belirlenmiştir. Masis gazetesi de kendini yenileyerek 10 paraya günlük olarak basın hayatına yeniden girmiştir. Banka baskınından önce kapatılan *Hayrenik* ve baskın sonrası kapatılan *Aravelk*'in de yeniden yayım hayatına dönmek için uğraş verdiği işitilmiştir:

Azîzim Sirun Efendi, şu birkaç hafta tatile mecbûriyetimiz esnâsında gazetelerce bazı mühim hâller vuku bulmuştur, şöyle ki müfsitlerden korkarak sükût etmekteyken, sâye-i kudret vâye-i Hazret-i Tacdarî de, müfsitlerin kahır ve nabediâ (güzel olmayan) oldukları ve âsâyîş-i ahâlînin kelevvel (önceki gibi) hüküm fermân olmağa başladığını gördüklerinde ahâlîmize sadâkata ve her millet ile hüsn-ü meveddete (güzel dostluğa) muhtâc bulunduğunu bildirmeğe cesâret etmeğe başlamışlardır ve Aravelk gazetesi lâğvedilmiş ve Keçiyan Püzand Efendi kendi na'sına bir imtiyâza nâiliyyetle (ele geçirmek) Püzantiyon isminde her günlük bir gazete intişârına ve nüshâsını 20 paraya sattırmaya başladığı gibi, Masis dahi yeniden ve her gün intişâra ve nüshâsını 10 paraya satılmaya başlamıştır. İkisini dahi tebrîk ederiz ve Aravelk ve Hayrenik'in dahi yeniden neşr-i ruhsâtına çalışılmakta olduğu işitilmiştir (Cevap, *Manzûme-i Efkâr*, 25 Kasım 1896)

7 Aralık 1896 tarihinde *Manzûme-i Efkâr* yine yaşanan olaylara ilişkin Ermeni toplumunu suçlayıcı yazılar kaleme almaya devam eder. Bu olaylara sebebiyet verenler sadece bir grup değildir. Yaşananlara sebep olanlar arasında her sınıftan ve her taraftan insan bulunmaktadır ve asıl suçlu olan da Patrikhane'dir. Patrikhane'nin üzerine pek çok görev düşmüşken; Panosyan Efendi, Patrikhane'nin gerekli arabuluculuğu gerçekleştiremediğinin altını çizerek:

(...) Evet, birtakım insâfsız (vicdan sahibi olmayan) ve akılsız ikbâlci (işleri yolunda giden) müfsitler veyahût anarşistler kuzu kıyâfetinde birer milletperverlik maskesi geçirerek ahâlîmiz işine birçok evhâm (üzüntü, kuruntu) tohumu ektiler ve câhil

ahâlîmiz de bir koyun sürüsü gibi asla sonunu düşünmeyerek onların arkalarından gittiler, şu şimdiki sefâlet ve mezellet (rezillik) çukuruna düştüler, ve hâliyle kurular yanında yaşlar dahi yandılar, hâlen yanmaktadırlar ve ta Allâhın inâyeti (yardım) ve pâdişâhın ve İslâmiyetin merhameti yetişinceye kadar da yanacaklardır, çünkü evvelce söylediğimiz misillü bu ahmaklığa sebebiyet yalnız bir takım veyahût yalnız bir mahâl tarafından verilmeyip umûmen her sınıftan her taraftan ve husûsiyle asıl merkezi milletimiz bulunan Patrikhânemiz tarafından verilmiştir eğer yalnız bir sınıf ve bir mahâl tarafından sebebiyet verilmiş olsa idi, Patrikhânemiz leke-i hatadan ârî bulunarak hem şaşkınlığın önünü almaya çalışabilirdi, ve hemde hükümet-i seniyyeye mürâcaat ile, şefâtcılık (af edilme) vazîfesini îfâ birle merhamet-i şâhâne-i istirhâm eyleyebilirler idi... Hâlbuki İncil-i Şerifte beyân buyrulduğu gibi her tarafa tuz lezzet verebilir lâkin eğer bizzât tuz kendi lezzetini kayıp etmiş olursa ol vakit iş bütün bütün başkalaşır (Cevap, *Manzûme-i Efkâr*, 7 Aralık 1896).

7 Ocak 1897 tarihinde ise yeni yıl kutlamasından yeni çıkan gazete “Velâdet-i Hümâyûn” denilen II. Abdülhamit’in tahta çıkış günü olarak adlandırılan olayı sayfasına taşır. Abdülhamit’in tuğrası ve nişanı ile süslenen gazetenin en önemli haberi tutuklu olan Ermeni mahkûmlarının serbest bırakılmasıdır. 14 Ocak 1897 tarihinde 3. sayfadan “Tahliye-i Sebîl” (Bir suçluyu salıverme) başlığı haberiyle İstanbul olaylarına karışan kişilerin serbest bırakıldığı bilgisi gazetecilerle paylaşılmıştır. “Velâdet-i Hümâyûn mülâbesesiyle (münasebetiyle), Der-saâdet hapishânesinde mevkûf bulunan ve sülûsan-ı müddet-i cezâlarını ikmal eden (cezalarının üçte ikisi tamamlanmış) 35 neferin tahliye-i sebilleri icrâ kılınmıştır. Kezâlık vilâyet-i şâhâne hapishânelerinde mevkûf olup sülûsan-ı müddet-i cezâlarını eyleyenlerin ikmâl etmiş bulunanların tahliye-i sebilleri husûsunda Âdliye Nezâreti Celîlesinden telgrafla emir olunmuştur” (Tahliye-i Sebîl, *Manzûme-i Efkâr*, 14 Ocak 1897).

4.5. *İravunk* (1896-1911) ve Osmanlı Bankası Baskını

4.5.1. *İravunk*’un Biçim ve İçerik Özellikleri

İravunk gazetesi, 1896-1911 yılları arasında Varna’da çıkartılan ihtilalci görüşleri savunan bir yayın organıdır. Ermenice “iravunk” kelimesi Türkçe’de adalet, hak kavramlarıyla karşılanmaktadır. İravunk isminin altında yayının ulusal ve siyasi nitelikte bir gazete olduğu yazılıdır. Günlük olmayan gazete ilk çıktığında haftalık olarak çarşamba

günleri yayımlanmıştır. Gazete yayın hayatı boyunca üç günlük ya da on beş günlük periyodlarla çıkmıştır.

Gazetenin yayıncısı A. Torosyan; editörleri H. Boncukyan ile Hagop Kurbetyan'dır. Dört sayfadan oluşan gazetenin boyutları 46×32 cm'dir. Gazete, Ermeni özgürlük mücadelesinin birleştirilmesi yönünde bir yayın politikası takip eder. İravunk, Avrupalı devletlerin Ermeni sorununun çözümündeki tutumunu eleştirirken çareyi Rusya'da arar. Osmanlı Bankası Baskını'nı düzenleyen Taşnak Komitesi'nin, Ermeni reformlarına ilişkin ilk talepleri bu gazetede yayımlanmıştır. Ermeni sorunu ile ilgili Osmanlı tarihi kitaplarında söz konusu gazeteye çok fazla atıf yapılır. 1904 yılında izlediği yayın politikasından dolayı *İravunk*'un, Osmanlı topraklarına girişi yasaklanır. Gazetede, Ermeni göç merkezlerinin tarihi ve Bulgaristan'daki Ermeni tiyatro gruplarının oyunları da tanıtılmıştır. Gazete Ermeni ve Ermeni harfli Türkçe olarak iki dillidir ve bir dönem, kısa süreli de olsa Bulgarca ek çıkartılmıştır (Mildanoğlu, 2014: 64). Gazete ilk yayın hayatına başladığında ücretini, Bulgaristan için seneliği 6, altı aylığı 3 ve üç aylığı 2 frank; yurt dışı için ise seneliği 8 frank olarak belirlemiştir. *İravunk*, 15 Kasım 1896 tarihli sayısında, özel ilanla abonelerinden ödenmemiş abone bedellerinin 20 Kasım 1896 tarihine kadar ödenmesini ister. Bu duyurudan *İravunk*'un matbaasında çıkan yangın nedeniyle 1896 yılının Şubat ayında yayın hayatının durdurulmuş olduğunu öğreniriz. *İravunk*, piyasaya yeniden yangından üç buçuk ay sonra çıkabilmiştir. Yangın gazetenin aletlerini ve yazılarını yok etmiştir. Matbaa aletlerinin yeniden alınabilmesi için ciddi masraf yaptıklarını söyleyen gazete, bu nedenle ücret politikasında artış yapmış olduğunu açıklar:

(...) Şubat nihâyetinde zuhûr eden yangında gazetemizin âletleri ve yazıları kâmilten mahvolduğundan onların yeniden tedârîki için birçok müşkülât ve masârifât-ı zâideye (artan giderler) dûcâr olunarak (tutulmuş) ancak 3 buçuk ay sonra "*İravunk*" u yeniden neşir etmeye muvaffak olabildik ve bu def'a abonelerin ârzûsu mucîb her hafta gazeteyi çıkarmaya başladığımızdan onun her güne mesarifâtı (masrafları) iki kat oldu. Bu hesapla senelik 6 Frankı 12 Franka tahvîl etmek lazım olacaktı ise de 3 buçuk ay çıkaramadığımızdan sebeple, 6 Franka yalnız iki Frank zam ederek bu senenin nihâyetine kadar 8 Frank Bulgaria ve 10 Frank dışarı için kıymet tayîn olundu (*İravunk*, 15 Kasım 1896).

Gazete ilk sayısında "Okuyanlara" başlığıyla hem Ermenice hem de Ermeni harfli Türkçe olarak neden yayın hayatına başladığını anlatmıştır. Aslında *İravunk* gazetesi, ilk defa

1885 yılında yayın hayatına başlamış; fakat kısa bir süre sonra kapanmak zorunda kalmıştır. Tanıtım yazısına göre, ilk yayımladığı dönemde okuyucuların ilgi ve beğenisini kazanan gazetenin kısa sürede yayın hayatının son bulması takipçilerini üzmüştür:

1885 yılında neşir olunan İravunk nâm gazete bazı sebeplerden dolayı az bir müddet zarfında tadîl olunmaya mecbûr olup hüsn-ü teveccühlerini (iyi karşılanmak, alaka görmek) celp etmiş olduğu pek çok zâtın teessüfüne (üzülmesine) mucîb olmuştu. İşte mezkûr gazete bugün tekrar meydâna intişâra konuluyor (Okuyanlara, *İravunk*, 12 Ocak 1896).

Bu yazının devamında kalem meydanında Ermenice yayımlanan pek çok gazete var iken; neden bu gazeteye ihtiyaç duyulduğunun sebeplerini ve gazetenin Ermenistan (Ermenice: Hayastan) konusunda nasıl bir politika izleyeceğini kısaca tartışır. On yıl önceki kuruluş esaslarını değiştirmeden yoluna devam edeceğini vurgulayan gazete, kendilerine bir kurtuluş yolu belirleyip, Ermeni milletini de dayanışma içine sokup, hep birlikte hedefe ilerleyeceklerinin altını çizer. Gazeteye göre, güçlü bir dayanışma duygusu, millî davanın büyüklüğüne göre yaratılacak millî kuvvet için çok önemlidir. Milletlin yaşamakta olduğu buhranı atlatması için herkes bir araya gelip, çalışıp borçlarını ödeyecek ve hep birlikte genel bir ittifak yaratılacaktır:

(...) Şu sıralarda serbest memleketlerde neşir olunmakta olan birçok Hayca (Ermenice) gazeteler barındığı halde İravunk'ı tekrar meydâna çıkarmaya bizi mecbûr eden sebepleri kısaca izâh ve Hayastan meselesi hakkında dâhilen tutacağımız hakk-ı hâreket ve ol husûsta sarf edeceğimiz gayret ve sebâtın (sabır) derecesini buracıkta mütâlaa edip tayîn edeceğiz.

İravunk'un müessislerinin (kurucularının)bundan evvel tutmuş oldukları mebd'e'yi (başlangıcı) tebdîl (değiştirme) etmeksizin ittifâk ile çıkmaksızın eylediklerini yekyan gösterip tarîk-i selâmeti (kurtuluş yolu) iltizâm (tarafgirlik) edeceğiz ve millettâşlarımızın birbirine yardımına yetişmek duygusunu mümkün olduğu kadar uyandırmak ve onu neşr etmeye çalışacağız.

Çünkü şu sıralarda millî davâmızın büyüklüğüne göre ehemmiyetli bir millî kuvvet husule getirmek bu vâsıtalarla mümkün olacaktır.

Milletin şu dehşetli buhrânına her şirketimiz her bir tesisâtımızın ve her bir fedakârane çalışmakta olan zâtların mukaddes borçlarını ittifâkla çalışıp bütün kuvvetlerini bir yere toplamak yani milletlin işinde ittifâk-ı umûmi hâsıl etmek işte bizim de maksadımız ve murâdımız budur (...)(*İravunk*, 12 Ocak 1896).

İravunk, Ermeni milletinin de gazetenin belirlediği amaçlar ve tedbirler doğrultusunda kendilerine yardım edeceklerini ümit ettiklerini dile getirir. Gazete aynı zamanda Avrupa dillerini bilmeyen Ermeni toplumuna; Bulgaristan'da olup da millî sorunlara meraklı ama Ermenice bilmeyenlere Ermeni harfli Türkçe ibarelerle gelişmeleri aktaracaktır. Gazete bedeli olarak da senelik 6; altı aylık 3; üç aylık da 2 frank ödenecektir:

Ümit ederim ki iş bu tedbîrimiz ve maksadımız azîz millettâşlarımız tarafından takdîr olunarak iş bu teşebbüsümüze muâvenet (yardım) edeceklerdir. Kezâ (böylece) bizim ârzümüz bir Avrupa lisânlarına âşnâ (bildik) olmayıp da yalnız Hayca (Ermenice) gazeteleri okuyabilen zâtlara yeni haberler vermekle îfâ-i hizmet etmek ve zâten mezkûr gazeteler uzak yerlerde neşir olunduklarından getirebildikleri hâvâdis bizce tazeliği kaybetmiş olanlardır.

Bizim başka bir ârzümüz da Bulgaristan'da bulunan ve millî meselelere gayretle meraklı olduğu hâlde kendi ana lisânını kayıp etmiş olan millettâşlarımıza bir hizmette bulunmaktadır. İşte gazetemizin bir kısmını Hayca hurûfatla ve Türkçe ibârelerle neşir ettiğimizde bu vazîfemizi dahi icrâ etmiş olacağız zannediyoruz. Bu sebepten ehemmiyetli ve faîdeli havâdisleri ve bentleri aynıyla veyahût muhtasaran (kısa bir biçimde) Türk lisânı ile gazetemizde derc edeceğiz. Elde edilmesi için gazetemizin seneliği 6, 6 aylığı 3 ve 3 aylığı 2 frank kıymet tayîn olunmuştur (Okuyanlara, *İravunk*, 12 Ocak 1896).

İravunk gazetesi yayın hayatına başladığı sırada Doğu'da Zeytun İsyanı devam etmektedir. Zeytun'daki son gelişmeler ve oradaki Ermeni halkının ihtiyaçları, gazetenin önem verdiği konuların başında gelmektedir. *İravunk*, ilk sayısında Zeytun'daki son durumu değerlendiren bir haber kaleme alınmıştır. Bu haberden gazetenin Zeytun'da yaşanan gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi veren haber kaynakları olduğunu görülür. Zeytunlular ve Türk askerleri arasında yaşanan çatışmalar, bölge halkının ihtiyaçlarının olup olmadığı, ne kadar süreliğine yeteceği, çatışmalar sonrasında nerelerin ele geçirildiği bilgileri, İstanbul'daki Ermeni gazetelerine göre daha ayrıntılıdır. Haber dilinde de mücadele eden Ermenilerden yana bir anlatım gözlenmektedir:

Alınan haberlere göre Zeytûnlular bir kaç ay için iktizâ eden mühimmât ve yiyecek tedârik etmişlerdir. Kaçakların yeyinti tedârik etmeleri güçleşmiştir. Zeytûnluların hücûmundan korkulmaktadır zîrâ bunların elde etmek istedikleri bazı imtiyâzlar verilmedikçe terk-i silâh etmeyecekleri anlaşılmaktadır.

Son günlerde Zeytûn civarında Haylar (Ermeniler) askerlerle sefâletle vuruşmuşlardır. Ol civarda pek çok kar yağmış olduğundan Türk askerlerine mühimmât tedâriği ve hücûm etmek mümkünmüş olmuştur.

Halep'deki Avrupa konsolları telgrafla bildirmişlerdir ki Zeytûn'a giden konsolların teklifâtına (tekliflerine) Ermeniler bir derece meyl göstermekteymişler.

Her taraftan virûd (ulaşan) eden haberlerden tasdîk olunur ki Bahri Paşa Zeytûnlularla îtâ-i muhârebede 6 bin kişi telef verip bütün bütün mağlûp olmuştur. Zeytûnlular ise muzafferiyetle Anderem kaymakamlığı ve Çıka civar kazaları fethetmişlerdir.

Kezâ tasdîk olunur ki 2 bin 300 kişi kahraman Ermeniler müsellâh (silahlı) ve muntazam sûrette serbestiyet sancağı altında geçerken ölmüş olduklarından Ethem Paşa külliyyen kat-i umûm olarak ordusu ile beraber pek sefil hâlde Maraş'a çekilmeye mecbûr olmuştur (Zeytun, *İravunk*, 12 Ocak 1896).

"Bağımsız Ermenistan" hayali olan bu gazete, bir iletişim aracı olarak sahip olduğu gücün de farkındadır. Doğu'da zor durumda bulunan millettaşları için para, giyecek, yiyecek ve her türlü yardım için adeta seferberlik başlatmıştır. İlk sayısının üçüncü sayfasındaki "Hayastan'a İane"⁹⁹ başlığının altında, dönemin Patriği Amen Sırpazan Hayr tarafından Doğu bölgesinde yaşanan olaylardan dolayı sefalet ve yokluk içine düşen Ermenilere yardım etme çağrısı yapılmıştır. Bu duyurudan sonra Varna şehrinde bir yardım defteri açılmış ve her toplumsal kesimden iane toplanmaya başlanmıştır. Gazete 3600 Frank'ın toplanıp Patrik'e ulaştırıldığını ve Şumlu'da yaşayan Ermeni vatandaşların da aralarında topladıkları parayı Patrik'e göndereceklerini bildirmiştir. Gazete, yardımlaşma sayesinde Anadolu'da yaşayan Ermeni milletin korkunç soğuktan ve sefaletten korunabileceği inancını okurlarına da aşılacak istemektedir:

Okuyanlara malûm olduğu üzere bundan evvel Amen. Sırpazan Partrik Hayr her tarafa şırcaperakan (շրջաբերական) (genelge, duyuru) gönderip Hayastan'ın son vak'aları neticesinden zarûret ve sefâlet pençesine düşüp perişânîyete yüz tutmuş olan milletdâşlarımıza yardıma yetişmeleri tavsîye ve nasîhât etmişti.

Şehrimizde dahi bir iâne defteri açılmış olup, her sınıf ahâliden toplanmaktadır. Şimdiye kadar cem olunan meblâğdan (3600) 3 bin 600 frank geçen hafta Amen. Sırpazan Patrik Hayra gönderildi.

Kezâ Varna'da bir vakitten beri teşkîl olunmuş olan Joğovodrakana Miutyun (ժողովրդական միություն) (Halk Derneği) nâm şirket dahi kendi maksat-ı mebdesi mucibince 330 frank bir meblağ Amen Sırpazan Patriğe göndermişti.

⁹⁹ Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, "Hayastan" sözcüğüdür. Hayastan daha önce belirttiğimiz gibi Ermenistan anlamına gelmektedir. Osmanlı coğrafyasında böyle bir bölge ismi bulunmamaktadır. Osmanlı matbuat kuralları arasında yazılı olmasa da şifahen bu kelimenin kullanımın yasak olduğuna dair bir kanı oluşmuştur.

İşittiğimize nazara (göre) Şumlu'daki azgayinler (ազգայնիկ) (Ermeni milleti) dahi bir hane defteri küşâdıyla (açılışıyla) iki bin franga yakın para toplamışlar ve Amen Sırpazan Patriğe göndereceklermiş.

Şu sırada Anadolu kıtasında bulunan milletdâşlarımız arasında hükm eden korkunç verici zarûret (zorluklar) ve sefâlet manzaraları burada nakş etmekten sarf-ı nâkısla mümkün olduğu kadar çabuk imdâtlarına yetişmeye her vechle gayret etmekteğimizi revâ görmeliyiz aksi hâlinde binlerce biçâre milletdâşlarımız soğuşun şiddetinden ve açlıktan kırılacakları pek aşikârdır. Bunları bilip de kayıtsız duracak bir Ermeni fert bulanacak mı? Zannetmeyiz o halde imdâda binlerce nüfûs ekmek bağırmaktadırlar (Hayastan'a îâne, *İravunk*, 12 Ocak 1896).

4.5.2. *İravunk* ve Osmanlı Bankası Baskını

Banka baskını ile ilgili haberler 28 Ağustos Çarşamba gününe ait *İravunk* gazetesinde yer alır. *İravunk* gazetesi, Osmanlı Bankası Baskını ve sonrasında yaşanan olayları, incelemiş olduğumuz istibdat döneminin üç gazetesine -*Mecmûa-i Ahbâr*, *Cerîde-i Şarkiye* ve *Manzûme-i Efkâr*- göre farklı bir biçimde ele alacaktır. Osmanlı Hükümeti'ne ait resmi ilanların yayımlanma zorunluluğunun olmadığı *İravunk* gazetesinde habercilik ve gazetecilik pratikleri daha özgür bir ortamda yapılacaktır.

“İstanbul Havâdisâtı” başlığı altında önce II. Abdülhamit'in tahta çıkış kutlaması olan “Cülûs-u Hümâyûn” etkinlikleri hakkında bilgi verilir. İstanbul gazetelerinde süslü yazılarla birinci sayfadan aktarılan kutlamalar *İravunk*'ta alaycı bir üslupla son sayfada ele alınır:

Ağustos 19'da mütesâdif (tesadüf eden) Sultan Hamid cülûsu münâsebetiyle icrâ olunacak donanma pek âdî bir sûrette icrâ olunup, fişek ve silâh atılması resmen yasak edilmiş, elçiler ve Türklerin bir kısmı bir kandil bile yakmamıştır (*İravunk*, 28 Ağustos 1896).

Bu kısa haberin ardından banka baskını ve ardından yaşanan olaylar farklı yönleriyle ele alınmıştır. *İravunk* gazetesinin haber dili incelendiğinde ilk dikkat çekici nokta, gazetenin İstanbul'da yaşanan olayları “ihtilal” kelimesiyle nitelemesidir. Baskın ve karışıklıkta yaşanan çok sayıdaki ölümler ise *İravunk* tarafından “kırgın” olarak adlandırılmıştır. Olaylardan sonra yakalan suçluların cezalarının verilmesi, içeri alınan fakat suçsuz Ermenilerin tahliyesi için yabancı elçiliklerin zorlamasıyla Osmanlı Hükümeti'nin kurdurtmuş olduğu “Mahkeme-i Fevkalâde”, gazeteye göre üzerine düşen görevi yerine getiremeyecektir. Birkaç yüz Türk ve Kürt caniler yakalansa da binlerce katil dışarıda

gezmektedir. Aynı zamanda 22 Ağustos'ta elçiliklerin Osmanlı Hükümeti'ne verdiği notaya göre de, bu kırımın daha önceden hükümet tarafından planlanmış olduğu belgelerle ispat edilmiştir. *İravunk*, İstanbul'daki üç gazetenin de takip etmediği *Ajans Balkanik*'i haber kaynağı olarak kullanır. *Ajans Balkanik*'ten alınan bilgiye göre; Yıldız Sarayı'ndaki görevliler ve Abdülhamit'in yakınları, Türklerin, zabitlerin ve komiserlerin, Ermenileri takip etmeleri konusunda sıkı emirler vermiştir:

Son ihtilâlde cânîlerin ve (?) taht-ı mücazata (ceza verilmesi) alınmaları ve tevkif olunan Ermenilerden bisuç (suçsuz) olanların tahlîyesi için elçilerin icbârı (zorlama) üzerine Bâb-ı Âli 10 a'zâdan ibaret (6 Türk, 2 Ermeni, 2 Rum) fevkalâde bir mahkeme teşkil etmiş, ve birkaç yüz Türk ve Kürt cânîler derdest olunmuş iseler de daha binlerce kâtiller her tarafta serbest gezmektedirler. Bu mahkemenin adâletle icrâ-i vazîfe edeceği mümkünsüz görülmektedir, zîrâ alenen tasdik olunmuştur ki, bu kırım evvelden hükümet memûrları tarafından hazırlanması ve ahâlî ile beraber asker ve zâptiyeler ma'rifeti ile icrâ olunmuştur, bu hakka elçiler Ağustos 22'de mütteffiken Bâb-ı Âliye bir nota verip kırımın evvelden hazırlanmış olduğunu delillerle tebeyyün etmişler (görüp anlamışlar) ve nasıl ki Ajans Balkanik bildiriyor, Yıldız memûrlarından ve Sultanın akrabalarından Rüstem Bey Paşa memûrlar ile beraber kırımı temâşa edip, Türkleri teşvîk ederler imiş, kezâ bir takım zâbitler ve komiserler, Ermenileri takip etmek için kendilerine şedîd (sert, şiddetli) emirler verilmiş olduğu Avrupalı dostlarına mahremâne sûrette beyân etmişlerdir (İstanbul Hadisatı, *İravunk*, 28 Ağustos 1896).

Gazete olaylar sonrası yaşanan ilginç bilgileri okuyucularıyla paylaşır. Bu haberlere göre; İstanbul'daki olaylar, *İravunk*'un ifadesiyle "kırgın", 14/26 Ağustos Çarşamba günü başlamış perşembe günü akşama kadar devam emiş ve cuma günü dahi bazı ufak olaylar gerçekleşmiştir. Beyoğlu'ndaki, Galata'daki ve İstanbul'daki dükkânların hemen hepsi 23 Ağustos günü açılmışlardır. Fransız, Rus ve Avusturya elçileri, birkaç yüz Ermeni'yi (ekseriyesi hamal ve hademe takımından) koruyup kollayıp, vapurlarla Marsilya, Atina, İskenderiye, Bulgaristan ve çeşitli bölgelere göndermişlerdir. Bu arada Avusturya, İtalya konsolosluklarına sığınmış çok sayıda Ermeni bulunmaktadır. İstanbul'da yaşayan M. Rigo isimli bir kişi kendi hizmetindeki Ermeni ve otuza yakın akrabasını sekiz gün kendi evinde saklayıp, doyurup, içirdikten sonra yol paralarını da vererek vapurlar aracılığıyla Türkiye'den çıkarmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin, İstanbul'daki pek çok Ermeni'yi gemilerle dışarı

çıkarmakta olduğunu söyleyen gazete, bu Ermenilerin nereye götürüldüklerinden kimsenin bilgisinin olmadığını vurgular:

(...) Çarşamba günü öğlende başlamış olan kırıgın Perşembe akşama kadar devam etmiş ve Cuma günü dahi bazı ufak vukuatlar olmuştur.

Beyoğlu'nda, Galata'da ve İstanbul'da dükkânların ekseriyesi Ağustos 23'de açıldılar.

Fransız, Rus ve Avusturya elçileri birkaç yüz Ermenileri (ekseriyesi hamal ve hademe takımından) himâye edip vapurlarla Marsilya, Atina, İskenderiye, Bulgarya vesâir cihetlere göndermiştir.

Avusturya ve İtalya konsoloshânelerde sığınmış hayli Ermeniler bulunmaktadır.

İstanbul'da mukîm M. Rigo nâm İtalyalı bir zât, kendi hidmetinde bulunan Ermenileri ve onların akrabalarından 30 kişiyi 8 gün kendi evinde muhâfaza edip, besledikten sonra onlara yol harcırahı dahi vererek vapur ve ile Türkiye'den çıkarmıştır.

Hükümet İstanbul'da pek çok Ermenileri tutup gemilerle dışarı çıkarmakta ise de ne tarafa göndermekte olduğu namalûmdur (*İravunk*, 28 Ağustos 1896).

Yine çok ilgi çekici bir haber, Avrupalıların ikiyüzlülüğü iddiasıyla ilgilidir. Osmanlı Bankasında yaşanan olaylardan sonra tüm yabancı şirketler bünyelerinde çalışmakta olan Ermenileri işlerinden çıkartmışlardır. Osmanlı Bankası, bir karar alarak İstanbul, Bulgaristan, Kıbrıs, Mısır şubelerindeki müstâhdem Ermeni memur ve hademeleri memuriyetten ihraç edip onların yerine başka milletlerden memur tayin etme kararı almıştır. Aynı şekilde pek çok Avrupalı mağaza ve evlerden de Ermeni hademeler kovulmuştur:

Osmanlı bankasının bir kararına göre, gerek İstanbul'da ve gerek Bulgaria, Kıbrıs ve Mısır şubelerinde müstahdem Ermeni memûr ve hademeler memûriyetten ihrâç olunarak, onların yerine saîr millet efrâdından memûr tayîn olunacaktır. Kezâ birçok Avrupalı mağaza ve evlerden Ermeni hademeler tard (kovulmuş) olunmuşlardır (*İravunk*, 28 Ağustos 1896).

İravunk gazetesi, olaylarda 1000'e yakın Ermeni evinin yağmalanıp, 300 kadar Ermeninin katledildiğini yazar. Ev yağmala sürecinde de Hasköy'deki Yahudi cemaatinin de Türklere yardım ettiği iddia edilmiştir. Hükümet, zarar gören evlere 1200 lira yardım göndermiştir. Gazete söz konusu bedelin evin camlarına dahi yetmeyecek bir para olduğunu öne sürer. Gazetenin İstanbul muhabiri, *İravunk*'un ifadesiyle "ihtilal" sırasında zarar gören malların toplamının birkaç yüz bin olduğunu belirtmiştir. Bu satır arası bilgidен yola çıkarak *İravunk*'un bünyesinde çalıştırdığı İstanbul muhabiri olduğunu öğreniriz.

Gazete haber kaynağı olarak sadece ajanslardan gelen bilgilerle yetinmez ayrıca bölgedeki olayları takip etmesi için muhabirini de görevlendirir. Daha önce tartıştığımız gibi yabancılara ait dükkân ve mallar da da zarara uğramıştır. Yabancı ülkelerin vatandaşları, elçilikleri aracılığıyla Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak bir an önce zararlarının bedelinin ödenmesini talep etmişlerdir. Ermenilerin yeni bir "ihtilal" düzenleyeceğinden korkan Osmanlı Hükümeti kolluk kuvvetlerini arttırmış, İzmit ve Edirne'den iki tabur asker daha getirtmiştir. Osmanlı Bankası baskını ve sonrasında en çok tartışan konu daha öncede söylediğimiz gibi olaylarda yaşamını yitiren kişi sayısıdır. İravunk gazetesinin İstanbul muhabiri, olaylarda ölen Ermeni sayısını 3000 olarak tellaffuz ederken; *Ajans Balkanik*, denize atılanlardan başka mezarlığa gömülenleri 5000 olarak tespit ettiğini ileri sürmüştür. 22 Ağustos tarihinde de tuğla taşıyan bir mavnanın üzerine Osmanlı güvenlik güçleri ateş etmişler ve mavnacılardan ikisi yaralanıp, birisi tutuklanırken, polis şüphelendiği üzere mavnada silah bulmuştur:

Hasköy'de Yahudilerin muâvenet (yardım) ve m(?) ile (1000) bine yakın Ermeni evleri yağma olunmuş ve 300 Ermeni katlolunmuştur. Hükümet sefâlete kalmış ahâlîye tevzî olunmak üzere 1200 lira iane göndermiş ise de bu meblağ mezkûr evlerin kırılmış olan camları bile ödeyemez.

Şu ihtilâlde İstanbul'da yağma olunan malların kıymet-i mecmu'su (toplam ederi) birkaç yüz bin liraya bâliğ olduğunu İstanbul muhbirimiz bildirmiştir. Ecnebî tebaalıların zararlarının tahminini elçiler hükümetten talep etmektedirler.

Ermeniler tarafından yeni bir ihtilâl vukuya geleceğine hükümet şüphe ederek kuvve-i zâptiye arttırmış ve İzmit'ten bir ve Edirne'den iki tabur asker İstanbul'a gelmiştir.

İstanbul muhbirimiz katlolunan Ermenilerin adedi 3000 gösteriyor ise de, *Ajans Balkanik*'e nazaran denize atılmış olanlardan maâda yalnız mezarlıklara gömülmüş olanların 5000'e bâliğ olur imiş.

Ağustos 22'de tuğla taşıyan bir mavnanın üzerine polisler ateş etmişler ve mavnacıların ikisi yaralanmış ve biri tutulmuştur. Mavnada silâhlar bulundu (İravunk, 28 Ağustos 1896).

Gazete bir sonraki hafta, 4 Eylül 1896 tarihli başyazısında "Bu durum nerede sona erecek?" başlıklı bir yazı kaleme alır. Sessiz, mahzun ve düşünceli her Ermeninin kendine ve vatandaşlarına, "bu durum nerede sona erecek" diye sorgulaması gerektiğini hatırlatır. Yaşanan olaylar üzücü ve yıpratıcıdır.

İravunk, aynı sayının ikinci sayfasına Avrupa basınından örnekleri taşıırken; üçüncü sayfasında “Türkler ve Türkiye” başlıklı bir makale paylaşır. Bu makale sayesinde gazetenin Türkiye ve Türkler hakkındaki samimi duygularını öğrenmiş oluruz. Bu yazıda, “Genç Türkler” hedef alınır. Makalede Genç Türkler’e ve Müslüman ahaliye hakarete varacak sözler sarfedilir. Yazıdaki iddialara göre; Genç Türkler, Osmanlı Bankası Baskını’nda Ermeni milletine söz verdikleri halde “İstanbul ihtilaline” katılmamışlardır. O yüzden artık Genç Türkler’e kesinlikle güvenilmeyecektir. Anadolu’da gerçekleşen “kırgın”larda da Genç Türkler, suçu II. Abdülhamid’in üstüne atarak olayların sorumluluğundan sıyrıldıklarını düşünmüşlerdir; ama gerçekte en az onlar da Abdülhamit kadar suçludur. Bu yüzden ki Kanun-ı Esasî’yi yeniden yürürlüğe koymaya çalışan Genç Türkler bu işi başaramayacaklardır, başarsalar bile istenilen sonucu elde edemeyeceklerdir. O yüzden ki Osmanlı Devleti için çözüm bir an önce Avrupa’nın müdahalesi ve nezareti altına girmekten geçer. Avrupa müdahalesi de, Osmanlı topraklarındaki Doğu Sorunu’nu kökünden halledecektir:

İravunk’un 5’nci nüshâsında bir bend-i mahsûs ile Türkiye’de Kanûn-ı Esâsî’nin (Sahmanadrutyun) (սահմանադրություն) icrâsı pek büyük müşkülâta (zorluğa) tesâdüf edecek ve mutaassıp ve cahil İslâm ahâli elinde mûzır bir âlet olacak olduğunu bazı delillerle îspat etmiştik. Ondan beri mürûr eden (geçen) iki buçuk ay müddet zarfında vukua gelen ahvâl-i efkârımızı tasdîk etmiştik.

Genç Türkler Türkiye’de mütemekkin (oturan) ekvân-ı İslâmiye’nin (İslam âleminin) taassûp (körü körüne bağlanma) ve gaddarlığını müdâfaa etmeye çıkmışlardır. “Millet-i necîbe-i Osmânîyye” dedikleri vakit dudakları birbirine yapışıyor. Ve Lord Salisbury’nin efkârını derç etmek için, vatanperver Türkler tarafından bir risâle neşir olunup umûm Anadol kırgını hakkında her cürmü (suçu) Sultan Hamid’e atfetmekle ahâlî-i İslâmiye’nin tevârîhlerde (tarihlerde) emsâli olmayan vahşet ve vicdânsızlığı perde-i hâmidîye altına gizlemeye çalışıyorlar. Evet biz dahi ol Türklerle beraber diye biliriz ki kırgınlar hükümetin emri ile oldu, fakat asla tasavvûr olunamaz ki Anadolu’da hamile kadınlarımızın karnını deşmek, kızları ve genç kadınları çıplak sokaklarda gezdirmek, ve alenen onların üstüne fil-i kerîh (iğrenç, tiksindirici şey) icrâ etmek, 70-80 yaşında bir ihtiyarların sağ sağ derilerini yüzmek, 8-10 aylık mahzûnları kılıç ve süngü uçlarına takıp gezdirmekle keyif bulmak, kiliselerin en mukaddes mâhel ve eşyâsını en kerih miskinlikle doldurup, sıvamak gibi insanîyete değil, hayvanîyete bile yakışmayan habâsetin (kötülüğün) icrâsını Yıldız ve yahût hükümet emretmiş olsun. Bu vâhşiliklerde eğer bir âmir-i mücbirin (rüşvetçi) vücûdu dahi tasavvûr olunur ise, memûr-u mücrimi (suç işleyen memuru) muâf tutmak külliyyen hatâdır. 30 seneden beri vücûd bulan Genç Türklerin çoğu bazı bazı Türkiye harîcinde gazeteler neşr edip ve risâleler çıkarıp ve bilâhare bahşişler ahzi ile seslerini kesen mürtekipler (rüşvet alan) olduğu hâlde, bugün dahi Genç Türkler ünvânı ile neşrîyâtta bulunan efendilere biz ne derece emniyet edebiliriz. Kaç ki onlar vahşeti ile bütün cihâna mâ’ruf (bilinen)

olan Türklerin vahşet u taassûbunu örtmekle ona “millet-i necibe” (soylu millet) (azniv) (ազնիվ) ünvânı veriyorlar ve bununla onları daha ziyade hâbâsete (kötülüğe) teşvîk etmiş oluyorlar.

Onların huluskâr (dalkavuk) vatanperver olmalarına inanmak için ne derece zarîf akıllı olmalıyız. Kaç ki bütün Anadolu kırgınında “merhamet edelim imdâda yetişelim” diyen bir Genç Türkün merhamet sedâsı işitilmedi.

Türkler ile müttefikten işlemek (birlikte çalışmak) için hangi vatanperver Ermeni kanâat hâsıl edebilir, kaç ki daha birkaç ay mukaddem (önde gelen) Ermeni fedâileri ile birleşmeye ârzûkeş olan Genç Türkler, İstanbul’un son ihtilâlinde bizde hazırız dedikleri halde hiçbir köşeden ispât-ı vücûd etmeyip binlerce maktûl (ölü) ve mecrûh (yaralı) Ermenilerin figan (inleme) ve fizâhını (feryadını) ıraktan (uzaktan) işitmekle iktîfâ (yetinmek) ettiler. İşte bu tür Türklerin hulûsu vatanperverliği ve fedâkârlığı bu gibi bir milletin şu asırda hâkimiyet hukûkuna hâiz (sahip) olması ilelebet onun kisve-i (kılığına) vahşetten çıkamamasına sebep olacağı pek aşikârdır. Ve Genç Türklerin ârzûsu mûcip bu millet için Kanûn-ı Esâsiye icrâya koymak iki yaşında bir çocuğun eline ustûra vermek demek olduğundan onun vahşetinden istihlâsı (tatlısı) doğrudan doğruya Avrupa’nın müdâhalesi ve nezâreti altına girmesine mütevakıftır (bağlıdır). İşte ol vakit ol memalik-i cesime beni beşere faydalı olup, mütemekkin ahali terakki edebilirler. Ve ol vakit bütün mileli mütemedine-i işgâh eden şark meselesi umûma müîf bir surette hal olunur. Y. K. (Türkler ve Türkiye, *İravunk*, 4 Eylül 1896).

4 Eylül tarihli “Mütenevviye” (Çeşitli haberler) bölümünde, İstanbul’daki olaylarla ilgili Osmanlı ülkesinde ve dünyadan meydana gelen gelişmeler aktarılır. İstanbul’daki Ermenilerin kırgınını protesto etmek için, İsviçre’nin Lozan şehrinde bir büyük miting düzenleneceği haberi verilir. Yaşanan olaylardan dolayı Osmanlı Hükûmeti tarafından Patrik İzmirliyan, Kudüs’e sürgün edilmiştir. İstanbul’da olayların önü alınmış olsa bile geceleri bazı yerlerde telef devam ettiğinden Ermeni ihtilal komiteleri, elçilere ihbarname gönderip, önlem alınmadığı takdirde yeni bir saldırı olacağı tehdidinde bulunmuşlardır. İstanbul’daki son olaylar yüzünden fakir Ermenilere verilsin diye Fransa Hükûmeti, İstanbul’daki elçisine 1000 Frank yollamıştır. Gazetenin bir diğer hedefi Patrik İzmirliyan’ın yerine yeni atanan Patrik Partoğimeos’dur. Patrik, milletin sedasını bozmamak ve sefaletini meydana koymamak niyetiyle yaşananlara ses çıkarmamakta ve ahaliyi kandırmaktadır. Yine İstanbul’daki diğer Ermeni basınından okuduğumuz kadarıyla hükûmet Patrikhane’den Ermeni mekteplerinde çalışan öğretmenlerin kimlikleri hakkında ayrıntılı bilgiler talep etmektedir. Bunun temel nedeni, bu öğretmenlerin bir grubunun Ermeni ihtilal komitelerine üye olabileceğinden şüphe duyulmasıdır. Patrik Partoğimeos da, kendisinden istenen bu bilgileri verebilmek için derhal diğer kiliselere yazılar göndermiş, emirler yağdırmıştır:

Ermenilerin kavgına karşı protest etmek için, İsviçre'nin Lozan şehrinde bir büyük miting teşkil olunup, bütün İsviçre'de umûm bir nümâyîş icrâ etmek için mahsûs bir komisyon tayîn olunmuştur. Bu nümâyîşe hükümetin dahi ehemniyet vereceği bekleniyor.

Türk hükümeti Amen. İzmirliyan Patriği Jerusaleme menfi etmiş (sürgün) ve bilâhare İngiliz elçisinin İstanbul'a avdet etmesinde tekrar geri getirmiş olması söylenmekte ise de buna dair şimdiye kadar emniyete şâyân bir havâdis alınmamıştır.

İstanbul'da alenen kavgının önü alınmış ise de öte de beri de, bahusus (özellikle) geceleri katl u telefîyât vuku bulmakta olduğundan, Ermeni ihtilâl komitesi elçilere bir ihbârname gönderip, uygunsuzlukların önü alınmaması halde, kendi kuvvetini göstereceğini bildirmiştir.

Ermeniler birkaç sefârethânelere hücum edecekler diye İstanbul'da korkulmakta olduğundan onların muhâfazası için bazı tedbirler ittihâz olunmuştur.

Ermeni komitenin beyânnâmesi üzerine istişâre etmek için elçiler bir meclis tecemmin (toplamışlar) etmişler ve bu mecliste kendi ser tercümânları dahi hazır bulunmuşlardır.

İstanbul'un son ihtilâlinde mutazarrır (zarara uğrayan) olan fakir Ermenilere tevzû (ulaştırmak) olunmak için Fransa hükümeti İstanbul'daki elçisine 1000 frank yollamıştır.

Patrik Değabah (տէղապառ) (mahale papazı) Barthelameos milletin sedâsını bozmak ve sefâletini meydana koymamak niyetiyle ezher cihet (her bakımdan) lisânen ve kaleme rahat oturup ses çıkarmamak için ahâlîyi kandırmaya çalışmaktadır.

Ermeni mekteplerin muâllimlerin isimleri ba tafsîlât (açıklamalı) bir cetvele derç etmek ve ihtilâlcî gürûhuna mensûbiyeti şüpheli olanların esâmesini bildirmek için Tağagan (թաղական) (ilçe) horhurdlara (խորհուրդ) (avukatlara) patrikhâne tarafından emir olunması hakkında, dâhiliye nezâretinden Patrikhâneye gönderilen bir tezkere üzerine Patrik Değabah (տէղապառ) (mahalle papazı) Barthelameos derhal icabının icrasını bütün İstanbul Tağagan Horhurdlarına emir etmiştir (Mütenevviye, *İravunk*, 4 Eylül 1896).

Habere göre; Osmanlı ülkesinde hala Ermeniler, hükümet yetkilileri tarafından yakalanıp tevkif edilmektedir. İstanbul'daki taşralı Ermeniler, hükümet tarafından başkentte yeniden bir sorun çıkarmamaları için zorunlu olarak Anadolu'ya gönderilmektedir. Elçiler de, ıslahatlar gerçekleşene kadar Ermeni ahalisinin ülke dışına çıkmasına yardım etmektedir. *İravunk*'a göre; İstanbul'da yaşayan Osmanlı Ermenisi, Mısır, Yunanistan ve Avrupa ülkelerine hicret etmeye başlamıştır. Yaşanan olaylardan sonra *İravunk*'un çıktığı Varna'ya 2500 kişi gelmiştir ve bu akşam da 1000 kişi daha beklenmektedir:

Ermenilerin derdest (yakalanıp) ve tevkîf (tutuklanmaları) edilmeleri devâm etmektedir, kezâ İstanbul'da mütemekkin taşralı Ermenileri hükümet cebren (zorla) Anadolu'ya gönderiyor. Elçiler ahâlînin Türkiye'den dışarı çıkmasına muâvenet etmektedirler. Ve birçok dışarılılar ve yerliler dahi Türkiye'de durmak istemeyip, ıslahatın icrâ olunmasına değin, Mısır, Yunanistan ve Avrupa cîhetlerine hîcret etmektedirler, bu güne kadar Varna'ya 2500 kişi gelmiştir. Bu akşam gelecek vapurlardan 1000 kişi kadar beklenmektedir (*İravunk*, 4 Eylül 1896).

İravunk gazetesinin 11 Eylül 1896 tarihinde "Türk Hükümetin İthamı" başlıklı yazısında ise; İstanbul'da yaşanan olaylarla ilgili Avrupalı devletlerin Osmanlı Hükümeti'ni suçlu bulduğu ve ona gerekli cezayı kesmek için fırsat kolladığı iddiası kaleme alınır:

(...) Nihayet bütün Ermenistan'ın kan ile müsemma (anılmasında) olmasında sükût kalmış olan medenî milletler İstanbul ihtilâline tahammül edemeyip, Türk hükümetini ithâmla ceza-i sezâsına çarptırılmasını iddia etmektedirler. Bâb-ı Âlinin kendisini bisuç (suçsuz) göstermek için İstanbul elçilerine takdîm ettiği beyânnamenin hilâfına olarak, Eylül 5'te elçiler müttefiken bir cevâpnâme yazıp, İstanbul kırıgını hükümetin rıza ve medhâli (başlangıç) olmuş olduğu birçok devletlere ispâtla onu ithâm ediyorlar, yani Türk hükümeti bu nota ile mücrim millet ilâmını giyerek elleri bağlı Avrupa mahkemesi huzûrunda hâkkında ne cezâ tayîn olunacağına beklemektedir (Türk Hükümetinin ithâmı, *İravunk*, 11 Eylül 1896).

11 Eylül'deki İravunk gazetesinden Türkiye'den Bulgaristan'a göç eden fakir Ermenilere yardım edilmesi için bir komisyon kurulduğunu öğreniriz. Bu komisyonun görevi, durumu kötü olan Ermenilere Bulgaristan'da kalacak yer sağlamaktır. O güne kadar Varna'ya toplam 5000 Ermeni göç etmiştir¹⁰⁰. Bu göç edenlerin bine yakını Rusçuk Mahallesi ve civarına yerleştirilmiştir:

(...) Türkiye'den hîcret eden Ermeni fakirlere Bulgaria'da meskân tertip etmek ve mümkün mertebe zarûretten vikâye eylemek (korumak) üzere âtîdeki zevâtın mürekkep Varna'da bir komisyon teşkil olunmuştur.

Bulgar Vapur Kumpanyasının direktörü Gosbotin Raddi Yuvanof, Tüccarandan Gosb. Rusi Mateef, Tüccardan Gosp. Ligor Karabatak, Johnstone Vapur şirketlerinin acenti Gosb. Zola, Diar. Garabet Hovasapyan Adenabet, Diar. Haçik Damatyan Adenakbir, Diar. Murad. H. Markisyan, Diar Yakup M. Mavi.

¹⁰⁰28 Eylül 1896 tarihli İravunk gazetesi, İstanbul'un son vukuatından beri Varna'ya hicret eden Ermenilerin 10 bini geçmiş olduğunu, onlardan 3 bin kişiden fazlasının da Rusçuk, Şumla, Burgaz ve sair mahallelere yerleştirildiğini bildirmektedir. Haberin devamında Varna'ya teşkil olunan hususi komisyon tarafından muhtaceyne nafaka verilmektedir bilgisi ile Türkiye'den hicret edip, Bulgaristan'da yeni işe başlayan Ermenilerden şimdiki hal patent vergisi alınmasına hükümetin karar verdiği duyurusu yer alır.

Komisyunun Ermeni ağaları bu Pazar günü Fehâmetlü Prens hazretleri huzûruna çıkmak şerefine nayîl olarak Bulgarya'ya ilticâ eden bedbâht Ermenileri kabûle ezher cihet onlara muâvenet (yardım) edilmesi hakkında arz-ı teşekkürât ettiler. Prens hazretleri muhâcirlerin vikâye olunması (korunması) hakkında evâmîr-i lâzimeyi vermiş (gerekli emirleri) olduğunu ve Ermeni milletinin kendi hüsn-ü teveccühüne (güzel sevgisine) mazhâr olmuş olduğunu beyân ederek, bütün Ermeni milletini minnettâr ve müteşekkîr bırakmıştır.

Komisyon hükümetten ezher cihet muâvenet bulmaktadır. Varna'dan Rusçuk'a ve sâir mahallelere giden Ermenileri meccanen (parasız) nakil etmek için şimendifer idaresine emir verilmiştir. Eski hâstane ve karantina ebnîyeleri (binalar) burada kalan muhâcirlere tahsis edilmiş ve hamile kadınlar dahi belediye hastanesinde ayrı bir dairede hıfz ettirilmiştir.

Pek muhtâç olanlara iki günden beri para, yemek ve sâire veriyorlar.

Prens Hazretlerinin Euxinograd sarayındaki bahçeler için iktizâ (gerekli olan) eden işçiler Ermenilerden alınacaktır. Bu güne kadar Varna'ya yetişen Ermenilerin adedi 5 bine yakındır. Bunlardan bin kişi Rusçuk ve sair mahallelere gittiler (Ermeni Muhâcirlere Muâvenet İçin Teşkil Olunan Komisyon, *İravunk*, 11 Eylül 1896).

İravunk gazetesi 18 Eylül 1896 tarihinde "Hali Hazır" başlığı altında, Avrupa devletlerinin son yaşanan olaylar karşısında, Osmanlı Hükümeti'ne nasıl bir ceza vereceği sorusunu masaya yatırır. İngiltere ve Rusya'nın yürütmüş olduğu Şark siyasetinin de ciddi bir sorgulamasının yapıldığı yazıda, *İravunk*'un ifadesiyle "Türkiye Sorunu"nun aşılması için Avrupalı devletlerin üreteceği politikaların önemi vurgulanır.

Bundan evveli nüshâımızda "Türk Hükümetin İthâmı" serlevhâsı altında beyân-ı hâl (durumu açıkladığımız) ettiğimiz üzere umûmun nazar-ı müttehim (zan ile kendisine kabahat isnad eden) hakkında Avrupa mahkemesinden tefhîm (bildirilecek) olunacak karara atıf olunmuş ve herkes birbirine şu suâlleri etmektedir. Acaba Avrupa mücrümilleti (suç işleyen) hüküm altına aldığı cânîye ne ceza verecektir? Yoksa bazı Hristiyan milletlere husûsi imtiyâzlar vererek Türkiyeyi hayat ve memmat arasında bırakacaklar mı, herkes bu suâllere cevap vermeye hazırlandığı vakit Çar ve İngiltere kraliçesi arasında Şark meselesi hakkında acaba ne bahisler geçti diye bir defa düşünmeye mecbûr oluyor.

Zira bütün âlem kani' (inanmıştır) olmuştur ki, bu güne kadar Türkiye'nin bekâsına Rus ve İngiliz hükümetlerin hodbinliği (kendi çıkar ve keyfini düşünmek) ve menfaatin zıddiyeti sebebiyet vermiştir. İki hükümdarların yekdiğeri ile görüşmeleri acaba şu zıddiyeti bir dereceye kadar halledebilecek mi diye düşünmektedir. Yani Şark meselesinde başlıca hâkimiyet hukûkuna hâiz olan bu iki devlet kararlarını adâlet ve vicdâna mı tatbîk edecekler, yoksa hodbinliğin ve menfaatlerine mi? İşte bilinmesi elzem olan nokta budur...

(...) Rus ve İngiltere hükümetleri tekrar işe kendi menfaatleri nokta-i nazarından bakarak, Türkiye'nin ibkâsı tarîkini (devam yolu) ele aldıkları halde husûle gelecek

netice pek aşikârdır. Şöyle ki Türkiye ile bağı saklamak için her ne de yapsalar hâkimiyet hukûku doğrudan doğru sultanın ve Türk memûrlarının yedinde bulunduğu hâlde bu hükümetin temelinden çürümüş bir bina gibi kendiliğinden yakinen yıkılacağı ve Yıldız halkının ellerinde balta ve kazmalarla çürümüş binanın temelini sökmeye gece gündüz çalıştıkları görülmektedir.

İşte bu hafta gelen telgraflar Karperk, Eğin şehirlerin yakılmasını ve bazı köylerde binlerce Ermeninin kırılmasını bildiriyorlar, keza İstanbul'da hükümete faydalı ve hükümet tarafgîri olan Uncuyan Apik Efendin'in dahi komite diye taht-ı tevkîfe alınması ve sâir hâdiseler Türk hükümetin kendi kendisine mahvetmeye telâş etmesini ispat etmektedirler. Bu sebepten Türkiye'nin uzun bir müddet için bağı kalacağı asla tasavvûr olunamaz ve şark meselesinin aşılmasında içtinap eden devletler hiçbir yolla ondan kurtulamayacaklardır" (Hâl-i Hazır, *İravunk*, 18 Eylül 1896).

II. Abdülhamit'in İstanbul'daki olaylarda ele geçirilen bombaları Tophane-i Amire'de teşhire koydurduğu haberini diğer gazetelerde okumuştuk. *İravunk* gazetesi ise, sergi haberini sütunlarına 27 Eylül 1896 tarihinde "Bombaların sergisi kapanmıştır" şeklinde vermiştir.

Yaşanan olaylardan sonra yapılacak ıslahatlar konusunda Osmanlı Hükümeti'ni ikna etmeye uğraşan Avrupalı devletler ve Amerika, sahip oldukları donanma kuvvetlerini, Osmanlı boğazlarına göndermekle tehdit etmişlerdir. *İravunk* gazetesi de, bu tehditin peşine düşmüştür. 8 Ekim'de Londra'dan gelen telgraf haberine göre, Ermenileri tehlikeden temîn ve ıslâhatı icra etmek için İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin, Bâb-ı Âliye bir nota vermek için müttefik bulundukları tebeyyün (anlaşmışlardır) edilmektedir. 8 Ekim'de Washington'dan gelen telgrafa göre de; Cibratlar'da bulunan iki Amerika harp sefinleri, İzmir yakınında bulunan diğer üç kuruvazör vapurunu beklemekte ve harekât için uygun zamanı kollamaktadırlar.

İravunk gazetesi, İstanbul Osmanlı basınını ve özel olarak da İstanbul'daki Ermeni basınını yakından takip eder. Daha önce yayın politikasından ayrıntılı olarak söz ettiğimiz *Cerîde-i Şarkîye* gazetesinin 18 Eylül'de yayımladığı "Vazîfe-i Sadâkat" başlıklı yazısına ciddi eleştirilerde bulunur. *İravunk* gazetesine göre *Cerîde-i Şarkîye* millî renk veren bir gazetedir. Vazîfe-i Sadâkat yazısından alıntılanmış olduğu şu iki cümle üzerinden "Birkaç eblehin irtikâp ettikleri harekât-ı gayr-ı merziye ekser cemaat-i hükümeti seniyyenin teveccühü adilâneyi tebaaperveranesinden mahrûm etmeyeceği şüphesizdir. "(...) Binâen-aleyh sükûnetin

istikrârına gayret edip bu sûretle Ermeni milleti hakkında teveccühât-ı cihândercât-ı pâdişâhiyi isticlâba (çekme) gayret etmek umûm için en mukaddes vazîfedendi (....)” Yani Cerîde-i Şarkîye gazetesi birkaç aptalın girişmiş olduğu saçma sapan olaylardan dolayı hükümetin tüm Ermeni vatandaşları suçlu bulup onlara kötü davranmayacağına dikkat çekiyordu yazısında. Aynı zamanda *Cerîde-i Şarkîye* padişahın Ermeni milletine karşı sevgisini göstermesi için İstanbul’da yaşananlardan sonra yaratılan huzurlu ortamın sürekliliğinin sağlanmasının en kutsal görevlerden birisi olduğunu okuyucularına hatırlatıyordu. Bu iki cümleyi *Cerîde-i Şarkîye*’nin sütunlarından çıkaran *İravunk*, gazeteye karşı tüm öfkesini belli etmiştir. *İravunk*, yazıyı kaleme alan gazete muharririne Osmanlı hükümetinin yapmış olduğu ıslahatlar hakkında soru sorar. Osmanlı hükümeti yüzyıllardır akıl ve sükûnet sahibi olarak değerlendirdiği Ermeni milleti için, Berlin Antlaşmasının 61. maddesi’nin imzalandığı günden beri yani 19 yıllık süre zarfından ne gibi ıshalatlar gerçekleşmişti? Musa Bey örneğini hatırlatan *İravunk*, İslamın zalimliğine boyun eğen Ermeni milletine Osmanlı hükümetinin ne gibi alaka göstermiş olduğunu merak eder. Ve yanıtını da kendisi verir. Böyle bir alaka, sevgi gösterisi olmamıştır. Kumkapı ve Bâbı-Âli vukuatlarıyla Osmanlı hükümeti Ermeni halkının dilekçelerini bile kabul etmeye tenezzül etmemesi, durumu yeterince açıklamıştır. Sessiz bir biçimde dilekçe sunan bir millete süngü ve sopa ile cevap veren bir hükümetin bir kıymeti olmadığını iddia eden *İravunk* gazetesi, Cerîde-i Şarkîye gazetesinin vazife-i sadâkat yazısını, vazife-i ihânet yazısı olarak değiştirmesinin daha uygun olacağını söyler.

(...) Cerîde-i Şarkîye’nin muharririne şimdi biz suâl ederiz. Asırlardan beri hulm-u sükûnette (sessiz rüyada) bulunan Ermeni milleti hakkında Berlin ahitnâmesinin 61 inci maddesi devlet-i âliyye tarafından imzalandığından beri güzeran (geçştirilen) 19 sene zarfında memlekette ne güne (ne çeşit) ıslâhat icrâ olunmuştur.

Câni-i meşhûr Musa beyin envâ-i cinâyeti işledikten sonra beraatına hüküm vermesine kadar dişlerini sıkarak mezâlim-i İslamiyeye boyun eğmek olan Ermeni milleti devlet-i âliyyenin hangi teveccühe nâil olmuş, bize gösterbilir mi? Hayır, gösteremeyecektir.

Fakat biz binlerce delillerle ispât edebiliriz ki Rus-Türk son muhârebeden beri Türk hükümeti Ermenistan’ı tutmuştur. Bâb-ı Âlinin bu tavrı tutmakla maksadı Rusya’nın Anadolu’daki Hristiyanları vikâye etmek bahânesi ile yeni bir harbe açmamasına mebni idi. İşte Hamidiyelerin teşkili de bu maksattan dolayıdır.

Nihayet Türk hükümetin bu maksat-ı kerihî (çirkin amacı) ile İslam cânilere mükâfat ve Ermeni mazlûmuna mücazat tayîn etmesine karşı Bâb-ı âliye ve zât-ı şâhâneye takdîm olunan ıslâhatlar semeresiz (verimsiz) kalmasından maada (başka), hükümetin

gayrı Ermeni milletinin tazarru (kendi kusurlarını bilip tevazu ile yaklaşmak) istidanamesinin (dilekçe) kabûlüne de tenezzül etmek istemediği Kumkapı ve Bâb-ı Âli vukuatı ile tebeyyün etmiş idi.

Kemal-i sükûnetle istid'a takdîm eden (dilekçe veren) ahâlîye süngüler ve sopalarla cevap veren hükümet bilâhare düvel-i muazzama (büyük devletlerin) talep ettiği ıslâhat cetvelini kabul ettikten birkaç gün sonra vilâyetlere memurin-i mahsûsa ilzâmı ile Trabzon'dan başlayarak bütün Anadolu'yu Ermeni kanı ile mülemma ettirdiği (bulaştırmak) halde "Ermeni milleti hakkında teveccühât-ı cihân derecatı pâdişâhiye" tabîrinin kaç para kıymeti olacağını ve bu sözlerin Ermeni ahâlîsinin ihfâli (gizleme, saklama) için tertîb olunmuş kuyruklu yalanlar olduğu bütün cihâna marûf olduğundan kendisine millî renk veren Cerîde-i Şarkîye'nin millet için derûhte ettiği Vazîfe-i Sadâkatı Vazîfe-i İhânete tebdîl etmiş olduğu mezkûr bentle rana (hoş) görülmektedir (*İravunk*, 2 Ekim 1896).

Uzunca bir süre Osmanlı devletinin uygulayacağı ıslahat politikalarıyla ilgili görüşmelerden sonra Aralık ayında Osmanlı padişahı'nın suçluları affedeceği haberi gelir. Aff-ı Şâhâne başlığı altında *İravunk* gazetesi Rusya elçisi Nelidov'un ve Patrik Barthelameos'un Ermeni toplumunun affı için çok uğraştığı bilgisi yer alır. Abdülhamit ile yapılan pazarlık sonucu idama mahkûm olan 84 Ermeninin ölüm cezasından kurtulup, kalebent cezasına çarptırıldığını öğreniriz:

Ermeniler için af-ı umumi (genel af) meselesi pek çok müşkülâta (zorluklara) tesadüf (denk gelmiştir) etmiştir. Dekt. D. De M. Nelidov Sultan'ın huzûruna kabul olduğunda af-ı husûsi meselesinde Sultanın ısrârı üzerine bazılarının aftan müstesna (istisna) tutulmasını münâsip görmüştü. Sırpazan Patrik ise Ermenilere bir af-ı umumi (genel af) elde edebilmek için pek çok çalışmış ve Sultanın teklif-i mucîb Ermenilerin devlete sâdık bulunacaklarına dâir hükümeti temin etmek için mümkün mertebe ikdâmâta dahi bulunmuştu. Ve eğer af-ı umûmi olmaz ise Patriklikten istifa etmek niyetinde olduğuna dair şayiâlar çıkmıştı. Fakat Sultan Rus elçisinin bazıları aftan müstesna tutmak husûsunda icâbet göstermiş olduğundan istifade ederek idama hüküm olan 84 Ermenileri bütün bütüne cezadan kurtulmayıp hükümetin münâsip gördüğü mahâllere kalebent etmeğe irâde çıkarmış ve diğer taraftan Anadolu'nun son ihtilâllerden dolayı mahkûm ve maznûn bulunan Ermenilere ve İslamlara güya af-ı umûmi etmiştir (*İravunk*, 14 Aralık 1896).

5. SONUÇ

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu ve onun çok uluslu tebaası için siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel alanlarda çok büyük değişikliklerin ve dönüşümlerin yaşandığı uzun ve sancılı bir yüzyıl olmuştur. Fransız ihtilalinin getirdiği eşitlik, özgürlük, adalet kavramları imparatorlukta tartışılmaya ve yaygınlaşmaya, millîyetçilik ilkesi politik bir nitelik kazanıp imparatorluğun sonunu hazırlamaya başlamıştır. 1820’lerde Sırp isyanı ile yaşanan süreç, Yunanlıların bağımsız devlet kurmasıyla devam etmiş, bunu örnek alan, cesaretlenen öteki Balkan milletleri zaman kaybetmeden Osmanlı imparatorluğundan ayrılıp kendi devletlerini kurmaya girişmişlerdir.

İmparatorluğun “millet-i sadıka”sı Ermeniler de yüzyılın başında önce İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin sonra Katolik rahiplerin Mihitarist öğretisinden beslenerek kültür, tarih ve dillerine sahip çıkmaya, millî bilinçlerini keşfedip onu geliştirmeye başlamışlardır. 1850’lerden itibaren yurt dışından dönen genç, eğitilmiş Jön Ermeniler, özerklik, ayrılıkçı/millîyetçi düşünceleri Ermeni cemaati içinde tartışmaya, isyan fikirlerini benimsetmeye çalışmışlardır.

Üç farklı kaynaktan beslenen Osmanlı Ermenileri gelişen ve değişen sınıfsal, mezhepsel, kültürel yapılarıyla yeni bir “aydınlanma” süreci içine girmişlerdir. Dinsel nedenlerden dolayı yazılı kültür pratikleri ile yoğun bir biçimde ilgilenen Ermeni toplumu için matbaanın icadı kültürel farklılaşmalarında önemli bir dönüm noktası olmuştur. 19. yüzyılın başlarından itibaren Ermeni rahiplerinin ve aydınlarının dillerini günlük hayata uyarlama girişimleri, Ermeni millî bilincinin uyanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte Türkofon olan Osmanlı Ermenileri, ağırlıklı olarak yüzyılın sonuna kadar Ermeni harfleriyle Türkçe üzerinden yazılı kültür üretmişler ve paylaşmışlardır. Edebiyatta, tiyatro metinlerinde ve gazetecilik faaliyetlerinde yurt içinde ve yurt dışında azımsanmayacak bir etkinlik alanı yaratmayı başarmışlardır. Mezhep savaşları sayesinde basım kültürü konusunda imparatorluk topraklarında ayrıcalıklı yere sahip olan Osmanlı Ermenileri, yüzyılın sonuna doğru basın- yayın alanını Avrupa’daki gibi para kazanılacak ciddi bir piyasaya dönüştürmeye başlamışlardır. II. Abdülhamit döneminde Osmanlı ülkesinde basım faaliyetlerinin geliştirilmesi için matbaa ve matbaa aletlerine konulan gümrük vergilerinin

kaldırılması Osmanlı Ermeni toplumu için büyük fırsatlar yaratmıştır. Geçmişten getirdikleri deneyim sayesinde Ermeniler, kitap basımından gazete çıkartmaya, müvezzinlikten yayınların dağıtımına kadar bu alanda adlarını duyurmaya başlamışlardır.

Basım ve yayın alanlarındaki bu hareketlilik, aynı zamanda Osmanlı Ermeni siyasi hayatının da bir yansımasıydı. Osmanlı Ermeni basını yüzyılın sonuna doğru istibdat koşullarına rağmen çeşitlenmeye ve etkili olmaya başladı. 1890'lı yılların başında 40'a yakın farklı düşünceleri, dinî inançları, sınıfları temsil eden kişiler için yeni gazete ve dergiler ortaya çıktı. Artan okullaşma ve okuryazarlık oranının etkisiyle düşün dünyası zenginleşti. Bu geniş yelpazede Osmanlı İmparatorluğunun çıkarını kendi çıkarıyla özdeşleştiren yayın organları olduğu gibi, imparatorluktan kurtulup bağımsız Ermenistan'ın kurulması için çaba göstermeye, ihtilalci fikirlerin temelini atmaya çalışan gazete ve dergiler de oldu. İstibdat koşullarında bu gazetelerin *Aravelk*, *Hayrenik* gibi bazıları Osmanlı hükümetinin yayın politikası ile uyuşmadığı için kapatıldı.

Millîyetçilik rüzgârının etkisiyle 1890'lardan itibaren sistematik bir biçimde isyan faaliyetlerine girişen Ermeni komiteleri, Osmanlı hükümetine karşı seslerini şiddet unsurları içeren, terör boyutlarına varan öldürme pratikleriyle duyurmaya başladılar. 1890 Kumkapı Olayı, 1895 Bâb-ı Âli gösterileri bir toplumsal hareket olarak Osmanlı Bankası Baskını'nın provasını temsil ediyorlardı. İstanbul'da gerçekleşen bu eylemler Osmanlı hükümet için de alışıldık eylemler değildi. Abdülhamit ve çevresindekiler olayları bastırıp, sansür uygulamalarıyla yatıştırmaya çalıştılar. İstanbul'da yayımlanan üç gazetenin yayın politikası bu durumu kanıtlar niteliktedir. Resmi bildirileri halka yayınlayarak olan biteni hükümetin istediği bir biçimde duyurma görevini yerine getirdiler. *Manzûme-i Efkâr*, *Cerîde-i Şarkîye*, *Mecmûa-i Ahbâr* yirmi gün boyunca yaşananlara ilişkin olumlu ya da olumsuz bir yayın yapamamışlardı. Banka baskını sonrasında Patriklik bildirisini yayımlamadığı için Osmanlı hükümeti tarafından Ermenice yayım yapan Aravelk gazetesinin kapatılması bu durumun anlaşılması için iyi bir örnektir.

19. yüzyıl Osmanlı Ermeni toplumundaki dönüşüm, cemaatin Osmanlı hükümetine karşı tutumuna da yansımıştır. Osmanlı devletinden ayrılıp bağımsız bir Ermenistan kurma yanlısı olan Osmanlı Ermenileri olduğu gibi, Osmanlılık bayrağı altında asırlardır huzur içinde

yaşadığına gönülden inanan Osmanlı Ermenileri de bulunmaktadır. *Manzûme-i Efkâr*'ın sahibi ve editörü Garabed Panosyan, şiddet eylemlerinin başlamasından sonra kaleme aldığı yazılarında hükümet yanlısını tavrını ortaya koyar. Osmanlı Bankası Baskını'ndan önce ve sonrasında kaleme aldığı yazılarında Ermeni cemaatine ve özellikle komite yanlısı olup, şiddetle işlerin yürüyeceğini düşünen kişilere yönelttiği eleştirilerde kurulu düzenin bozulmasından yana olmadığını açıkça dile getirir. Avrupa'da yaygınlaşan sosyalist ve anarşist söylemlere inanan Osmanlı Ermenilerinin yanlış yolda olduklarını gazetesinin her sayısında dile getiren Panosyan, yaşanan olaylardan Gregoryan Ermenilerinin sorumlu olduğunu vurgular. *Manzûme-i Efkâr*'ın anlamakta zorluk çektiği konulardan birisi de Ermeni ruhani önderlerinin de bu olaylarda kandırıldık bahanesine sarılmalarıdır. Ermeni cemaatinin millet başları olan kilise adamları, Ermeni komitecilerine inanıp, onlara hayranlık duyup, onları cesaretlendirip, olayların yaşanmasında komitecilere yardım etmişlerdir. Garabed Panosyan'ın sütunlar dolusu yazdığı eleştiriler dönemin gazetelerinde kiliselerde ve okullarda ele geçirilen bomba ve dinamit haberleri ile birlikte okunduğunda karşımıza daha net bir tablo ortaya çıkar. Ermeni ruhani liderlerin bu yaşanan olaylardaki rollerinin ne olduğunun dikkatle incelenmesi gerekir. Gazeteler banka baskını ve sonrasında yaşanan olayları birebir aktarmasalar da satır aralarında paylaştıkları bilgilerin okunmasıyla toplumsal tarihin ortaya çıkmasında istibdat koşullarına rağmen önemli kayıt araçları olduğunu düşündürmektedirler. Özellikle Panosyan'ın Osmanlı Ermeni toplumunun toplumsal, dinsel, kültürel, ekonomik yaşantısına dair kaleme aldığı yazılar 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Ermeni cemaatine ilişkin bilgi birikimimizi arttıracak niteliktedir.

Hristiyan bir cemaat olan Osmanlı Ermenileri başlangıçta Gregoryen Ortodoks iken Katolik ve Protestan misyonerlerin etkisiyle 17. yüzyıldan itibaren mezhep değiştirmeye başlayacak, 19. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı devleti tarafından önce Katolik Ermeni cemaati sonra Protestan Ermeni cemaati olarak resmen tanınacaktı. Bu üç farklı mezhebe inanan insanları bünyesinde barındıran Osmanlı Ermeni cemaati içinde Katolik mezhebi, Osmanlı bürokratik yapısında güç kazanan Amira olarak adlandırılan başka bir mesleki Ermeni grubunun dinî kimliği haline gelecekti. Devletle iş birliği içerisinde olan Amira sınıfı 17. yüzyıldan itibaren yaklaşık iki yüzyıl Ermeni toplumunun devletteki sözcülüğünü üstlenecekti. Katolik mezhebine ait Ermeni cemaatinin gazetesi olarak kabul edilen *Mecmûa-i Ahbâr* da Osmanlı Banka Baskını'nı gerçekleştiren Ermenilere karşı hoş görüyle

yaklaşmayacaktır. Osmanlı hükümeti yanlısı tutumu gazetenin 1914 yılına kadar süren yayın hayatı boyunca hiç kapatılmamasını sağlayacaktı. *Mecmûa-i Ahbâr* 'ın İstanbul'daki Katolik Ermeni cemaatinin yanı sıra Anadolu'daki Katolik Ermeni cemaati ve Doğu'daki Ermeni Katolik Katolikosluğu'nun da haber ihtiyacını karşılayan önemli bir yayın organı olduğunu hatırladığımızda, hükümet tarafından gönderilen Osmanlı Bankası Baskını'na ilişkin resmi bildirileri düzenli olarak yayımlanmasına şaşdırmamak gerekir. Millet başı olarak kabul edilen Patriğin olaya ilişkin açıklama ve taleplerine gazetede yer verilmesi göz önüne alındığında gazetenin cemaat içi bir haberleşme aracı olarak da kullanıldığı görülmektedir. *Mecmûa-i Ahbâr* 'ın banka baskını ve sonrasındaki olayların ardından yayımladığı yorumda, asırlardır Osmanlı topraklarına sadık ve itaatkâr bir millet olarak yaşadıklarını ve onunda karşılığını aldıklarını, mezhep özgürlüğünü elde ettiklerini dile getirmiştir. Osmanlı Ermeni toplumu ile diğerleri arasına fesat tohumu ekmek isteyenlerin olduğunun vurgulandığı yazıda birlik beraberlik çağırısı yapılır.

Banka baskını sırasında ve özellikle sonrasında yürütmüş olduğu yayın politikasıyla dikkatlerini üzerine çeken bir diğer gazete de *Cerîde-i Şarkîye*'dir. Varna'da çıkan İravunk gazetesinin topa tuttuğu ve iddia ettiği gibi nâm-ı diğer *millî renkli* gazete *Cerîde-i Şarkîye* liberal yayın politikasından bu olaylar sırasında da ödün vermez. Bu gazete de Osmanlı Ermenilerinin temel görevinin “sadakat” olduğunu vurgulayan pek çok yazı yayımlamıştır. Banka baskını ile ilgili rutin haberlerin de yer aldığı bu gazetede “sadakat” kavramı ile birlik ve beraberlik vurgusu üzerinden bir kamuoyu yaratılmaya çalışılır. Geçmişten getirmiş oldukları ortak tarih anlayışı ve Osmanlı bayrağı altında yaşama inancı bu gazetenin okuyucularına öncelikli vermek istediği mesajlardır. İstanbul'daki şiddet insanların ekonomik gücünü adeta baltalamıştır. Yaşanan göçlerle İstanbul'da ekonominin belkemiğini oluşturan Ermeni cemaati bu alandaki gücünü yitirmeye başlamıştır. *Cerîde-i Şarkîye* bu ciddi durumun farkındadır ve insanları şehirde kalmaları için ikna edici yazılarla olaylar karşısındaki tavrını belirler.

Liberal bir yayın organı olan *Cerîde-i Şarkîye*, günlük olarak yayımlandığından diğer gazetelere göre daha çok haber üretmektedir. “Azgayın” başlığı altında rutin, Ermeni cemaatine yönelik haberlerin yanında Osmanlıca/Türkçe basından ve yabancı dilde basından da sürekli alıntılar yapmaktadır. *Cerîde-i Şarkîye* haberlerinin çoğunu *İkdam*,

Tercümân-ı Hakikât, Saadet ve İstanbul'dan almıştır. Bunun iki nedeni olabilir. Birincisi, gazeteci sayısının sınırlı olmasıdır. Bu durum gazetelerin birbirlerinden haber almasını açıklayabilir. İkincisi ve çok daha gerçekçi bir neden bu gazetelerde yayımlanan haberlerin sansür memurunun kontrolünden geçmiş metinler oluşudur. Yani yayımlandığı takdirde gazete için sorun oluşturacak bir yanı yoktur. O yüzden ki bu dönemde İstanbul'daki Osmanlı Ermeni basınının ve genel anlamda Osmanlı basınının sınırları henüz keskin çizgilerle belirlenmemiştir.

Bulgaristan'ın Varna şehrinde yayımlanmaya başlayan İravunk gazetesi ise bu üç gazetenin yayın politikasından farklı bir gazetecilik faaliyeti yürütür. Görece daha özgür bir ortamda Ermeni ihtilalci komitelerinden Taşnak komitesinin sözcülüğünü üstlenen iddialı bir yayın organıdır. Ermeni komitecilerin Osmanlı hükümetine karşı bir mücadele aracı olarak kullanılmıştır. Osmanlı hükümeti tarafından 1904 yılına kadar muzır bir yayın sayılmayacak ve Osmanlı ülkesine giriş çıkışlarına karışılmayacaktır. Ama Osmanlı Bankası baskını ve sonrasındaki olaylarda Ermeni eylemcilerin haklı olduğunu düşünür. Yaşanan olaylar basit bir banka baskınından çok bir "ihtilal" girişimidir. Gazeteye göre, ihtilal hareketleri 1890'lı yıllardan beri Anadolu'da ve İstanbul'da Ermeniler tarafından yürütülmektedir. Zeytun bölgesindeki isyan hareketine ilişkin kaleme aldığı haber ve yorumlardan gazetenin Osmanlı hükümetine muhalif bir politika belirlediği aşikârdır. *İravunk*'a göre; Osmanlı Bankası baskını ve sonrasında yaşanan olaylarda yani son ihtilalde Genç Türkler, "Ermenileri haklı davalarında" yalnız bırakmıştır. Türkiye ve Türkler, İravunk gazetesinin sürekli eleştirilerine maruz kalır. Banka baskınından sonraki gelişmelere ilişkin ayrıntılı ve hiçbir yerde söz edilmeyen açıklamalar *İravunk*'un satır aralarında karşımıza çıkar. İstanbul'daki olaylara karışan, karışmayan Ermenilerin öykülerine bu gazetede tanık oluruz. Ermeni propagandası yapan gazete İstanbul'daki muhabiriyle yaşananları yakından takip etmiştir. İstanbul gazeteleriyle, *İravunk* farklı haber kaynaklarından beslenirler; *İravunk* Osmanlı hükümetinin yayımlanmasına izin verdiği haberlerin arka planını ve ayrıntılarını okuyucularıyla paylaşır.

İravunk gazetesi aracılığıyla zor koşullarda hayatını sürdürmeye çalışan Ermeni toplumuna yardım kampanyaları düzenlenir. Gazetenin önemli bir misyonu da bu paraların toplanıp ihtiyaç sahiplerine ulaşmasını sağlamaktır. Bu haberler sayesinde kim için, kimler

tarafından ne kadar para yardımı yapıldığı bilgisini gazeteden öğreniriz. Toplanan paraların bir kısmının Ermeni komitecilere tahsis edilip edilmediği hakkında bir bilgiye rastlamayız. Ama Zeytun Ermenileri için toplanan para ve ihtiyaç malzemelerine ilişkin önemli bilgiler elde ederiz. Bu küçük ama önemli ayrıntılar, araştırmacılara gazete aracılığıyla 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Ermeni toplumundaki değişim ve dönüşümleri anlamasına yardım edecek ipuçları verir.

Osmanlı Bankası Baskını'ndan sonraki on gün boyunca dükkânların kapatılması, ticaretle uğraşan Ermeni toplumunu da derinden etkilemiştir. Rutin hayat sekteye uğradığı gibi yurt dışına göçler de başlamıştır. İravunk gazetesi, başta Varna olmak üzere Bulgaristan'ın diğer şehirlerine, Avrupa'ya Balkanlar'a Anadolu'ya ve Mısır'a doğru Ermenilerin göç ettiğini sütunlarında paylaşır. Göç haberleri İravunk gazetesinde rakamlarla birlikte ayrıntılı bir biçimde okuyucuya aktarılır. Gazete, olaylardan sonra kaçıp gelen Ermeni nüfusunun miktarı hakkında adeta haftalık rapor tutar. 19. yüzyıldaki sınırlı veriler düşünüldüğünde gazetenin, göçler tarihi hakkında araştırmacılar için önemli kaynaklar olduğu bu haberlerle bir kez daha ispat edilir. Canını kurtarmak isteyen İstanbul Ermenilerinin şehirden ayrılması Osmanlı hükümeti için de büyük bir sorun oluşturmaya başlayacaktır. Ekonomide söz sahibi olan Ermeni toplumunun gidişi karşısında Osmanlı hükümeti dönün çağrısında bulunacak ve bunu gazeteler aracılığıyla yapacaktır. Suçlu Ermenilerin yargılanması için kurulan özel mahkeme haberleriyle, genel affa ilişkin haberler dönemin dört gazetesinde kimi zaman benzer bir biçimde kimi zaman farklı şekillerde haberleştirilecektir. II. Abdülhamit'in doğum günü kutlamalarının öncesinde ve sonrasında pek çok sayıda olaylara karıştığı düşünülen Ermeni vatandaşı affedilecektir.

19. yüzyıldaki hızlı değişim, imparatorlukta yayımlanan bütün gazetelerin önemini arttırmıştır. Farklı koşullarda yayın yapan gazetelerin içerikleri toplumsal gelişmeyi anlamaya ve açıklamaya yardım edecek önemli bilgiler içermektedir. Osmanlı Ermeni basını da istibdat koşullarına ve erken gazetecilik pratiklerine rağmen toplumsal gelişmeleri anlamamıza yardım edecek önemli içeriklere sahiptir.

KAYNAKLAR

- Akan, S. (1985). Ermenilerin İstanbul'daki Osmanlı Bankası Baskını. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1(1-26).
- Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Alemdar, K. (1978). *İstanbul (1875-1964) Türkiye'de Yayımlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*. Ankara: AİTİA.
- Alemdar, K. (1981). *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri*. Ankara: Ankara Ticari İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Alemdar, K. (2001). *Tarih ve İletişim*. Ankara: Ümit Yayınevi.
- Alemdar, K. (2009). Cumhuriyet'in Devraldığı Kitle İletişim Yapısı., K. Alemdar (Editör). *Türkiye'de Kitle İletişimi Dün, Bugün, Yarın*. Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, s.1-4.
- Alkan, N. (2006), Ermeni Teröristlerin Osmanlı Başşehri İstanbul'daki Saldırıları ve 1896 Osmanlı Bankası Baskını (ABD'deki 11 Eylül Saldırılarıyla Bir Mukayese). *Türk Yurdu*, 225, 73-81.
- Alkan, N. (2014). Avrupa Karikatürlerinin Tasvirlerine Göre Avrupa Meselesi. *Yeni Türkiye*, 61, 1263-1280.
- And, M. (1972). *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Arpee, L. (1909). *The Awaeking of The Armenian Church, A History of the Armenian Church (1820-1860)*. Chicago: University of Chicago.
- Artinian, V. (2004). *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, İstanbul: Aras.
- Autheman, A. (2002). *Bank-ı Osmani-i Şahane: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*. (çev. Ali Berktaş). İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi. (Eserin orijinali 1996'da yayımlandı).
- Aydın, M. (2005). *Balkanlar'da İsyan: Osmanlı-İngiliz Rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Ayverdi, S. (2007). *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Balakian, P. (2003). *The Burning Tigris, The Armenian Genocide and America's Response*. New York: Harper Collins Publisher.

- Bardakjian, B. K. (2000). *Modern Ermeni Edebiyatı*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Barsoumian, H. L. (2007). *The Armenian Amira Class of İstanbul*. Yerevan: Amerikan University of Armenia.
- Basiretçi Ali Efendi. (2001). *İstanbul Mektupları* (haz. Nuri Sağlam). İstanbul: Kitabevi.
- Basmacıyan, K. H. (2005). *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Basmajian, K. H. (1890). *Social and religious life in the Orient*. New York: American Tract Society.
- Başak, T. (2008). *İngiltere'nin Ermeni Politikası 1830-1923*. İstanbul: IQ Yayıncılık.
- Bebiroğlu, M. (2003). *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*. İstanbul: Ohan Matbaacılık.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Binark, İ. (1979). *Türk Matbaacılığının Tarihçesi, Uygurlarda Matbaa., Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*. Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 47-68.
- Birinci, A. (2014). Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler, *Yeni Türkiye*, 60, 1-22.
- Blue Book: Turkey*, No. 1 (1897), [C. 8303], *Correspondence Respecting the Disturbances at Constantinople in August 1896*. London: Her Majesty's Stationery Office. 2-52.
- Blue Book: Turkey*, No. 3 (1897), [8305], No. 7 [8395], *Further Correspondence Respecting The Asiatic Provinces of Turkey and Events in Constantinople*. London: Her Majesty's Stationery Office.
- Blue Book: Turkey*, No: 2 (1896), [C.7927] *Correspondence relative to Armenian Question, and Reports from H.M. Consular Officers in Asiatic Turkey*. London: Her Majesty's Stationery Office.
- Boyar, E. (2006). The press and the palace: The two way relationship between Abdülhamid II and the press, 1876-1908, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 69, 417-432.
- Bozkurt, G. (1993). "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 43(14), 51.
- Brummett, P. (2003). *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911* (Birinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 11-12.
- Budak, A. (2012). Fransız Devrimi'nin Osmanlı'ya Armağanı: Gazete Türk Basınının Doğuşu, *Turkish Studies-Internetal Peridiocal For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(3), 663-681.

- Cankara, M. (2011). *İmparatorluk ve Roman: Ermeni harfli Türkçe Romanları Osmanlı/Türk Edebiyat Tarih yazımında Konumlandırarak*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Cankara, M. (2015). Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik, *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi*, 2.(2), 155-130.
- Cebe, G. Ö. A. (2009). *19. Yüzyılda Osmanlı Toplumı ve Basılı Türçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Cevdet Paşa (1973). *Cevdet Paşa Tarihi Seçmeler (1)*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Çakır, H. (2002). *Osmanlı'da Basın İktidar İlişkileri*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çalık, R. (2000). *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çapanoğlu, S. M. (1960). *Basın Tarihimize İlave*. İstanbul: Yeni Doğu Matbaası.
- Çapanoğlu, S. M. (1962). *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*. İstanbul: Hür Türkiye Dergisi Yayınları.
- Çavdar, T. (2007). *İz Bırakan Gazeteciler*. İmge: Ankara.
- Çelebyan, A. (2003). *Antranik Paşa*. (çev. Mariam Arpi-Nairi Arek). İstanbul: Peri Yayınları.
- Çetin, S. (2010). *II. Abdülhamid Dönemi Kitapçılar ve Katalogları 1884-1901*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi. İstanbul.
- Dadrian, V. N. (2004). *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Dadrian, V. N. (2008). *Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*. (çev. Ali Çakıroğlu). İstanbul: Belge Yayınları.
- Dadyan, S. (2011a). *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Dadyan, S. (2011). *Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Dalyan, M. G. (2011). *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı*. Ankara: Öncü Kitap.
- Davison, H. R. (2003). *Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)*. (çev. Mehmet Moralı). İstanbul: Alkım.
- Demirel, F. (2007). *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Demirel, M. (2002). *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Douglas, R (1976). Britain and the Armenian Question 1894-1897, *The Historical Journal*, 19,113-133.
- Dwight, H. G. O. (1850). *Christianity Revived in the East*, New York: Baker and Scribner.
- Ebuzziya, Z. (1985). Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını, *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*. İstanbul: İ. Ü. Basın Yayın Yüksekokulu, 73-93.
- Eldem, E. (1997). *135 Yıllık Bir Hazine, Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Eldem, E. (1999). *Osmanlı Bankası Tarihi*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Eldem, E. (2000). *Osmanlı Bankası Tarihi*. (çev. Ayşe Berktaş). İstanbul: Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. (Eserin oijinali 1999'da yayımlandı).
- Eldem, E. (2007). 26 Ağustos 1896 Banka Vakası ve 1896 Ermeni Olayları. *Tarih ve Toplum*, Yeni Yaklaşımlar, 5, 113-146.
- Eraslan, H. (2009). Osmanlı'da Yabancı Dilde Basın., K. Alemdar (Editör). *Türkiye'de Kitle İletişimi Dün, Bugün, Yarın*. Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, s. 5-7.
- Ergenç, Ö. (2011). *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınarı.
- Ergenç, Ö. (2012). *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınarı.
- Erickson, J. E. (2015). *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi*. İstanbul: Timaş.
- Ertuğ, H. R. (1970). *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*. İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Eser, F. (2014). Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü, *Yeni Türkiye*, 61, 905-916.
- Faroqhi, S. (2002). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Fesh, P. (1999). *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul*. (çev. Erol Üyepazarcı). İstanbul: Pera Turizm Ticaret A. Ş.
- Fortna, C. B. (2013). *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Frierson, B. E. (2004). Gender, Consumption and Patriotism:The Emergence of an Ottoman Public Sphere. In A. Salvatore and D. Fickelman (Eds.), *Public Islam and the common good*. Leiden-Boston: Brill, 99-125.

- Garos, A. (2009). *Osmanlı Bankası Armen Garo'nun Anıları*. (çev. Atilla Tuygan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Gerçek, S. (1931). *Türk Gazeteciliği 1831-1931*. İstanbul: İstanbul Matbuat Cemiyeti.
- Gerçek, S. (1939). *Türk Matbaacılığı*. Ankara: Maarif Vekilleri Yayınları.
- Göyünç, N. (1983). *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*. İstanbul: Gültepe Yayınları.
- Guildhall Library, *Reports, letters, telegrams etc. relating to the attack on the Ottoman Bank in Constantinople by Armenian revolutionaries*, Ms. 23999/1. (GL), Ms. 23999/1.
- Güllü, E. R. (2015). *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gürsoy, Ş. (2008). *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler: Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler, 1676-1749*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Gürün, K. (2006). *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Hacikyan, J. A., Basmajian, G., Franschuk, S., Ouzounian, N. (2005). *The Heritage of Armenian Literature*, Vol 3, Detroit: Wayne State University.
- Hamlin, C. (2012). *Robert Koleji Uğrunda Bir Ömür* (çev. Ayşe Aksu). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Haslip J. (1964). *Bilinmeyen tarafları ile Abdülhamit*. (çev. Nusret Kurtoğlu). İstanbul: Toker Matbaası.
- Hawes, L. F. J. (1850). *Memoir of Mrs. Mary E. Van Lennep : only daughter of the Rev. Joel Hawes and wife of the Rev. Henry J. Van Lennep, missionary in Turkey / by her mother*. Hartford [Conn.] : Wm. Jas. Hamersley.
- Hocaoğlu, M. (1976). *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*. Ankara: Anda Dağıtım.
- Hovanissian, R. G. (1986). *The Armenian Genocide in Perspective*, New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, Rutgers University.
- Hovannisian R. G., Payaslian S. (Editörler). (2010). *Armenian Constantinople*. California: Mazda Publishers, 229-243.
- Hüseyin Nazım Paşa. (1998). *Ermeni Olayları Tarihi*. Cilt I-II. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Hüseyin Nazım Paşa. (2003). *Hatıralarım Ermeni olaylarının içyüzü*. (haz. Tahsi Yıldırım). İstanbul: Selis Kitapları.
- Ilıcak, Ş. ve Gochgarian, R. (2007). *Kendi Kendine Ermenice ինքնունոյց Հայերէն*. İstanbul: Ermeni Patrikliği Yayınları, 11-12.

Internet: Manuoukian, J. (2014, Ekim) Günümüzde Ermeni ve Türk kimliği Ermeni diasporasından bakış Diaspora Ermenilerinin Türkçe Mirası. Web: <http://www.repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-ermenii-diasporas-ndan-bak-s/diaspora-ermenilerinin-turkce-mirasi> adresinden 25 Kasım 2015’de alınmıştır.

İhsanoğlu, E. (1995). Osmanlı İmparatorluğu’nun Teknoloji Çağını Yakalama Gayretleri., İhsanoğlu ve M. Kaçar. (Editörler). *Çağını Yakalayan Osmanlı*, İstanbul: IRCICA, s. VII-XVI.

İlter, E. (1988). *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları (1780-1880)*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

İlter, E. (1995). *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Siahlanma Faaliyetleri 1890-1923*. İstanbul: Turan Yayıncılık.

İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnuğur, M. (2002). *Basın Yayın Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.

İrtem, S. K. (1999). *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür Abdülhamid’e Verilen Jurnaller*. İstanbul: Temel Yayınları.

İskit, S. (1939). *Türkiye’de Matbuat Rejimleri*. İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü Yayınları.

İskit, S. (1939). *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*. İstanbul: Devlet Basımevi.

İskit, S. (1943). *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. İstanbul: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları.

Jeltyakov, A. D. *Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908 Yılları)*. Ankara: Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayınları.

Jenkins, H. D. (2014). *Robert Kolejinin Kızları, Misyonerlik Feminizm Yabancı Okullar*, İstanbul: Dergah Yayınları.

Kabacalı, A. (1990). *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyet Yayını.

Kabacalı, A. (2000). *Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür Yayınları.

Գալէմբեարեան Վ.Գ.(1893). Պատմութիին Հայ Լրագրութեան. Վիեննա: մխիթարեան Տպարան.

Kaligian, M. D. (2011). *Armenian Organization and İdeology Under Ottoman Rule 1908-1914*. New Jersey: Transaction Publisher New Brunswick and London, 1-2.

Karaca, B. (2003). Ermeni Kültüründeki Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara: ASAM, III, 137-142.

- Karacakaya, R., Mangaltepe, İ. (2010). *Paul Cambon'un İstanbul Büyükelçiliği ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. (İkinci baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2014). *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. İstanbul: Timaş, 82-83, 93, 101-102.
- Kevorkian, R., Paboudjian, P. B. (2012). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Kılıçdağ, O. (2005). The Bourgeois Transformation and Ottomanism Among Anatolian Armenians After the 1908 Revolution. Unpublished Master's Thesis. Boğaziçi University, İstanbul.
- Kılıçdağ, O. (2010). The Armenian Community of Constantinople in the Late Ottoman Empire. Unpublished Doctoral Dissertation. Boğaziçi University, İstanbul.
- Kılıçdağ, O. (2014). Socio-Political Reflections and Expectations of the Ottoman Armenians after the 1908 Revolution: Between Hope and Despair, Doctoral Dissertation, Boğaziçi University, İstanbul.
- Kırlı, C. (1999-2000). Kahvehaneler ve Hafiyeler 19. Yüzyıl Ortalarında Sosyal Kontrol, *Tarih ve Toplum*. 83. Kış. 58-77.
- Kırlı, C. (2008). *Sultan ve Kamuoyu*. İstanbul: İş bankası Yayınları.
- Kızılca, K. G. (2011). *Voicing the interests of the public contestation, negotiation, and the emergence of Ottoman language newspapers during the financial crises of the Ottoman Empire, 1862-1875*, Unpublished Doctoral Dissertation, Binghamton University State University of New York.
- Kızılca, K. G. (2016). Osmanlı/Türk basın Tarihi Yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme, *Ankara Üniversitesi İlel Dergisi*, 2016, 3(1), 72-84.
- Kirakossian J. A. (2003). *British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830-1914*. Amerika: Gomidas Institute.
- Kirakossian J. A. (Editör). (2004). The American Massacres 1894-1896 U.S. Media Testimony, Detroit: Wayne State University.
- Kirakossian J. A. (Editör). (2008). The Armenian Massacres 1894-1896, British Media, Dearborn: University of Michigan.
- Kirakossian, A. J. (2003). *British Diplomacy and Armenian Question from 1830's to 1914*, Princeton: Gomidas Institute.

- Kiskira, P. K. (2011). 19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri., Pınelopı Stathis (Editör)., *19. Yüzyılda İstanbul'da Gayrimüslimler* (çev. Foti ve S.Benlisoy). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları (Eserin Orjinali 1997'de yayımlandı), 70-84.
- Kocabasoğlu, U. (2000), *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 3.Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kocabaşoğlu, U. (1991). Tuna Vilayet Gazetesi, *OTAM Dergisi*, 2, 141-149.
- Koloğlu, O. (?). *Takvim-i Vekâyi Türk Basınında 150 Yıl 1831-1981*. Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği.
- Koloğlu, O. (1987). Muzır Ararken Alay Konusu Olan Rejim: II. Abdülhamit Sansürü, *Tarih ve Toplum*, 38, 14-18.
- Koloğlu, O. (1992). Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, 94-96.
- Koloğlu, O. (1998). *Avrupa Kıskaçında Abdülhamid*. İstanbul: İletişim Yayınları,
- Koloğlu, O. (2006). *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayıncılık.
- Koloğlu, O. (2014). *İlk Gazete İlk Polemik*. İstanbul: 2014.
- Koloğlu, O.(1985) II. Abdülhamid'in Basın Karsısındaki Açmazı. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay, Cilt I.
- Kongar, E. (2008). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. Ankara: Remzi Kitapevi.
- Kraelitz-Greifenhurst V. F. (1996). Ermeni Harfleriyle Türkçe Hakkında Araştırmalar. (çev. Hakan T. Karateke) *Kebikeç*, 4, 13-33.
- Krikorian, M. K. (1978), *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London.
- Krikorian, R. O. (2010). The Ottoman Empire and the Armenian Intelligentsia in Constantinople, 1908-1915. R. G. Hovannisian ve S. Payaslian. (Editörler). *Armenian Constantinople*. California: Mazda Publishers, s. 353-369.
- Kudret, C. (1977). *Abdülhamit Devrinde Sansür*. İstanbul: Millîyet Yayınları.
- Kuran, E. (1994). Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914), *OTAM*, 5, 227-233
- Lèart, M. (Krikor Zohrab) (2015). *Belgeler Işığında Ermeni Meselesi*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Lee, Y.K. (1998). *Ermeni Sorununun Doğuşu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 57-58.
- Lewis, B. (1998). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Lyons, M. (1999). *New Readers in the Nineteenth Century: Woman, Children, Workers*. G. Galvallo and R. Chartier (Editörler). *A History of Reading in the West*. Oxford: Polity, s. 313-344.
- Lynch, H.F.B. (1901). *Armenia Travels and Studies*. New York and Bombay: Longmans, Green, and CO.
- Maden, F. (2014). *II. Abdülhamit Dönemi*. İstanbul: Tarihçi Kitapevi.
- Manok, Y. B. (2013). *Doğu ile Batı Arasında San Lazzaro Sahnesi Ermeni Mihitarist Manastırı ve ilk Türkçe Oyunları*, İstanbul: Bgst Yayınları.
- Marchese, T. R., Breu, M. R. (2010). Intersection of Society, Culture, and Religion: The Constantinople Style and Armenian Identity. R. G. Hovannisian ve S. Payaslian. (Editörler). *Armenian Constantinople*. California: Mazda Publishers, s. 101-130.
- Mardin, Ş. (2002). Türkiye’de İletişim Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2002). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim.
- Matossian, D. B. (2014). *Shattered Dreams of Revolution From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*. California: Stanford University Press.
- Matossian, M. K., Villa, S. H. (2006). *Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*. İstanbul: Aras.
- Mattei, J. L. (2008). *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Merguerian, B. (2010). Cyrus Hamlin and American Education for Armenians in Constantinople, R. G. Hovannisian ve S. Payaslian. (Editörler). *Armenian Constantinople*. California: Mazda Publishers, 199-228.
- Midhat Pasa’nın Hatıraları*. (1997). (haz. Osman Selim Kocahanoğlu). İstanbul.
- Mildanoğlu, Z. (2014). *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Minassian, T. A. (2006). *Ermeni Kültürü ve Modernleşme Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Minassian, T. A. (2012). *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Millîyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*. (çev. Mete Tuncay). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ներսիսյան, մ. Գ. (1972). *Հայ ժողովրդի պատմություն*. Երեվան: Երեվանի Պետական Համալսարան.
- Nalbandian, L. (1963). *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (Birinci Baskı). Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

- Nüzhet, S. (1931). *Türk Gazeteciliği 1831-1931*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Odabaşı, A. (2016). *Türkiye’de Sansür Eğlenceleri*. Ankara: Siyasal kitabevi.
- Oral, S. F. (1967). *Türk Basın Tarihi Osmanlı İmparatorluğu dönemi 1728-1922*. Ankara: Oral Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1983). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Osmanlı Bankası Arşivi, Londra Arşivi, *Attack on Bank in Constantinople*, 23,999. (OBA), LA 23,999.
- Öke, M. K. (2003). *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*, İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Özbek, N. (2004). Modernite Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (1), 71-90
- Özel, O. (2009). *Dün Sansürsüz Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*. İstanbul: Kitapyayınevi.
- Özşavlı, H. (2012). "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu, Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları*, 41, 141-190.
- Öztürk, S. (2010). *Osmanlı’da İletişimin Diyalektiği*. Ankara: Phoenix.
- Pamukciyan, K. (2003). *Biyografileriyle Ermeniler Kevork Pamukciyan*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Panossian, R. (2006). *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. London: C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd.
- Pasdermadjian, G. (1918). *Why Armenia Should be Free, Armenia’s Role in the Present War*, Boston, Hairenik Publishing Company.
- Pears, E. (1917). *Life Of Abdul Hamid*. London: Constable Company Ltd.
- Richter, J. (1910). *A History of Protestant missions in the Near East*, Edinburg and London: Oliphant, Anderson, Ferrier.
- Roussos, M. N., Milidonis (2011). Pınelopı Stathis (Editör)., *19. Yüzyılda İstanbul’da Gayrimüslimler*. (çev. Foti ve S.Benlisoy). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları (Eserin orijinali 1997’de yayımlandı) s. 92-99.
- Sadrazam Sait Paşa (1977). *Anılar*. (haz. Şemsettin Kutlu). İstanbul: Hür Yayın ve Ticaret A.Ş.
- Sajdi, D. (Editör). (2014). *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri: On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1993-1994). Osmanlı Bankası Olayı. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 166-168.

- Sakarya, İ. (1984). *Belgelerle Ermeni Sorunu*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Salt, J. (2015). *Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri 1878-1896*. (çev. K. Göksel). İstanbul: Tarih ve Kuram yayınları. (Eserin orijinali 1993'de yayımlandı).
- Sanjian, A. K. Ve Tietze A. (Editors). (1981). *Eremya Chelebi Kömürjian's Armeno-Turkish Poem The Jewish Bride*. Wiesbade: Otto Harrassowitz.
- Sarkiss, H. J. (1937). The Armenian Renaissance, 1500-1803. *The Journal of Modern History*, 4 (IX), 433-448.
- Schwartz R. V. (1998). *Spectacular Realities Early Mass Culture in Fin de Siecle Paris*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Selvi, H. (2011). *Millet-i Sadıkada İsyan Ermeni Komitecilerin Gizli Mektupları 1878-1923*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Seth, M. J. (1937). *Madras The Birthplace of Armenian Journalism*. Calcutta.
- Seyfeli, C. (2005). *İstanbul Ermeni Patrikliği*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları.
- Seyfeli, C. (2015). *Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin*. Konya: Çizgi kitapevi.
- Shaw, J. S. ve Shaw E. K. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. C.2. İstanbul: E Yayınları.
- Միննյան, Ռ. (2000), Հայոց Պատմություն. Երեվան: Երեվանի Պետական Համալսարան.
- Smith, E., Dwight, H. G. O. (1833). *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, Volume 1, Crocker and Brewster.
- Somakian J. M. (1995). *Empires in Conflict: Armenian and the Great Powers 1895-1920*. London-New York: I.B. Tauris Publishers.
- Somel, A. (2007). Osmanlı Ermeni Kültür Modernleşmesi Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi. *Tarih ve Toplum*: Yeni Yaklaşımlar 5, 71-92.
- Sonyel, S. (2009). *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçlerin Diplomasi Kurbanları*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Stepanyan, H. (2005). *Ermeni harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası, 1727-1968*. İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Strauss, J. (2014). Milletler ve Osmanlıca: Osmanlı Rumlarının Osmanlı Edebiyatına Katkısı (19-20.Yüzyıllar). *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*. (haz. M. F. Uslu, F. Altuğ). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.1-65.

- Strauss, J. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu? (19-20. Yüzyıllar). *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*. (haz. M. F. Uslu, Fatih Altuğ). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 139-191.
- Suny, R. G. (1983). *The Armenian in the Twentieth Century*. Chico: Scholars Press.
- Şahin, G. (2008). *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler*. İstanbul: IQ Yayıncılık.
- Şapolyo, B. E. (1969). *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*. Ankara: Güven.
- Şaşmaz, M. (2004). Kumkapı Ermeni Olayı (1890). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX (1) 101-118.
- Tahsin Pasa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*. (1999). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Teotig. (2012). *Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi*. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık.
- Tietze, A. (1991). Ethnicity and Change in Ottoman Intellectual History. *Turcica*, 21-23, 385-95.
- Tokgöz, A. İ. (2012) *Matbuat Hatıralarım*. (haz. Alpay Kabacalı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Topuz, H. (1996). *100 Soruda Başlangıçtan Günümüze Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Topuz, H. (2003). *Türk Basın Tarihi II. Mahmud'tan Holdinglere*. İstanbul: Remzi.
- Tugay, A. (?). *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*. İstanbul: Okat Yayınevi.
- Tuğlacı, P. (2004). *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*. 1., 2., ve 3 cilt. İstanbul: Pars Yayın ve T. L. Ş.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Uşaklıgil, H. Z. (1987). *Kırk Yıl*. (haz. Şemsettin Kutlu). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Vağarşag, S. (1994). Ermenice Basımevleri. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*.
- Vağarşag, S. (1994). Ermenice Basın. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*.
- Washburn, G. (1909). *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boston and New York: Houghton Mifflin Company.
- Whitman, S. (1914), *Turkish Memoirs*, (London: Heinemann), London.
- Yalman, E. A. (1914), *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*. New York: Colombia University.

Yarman, A. (2012). *Ermeni Yazılı Kültürü Harf, Elyazması, Matbaa ve Salnâmeler Tarihine Kısa Bir Bakış*. İstanbul: Türkiye Ermenileri Patrikliği.

Yavuz, E. (1981). Jön Türk Basını, *AİTİA Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksekokulu Yayınları*, 2, 197-218.

Yavuz, F. (2009). *Osmanlı Devleti Dış Politikasında Ermeni Sorunu: 1896 Osmanlı Bankası Baskını Örneği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Yazıcı, N. (1983). *Takvim-i Vekâyi Belgeler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi.

Yerlikaya, İ. (1996). *II. Abdülhamit Döneminde Basın: Yarı Resmi Vakit Gazetesi: (1875-1884)*. Kırıkkale: Y. İ. Y.

Zekiyan, B. L. (2001). *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*. (çev. Altuğ Yılmaz). İstanbul: Aras Yayıncılık.

Sürelî Yayınlar

Cerîde-i Şarkîye

Manzûme-i Efkâr

Mecmûa-i Ahbâr

İravunk

Dünya Gazetesi (Kasım 1955)

Amerika Ulusal Arşivi

NARA, Turkey, Entry UD 58, Despatches Sent to the Department of State, Volume:20, No. 964: 389-390.

NARA, Turkey, Entry UD 58, Diplomatic Posts Turkey, Volume:70, No. 1078.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

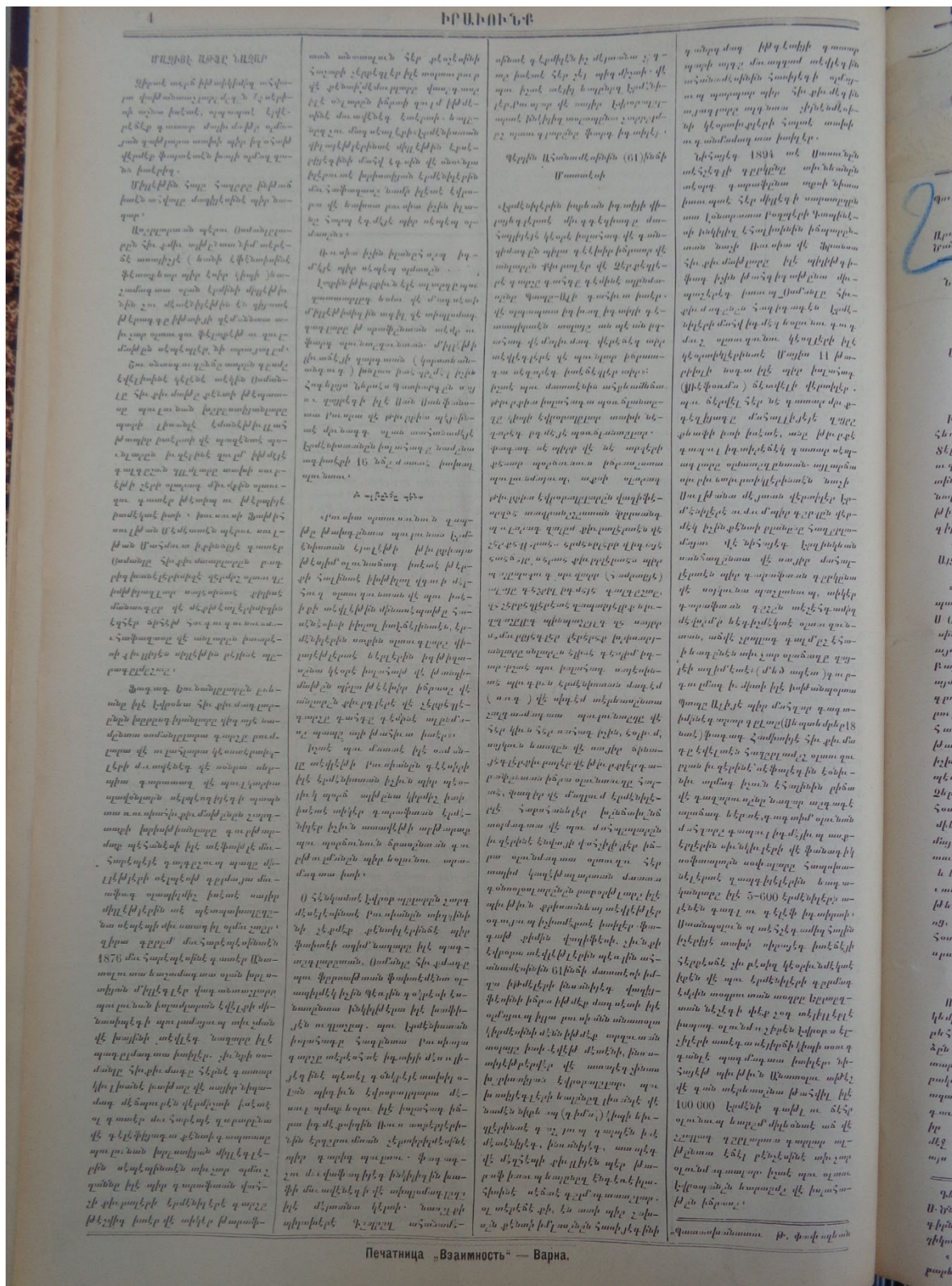
Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM.) Dosya:14, Gömlek 69.

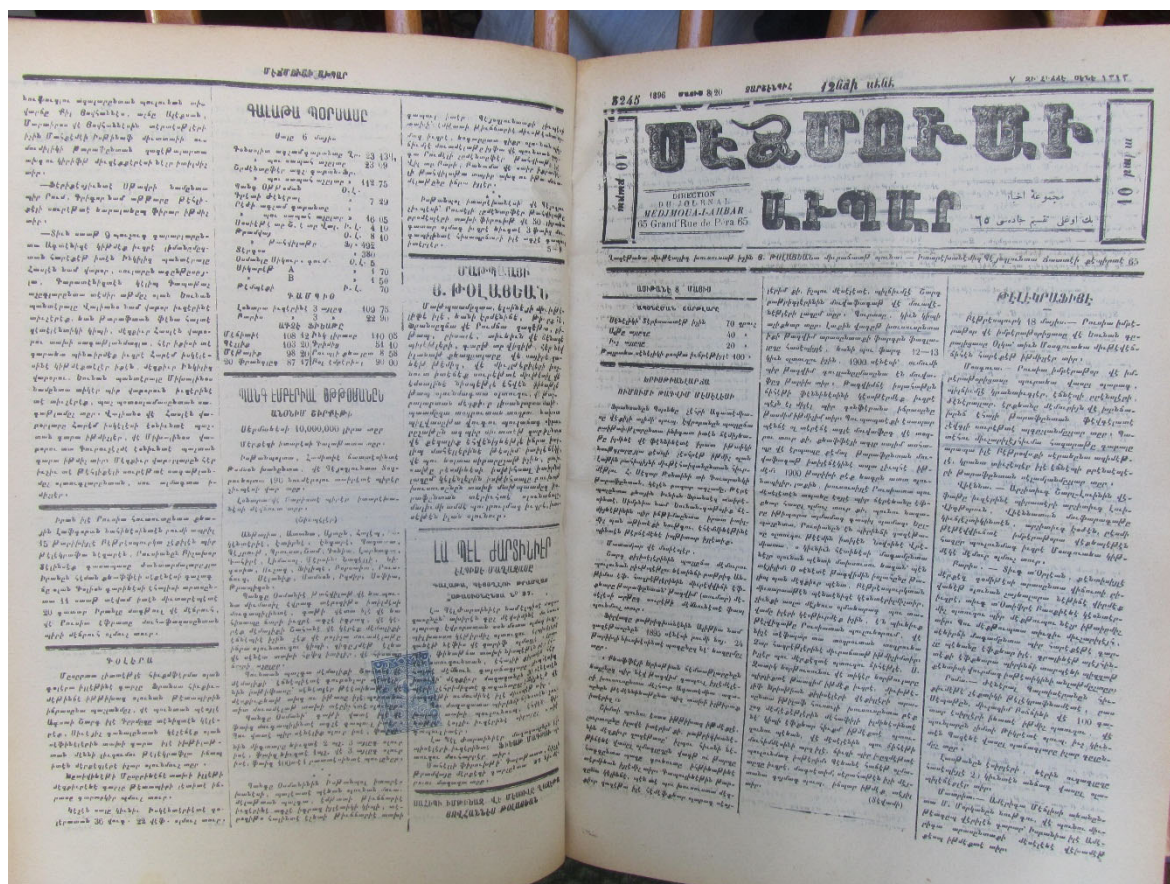

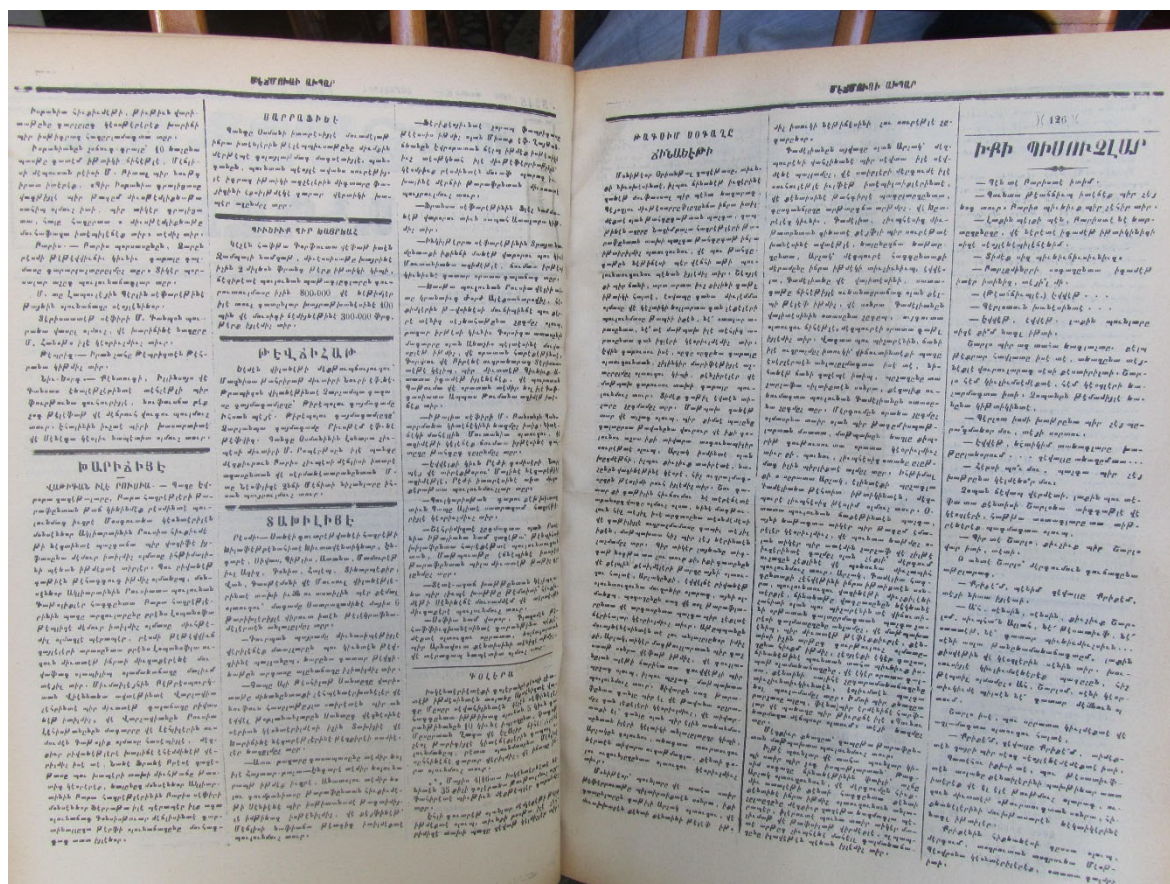
EKLER

Ek-1. (Devam) *iravunk* (4. Sayfa)

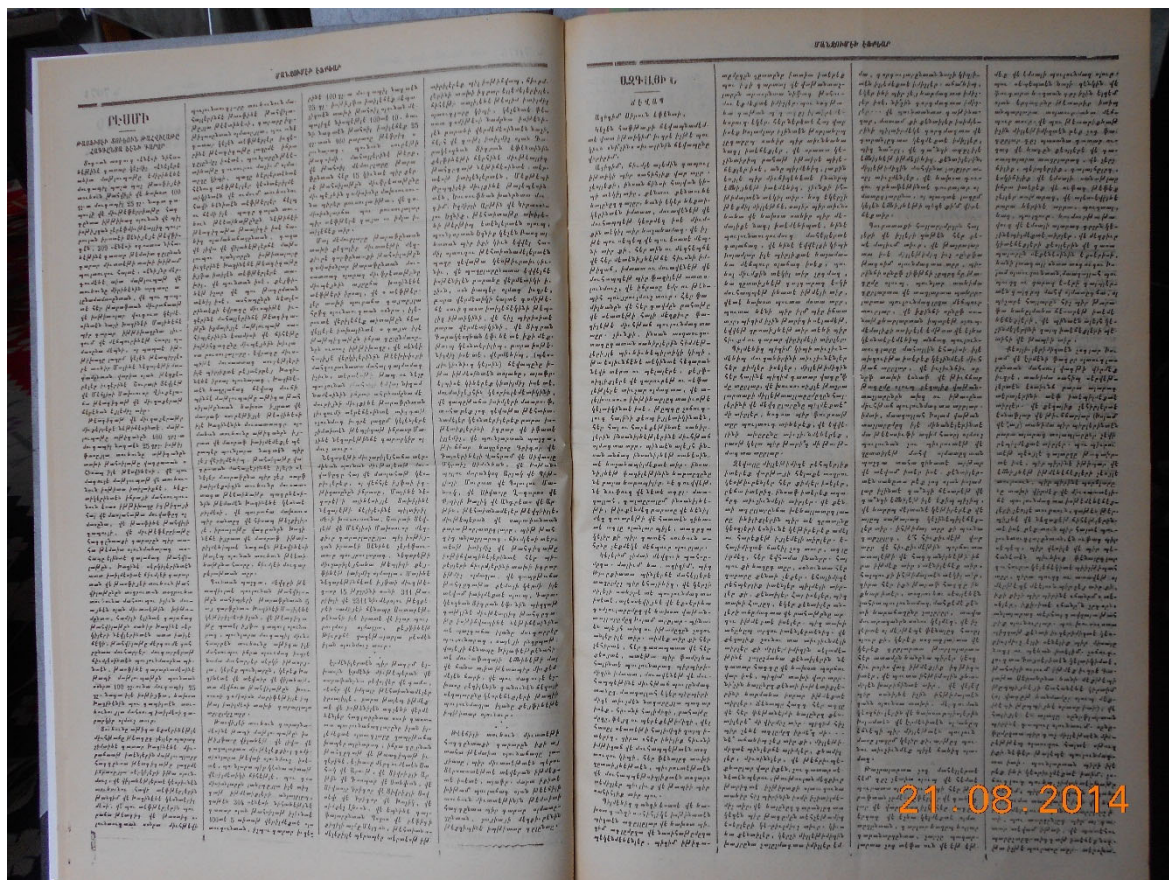

EK-2. (Devam) Mecmûa-i Ahbâr (2-3. Sayfa)

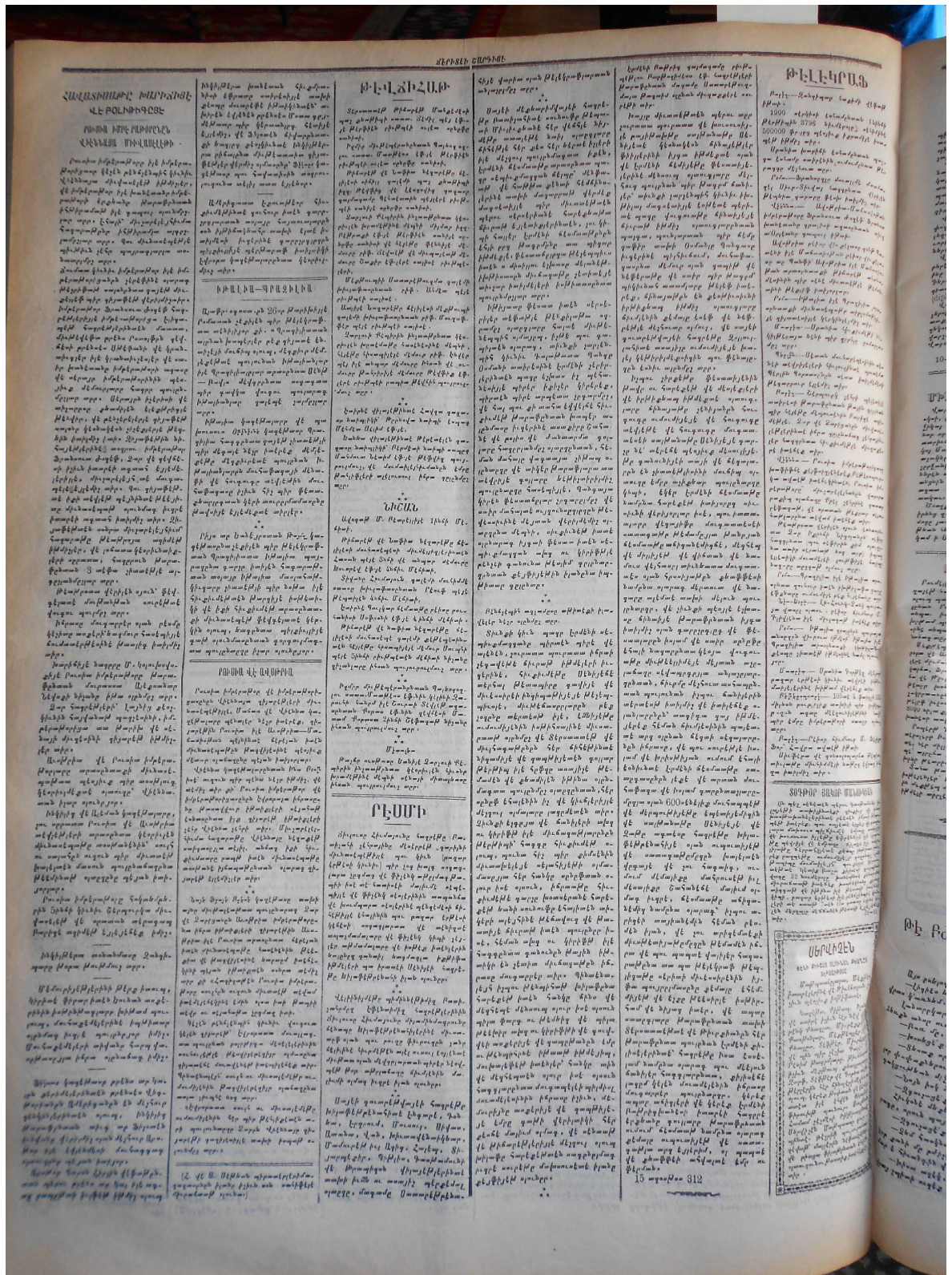

EK-3. (Devam) Manzûme-i Efkâr (2-3. Sayfa)

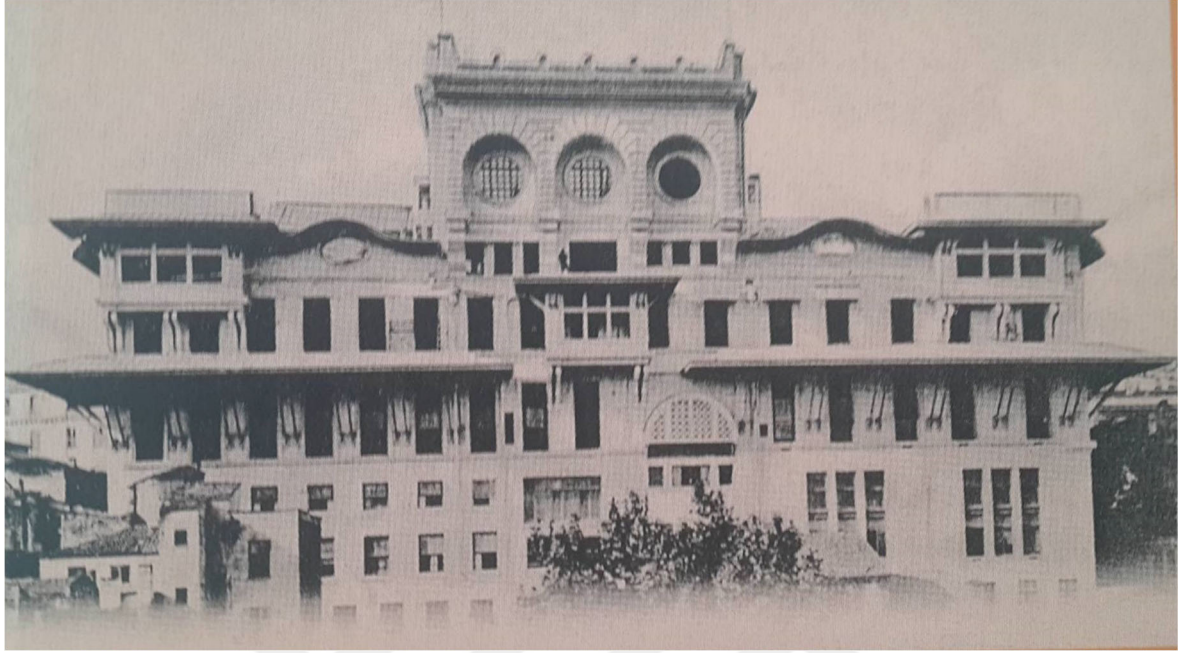
EK-4. (Devam) Cerîde-i Şarkîye (2. Sayfa)

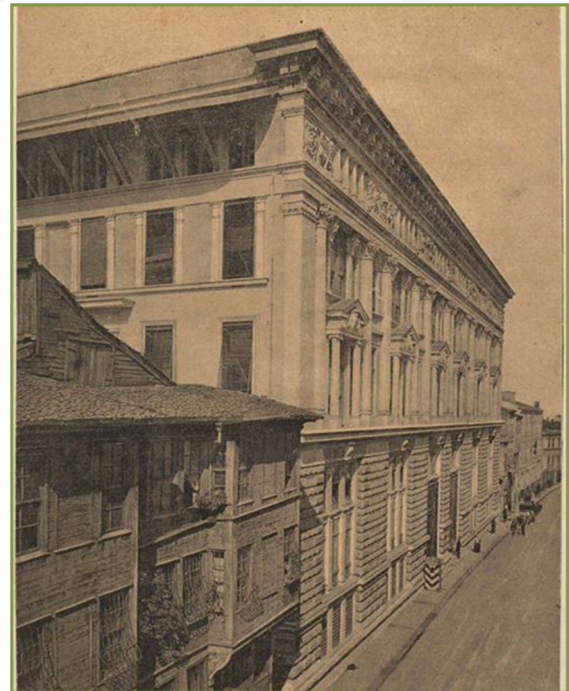
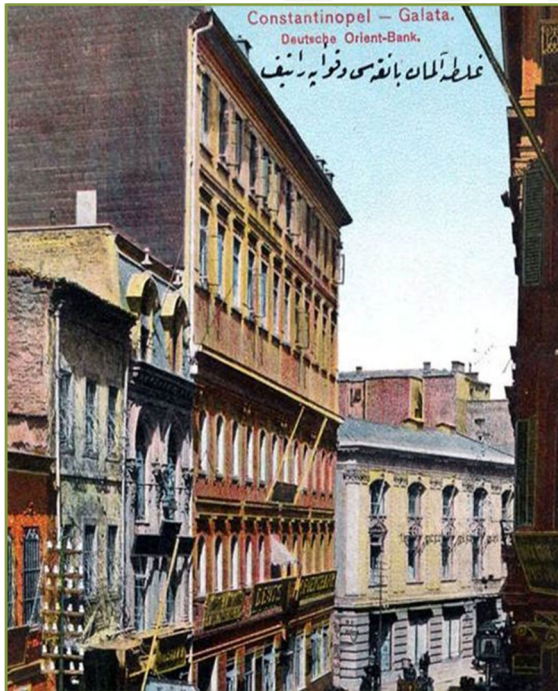
EK-4. (Devam) *Cerîde-i Şarkîye* (3. Sayfa)

[illegible]

EK-5. Osmanlı Bankası 1890'lara Ait Bir Fotoğrafi (L'illustration, 1896:185)

EK-6. Bankalar Caddesi 1892

EK-7. Bankalar Caddesinin Yeni Görüntüsü

EK-8. Eski Osmanlı Bankasının Yeni Hali (Salt Müze ve Kütüphane)

EK-9. Baskının Gerçekleştigi Dönemde Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo)

EK-10. Dr. Karekin Pastırmacıyan, (Pasdermadjian, 1918:X).

EK-11. Bedros Paryan (Papken Suni)

EK-12. Bedros Paryan'ın Mezuniyet Fotoğrafı (arka sıra sağdan üçüncü)

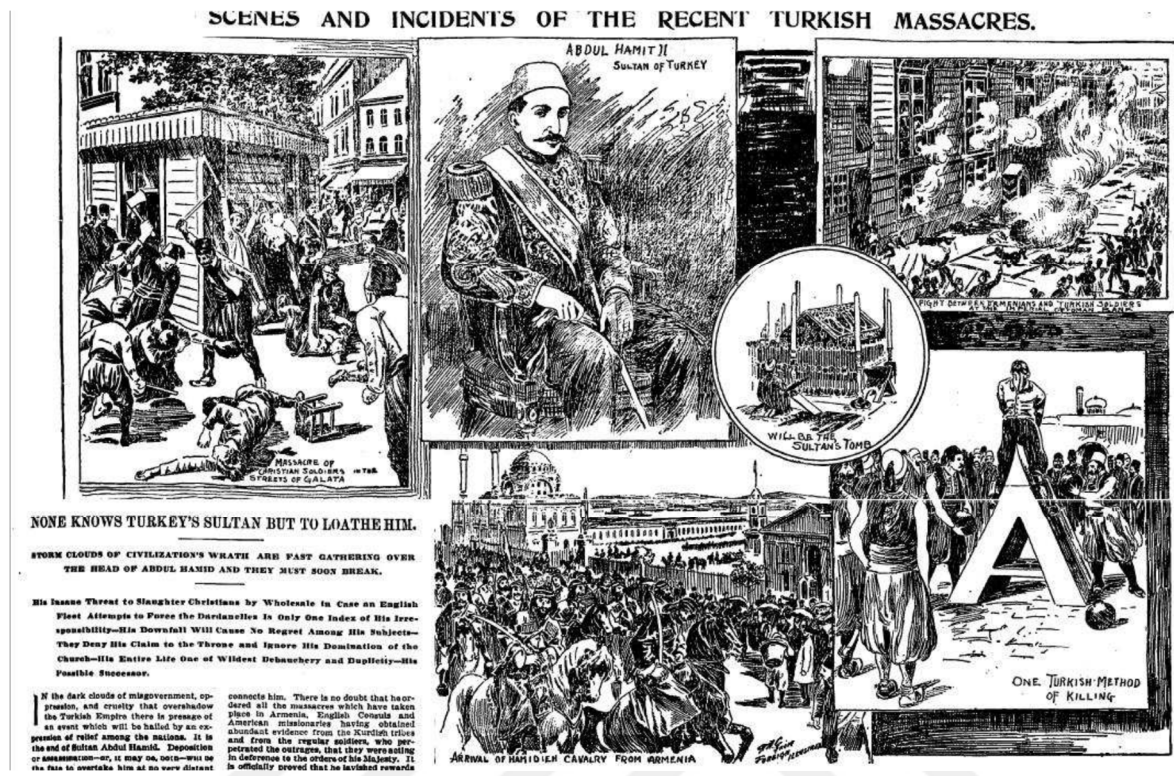
EK-13. Hayk Tiryakiyan (Hraç Andresyan)

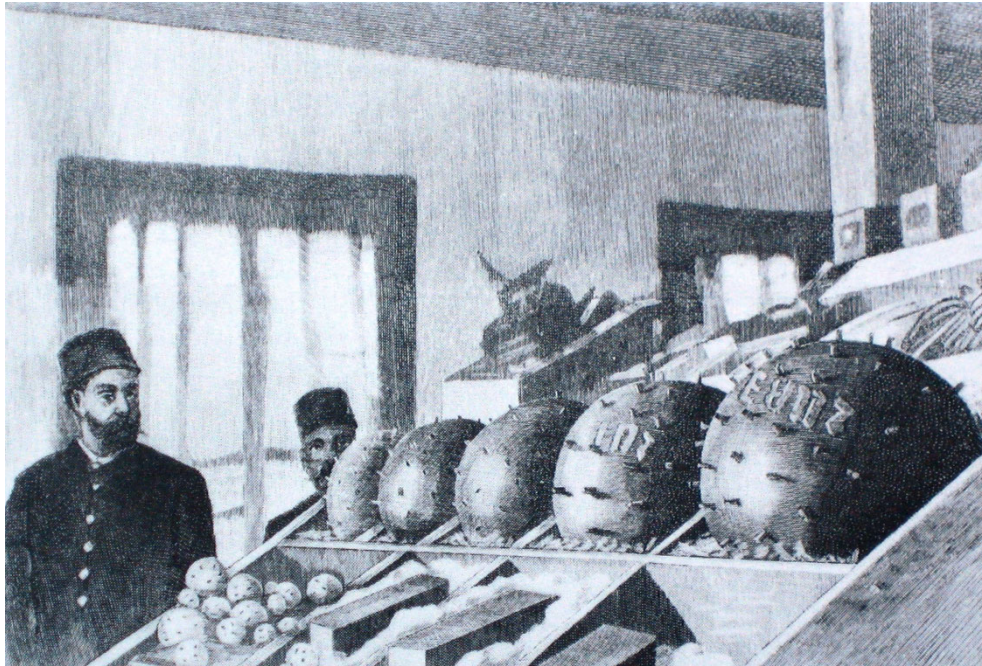
EK-14. Marsilya'ya Gönderilen On Yedi Komiteciye Ait Olduğu İddia Edilen Fotoğraf (L'Illustration, 1896:352).

EK-15. Osmanlı Bankası Baskını'nı Betimleyen Tasvirler¹⁰¹

EK-16. Olaylardan Sonra Bulunan Bombalar (Feigl, 1984:69)¹⁰²

¹⁰¹ Yavuz, F. (2009). s. 364

¹⁰² Yavuz, F. (2009). s. 365

EK-17. Olaylar Sırasında Tahrip Olan Bir İşyeri Resmi (Throsine, 1897:51)¹⁰³

¹⁰³ Yavuz, F. (2009). s. 366

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Eraslan, Hülya
 Uyruğu : T.C.
 Doğum tarihi ve yeri : 23.10.1980, Ankara
 Medeni hali : Bekar
 Telefon : 0530 511 44 49
 e-mail : hulyaeraslan12@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	2007
Lisans	Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi	2002
Lise	Batıkent Süper Lisesi	1998

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2005	Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi	Araştırma Görevlisi

Yabancı Dil

İngilizce, Ermenice, Osmanlıca

Yayınlar

Kitap

Eraslan Hülya, (2007), *Agos* (1996-2005) Türkçe - Ermeni Bir Gazetenin Tarihi, Gazi Üniversitesi 40. Yıl Kitaplığı, Ankara.

Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitabında basılan

Eraslan Hülya (2016). "Osmanlı Topraklarında Terör: 1896 Osmanlı Bankası Baskını" International Symposium Culture and Communication in Anatolia: Past, Present and Future Atılım University, Ankara, Turkey.

Eraslan Hülya (2015), "Mecmua-i Akhbar (1884-1914) its representation of the abolition of censorship in 1908" "International Conference Constructing Middle East Media, Ideology and Culture", Ankara University, Ankara, Turkey.

Eraslan Hülya (2008), "The First Weekly Turkish-Armenian Newspaper (1996-2006)", Media And Global Divides, Stockholm.

Ulusal Bilimsel Toplantılarda sunulan bildiriler

Eraslan Hülya (2010), Agos (2007-2010): Etyen Mahçupyan Yönetiminde Yaşanan Değişiklik, Gazi Üniversitesi Genç Bilim Adamları Sempozyumu.

Eraslan Hülya (2009), Herkes için İletişim Programı: Yeni Dünya. Düzeninin Denetim Stratejisi, Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi.

Eraslan Hülya (2008), "Ulusal Basında Sansürün Kaldırılışı", Ulusal Basından Sansürün Kaldırılışının 100. Yılı Kongresi, Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi, İstanbul.

Eraslan Hülya (2008), "Mustafa Kemal, Balkan Pakı ve Basın, Genç Akademisyenlerin Gözüyle Tek Adam: Mustafa Kemal Atatürk Ankara Üniversitesi TİTE.

Eraslan Hülya (2007) Türkçe Ermenice Haftalık İlk Gazete Agos (1996-2006), Sosyal Bilimler Kongresi, Ankara

Eraslan Hülya, Ruhdan Uzun (2007), Genç Cumhuriyet Döneminde Gazetecilerin Etik Anlayışı, Sosyal Bilimler Kongresi, Ankara.

Kitapta yer alan makaleler

Eraslan Hülya (2009) "Cumhuriyet'ten Günümüze Yabancı Dilde Basın" Türk Basınında Dün Bugün Yarın, Ankara Gazeteciler Cemiyeti, Ankara, s. 472-474.

Eraslan Hülya (2009) "Agos: Türkçe-Ermenice İlk Haftalık Gazete" Türk Basınında Dün Bugün Yarın, Ankara Gazeteciler Cemiyeti, Ankara, s. 475-477.

Eraslan Hülya (2009) "Osmanlı İmparatorluğu'da Yabancı Dilde Basın" Türk Basınında Dün Bugün Yarın, Ankara Gazeteciler Cemiyeti, Ankara, s. 5-7.

Eraslan Hülya (2008) "Ulusal Basında Sansürün Kaldırılışı", Ulusal Basından Sansürün Kaldırılışının 100. Yılı Kongresi, Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi, İstanbul, s. 154-167.

Eraslan Hülya, Aslı Kuşçu (2005) "Nahit Duru", Duayen Gazeteciler, Ankara, Cilt 3, s.326-341.

Diğer Yayınlar

Eraslan Hülya (2014), "İmparatorluk, Ulus ve Toplumsal Cinsiyet Dünya Tarihinden Perspektifler ", 12(1). s.159-164

Hülya Eraslan (2006) “Resimli Tefrika: Acar'ın Sergüzeştleri ve Abbas Yolcu”, *Yeni Serüven, Çizgi Romanları Araştırmaları Dergisi*, Kış 2006, s. 46-49.

Hülya Eraslan (2005) “Ermeni Sorunu ve Sempozyumlar”, *Gazi Üniversitesi İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, sayı 21.

Dil Yeteneği

İngilizce, Osmanlıca ve Ermenice

Uluslararası Bilimsel Toplantı Düzenleme Kurulu

“Uluslararası Medya ve Etik” (2006) Ankara.

Çeviri

Marcello Foa (2007), “Görünmez Tehlike: Spin Doktorları Medya Etik Kurallarını Nasıl Atlarlar” *Gazi Üniversitesi İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Cilt 2, Yaz-Sonbahar, s. 205-210.

GAZİ GELECEKTİR...

